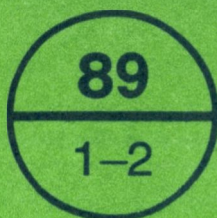

55676

1-4.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

1991 SEP 8

A TARTALOMBÓL:

Gunst Péter: A kelet-európai agrárfejlődés válaszútján
19. század végén

Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform lezárása és
eredményei

KÖZLEMÉNYEK

Eszényi József: A Horthy-hadsereg altiszti karáról

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXI. ÉVFOLYAM, 1989. 1-2. SZÁM

Szerkesztők:

ENGEL PÁL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes),
VÍKOL KATALIN (a szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, IRINYI KÁROLY, JUHÁSZ GYULA, KATUS LÁSZLÓ,
KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL,
PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Úri u. 51-53. — Telefon: 175-9011
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 164 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Gunst Péter*: A kelet-európai agrárfejlődés válaszüton a 19. század végén 1
Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform lezárása és eredményei 24

KÖZLEMÉNYEK

- Zsuppán F. Tibor*: A fegyveres erők és a parlamenti választások Magyarországon (1867—1914) . . 49
Eszényi József: A Horthy-hadsereg altiszti karáról 60

ELMÉLET ÉS MÓDSZER

- Pogány Ágnes*: Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon 70
Timár Lajos: A regionális gazdaság- és társadalomtörténet néhány módszertani problémája 96

FIGYELŐ

- Németh Györgyi*: A legújabb angolszász történelmi irodalom két világháború közötti történelmünk néhány kérdéséről 111

ÉLETMŰVEK

- Jakó Zsigmond*: A torockói legenda születése 122
Jakó Zsigmond műveinek bibliográfiája 134

GUNST PÉTER

A kelet-európai agrárfejlődés válaszúton a 19. század végén

Egy-két évtizeddel ezelőtt a szocialista országok történetírása előszeretettel hivatkozott a századforduló, illetve a 20. század elejének parasztmozgalmaira, amikor azt kívánta bizonyítani, hogy a kapitalista fejlődés zsákutcába jutott, s a továbbfejlődést csak a szocialista forradalom tette lehetővé. Az egyes országok történetírása sokat foglalkozott és foglalkozik azóta is ezekkel a megmozdulásokkal, meglepő módon máig sem történt azonban kísérlet arra, hogy a kelet-európai agrárfejlődésnek ezeket a sajátos zavarait *összehasonlító módon* elemezzék. Pedig az összehasonlítás igénye kézenfekvő s megvalósításának is megvan a lehetősége. Az érintett országok történetírása azonban túlságosan is leszűkítette (és sokszor még ma is leszűkíti) a látóhatárt, s csak félve nyúl az összehasonlítás eszközeihez egy-egy konkrét téma megvilágítása során (noha persze az elméleti igényt az összehasonlításra sohasem adta fel), a nyugat-európai országok történetírása pedig a részletek nem, vagy nem kielégítő ismeretében inkább csak általánosságokat volt képes mondani, amelyek alig vittek s visznek előre bennünket.

Pedig ezeknek a megmozdulásoknak a vizsgálata — a korszak agrárfejlődésének konkrét problémáiba ágyazva — tanulságosan jelezné az agrárfejlődésnek azokat a sajátosságait, amelyek nem csupán a terület gazdasági-társadalmi fejlődésének azonos vonásait határozzák meg, hanem részben az egyes régiók eltérő fejlődési modelljének alapjául is szolgálhatnak.

* * *

A 19—20. század fordulóján Kelet-Európa néhány országát elemi erejű vihar rázta meg: megmozdult a parasztság Magyarországon, Romániában és a cári birodalomban. Magyarországon 1891—1907 között az „agrárszocialista” mozgalomnak nevezett elégedetlenség-hullám jelentkezett, elsősorban az éppen ezekről a mozgalmakról elnevezett ún. „Viharsarokban”, vagyis az Alföld délkeleti részén, a Tisza—Maros szögében, majd az ország más területein is. Az összeütközések sokszor olyan erősek voltak, hogy katonaságot kellett a kormánynak bevetnie a mozgalmak letörésére. Romániában 1888-ban és 1907-ben véres parasztfelkelések bontakoztak ki, különösen az 1907. évi olyan nagyerejű volt, hogy több ezer ember esett áldozatul a felkelésnek, illetve a katonaság bosszúhadjáratának. Az orosz birodalomban pedig a 19. század utolsó két évtizedének mindinkább sűrűsödő helyi megmozdulásai után 1905-ben a birodalom egész európai részét átfogó parasztfelkelés-sorozat robbant ki, amelyet csupán jelentős katonai erők bevetésével és reformok ígéretével sikerült mintegy egy-másfél év alatt elnyomni, illetve lecsendesíteni.

Mint a felsorolásból kitetszik, a parasztság megmozdulásai majdnem egész Kelet-Európára kiterjedtek. A „majdnem” persze ebben az esetben nem elhanyagolható enyhítés, hiszen ha Magyarországon és Románián kívül a cári birodalomnak nevezett államalakulatra gondolunk, abban Lengyelország nagyobbik felét és Finnországot is megtaláljuk. Vagyis a manapság — nem egészen pontosan — Kelet-Európának nevezett területből tulajdonképpen csupán Lengyelország nyugati és délnyugati része, Csehország és a délszláv területek, Szerbia, Bulgária stb. maradtak érintetlenül ezektől a megmozdulásoktól.

Ez az a pont, ahol az eddigi kutatás megállt. Nyilvánvalóan kelet-európai jelenségről van szó, olyan tüneteisorozatról, amely megmutatja a kelet-európai agrárfejlődés ellentmondásait, jelzi, hogy a minden visszahúzó erő ellenére is lényegileg kapitalista agrárfejlődés zsákutcába került. A megelőző évtizedek történetírása azonban ezeket a megmozdulásokat egységes egészként kezelte, az okokat illetően hasonlóaknak tekintette őket.

Itt kell megkezdennünk a további elemzést. Valóban azonos tünetekről van szó egész Kelet-Európában? Azonosak lennének az oroszországi, a magyarországi és romániai parasztmegmozdulások okai? A parasztságnak ugyanazok a rétegei vettek volna részt mindenütt ezekben a megmozdulásokban? S azonosak voltak az érintett országok parasztságának sérelmei, vagyis a megmozdulások okai, s ebből adódóan a parasztok követelései is? Csupán kisebb-nagyobb, de mindenképpen jelentéktelen eltérésekre vezethető vissza a megmozdulások eltérő hevenysége? Olyan kérdések ezek, amelyek megválaszolatlanul is jelzik, hogy véleményünk szerint korántsem azonosak ezek a megmozdulások, társadalmi-gazdasági okaik s ebből adódóan lefolyásuk, hevenységük is eltérő. De miben rejlenek az eltérések, a különbségek? S milyen további következtetések vonhatók le a különbségekből?

A gazdasági-társadalmi fejlődés egyik nagyon lényeges szektorában megmutatózó különbségekre utal önmagában az a körülmény, hogy a megmozdulásoknak a résztvevői csupán az érintett országok egy részében képviselik az egész parasztságot. Romániában a két parasztfelkelésben azoknak a vidékeknek a teljes parasztsága vett részt, amelyeket érintett a felkelés. Némileg bonyolultabb helyzet a cári birodalomban. Annak nagyobbik felén valóban megmozdult az egész parasztság, s mert hatalmas tömegekről van szó, meg azért is, mert a történetírás mindig a központból tekint a periféria felé, márpedig a cári birodalomnak csupán az európai fele is óriási terület, a nyugati peremvidékek nem az orosz központi feketeföld-övezetek paraszti megmozdulásaihoz hasonló mozgalmainak nem szoktak nagy jelentőséget tulajdonítani. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ezeket a megmozdulásokat elemző történeti munkákban a nyugati és egyéb peremterületek eltérő jellegű és tartalmú megmozdulásaira nem fordítottak figyelmet. De egyelőre mi is úgy tekintjük, hogy a cári birodalomban is megmozdult lényegében a parasztság minden rétege, beleértve a gazdagabb paraszti rétegeket is.

Más volt a helyzet azonban Magyarországon. Itt a birtokos parasztság, de az agrárproletariátusnak egy része (a törpeparcellával rendelkező napszámosoké) sem vett részt a megmozdulásokban. Azoknak résztvevői elsősorban az aratómunkások, a somások és a kubikusok közül kerültek ki, s ezeknél jóval kisebb mértékben a nagygazdaságok cselédségéből verbuválódott. A magyarországi „agrárszocialista” mozgalmak résztvevői elsősorban tehát a mezőgazdasági munkavállalók soraiból kerültek ki. S no-

ha nem mondhatjuk azt, hogy az ország egyes területei érintetlenek maradtak volna ezekről a megmozdulásokról, mégis jellegzetesen szembevetendő, hogy a dunántúli nagy cselédsztrájkot leszámítva, a mozgalmak elsősorban az Alföldre koncentráálódtak. Az akkori országterület nagyobbik részét tehát nem érintették.¹

Ezek a különbségek nem véletlenül keletkeztek. A magyarországi agrártársadalom szerkezete lényegesen eltért ugyanis az oroszországitól, vagy a romániaiétól, mégpedig elsősorban abban, hogy itt a birtokos parasztság aránya az egész agrárnépességben jóval alacsonyabb volt, mint az oroszországi vagy a romániai népességben. Az áru-termelés Magyarországon hamarabb, s mélyebben bontakozott ki, mint a tőlünk keletrebbre eső területeken. Magyarországon már a jobbágyszabadság idején a paraszti népességnek mintegy a fele volt zsellér, vagyis olyan paraszt, aki nem rendelkezett elegendő földdel ahhoz, hogy abból magát és családját eltartassa. Ezek a rétegek tehát már 1848 előtt sem kizárólagosan a maguk gazdaságából éltek meg. Egy részük már akkor teljes mértékben a mások számára végzett munkából élt. Más részük a saját földjén végzett munka mellett kisebb vagy nagyobb mértékben a nagybirtokokon vagy a tehetősebb paraszti rétegek gazdaságaiban is dolgozott. A jobbágyszabadság óta eltelt mintegy fél évszázad folyamán azután tovább nőtt azoknak a rétegeknek a száma, amelyek egyértelműen bér munkából éltek. Az iparosodás ugyan ebben a fél évszázadban óriási léptekkel haladt előre, mégsem biztosíthatta azt, hogy a népesség növekedéséből keletkező újabb nincstelen tömegeket teljes mértékben felszívja. A magyarországi iparosodás minden eredménye ellenére még arra sem volt képes, hogy csökkentse vagy azonos szinten tartsa az agrárnépességben belül a nincstelen rétegek arányát. Nyugat-Európában az iparosodás oly mértékben előrehaladt, s alakította át a társadalmi szerkezetet, hogy ott nem csupán a nincstelen agrárproletár rétegek száma és aránya csökkent az agrártársadalmon belül, hanem erre az időre már megindult a birtokos paraszti rétegek számának csökkenése is, s ennek nyomán egyfajta birtokkoncentráció vette kezdetét, amely lépést tudott tartani a technikai fejlődés kívánta igényekkel. A 19. század 70—80-as éveitől kezdve a nyugat-európai országok népességén belül már nem csupán csökkent az agrárnépesség aránya, hanem abszolút számban is megállt, majd csökkenni kezdett a paraszti népesség. Míg tehát a korábbi évszázadokban ezeken a területeken mind kevesebb megművelhető földterület jutott az agrárnépesség egy-egy tagjára, most már az agrárnépesség és a megművelhető föld aránya ismét javult, nőtt az agrárnépesség egy-egy tagjára jutó föld nagysága.

Magyarországon más volt a helyzet. Az iparosodás itt nem haladt előre olyan mértékben, hogy az agrárnépesség számát csökkentette volna. Annak ellenére, hogy az össznépességben belül csökkent az agrárnépesség aránya, egészében az iparosodás nem volt olyan gyors, mint a 19. század közepétől a századfordulóig tartó jelentős népességnövekedés. Így az agrárnépesség számszerűen nőtt, noha aránya az össznépességben belül csökkent, annak ellenére is, hogy jelentős kivándorlás csökkentette az egész népséget, de elsősorban az agrárnépesség nincstelen rétegeinek számát. Mindezek ellenére

¹ A viszonylag nagyszámú irodalmat is összefoglalja: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon. 1848—1948. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. I. Bp., 1962. 107—232., 261—314. Ld. még Simon Péter: A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmi 1891—1907. Bp., 1953., Pölöskei Ferenc: Parasztmozgalmak 1905—1914 között. Bp., 1959., valamint a Magyarország története tíz kötetben VII. kötetének vonatkozó részeit: VII/1. Bp., 1983., 132—137., 183—204.

abszolút számban is nőtt az agrárnépesség, elsősorban éppen annak nincstelen, agrár-proletár elemei gyarapodtak. Ez tovább növelte az agrárnépességen belül a proletár és félproletár elemek számát.

A népesség, elsősorban az agrárnépesség növekedését a gazdaság meglehetősen gyors fejlődése az 1860—70-es években egy időre még igényelte is. Addig, amíg az iparosodás viszonylag extenzív szakaszban volt, a gazdaság továbbfejlődéséhez nagy tömegű fizikai munkaerőre volt szükség. Az infrastruktúra fejlődése, az út- és vasútépítés, a folyószabályozás, az ármentesítési munkálatok nagy tömegű tanulatlan munkást foglalkoztattak. A mezőgazdaság termelés extenzív fejlődése, a szántóterület kiterjesztése, majd az állattenyésztés szerkezeti átalakulása (az istállózásra történő áttérés is) ugyancsak tetemes munkaerőt kötött le a mezőgazdaságban. A nagybirtokok, elvesztve a jobbágyok robotját, kénytelenek voltak jelentős számú bérmunkásrétegeket alkalmazni, akár cselédként, de elsősorban sommásként, az év 6—7 hónapjában, amikor a mezőgazdaságban összetorlódnak a munkafolyamatok. Mindez egy időre lekötötte a népességnövekedést.

De csupán egy időre. Egészen pontosan addig, amíg a tőkés gazdasági fejlődésnek, s benne az iparosodásnak ez az extenzív szakasza véget nem ért. S ez nagyjából egyszerre következett be a mezőgazdaságban és az infrastruktúrában. Az 1880-as évek végére a magyarországi vasúti hálózat lényegében kiépült, új vasútvonalak olyan nagy arányokban, mint a megelőző évtizedekben, már nem épültek. Ugyanez volt a helyzet az útépítés terén is, különösen a mezőgazdasági termelés szempontjából oly nagy jelentőségű gazdasági utak építése fejeződött be. S nagyjából ez történt a mezőgazdasági termelésben is, amikor a 19. század 70—80-as éveiben megindult a gépesítés újabb hulláma, s ezzel a mezőgazdasági termelés fejlődésének intenzívebb szakasza.

A vasútépítés bekapcsolta a magyar mezőgazdaságot a világpiacba. Ez elsősorban a gabonatermelés területének megnövelésével járt. A magyar gabona mind nagyobb szerepet játszott elsősorban a délnémet piacokon, majd pedig az Osztrák—Magyar Monarchia nyugati iparosodott felében. A nagy tömegű gabona piaca vitele azonban már elképzelhetetlen volt a szemnyerés folyamatának lerövidítése nélkül. A gabona nagyobb mértékű árutermelése már a 18. században is összefonódott a szemnyerés intenzívebb módjának, a nyomtatásnak az elterjedésével azokon a területeken, amelyekről az áru-gabona kikerült. Most, a vasútépítés kibontakozásával egyidejűleg a szemnyerés még intenzívebb formája kezdett elterjedni, a cséplés gépesítése. A gőzcséplés viharos erejű, feltartóztathatatlan fejlődésével a magyar mezőgazdaságból jelentős mennyiségű munkaerő szabadult fel. A cséplés ideje lecsökkent, a korábbi több hónapos őszi-téli munka helyett a gépi cséplés 3—4 hét alatt elvégezte ugyanazt a munkát. A gépek emellett maguk is jelentős munkaerő-mennyiséget takarítottak meg a gazdaságoknak, tetek feleslegessé a mezőgazdaságban. A századforduló táján azután újabb veszély tornyosult a magyar mezőgazdasági munkásrétegek feje fölé: a nagyüzemekben a gabona-táblákon megjelent az aratógép is.

A mezőgazdaságból és az infrastruktúrából egyidejűleg olyan jelentős mennyiségű munkaerő szabadult fel, amit az ipari fejlődés nem volt képes felszívni. A következő egy mezőgazdasági munkabérek csökkentése lett volna, még akkor is, ha nem kényszerítette volna ebbe az irányba a nagyüzemeket az 1880-as évektől beköszöntő *gabonaválság*, vagyis a relatíve olcsó tengerentúli gabona árversenye. A gyorsan csökkenő

gabonaárak lenyomták a béreket, különösen azoknál a rétegeknél, így elsősorban a *summásoknál*, amelyek a bérük nagyobbik részét természetben, többnyire gabonában kapták kézhez, s akiknek ezt a gabonát legalább részben áruba kellett bocsátani ahhoz, hogy pénzfizetési kötelezettségeiknek (elsősorban az adófizetésnek) eleget tehesse. Kimondottan a summások rétegét érintette a legerőteljesebben a gabonaválság és a munkaerő-szükséglet csökkenése a mezőgazdaságban. A másik ilyen erőteljesen érintett réteg a *kubikosok* voltak. Ők kénytelenek voltak visszatérni a mezőgazdaságba, ahonnan jöttek, s ahonnan sohasem szakadtak el teljesen. A kubikosok visszaáramlása a mezőgazdaságba tovább nyomta a mezőgazdasági munkaerőpiacot, hiszen megnövelte a munkaerő-kínálatot. Ugyanakkor a kubikosok, vagy pontosabban a volt kubikosok keresete természetesen csökkent, a mezőgazdasági munkabérek ugyanis nem voltak olyan magasak, mint a kubikosbérek. Ez tehát az a környezet, amelyben kirobbantak az 1890–1900-as évek agrárszocialista mozgalmai.²

Magukkal a mozgalmakkal itt nem szükséges részletesebben foglalkozni. Csupán azt kell kiemelni, hogy a summások és a kubikosok, a mozgalom derékhada, már a munkavégzés során is kollektív munkát végeznek, csoportokban dolgoznak s ez számukra viszonylag könnyűvé, egyáltalában lehetővé tette a politikai szervezkedést is. Noha a mozgalmak kirobbanása többé-kevésbé spontán volt, a summások és a kubikosok munkahelyi szerveződése egyszerűbbé tette számukra a politikai szervezkedést is, nem beszélve azután arról, hogy a kubikosok között különösen sok volt a tapasztalt, világot látott elem, olyan emberek, akik olvasottabbak voltak az átlagos szegényparaszti tömegeknél. Ennek nyomai is megmutatkoznak az agrárszocialista mozgalmakban.

Annak ellenére, hogy ezekben a mozgalmakban mindig és mindenütt jelen volt a földosztás igénye és gondolata, hogy programjaikban, kívánságaik között mindig szerepelt a földosztás, ezeknek a mozgalmaknak a központi kérdése — megítélésünk szerint — nem a földosztás volt, hanem a munkabér. A mozgalmak *bérharcként* törtek ki,³ s minden földosztó törekvés, vagy igény mellett is lecsendesedtek abban a pillanatban, amikor a bérköveteléseket kielégítették. Tekintettel a századforduló előtti évtized nyomott gabonaárait, a bérek emelése hosszú távon nem volt megoldható mindaddig, amíg a Monarchia piacain a világpiacon ártól értékesültek. Csak az agrárvámok, különösen a gabonavámok emelése 1906-ban teremtette meg a béremelés alapját. A nagybirtok tehát Magyarországon sajátos helyzetbe került. A gabonaárak esése a világpiacon s ezzel egyidejűleg az agrárszocialista mozgalmak bérkövetelései válaszul elé állították: vagy kiharcolja az agrárvámok emelését, vagy a parcellázások útján megindul a lebomlása, éppen úgy, amint ez — hosszabb történelmi szakaszban — a legtöbb nyugat-európai országban történt. Ott ugyanis az iparosodás elszívó hatására a mezőgazdasági bérek olyan magasra emelkedtek, hogy a nagybirtokok rentábilis önkezelése már nem volt kifizetődő. A magyar nagybirtok hosszú küzdelmek árán, nem utolsósorban a nemzeti küzdelmek meglovagolásával elérte célját: amikor a nemzeti mozgalmak megbuktatták

² Mindezekre l. a Magyarország története tíz kötetben VII. kötetét, mely az 1890–1918 közötti évtizedek történetét foglalja össze. L. még *Király István*: Az agrárszocialista mozgalmak történeti problémái c. kandidátusi disszertációjának kéziratát (MTA Könyvtár kéziratára).

³ A mozgalmak bérharcjellegét domborítja ki az agrárszocialista mozgalmakat ábrázoló történeti irodalom is. Összefoglalja az eredményeket *Király István*: i. m.

a kormányt 1905-ben, a koalícióval történő kibékülés első jeleként a király — először rendeleti úton — felemelte az agrárvámokat. Nem tudjuk bizonyítani, hogy a néhány száz, olykor egy-kétezer holdas alföldi gabonatermelő birtokok urai (mert elsősorban ők érezték meg a gabonaválságot) csupán azért vettek volna részt a nemzeti ellenállásban, de maga az előbb említett tény is, hogy ti. az uralkodó első lépése az agrárvámok felemelése volt, jelzi a szoros összefüggést. 1867 után az 1905-ös választás volt az újabb kori magyar történelemben az egyetlen eset, amikor a választásokon megbukott a kormány. Ez nem jöhetett volna létre az uralkodó osztályon *belüli* komoly törés nélkül. Ezt a törést pedig az agrárvámok felemelésének vagy nem felemelésének dilemmája idézte elő. Az agrárvámok felemelésével az uralkodó osztály egysége újból helyreállt, s egyidejűleg eldőlt a nagybirtok kérdése is: egy újabb történeti szakaszra sikerült biztosítani a fennmaradását.

A modern fejlődésének elején álló *Romániát* a századforduló körüli évtizedekben két ízben is véres parasztfelkelés rázta meg. 1888-ban, majd annál is véresebben 1907-ben. Különösen ez utóbbi felkeléssorozat leverésének körülményei, s a megtorlás kegyetlensége egész Európát megdöbbentette. A parasztok gyűlölete nem annyira a földbirtokosokat, a bojárokat érintette, mint inkább a földbérlelőket és az uzsorásokat, akiket — ha a kezükre kerültek — rendkívüli kegyetlenséggel öltek meg. A rend helyreállítása során a hadsereg pedig százával végezte ki a felkelés aktív résztvevőit. A felkelésekben itt sokszor az egész falu lakossága részt vett, olykor a falusi előjáróság is, általában az volt a jellemző, hogy azokon a vidékeken, amelyek a felkelés gócainak számítottak, néhány leggazdagabb paraszt kivételével az egész parasztság részese volt a megmozdulásnak. A parasztok mindenhol egységesen követelték a részes bérletek felszámolását és az uzsorakölcsönök megszüntetését, elégették az adósleveleket és a bérleti szerződéseket — tulajdonképpen ez volt a mozgalom célja. Csupán ott került sor gyilkos erőszakra, ahol a bérlelők vagy az uzsorások ellenálltak.

A dolgok megértéséhez itt is a romániai agrárfejlődés egész 19. századi szakaszát, de legalább az utolsó 40 évét kell áttekinteni. Ha el is tekintünk a korábbi időszakok bemutatásától, mindenképpen szükséges a romániai jobbágyszabadítás körülményeivel megismerkedni.⁴ Az 1864-ben tulajdonképpen Cuza fejedelem kormányzati puccsával végrehajtott jobbágyszabadítás általában a volt földesúri földterületek kétharmadát juttatta a parasztságnak, attól függően, hogy mennyi igaerővel rendelkeztek az egyes családok, illetve, hogy egyáltalán rendelkeztek-e valamennyi igaerővel.⁵ Azokon a területeken pedig, ahol nem állt elegendő föld rendelkezésre ahhoz, hogy az egyes települések minden jobbágya a neki járó földet megkaphassa, az állami földeket vették erre a célra igénybe, s áttelepítéssel oldották meg a parasztok földhöz juttatását. Tekintettel arra, hogy a jobbágyszabadító rendelet kimondta azt is, hogy az új házasoknak is megfelelő földet kell juttatni, elég széles tömeget érintett ez a megoldás, s a román parasztság viszonylag széles rétegei jutottak földhöz a jobbágyszabadítással, ami nem kis eredménye volt e politikának, különösen ha meggondoljuk, hogy a puccs-

⁴ A romániai jobbágyszabadításra *Niederhauser Emil*: Jobbágyszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962. 248—271.

N. Adăniloăie — D. Berindei: Reforma agrară din 1864. București, 1967. *Uők*: La réforme agraire de 1864 en Roumanie et son application. Bucarest, 1966.

szerű végrehajtásra azért kellett sort keríteni, mert a bojárok többsége mereven ellenezte a jobbágyok földhöz juttatását. A parasztok személyi függésének felszámolásába még csak belementek volna önként, hiszen az utolsó száz évben, Constantin Mavrocordat fejedelem reformjai óta hozzászoktak ahhoz, hogy a jobbágy—földesúri viszonyt az állam szabályozza, gyakorlatilag korlátozza a bojárok személyes rendelkezését jobbágyaik (inkább személyi függésben lévő szolgálk) felett, de a parasztok részére a föld juttatását nem fogadták el. A föld az ő szemükben a bojárok kizárólagos tulajdona volt, paraszt és föld a romániai agrárfejlődés korábbi évszázadaiban nem kapcsolódott szervesen össze, a bojárok a parasztokat föld nélkül is vették és eladták. A fejedelmi erőszakra tehát azért volt szükség a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során, hogy leküzdjék a bojárok ellenállását, s a jobbágyokat végül is földdel együtt szabadítsák fel.

A jobbágyok földhöz juttatása azonban egyidejűleg jelentős terheket rakott a parasztok vállára. A földesurak kétharmad részbeni kártalanítását (egyharmadát az állam vállalta magára) a volt jobbágyoknak kellett vállalniuk, mégpedig 15 év leforgása alatt. Ez önmagában sem volt elhanyagolható terhelés egy olyan országban, amelyben a pénzgazdálkodás igazán még nem volt kifejlődve, és amelyik az utóbbi néhány évtizedben kezdte megismerni az árutermelés minden jellemzőjét. A rendkívül tökeszegény Romániában a viszonylag alacsonynak tűnő megváltási összegek is olyan nagy mértékben terheltek meg a parasztságot, hogy előre látható volt: a parasztgazdaságok nehezen fogják tudni elviselni ezt a terhet. A jobbágyfelszabadító rendelet is gondolt erre, s úgy kívánta megvédeni a parasztokat attól, hogy földjük ne kerülhessen a nagybirtokosok kezére, hogy kimondotta, a parasztoknak juttatott föld 30 évig nem adható el és nem zálogosítható el. Csak a faluközösség dönthetett egy-egy paraszt egész vagy részföldjének esetleges eladásáról.⁶ Az államhatalom ezzel kívánta — mindmáig nem tisztázott, vajon az oroszországi jobbágyfelszabadítás körülményeinek figyelembevételével, vagy pedig a helyi körülmények mérlegelésével — biztosítani azt, hogy a parasztság kezéből ne csúszhasson ki a föld.

A föld azonban nem volt elegendő a parasztság megélhetésének biztosításához. Ha igaz is az, hogy a parasztságnak csak mintegy 8—10%-a volt olyan, aki csupán házhellyel és némi kerttel szabadult fel, vagyis aki egyértelműen az agrárproletariátus sorába tartozott, s a parasztság nagy tömegei földdel együtt szabadultak fel, ez a föld azonban korántsem volt elegendő ahhoz, hogy a népes parasztcsaládok megélhetését biztosítsák. A parasztság többségét kitevő, 2 ígásállattal rendelkező paraszti gazdaságok Moldvában 5,72 hektár, Havasalföldön 3,90 hektár földdel szabadultak fel, míg az igaerővel nem rendelkező gazdaságok Moldvában 3,58 hektár, Havasalföldön pedig 2,31 hektár földet kaptak. De még a négy ígásállattal rendelkező gazdagabb parasztok sem kaptak igazán elegendő földet, részükre Moldvában 7,88 hektár, Havasalföldön 5,31 hektárnyi föld jutott,⁷ önmagában is jelezve a várható nehézségeket. Ezek bekövetkezését nagymértékben elősegítette a romániai öröklési rendszer, amely a gyermekek egyenlő örökösödésének elvén alapult. Előre látható volt, hogy viszonylag rövid idő leforgása alatt szétforgácsolódik a paraszti gazdaság, s már a jobbágyfelszabadításra

⁶ *Dimitrie B. Ionescu: Die Agrarverfassung Rumäniens, ihre Geschichte und ihre Reform. Leipzig, 1909. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen. Heft 136.) 37.*

⁷ Uo.

következő paraszti generációnak komoly nehézségekkel kellett szembenéznie, amennyiben az ipar fejlődése nem gyorsul fel olyan mértékben, hogy képes legyen az agrarképesség feleslegessé váló részének felszívására. De erre semmi kilátás sem volt.

A fejletlen, sok tekintetben még a természetes gazdálkodás körülményei között működő román gazdaság törvényszerűségei hamar kialakították azt a sajátos megoldást, amely biztosította a nagybirtokok termelésének zavartalan továbbvitelét, s egyúttal némi további földhöz is juttatta a parasztságot, igaz, igen súlyos áron. Mint mindenütt ahol a pénzterhek meghaladják az elviselhetőség határát, kényszermegoldásoknak kellett kialakulniuk. A parasztnak pénzre volt szükségük, a földbirtokosoknak pedig munkaerőre. Így kézenfekvő volt a megoldás: a parasztnak kölcsönöket vettek fel a földbirtokosoktól, illetve előlegeket vettek fel arra, hogy később majd, amikor szükség lesz rá, a kölcsön ellenértékét a földesurak földjén végzett munkával egyenlítsék ki. Látszatra tehát nem történt más, mint az, hogy a parasztnak munkaejüket áruba bocsátották a nagybirtokokon. A valóság azonban nem ez volt.

Az adók és a földesuraknak történő kártalanítási részletek fizetése a legtöbb parasztgazdaságot előbb vagy utóbb a fizetéseképtelenség állapotába kergette volna akkor is, ha nem következnek be rossz termés, vagy egyéb elemi csapás. A jobbágyfelszabadítás évében, majd a rákövetkező években azonban súlyos elemi károk érték a román mezőgazdaságot, s ez felgyorsította a szükségszerűséggé amúgy is érvényesülő folyamatot. A parasztnak — különösen Moldvában — gyorsan eladósodtak a földesuraknak. Mint sok helyütt, szokás volt „lábon” eladni a termést, ami a legnagyobb megterhelést jelentette a gazdaságoknak, a parasztnak Romániában előre eladták munkaejüket. A kölcsönök törlesztése és kamatfizetése fejében meghatározott napokat dolgoztak a nagybirtokokon. Egész rendszere alakult ki az ilyenféle ledolgozási rendszernek. Meghatározott területet kellett megművelniük, vagy meghatározott számú munkanapot kellett dolgozniuk a nagybirtokokon. Ez a fajta eladósodás már a jobbágyfelszabadítás utáni első években olyan jelentős méreteket öltött, hogy még 1866-ban a törvény szabályozta a viszonyokat, s miként Oroszországban — mint majd látni fogjuk — a faluközösségeket tették kollektíve felelőssé a megváltási összegek rendszeres és folyamatos fizetéséért, Romániában az 1866-os törvény értelmében a faluközösségnek kellett mintegy kezességet vállalnia az egyes parasztnak munkavégzési kötelezettségeiért. A törvény a faluközösség feladatává tette a kötelezettségeit be nem tartó parasztnak megbüntetését, ha pedig véglegesen le kellett mondani a munkájáról, a faluközösségnek kellett helyette kirendelni a megfelelő munkaerőt.⁸ Egyidejűleg a törvény — a nyilván már akkor is háborgó lelkiismeret megnyugtatóására — úgy rendelkezett, hogy a parasztnak a földesurakkal írásos megállapodást kell kötniük, s az ilyen szerződések legfeljebb 5 évre szóló munkamegállapodást tartalmazhatnak. Fel kell tehát tételezni, hogy már 1864—1866 között nagyobb tömegben történtek olyan megállapodások, amelyek a parasztnak pénztelenségét kihasználva több, mint öt évre szóló kötelezettségeket tartalmaztak. Hogy a földbirtokosok milyen nagy mértékben visszaéltek a helyzettel, arra utal egy 1872. évi törvény, amelynek értelmében a parasztnak munkavállalási kötelezettségé-

⁸ A román faluközösségre *N. Iorga*: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Gotha, 1905. 200—204., *H. H. Stahl*: *Traditional Roumanian Village Community. The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*. Cambridge, 1980.

ért kezességet vállaló faluközösségeknek nem kellett helytállniuk az olyan szerződésekbe foglalt kötelezettségekért, amelyek nyilvánvalóan már eleve meghaladták a paraszt teherbíróképességét.⁹ Ez a rendelkezés is arra a körülményre utal, hogy a parasztok kölcsönök fejében történő dolgoztatása igen nagy méreteket öltött. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy az újfajta jobbágytság, amit az adósság fejében történő munkavégzés jelentett, nagyobb megterhelést jelentett a parasztgazdaságok jelentős része számára, mint a jobbágyfelszabadítás előtti robot volt. A robot végső soron meghatározott mennyiségű volt, míg az adósság fejében történő robotoltatás korlátlan. Ezt azért is vehetjük biztosra, mert hiszen a törvény végrehajtása a helyi közigazgatás kezében volt, s az szorosan összefonódott a földbirtokosokkal. Erre a körülményre utal az a jelenség is, hogy sok helyütt maguk a falusi előljárók vásárolták meg előre a parasztok munkáerejét, s adták tovább busás felárral a munkaerőt igénylő földbirtokosoknak, vagy bérloknek. A korabeli vizsgálódások tömegesen mutattak ki olyan eseteket, amikor a parasztok 5 évre előre eladták munkaerejüket.¹⁰

A pénzihiány a paraszti lakosság körében egyéb sajátos kizsákmányolási, kiuzsorázási formákat is életre hívott. Moldvában, ahol a földesúri kocsmamonopólium a jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt, a kocsmabérlok — többnyire zsidó kocsmárosok — váltak az uzsorakölcsönök forrásává. A parasztok italért vállaltak munkát, illetve az ital fejében eladott munkaerejüket a kocsmárosok értékesítették a nagybirtokokon, ahol a munkára nagy szükség volt. Itt is tehát *legalább kettős* kizsákmányolás érvényesült: a parasztokról egy bört a kocsmáros, egy másikat pedig a földbirtokos nyűzött le.

Az általános pénztelenség a falun egyéb tekintetben is hallatlanul magas kamatokra épülő uzsorakölcsön-hálózatot teremtett. Egy 1900-ban végzett vizsgálat megállapítása szerint, miközben az állami kamatláb 5% volt, s a városokban a hitelt általában 10—12%-os kamatra nyújtották¹¹ (ami egyébként európai viszonylatban igen magas volt), a 3000 romániai község közül 1451-ben a következőképpen oszlott meg a kölcsönök kamata:¹²

A kölcsönökből %	A kölcsönök kamatozása évi
18	—8 %
18	8—20 %
9	20—24 %
22	24—36 %
22	36—60 %
9	60—120 %
1	250 %-ig
0,8	350 %-ig
0,2	500 %-ig

⁹ Minderre Ionescu: i. m. 46—49. Lásd még G. D. Creanga: Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien. Zweiter und dritter Teil. Die von der Regierung in Jahre 1908 durchgeführten Agrarreformen. Leipzig, 1909. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen. Heft 140.) 103.

¹⁰ Ionescu: i. m. 50.

¹¹ Uo. 117.

¹² Az adatok: uo. 98.

A parasztság több, mint kétharmada tehát még a századfordulón is elviselhetetlenül magas kamatozással jutott csak kölcsönökhöz. S amikor elviselhetetlen kamatozásról szólnak, nem a többszáz százalékos kamatokra gondolunk. Már a 15–20%-os kamat is rendkívül nagy terheket rótt a parasztgazdaságokra, még a nagyobbakra is, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a gabona világpiaci ára a 19. század utolsó harmadában nagymértékben esett, s ennek következményeit Románia esetében még elmélyítette az Osztrák–Magyar Monarchiával 1886-ban kirobbant vámháború is.

A parasztság pénztelenségét súlyosbította egy másik ezzel egyenrangú jelenség: a földhiány. Utaltunk már annak a teleknek a nagyságára, amelyet a parasztok a jobbágyszabadításkor tulajdonba kaptak. Ez a föld már akkor is csak nehezen volt elegendő a parasztcsaládok eltartásához, különösen, ha figyelembe vesszük a viszonylag alacsony terméshozamokat. A parasztoknak tehát már akkor több földre lett volna szükségük. Ezt a földhiányt tovább növelte a 19. század második felének gyors népességyarapódása. Az 1860-ban mintegy 3,87 millió főt számláló román népesség 1905-re 6,39 millió lélekre nőtt.¹³ S noha megnövekedett a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség száma és aránya is a népességből, a népességnövekedés túlnyomó része a falusi lakosságot növelte elemi erővel. Jelentősen csökkent tehát az egy főre jutó paraszti föld nagysága.

Gyorsan nőtt — érthető módon — a parasztság földéhsége. A jobbágyszabadítást átvészelt nagybirtokoknak viszont elemi szükségük volt a munkáskézre (és a parasztok felszerelésére és igaerejére, elsősorban Havasalföldön, ahol a földesúri önkezelésű árutermelő gazdálkodás 1864 előtt nem volt olyan nagymértékben kifejlődve, mint Moldvában, s sem a szükséges eszközkészlettel, sem igaerővel nem rendelkezett az önálló gazdálkodáshoz, valamint hiányzott az ezek beszerzéséhez szükséges tőke is), s mert tőkehiányban szenvedtek, hamar megszületett a megoldás: a nagybirtokok földet adtak bérbe a parasztoknak. A jobbágyszabadítást követően hamarosan kialakult részesbérleti rendszer tulajdonképpen csak külső formáját tekintve volt részesbérlet. A parasztok papíron viszonylag kedvező feltételekkel jutottak a bérleti parcellákhoz. Általában a termés 1/5 részét adták a földbirtokosoknak.¹⁴ A bérleti díj később emelkedett, hiszen a századfordulón már általában a termés harmada volt a bérleti díj alapja,¹⁵ ami önmagában is jelzi, hogy mennyire megnőtt a földigény, hiszen a hozamok nem növekedtek olyan gyorsan, mint a bérleti díjak, s a búza világpiaci ára az 1880–90-es években alacsonyabb volt, mint az 1860–70-es években. Mindez azonban önmagában még mindig viszonylag elviselhető terhet jelentett volna a parasztgazdaságok számára, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a földbirtokos Romániában nem szántotta fel a bérbe adott földet, mint sok esetben másutt, így pl. Magyarországon történt. Az igazi terhet még az sem jelentette, hogy a parasztoknak a bérleti díjként kifizetett termésy-

¹³ Uo. 59.

¹⁴ Uo. 61.

¹⁵ Uo. 65. A bérleti díjak növekedésére l. még *G. D. Creanga: Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien.* Leipzig, 1907. 8. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen. Heft 129.) Ld. még *V. Liveanu — C. Lulea — L. Asăneşescu — V. Medeleanu — C. Moşei: Factorii determinanţi ai variaţiilor arenzii târânesti la începutul secolului al XX-lea în România.* Studii, 1971. 307—331.

rész mellett a feudális korból örökölt szokások alapján különféle egyéb természetbeni járadékokat kellett szolgáltatniok a földbirtokosoknak.¹⁶ Az igazi terhet az jelentette számukra, hogy csak az kaphatott részes földet, aki ennek fejében munkaerejét és munkaeszközeit a nagybirtokos rendelkezésére bocsátotta. A föld bérbeadása a földbirtokos számára elsősorban a munkaerő biztosítására szolgált. A nagybirtokosok jövedelmeiben a részes bérletért kapott termény nem játszott jelentős szerepet. A lényege ennek a rendszernek a vele járó munkajáradék volt, ami a századfordulón már legalább feleakkora földesúri föld megművelési kötelezettségét jelentette, mint amekkora földet a paraszt bérletbe kapott.¹⁷ Elképzelhető ennek a helyzetnek a romboló, kizsároló hatása. A román parasztok az európai viszonyokkal összehasonlítva hihetetlen nyomorban éltek, s gyakorlatilag vegetáriánusoknak voltak tekinthetők, olyan ritkán került hús az asztalukra.¹⁸

Többször utaltunk már a földbirtokosok mellett a földbérlőkre is. A tőkeszegény Romániában a volt földesurak képtelenek voltak megindítani a termelést birtokaikon a jobbágyfelszabadítás után, így széles körben elterjedt a nagybirtokok bérbe, a bérlők kezére adása.¹⁹ A bérlők többsége nem kapitalista nagytőkés volt, mint pl. Magyarországon, hanem elsősorban a helyi tőkepénzes rétegek (falun különösen a kocsmárosok stb.) közül került ki. Ezek a bérlők romániai viszonyok között tőkéjük rendkívül magas haszonra történő kihelyezéséhez voltak szokva, s a bérletek is csak akkor lehettek rentábilisak számukra, ha legalább az átlagos uzsorakamatozást biztosították. Ez természetesen a bérelt föld kiuzsorázása mellett csak a rendelkezésre álló munkaerő hallatlanul magas fokú kizsákmányolása révén volt lehetséges. A bérlők voltak a falun törvényszerűen a legnagyobb pénzkölcsönzők, akik a parasztoktól a kihelyezett pénzért munkát követeltek. S egyúttal ők voltak azok, akik a bérelt nagybirtokok egy-egy parcelláját továbbadták albérlletbe a parasztoknak, mint láttuk, ugyancsak munkáért.²⁰ Így természetesen ők kerültek az érdeklődés homlokterébe, s egyúttal ők vonták magukra a parasztok elemi erejű haragját is. Az 1907. évi parasztfelkelés után a kormányzat megtiltotta a földek albérlletbe adását, s ez is sugallta azt, hogy csak a bérleti rendszert

¹⁶ Ionescu: i. m. 61—62.

¹⁷ Uo. 63—64. A részesbérlet tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy a nagybirtok számára biztosítsa a munkaerőt.

¹⁸ Uo. 93.

¹⁹ A bérleti rendszert G. D. Creanga: i. m. mindkét kötete jól ábrázolja.

²⁰ A nagybérlők megoszlására jellemző adatok állnak rendelkezésre az 1900-as évek elejéről. Az 50 hektárnál több földet bérlők száma összesen 3332 volt, közülük 2417 személy (72,54%) volt román, 472 személy (14,7%) zsidó és 443 (13,29%) „idegen”, elsősorban görög származású. A nagybérletbe adott föld (összesen 2 334 145 hektár) 63,34%-a volt román, 18,87%-a zsidó és 17,79%-a „idegen” származású bérlők kezén. A zsidó származású bérlők aránya az igazán nagybérlők között az átlagos részesedésnél jóval nagyobb volt (Creanga: i. m. I. 144—145.). A legnagyobb bérlők között voltak a Fischer testvérek, 1903—1904-ben 138 424 hektárt, 1904—1905-ben 159 399 hektárt béreltek. Mochi Fischer volt a legnagyobb bérlő (uo. 150.), ő egyedül 237 000 hektárt bérelt (uo. 3. I.). Jellemző a bérleti idő is, 641 nagyobb bérleti szerződésből 410 (63,5%) csupán egy évre szólt (!), 67 pedig (10,4%) két éves lejáratú volt (uo. II. 28.). A nagybirtokosok a rövid lejáratú bérleti idővel tartották kézben a nagybérlőket és a parasztokat, ugyanakkor a bérlők rákényszerültek a bérlet és a paraszti bérlők abszolút kizsárolására. A paraszti bérletek 14%-a 1 hektárnál kisebb, 22,3%-a 1—2 hektár között, 23,6%-a pedig 2—3 hektár között volt (uo. 36.).

tegyék felelőssé a helyzetért. A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb. Nem vitás, hogy a bérlők hatalmas hasznot vágtak zsebre, s nagyon jelentős részük volt a parasztok kizsákmányolásában. De felelősek nem csupán ők voltak. Ha a nagybérleti rendszer nem alakul ki olyan nagy mértékben, a parasztnak akkor is hasonló terheket kellett volna viselniük, amint viseltek így is azokon a vidékeken, ahol a nagybirtokokat tulajdonosaik saját rezsisben üzemeltették. Nincs különbség a parasztnak terheit illetően a területek és a bérleti rendszer körzetei között. Az általános tőkeszegénység volt az alapja a parasztság kizsákmányolásának és a földhiány, ami együttesen kergette a parasztnak az elviselhetetlen nyomor és a kizsákmányoltság állapotába. S a bérlőktől függetlenül alakult ki az az élősködő réteghalmaz, amely piócaként szívta a parasztnak vérének. A kocsmáros, aki uzorakölcsönt adott, a falusi előljáró, aki kölcsönrel biztosította a parasztnak munkaerejét, amit továbbadott a földbirtokosnak vagy a bérlőnek, de más rétegek is függetlenül a bérleti rendszertől élősködtek a parasztnakon. A parasztnak számára tulajdonképpen az egész rendszernek ez az élősködő jellege volt elviselhetetlen, illetve vált azzá, amikor a 19. század utolsó harmadában a gabonaválság nyomán estek a gabonaárak, s ennek következtében csökkentek a munkabérek (vagyis nőtt a munkajáradék, amit a hitelezők követeltek tőlük). Ez volt az elviselhetetlen teher, ami kirobbantotta a romániai parasztmegmozdulásokat, s elsősorban a rendszer élősködő jellege idézte elő a parasztnak rendkívül véres megmozdulásait, a kocsmárosok, bérlők, a földbirtokosok, de a tisztviselők, általában a városi emberek kegyetlen lemészárlását ott, ahol a kizsákmányolás is korábban a legelviselhetetlenebb volt, vagy ahol megtagdák követeléseik teljesítését. Az 1907. évi felkelés egy tulajdonképpen uzorakizsákmányolásra épülő rendszert roppantott össze.

Oroszországban az 1861. évi jobbágyszabadítás sok szempontból a romániaihoz hasonló körülmények között ment végbe, annak az elvnek az alapján, hogy a föld tulajdonképpen a nemességé, s így szabad egyezkedés tárgyát képezi. Az már önmagában is a parasztság jelentős győzelme volt, hogy az állam elismerte: a parasztnak is földet *kell* kapniuk. A jobbágyszág személyi függősége tulajdonképpen megváltás nélkül szűnt meg, de megváltás csupán a parasztnak kezére került földért illette meg a nemeseket.

A hatalmas kiterjedésű cári birodalom területét nem lehet egységesnek tekinteni. Nemcsak annyiban, hogy a nyugati, lengyel—litván területekről meg a Baltikumról ebben az összefüggésben nem is beszélhetünk, s ugyancsak eltekinthetünk Finnországtól is. Ha csupán a történeti Oroszországra szorítkozunk, ott is három, egymástól jellegzetesen elkülönülő terület rajzolódik elénk. Az északi területek, az ún. ipari vidékek területe, azután az ún. feketeföld-övezet (amely oly nagy, hogy maga is több alrégióra bomlik, bár ezek nagyjából hasonló jellegzetességeket mutatnak), s végül a délorosz sztyeppe vidéke. A jobbágyszabadítást megelőzően is elkülönült ezeken a területeken a parasztság helyzete, a jobbágyszabadítás pedig megőrizte az egyes régiók eltérő jellegét, s ennek megfelelően más-más viszonyok alakultak ki a parasztnak számára is.

A nem feketeföldes területeken, az ipari körzetben a parasztnak népességre jutó föld aránya jóval kedvezőlenebb volt, mint az ország más területein. Itt azonban a parasztság nagy része már a jobbágyszabadítás előtt sem a földművelésből, vagy nem elsősorban abból élt, hanem ipari munkából. Így a jobbágyszabadítás ugyan aránylag ke-

vés földet juttatott a parasztnak, de azok hamarosan a szó szoros értelmében felforgatták a nagybirtokokat, amelyek nem kaptak munkaerőt, illetve nem tudták azt megfizetni. A parasztnak egy része innen egyébként már korábban is vándormunkásként a délorosz sztyeppére járt tavasztól őszig, s ez a vándormunka-lehetőség a jobbágyszabadítás után kiszélesedett. Az ipari fejlődés is sok parasztnak szívott fel, változtatott ipari munkássá, akiknek körülményeit a jobbágyszabadítás annyiban rontotta, hogy a földközösség helyzetének — később még tárgyalandó — megerősítésével személyi függőségüket szinte elviselhetetlenné tette. Ezért itt igen gyakori volt az, hogy a parasztnak lemondtak a földrészükről s véglegesen kiléptek a földközösségből, s vele együtt elhagyták a mezőgazdaságot is. A nagybirtokok tehát nem jutottak munkaerőhöz, s így a gabonatermelést hamar felszámolva legeltető állattenyésztésre tértek át, valamint erdő-kitermelésre, ami jövedelmüknek egyébként korábban is a tetemesebb részét jelentette. A fa iránt növekvő belföldi és külföldi kereslet ezt tartósan lehetővé tette számukra.

A feketeföld-övezetben a helyzet egészen más volt. A paraszti népesség nagy többsége itt földhöz jutott, noha valamivel kevesebb föld került végső soron a parasztság kezére, mint amennyivel korábban rendelkezett. Ugyanakkor itt nem volt olyan mértékű ipar, ami felszívta volna a parasztság nincstelen elemeit. Így a paraszti népesség nagyon nagy része továbbra is a mezőgazdaságban maradt, ami előrevetítette az árnyékát annak, hogy néhány évtized folyamán az egy főre jutó földterület tetemes mértékben csökkenni fog. Itt a nagybirtokok is fennmaradtak, s mert nem rendelkeztek megfelelő tőkével ahhoz, hogy eszközöket, gépeket és igaerőt vásároljanak, s pénzzel fizessék meg az alkalmazott bér munkásokat, ezen a területen hamar elterjedt a ledolgozás és a bérleti rendszer, amelynél elsősorban a földesúri földeken végzett munka volt a bérleti díj.²¹

A délorosz sztyeppén a mezőgazdaság gyors fejlődésének időszaka volt a 19. század második fele. Itt sok volt a föld, s aránylag kevés az ember, így a paraszti gazdaságok több földhöz jutottak, mint az ország más területein, annak ellenére, hogy a nagybirtok itt az összes földből viszonylagosan többet tartott meg, az egész mezőgazdaságilag hasznosított földterületnek mintegy felét. A dél egyébként is mozgásban volt, kiterjedőben, ide nagy tömegű népesség vándorolt a 19. század második felében. Az 1850-es évektől kezdve kibontakozó vasútépítés ezt a vidéket is bekapcsolta a világpiacba, s ez gyorsan éreztette hatását a mezőgazdasági termelés kiszélesítésében, a nagyarányú agrárkonjunktúrában.²²

Az oroszországi jobbágyszabadítást az adott formában egyébként is csupán az a körülmény tette lehetővé, hogy gyakorlatilag egybeesett a vasúti hálózat kiépülésé-

²¹ Az oroszországi jobbágyszabadításra ld. *Niederhauser*: i. m. 159—210. Ld. még *N. M. Druzsinyin*: *Ruszszkaja gyerevnyja na perelome 1860—1880*. Moszkva, 1978. *Uő.*: *Likvidacija feodal'noj szisztémü v ruszszkaj pomescsics'ej gyerevnye* (1862—1882 gg.). *Voproszú Isztorii*, 1968. No. 12. 3—34., *P. G. Ründzjunszkij*: *Ekonomicseszkij sztroj kreszt'janszkogo nagyelnogo hozjajsztva Roszszii v poreformennoe vremja*. *Voproszú Isztorii*, 1971 No. 11. 32—48. Ld. még *N. M. Druzsinyin* és *I. D. Kovalcsenko* tanulmányait a *Studien zu den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preussen und Russland* c. kötetben (Berlin, 1978. Sonderband des Jahrbuchs für Wirtschaftsgeschichte), 117—228. és 295—352.

²² *J. William Leasure — Robert A. Lewis: Internal Migration in Russia in the Late Nineteenth Century*. *Slavic Review*, 1968. No. 3. 375—394.

vel. Az így kibontakozó nagyarányú kivitel tette lehetővé azt, hogy a parasztok megfizethessék a megváltási összegeket, s az állami adókat.²³ A jobbágyfelszabadításnak az a korábbi változata, amit pl. I. Miklós cár hivatalnokai javasoltak még az 1830-as években a nemességnek, csak akkor lett volna elképzelhető, ha a jobbágyokat a földesuraknak fizetendő kártalanítás nélkül szabadították volna fel, ami természetesen szóba sem jöhetett.

Tekintettel arra, hogy a földesurak kártalanítása az egész megoldás alapja volt, a pénzügyi garanciák biztosítása diktálta a cári hatalom számára azt a megoldást, hogy a megváltási összegek fizetésében jelentős szerepet juttasson a földközösségeknek (*obscsina*) és közigazgatási megfelelőjüknek, a faluközösségeknek, a *mir*-nek. A földet a parasztok egyébként sem egyéni tulajdonba kapták, hanem csupán állandó használatra, aminek konkrét megvalósulása felől a faluközösség döntött. (1866-ban két rendelet segítségével ezt a jogot megkapták a volt állami jobbágyok is, akik a korábbi intézkedések során jogilag nem részesültek ebben.) Így nem volt nehéz a földközösségeket egyetemlegesen felelőssé tenni azért, hogy egyes tagjaik megfelelő módon fizessék a megváltási összegeket és az adókat. A földközösségek tehát kollektív felelősséget vállaltak az egyes parasztok kötelezettségeiért, ezzel szemben erős jogokat kaptak velük szemben. Valószínűleg nem csupán a kötelezettségek fizetésének szükségessége diktálta azt, hogy az egyes parasztokat gyakorlatilag a földközösséghez kötötték, annak hozzájárulása volt szükséges nemcsak a falu végleges elhagyásához, de hosszabb időre, vagy nagyobb távolságra történő elutazáshoz is, hanem az attól való félelem is, hogy a felszabadított parasztok esetleg nagyobb tömegben elhagyhatnák a falut. Ne feledjük, délen és keleten, Szibériában jelentős földterület állt még rendelkezésre, ahová a szökés korábbi évszázadokban is rendszeres gyakorlat volt, így az elvándorlás lehetősége elméletileg fennállt, ha a gyakorlatban annak megvalósítása korántsem volt egyszerű feladat. (Még amikor az állam erős támogatással segítette az áttelepülést, 1907—1914 között, sem tudott több ember áttelepülni az Uralon túlra, mint évente mintegy 200 ezer ember, csupán egy-két évben érte el a számuk a 600 ezret, de ez olyan nagy veszélyekkel járt, hogy végül lelassult a folyamat.²⁴) A jobbágyfelszabadítási rendelet megfogalmazásánál azonban még nagyon nagy volt a félelem az elvándorlástól, s ezért is kötötték a faluközösséghez a parasztokat. A faluközösség határozott a földek újraelosztásáról, ellenőrizte a kötelezettségek rendszeres fizetését, járult hozzá a paraszt elutazásához, vagy utasította azt el, az döntött a paraszt elhalálozása esetén a hagyaték megosztásáról, sőt a terhesnek bizonyult egyéneket esetleg ki is utasította a faluból. S ami a legfontosabb, a faluközösség döntött arról, kiléphet-e a közösségből a paraszt, vagy sem. Ez természetesen csak akkor következhetett be, ha a kilépni szándékozó a megváltás terén már minden kötelezettségének eleget tett. A faluközösség kollektíve volt felelős azért, hogy tagjai rendszeresen eleget tegyenek ennek a kötelezettségnek, s végső soron a közösségnek kellett megfizetnie a megváltás esedékes összegét, ha a paraszt maga ar-

²³ Az 1880-as években még nem lehet beszélni a mezőgazdasági termékek egységes belső piacáról. I. D. Kovalcsenko: Agranŋj rŋnok i harakter agrarnogo sztroja evropejszkoj Roszszzii v konce XIX-na-csale XX. veka. Isztorija SzSzSzR, 1973. No. 2. 42—74., I. D. Kovalcsenko — L. V. Milov: O principah iszszledovanyija proceszsza rŋnka (XVIII—XX. vv.). Isztorija SzSzSzR, 1969. No. 1. 27—57.

²⁴ Boris Brutkus: Agrarentwicklung und Agrarrevolution in Russland. Berlin, 1925. 86—87.

ra valamilyen okból képtelen volt. A kötelék tehát, amellyel az egyes parasztokat a faluközösséghez láncolták, meglehetősen erős volt, s egyúttal tartós is, hiszen a megváltási összegeket a parasztoknak 49 éven át kellett fizetniük, a megállapított megváltási összeg évenkénti 6%-át, vagyis normális törlesztés mellett 1910-ig.²⁵

A parasztoknak a faluközösséghez történő láncolása, egyáltalában a faluközösségi rendszer fenntartása rendkívüli módon korlátozta a mezőgazdaság, természetesen elsősorban a paraszti gazdaságok kapitalista irányba történő fejlődését. Igaz ugyan, hogy mostantól fogva minden felszabadított parasztnak szüksége volt pénzre, s jóval nagyobb mértékben, mint a korábbi évtizedekben, hiszen megnőtt a pénzben kifizetett fejadó és ehhez járult még a megváltás évi törlesztésének összege, de a termelés szabad fejlődése elé a földközösség rendkívül erős gátakat emelt. A kölcsönös felelősségvállalás tulajdonképpen azoknak kedvezett, akik valamilyen ürüggyel kibújhattak a fizetési kötelezettség alól, s azokat terhelte, akik az átlagosnál jobban termeltek. A faluközösség megerősödése a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben megerősítette a nyomásrendszer fenntartását is, s ezzel gátolta a szabad forgórendszerek elterjedését, az ésszerű szántóföldi termelést. A nyomásrendszer nyilván jelentősen meggyöngyülhetett volna, ha legalább a tehetősebbek szabadon kiválhattak volna a faluközösségből, s tagosítva kaphatták volna meg földrészüket.

Volt a földközösségi rendszer konzerválásának egy másik következménye is azokon a vidékeken, ahol élt még az újraosztásos földközösségi rendszer gyakorlata. Nem lehet ma még pontosan meghatározni, hogy milyen nagy területekre terjedt ki ez a rendszer a 19. század második felében, de mind az északi, ipari körzetekben, mind pedig a feketeföld-övezetben igen jelentős területeket fogott át, s Ukrajnától minél keletebbre haladunk, annál erősebben élt még ez a rendszer. A földeknek ha talán már nem is évente, de még mindig több-kevesebb rendszerességgel történő újraosztása persze nem feltétlenül tette labilissá a földtulajdont annyiban, hogy nem került sor minden alkalommal más-más földdarab juttatására ugyanannak a családnak. De mindenképpen labilissá tette a földbirtoklás rendszerét, s ezzel gátolta a föld korszerű megművelését, a megfelelő trágyázást stb. Az ilyen beruházások hosszabb periódusra szóltak, s a nyomásrendszerben szokásos művelésnél sokkal munkaigényesebbek voltak (pl. csupán csak maga a trágyázás, amelyik a legegyszerűbb volt a számításba jövő modernizálási folyamatok közül). Még ennél is károsabb volt azonban az újraosztásnak az a következménye, hogy ez a rendszer lényegében a család nagyságától, illetve a rendelkezésre álló munkaerőtől tette függővé a juttatandó föld mennyiségét, s ezzel egyrészt hozzájárult a paraszti földbirtoklás fellazításához, másrészt nem szabott gátat a népesség növekedésének. Azt pedig mondani sem kell, hogy ilyen körülmények között a munkaigényesebb mezőgazdasági modernizálásokra egyáltalában nem kerülhetett sor, hiszen még ha a föld állandóan ugyanazon család kezében is volt, de az már egyáltalában nem lehetett

²⁵ A megváltásra: A. Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Bp., 1984. 335.

A faluközösség irodalmára Kövér György: Az orosz obszcina történetéhez. Történelmi Szemle, 1978. 338—354. Ld. még G. A. Alekszejcsenko: Prigovort szel'szkih szhodor kak isztocnyik po isztorii obscsin v Rosz-szji vtoroj polovinu XIX. veka. Isztorija SzSzsZR, 1981. No. 6. 116—125., A. M. Anfimov — P. N. Zürjanov: Nyekotortie csertu evolucii ruszskoj kreszt'janszkoj obscsinu v poreformennij period (1861—1914). Isztorija SzSzsZR, 1980. No. 4. 26—41.

bizonyos, hogy egy-egy darabja nem kerül-e a következő újraelosztásnál más család kezére.²⁶ A népességnövekedés következményei pedig beláthatatlanok voltak. Korábban ugyanis a földesurak érdekében állt, hogy ne hagyják túlságosan elszegényedni jobbágyaikat, így ha egy-egy közösség túlszaporodott, a földesúr gondoskodott a népesség egy részének áttelepítéséről. Ez azonban most megszűnt.

A jobbágyfelszabadítás utáni néhány év leforgása alatt tehát hamarosan jelentkeztek mindazok a nehézségek, amelyekkel az orosz parasztoknak az elkövetkező évtizedekben szembe kellett nézniük. A pénzterhek megnövekedése oly mértékben terhelte a családokat, hogy gyakorlatilag nem csupán a normális étkezés vált lehetetlenné a parasztok számára, hanem mindenfajta, a mezőgazdasági termelést javító beruházás is. A déli sztyepei területektől eltekintve az orosz mezőgazdaság a hagyományos nyomásrendszer kereteiben, a régi eszközökkel folytatta a termelést, s ezzel a most már állandósult földhasználat keretei között (ami alatt azt értjük, hogy egy-egy falunak már nem volt módja változtatni földjein 20—25 évenként) jelentősen és tartósan kiszorolta a földet.²⁷ A következmények nem is maradtak el, néhány évtized múltán jelentkezett a nagyarányú termés kiesés, a századfordulón állandósult az aszály okozta hatalmas kár. S vele a tömeges éhínség, sőt az éhhalál veszélye is megjelent a paraszti házak küszöbén.

A föld kiszorolása mellett egy másik következménye is jelentkezett mindannak, amiről szoltunk: a relatív mezőgazdasági túlnépesedés.²⁸ Oroszországban ugyan hatalmas területek álltak rendelkezésre, s ha az agrárnépességet a rendelkezésre álló földhöz viszonyítjuk, korántsem beszélhetünk túlnépesedésről. Ha azonban a mezőgazdasági földterülethez viszonyítjuk a népességet, már egészen más körülményeket tapasztalunk, nevezetesen azt a meglepő helyzetet, hogy a századforduló táján 100 hektárra vetítve az agrárnépesség sűrűsége meghaladta Dániáét, Franciaországot, vagy Németországot, s egyes nagyobb körzetekben még Belgiumét is túlszárnyalta.²⁹ Ha azonban a termésátlagokra, a mezőgazdasági hozamokra gondolunk, természetesen Oroszországban a termelési színvonal messze elmaradt azokétól. Így válik érthetővé az a helyzet, hogy rendkívüli módon megnövekedett a földéhség a parasztok körében, hiszen a jobbágyfelszabadításkor kapott föld már egyáltalában nem volt elegendő a létfenntartásukhoz. Az orosz történelemben első ízben vált szükségessé az, hogy ne a földterület növelésével, hanem intenzívebb módszerek bevezetésével reagáljanak a népesség növekedésére. Erre azonban a parasztságnak nem volt anyagi lehetősége.

A parasztokat a pénzhiány és a földhiány együttesen rendkívüli mértékben kiszolgáltatva a földbirtokosoknak, akiknek viszont szükségük volt bér munkára, az elvesztett robot pótlására, noha pénzzel nem tudtak fizetni. A megváltásért kapott összegeket az orosz nagybirtokosok többsége nem tudta beruházásra fordítani. A jobbágyfelszabadítás pillanatában a földesúri parasztoknak mintegy 70%-a volt elzállogosítva, így

²⁶ A. M. Anfimov — P. N. Zürjanov: i. m. kiemeli, hogy az újraelosztásos rendszer elsősorban a fekete föld-övezetben és a Volga-vidéken érvényesült, ahol általában még nem szilárdult meg a földmagántulajdon tudata a parasztok körében.

²⁷ Gerschenkron: i. m. 388—389.

²⁸ Sz. I. Bruk — V. M. Kabuzan: Dinamika i etnicseszkijsz szosztav naszelenijja Roszszi v epohü imperializma (konec XIX.v.—1917 g.). Isztorija SzSzsSzR, 1980. No. 3. 74—93.

²⁹ Brutzkus: i. m. 109.

a megváltási összegeknek mintegy a fele a zálogkifizetésekre ment el. A másik felét sem tudták, talán nem is akarták megfelelő módon beruházni, a nagybirtokosok többségének még megfelelő felszerelése és állatállománya sem volt az önállóuló termelés megindításához. Nem csupán a parasztnak munkajére volt tehát szüksége a nagybirtoknak, hanem felszerelésükre és igaerejükre is.

A megoldás a ledolgozás széles körű elterjedése lett. A nagybirtokosok bérbeadták földjeiket a parasztnak munkavégzés fejében.³⁰ Így legalább a korábbi termelési színvonalat tartani tudták birtokaik önkezelésben maradt részein. A parasztnak pedig szükségük volt a földre, ha fenn akarták tartani családjukat. Néhány évtizedre ez a megoldás kerekedett tehát felül. Az általános pénzhiány körülményei között természetes, hogy a régi robotrendszerre emlékeztető vonások és a feudális szolgáltatások számos más, pl. a naturáljáradékra emlékeztető vonása is megmaradt, illetve újra jelentkezett.³¹

Két évtized alatt olymértékben felhalmozódtak a parasztságnak a jobbágyfelszabadítás végrehajtásából eredő problémái (elsősorban a krónikus pénzhiány, s a földhiány), hogy az államnak közbe kellett avatkoznia. Falun a pénzhiány nyomában széles körben terjedt az uzsora, s a terménykereskedelem legprimitívebb, a termelőt leginkább kizsákmányoló formája, a gabona lábbon történő eladása.³² A helyzet annyira elviselhetetlenné vált, hogy végül is éppen a reakciós kormánynak kellett közbeavatkoznia. A II. Sándor cár meggyilkolása után a trónra került új cár, a konzervatív III. Sándor kormánya számos jelentős, bár nem alapvető módosítást eszközölt a reformon. 1881-ben leszállították a megváltási összegeket. A parasztnak adóhátralékainak állandó és tartós növekedése figyelmeztető jel volt a pénzügyi kormányzat számára, s mutatta a helyzet elviselhetetlenségét. Különösen azokon a vidékeken volt nagy az egykori földesúri parasztnak között a nyugtalanság a megelőző évtizedben, ahol a parasztnak együtt éltek a volt állami parasztnal, s ezért nagyon éles és nyilvánvaló volt a kontraszt, így elsősorban az ipari körzetekben, ahol a parasztnak gyors pusztulásának jelei is mutatkoztak már. A megváltási összegek leszállítása jelentős mértékű volt, 39 kormányzóság átlagában 27%-os, néhány, a nem feketeföld-övezetbe tartozó kormányzóság esetében 30–45% között volt a mérséklés, míg Olovec kormányzóságban elérte a 92%-ot.³³ Ugyanakkor rendeletileg kimondották a parasztnak kötelező megváltását, azaz azokon a területeken, ahol korábban a szabad egyezkedés alapján nem történt meg a megállapodás a volt jobbágyok és a földesurak között, most elrendelték a kötelező megváltást.³⁴

Hogy a parasztnak számára a gyorsabb megváltást tegyék lehetővé, módosították az adózás rendszerén is. 1883–1885 között felszámolták a fejadó rendszerét, s új, mo-

³⁰ I. D. Kovalcsenko: Arenda zemli búvsih pomescsicsimi kreszt'janami v nacsale 80-h godov XIX.v. In: Iz isztorii ekonomicseszkoj i obszcsesztvennoj zszinyi Roszszii. Szbornyik sztatyej k 90-letiju akademika N. M. Druzsinyina. Moszkva, 1976. 44–60.

³¹ T. L. Mojszejenko: Metodü izucsenyija kreszt'janszkoj arendü v Roszszii po dannüm zemszkoj sztatisztiki konca XIX. veka. Isztorija SzSzSzR, 1979. No. 4. 66–82.

³² A z egységes gabonapiac hiányáról: I. D. Kovalcsenko: i. m. (Agramüj rütnok...)

³³ Brutkus: i. m. 52–53.

³⁴ Az állami parasztnak helyzetének javítására: A. M. Anfimov: Preobrazovanyie obrocnoj podaty búvsih goszudarsztvennüh kreszt'jan v vükupnüle platyezsi. In: Iz isztorii ekonomicseszkoj i obszcsesztvennoj zszinyi Roszszii. Szbornyik sztatyej k 90-letiju akademika N. A. Druzsinyina. Moszkva, 1976. 27–43.

dernebb földadó rendszert vezettek be, abban a reményben, hogy ezzel a parasztgazdaságban több pénz marad, amit a megváltás gyorsítására fordíthatnak. Ugyanakkor a jobbágyfelszabadítás alapját továbbra is fenntartották, vagyis ezután is megőrizték a faluközösség rendszerét, illetve a szolidaritási elvet a megváltási összegek fizetését illetően.

A parasztok földigényének némi kielégítésére 1883-ban az állam létrehozta az ún. parasztbankot. Ennek az volt a feladata, hogy elősegítse a parasztság földvásárlását. Attól való félelmükben azonban, hogy a parasztok körében elterjedhet a földosztás gondolata, a bank számára nem tették lehetővé az önálló szerepet, az alkuszi funkciót stb., gyakorlatilag csupán kölcsön-lebonyolításra korlátozódott a parasztbank feladata. A banknak nem lehetett önálló parcellázási politikája, a helyi — a földéhség következtében igen magas szinten rögződött — földárakat kellett alapul venni. A kamatlábat 5,5%-ban állapították meg, amihez 1% járult még különböző költségekre. A kölcsönt a parasztnak 24,5—34,5 évre nyújtották, így évente 7,5—8,5%-ot kellett fizetniük a kamatok és a törlesztés fejében. (1885-ben ún. nemesi bankot is alapítottak a nagybirtokok védelmére, ez 5,25%-kal nyújtott kölcsönt a nemesi családoknak abban a reményben, hogy ezzel sikerül feltartóztatni a nemesi föld széthullását.) S végül 1886-ban törvényt hoztak, amely megtiltotta a paraszti föld megosztását a családtagok között. A földet ugyanis 1861-ben az egyes családok használatába adták, a kapitalizmus fejlődése azonban elkerülhetetlenül felerősítette az egyéni tulajdonba adás tendenciáját, aminek a kormányzat útját kívánta állni. S végül 1889-ben létrehozták a zemsztvo-i, kerületi előjárói intézményt, aminek ugyancsak konzerváló célja volt, az előjárónak minden esetben hozzá kellett járulnia a paraszti kilépéséhez a földközösségből.

Mint látható, e rendelkezések egy része könnyített a parasztság helyzetén, a másik része azonban azt a célt szolgálta, hogy fenntartsa a korábbi rendszert s gátolja a kapitalizmus szabad érvényesülését a mezőgazdaságban, elsősorban a paraszti üzemekben. Ezzel akaratlanul is hozzájárult azoknak a társadalmi feszültségeknek a fokozódásához, amelyek végül is az 1905—1906. évi parasztfelkelésekhez vezettek. A népesség növekedése ugyanis állandó nyomást gyakorolt, s azt igényelte volna, hogy egyrészt megszabadítsák a paraszti gazdaságokat azoktól a kötelekektől, amelyekkel gátolták a szabad kibontakozást (elsősorban tehát a kilépést kellett volna megkönnyítenie az államnak a faluközösségekből), másrészt pedig lehetővé kellett volna tenni a parasztnak számára a belső kolonizáció útján az elvándorlást, illetve az áttelepülést. Ezt viszont ugyancsak igyekeztek gátolni. A helyzet így minden állami könnyítés ellenére is nehezebbé vált, egyszerűen a népesség fokozódó gyarapodása következtében. A föld kiszárolása is tovább folyt a hagyományos termelési technika és technológia fenntartása folytán.

A fentebb ábrázolt viszonyok között helyenként elkerülhetetlenül felütötte fejét az éhínség, hiszen a nagyarányú pénzterhek miatt a parasztgazdaság nem tartálékolhatott gabonát a rossz időkre, így egy-egy rosszabb termés mindig nehézségeket, helyi éhínségeket idézett elő. Számításba kellett venni azt is, hogy a gabonaválság évtizedeiben a gabona világgiazi ára nagyon alacsony volt, az orosz parasztság ezért — pénzterheitől hajtva — sokszor arra kényszerült, hogy önköltségi áron alul is eladja ga-

bonáját.³⁵ Ez is oka volt annak, hogy éveken át alig maradt gabona raktáron, a parasztnak nem volt tartalékuk. A földek kizsárolása azután az 1890-es évektől kezdve rendszeressé és mind nagyobb területet átfogóvá tette a rossz termések nyomán fellépő éhínségeket. 1890/91 szárazsága már nem maradt helyi keretek között. A fekete-föld-övezet 15 kormányzóságában volt példátlan méretű aszály, a lakosság csak úgy menekült meg a tömeges éhhaláltól, hogy a kormányzat külföldön vásárolt gabonát, s azt szétosztotta az inséges területeken. Azt, hogy ez az éhínség nem a véletlen műve, egy kiugróan száraz év következménye, jelezte a kormányzat számára az, hogy 1890—1914 között összesen 12 olyan év következett, amikor az ország nagy területeit átfogó rossz terméssel kellett szembenézni. Helyenként éhhalálra is sor került, az éhínség azonban gyakorlatilag mindennapos volt, s a lakosság állami segélyezés nélkül nem volt képes fenntartani magát. Ez aztán újabb reformokat tett szükségessé.

Úgy tűnik, hogy a reformok már tulajdonképpen elő voltak készítve, a kormánynak legfeljebb csak előre kellett hoznia egyes elképzeléseinek megvalósítását. Ez azonban nem vált előnyére a rendezésnek, csupán növelte a felemás megoldások gyakoriságát. A kormánynak végre be kellett már látnia — 30 évvel a jobbágyfelszabadítás után —, hogy a fekete-földes övezetben nem kell félni a munkaerőhiánytól. Ugyanakkor a stratégiai és gazdasági szempontból egyaránt fontos szibériai vasút kiépítéséhez szükség volt munkaerőre, s a már kiépült vonalak mellett is növelni kellett a lakosságot. Ezért a kormányzat most lehetővé tette a Szibériába vándorlást. Az áttelepülés folyamata tehát gyorsult, 1895—1905 között évente átlagosan 100 ezer fő települt át Szibériába.³⁶

A legnagyobb horderejű reform azonban nem ez volt, hanem az, hogy 1893-ban a kormányzat 12 évre megtiltotta az újraosztásos vidékeken a földközösségek számára a föld újraosztását, s egyidejűleg a kerületi eljáró kötelességévé tette a későbbiek során is annak ellenőrzését, illetve az ő hozzájárulását kellett a földközösségnek elnyernie az újraosztáshoz akkor is, ha a közösség már meghozta az ide vonatkozó döntését.³⁷ Ez a tiltás jelentős előrelépés volt ugyan, de a kormánynak hamarosan visszakoznia kellett, vagy legalábbis meg kellett állnia. A földközösség intézménye ugyanis mind a konzervatív-reakciós körök, így pl. a szlavofilek körében is népszerű volt, mert úgy mond „megvédte” a parasztságot a kapitalizmus veszélyeitől, másrészt pedig valami ősi szláv sajátosságot láttak benne, de ugyanilyen népszerű volt a demokratikus, vagy akár még az azoktól is balrább álló körök előtt, mert egyfajta egyenlősítő eszme megvalósulását látták benne.³⁸ A kettős tűz alatt azután a kormányzat végül is arra kényszerült, hogy megerősítse a földközösségi rendszert. 1893. dec. 14-én rendeletet hoztak, amely fenntartotta az addigi rendszert, megerősítette a kilépési hozzájárulást, sőt egy lépés-

³⁵ B. N. Mironov: *Dvizsenyie hlebnih cen v Roszszii v 1801—1914 godah. Voproszi Isztorii*, 1975. No. 2. 45—57.

³⁶ *Brutskus*: i. m. 70.

³⁷ A. M. Anfimov — P. N. Zürjanov: i. m.

³⁸ A szocialisták ez irányú nézeteire jellemző Vera Zaszulics és Marx levélváltása az obscsina és a szocializmus lehetőségei közötti összefüggésekről. Marx levele: Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 19. Bp., 1969. 280—281. A levél három fogalmazványa bepillantást nyújt a gondokba, amelyeket a kérdésfelvetés Marxnak okozott: uo. 261—279.

sel az eddigieken is túlment, amennyiben megtiltotta paraszti föld eladását és elzálogosítását nem paraszti személynek. Ezzel némileg nehezebbé vált a kapitalizmus viszonyainak a meghonosodása falun.

Egy másik területe a reformoknak a parasztbank átszervezése volt. 1894-ben 1%-kal csökkentették a kölcsönök után fizetendő kamatlábat, 1895-ben azután általánosabb átszervezés következett. A nyújtott kölcsön visszafizetésének határidejét kitölték 51,75 évre. 1898-ban azután tovább csökkent a kamatláb, végül is a törlesztéssel együtt 5,25%-ra. 1895-ben fordulat következett be a szövetkezeti politika terén is. Míg korábban politikai okokból ellenezte a kormányzat különféle szövetkezetek megalakulását, most rendelet tette lehetővé azok létrehozását. Ezzel is a termelés és forgalmazás rendszerének javítására törekedtek.

Az intézkedések azonban nem változtattak az alapokon. Egyrészt fenntartották a földközösségi rendszert és a föld családi alapokon történő használatát. Ezzel továbbra is gátolták a kapitalista viszonyok szabadabb kibontakozását a falun, korlátozták az elvándorlást, s végső soron hozzájárultak vele a paraszti népesség további gyors növekedéséhez. De nem nyúltak a másik oldalon a nemesi birtokokhoz sem, ellenkezőleg, erősítették, igyekeztek továbbra is megtartani.³⁹ A volt nemesi birtok azonban nem vált kapitalista nagyüzemmé, hanem a bérleti rendszer merev fenntartásával egyfajta járadékhúzó szervezet volt, amely nyomasztó terhet jelentett a földhiánytól és pénzhánytól amúgy is szenvedő parasztnak nyakán.⁴⁰ Az intézkedések az 1890-es években mindennek következtében legfeljebb csak tüneti kezelést jelentettek, s alapjaiban nem javították, perspektívában pedig inkább rontották a parasztság helyzetét. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy az 1890-es években már rendszeres nyugtalanságokról, sorozatos helyi megmozdulásokról van tudomásunk, amelyek a belső orosz vidékeken elsősorban a bérleti rendszer, a feudális jellegű szolgáltatások ellen irányultak, s olykor a földközösségből való kilépés szabaddá tételére törekedtek.⁴¹ A századfordulón már olyan feszültség halmozódott fel a paraszti társadalomban, amely csak arra várt, hogy országos méretekben megnyilvánulhasson.⁴² Erre a japánokkal szembeni vereség adott alkalmat.

Az 1905–1906. évi parasztmegmozdulások jól tükrözik azokat a viszonyokat, amelyek meghúzódnak mögöttük. Az ún. belső orosz területeken a parasztság egésze (tehát sok helyen a gazdagabb paraszti rétegek is) szállt szembe az élősködő földesúri szervezettel, felégette a kastélyokat és elsősorban a bérleti szerződések megsemmisítésé-

³⁹ A századforduló földtulajdonviszonyaira *A. M. Anfimov — I. F. Makarov*: Novŭe dannŭe o zemlevlagenyii evropejszkoi Roszszi. Isztorija SzSzSzR, 1974. No. 1. 82—97.

⁴⁰ *N. A. Proszkurnakova*: Razmescsenie i sztruktura dvorjaszkogo zemlevlagenyija evropejszkoi Roszszi v konce XIX-nacsale XX veka. Isztorija SzSzSzR, 1973. No. 1. 55—75.

⁴¹ *A. M. Anfimov*: Kreszt'janszkoe dvizsenie v Roszszi vo vtoroi polovine XIX veka. Voproszŭ Isztorii, 1973. No. 3. 15—31., *N. M. Druzinyin — V. A. Fjodorov*: Kreszt'janszkoe dvizsenie v Roszszi v XIX veka. Isztorija SzSzSzR, 1977. No. 4. 106—126.

⁴² A felhalmozódott feszültségek magyarázatához érdekes szempontokat nyújthat a társadalmi rendszer alapjaival összefüggő vita. Ld. pl. Voproszŭ isztorii kapitaliszticeszkoi Roszszi. Problema mnogoukladnoszti. Szverdlovsk, 1972. és *I. V. Kuznyecov*: Ob ukladah i mnogoukladnoszti kapitaliszticeszkoi Roszszi. Voproszŭ Isztorii, 1974. No. 7. 20—32., valamint *A. M. Anfimov*: K voproszu o haraktyere agrarnogo sztroja Roszszi v nacsale XX veka. Isztorieszkie Zapiszki, 1974. No. 5.

sére törekedett. Itt a földfoglalások, a paraszti földosztás gondolata mindennapos, megvalósítása helyenként ugyancsak lehetséges volt. Elsősorban a feketeföldes területeken került ilyenmire sor, ott volt jellegzetes ez a kérdés, valamint részben az északi, ipari körzetek egy részén.

Az ország nyugati és északnyugati részein azonban egészen más körülményeket és ennek megfelelően más jellegű paraszti megmozdulásokat találunk. Északon, ahol gyakori volt a földesúri fakitermelés, szabályos sztrájkhullám bontakozott ki a parasztok körében, s hasonló volt a helyzet a nyugati, fehérorosz területeken is. Itt is a magyarországihoz hasonló munkabérmozgalmak alakultak ki. Ugyanez volt a helyzet a Baltikumban is. Mindezekben a területeken hiányzott a parasztságnak az a jellegzetes szervezete, a földközösség, amelyik a belső orosz területeken olyan kizárólagos szerepet játszott. A fehérorosz területek képezték az átmenetet. A keleti területeken (Vityebszk és Mogiljov kormányzóságokban) még erősen kiterjedt volt a földközösség intézménye, a nyugati kormányzóságok területén (Minszk, Szmolenszk) alig találni, Minszk kormányzóságban egyáltalán nem volt. Ezeken a területeken a kapitalista viszonyok a parasztság erősebb rétegződését, egyenesen a felbomlását, illetve annak megkezdését jelentették, itt tehát a birtokos parasztok nagy része nyugodt maradt, s inkább a nincstelen agrárproletariátus egyes rétegei mozdultak meg.

A manapság Kelet-Európának nevezett hatalmas térségben belül tehát jelentős gazdasági és társadalmi eltéréseket találunk, ami megnyilvánult a századforduló körüli paraszti mozgalmakban is. A térség nyugati felén (Ukrajna és Belorusszia nyugati fele, a Baltikum, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Horvátország, Szlovénia) a 19. század 80-as éveiben beköszöntő gabonaválság, azaz a gabona árának csökkenése a világpiacon a tengerentúli verseny következtében, szinte kizárólagosan a gabonatermelő nagybirtokok és a rajtuk dolgozó agrárproletariátus helyzetén rontott, s elkerülhetlenné tette ezeknek a széles tömegeknek a megmozdulásait. Az ettől a vonaltól keletre fekvő területeken a gabonaválság az egész parasztságot érintette, itt a földközösségi rendszer és a földesúri kizsákmányolás még megmaradt formái ellen lépett fel a parasztság egésze. Ezeken a területeken az agrárproletariátus nem volt jelentős társadalmi tényező, annál nagyobb veszélyt jelentett azonban a népesség növekedésének nyomása, s azok a feudális jellegű vagy uzsorára épülő, de mindenképpen a nagybirtokok parazita vonásait kihangsúlyozó jelek, amelyek a századfordulón a parasztok elkeseredett gyűlöletét váltották ki, s a társadalmi elégedetlenséget az elviselhetetlenség határáig fokozták.

A gabonaválság mindazokon a területeken kiélezte a helyzetet, amelyeken az ipar fejlődése nem volt olyan gyors, hogy az iparosodás folyamata képes lett volna felszívni a mezőgazdaságban feleslegessé váló népességet. Kelet-Európa hatalmas területein, így Oroszországban is a népesség növekedése aránylag gyors volt, az ipar bármilyen gyors fejlődése sem volt azonban képes arra, hogy a népességtöbbletet felszívja, az a mezőgazdaságban rekedt. Egy-egy főre mind kevesebb föld jutott, s a mezőgazdasági termelés fejlődése sem lehetett olyan gyors, hogy lépést tarthatott volna az árak esésével is. (Oroszországban pl. a mezőgazdaság évi 2%-os fejlődése arra elég lett volna, hogy az évi 1,5%-kal növekvő agrárnépességnek ugyanazt a jövedelmet biztosítsa tartósan, de a gabona világpiacon árának esése jóval gyorsabb volt, mint évi 0,5%.) A paraszti gaz-

daságok jövedelmei ezért alig haladták meg a kiadásait, s a helyzet folyamatosan romlott. Ez a helyzet vezetett az oroszországi és romániai paraszti megmozdulásokhoz.

Ez a folyamat csak részben érezte hatását Magyarországon, Lengyelországban és Oroszország nyugati és balti körzeteiben, ahol elsősorban az agrárproletariátus találta magát hasonló helyzetben. Nem jelentkezett azonban Csehországban vagy Lengyelország német uralom alatti részein. Csehországban az ipar fejlődése, az urbanizáció sokkal gyorsabb volt, mint bárhol másutt Közép-Európában vagy Kelet-Európában, a nyugati lengyel területekről viszont az agrárproletariátus könnyen Németországba vándorolt szezonmunkára, de egyre növekvő mértékben tartósabban is.

Hogy azonban nem csupán, vagy nem is elsősorban a gabonaválság volt az alapvető oka a parasztság válságának, hanem a népesség növekedéséből fakadó nyomás, arra utal a bulgáriai helyzet. Itt a paraszti földek megváltása nem játszott szerepet, sőt még a különféle adóterhek sem, hiszen a bolgár állam felismerte a parasztság helyzetét, azt, hogy az árutermelésbe még alig kapcsolódott be, s ezért az 1879 után pénzben beszedett adót 1900-ig lényegileg újból terményadóvá alakították vissza. Itt a paraszti élet válsága 1919 után robbant ki, tört a felszínre. Ennek alapvető oka a népesség növekedése, s ennek következtében (az egyenlő örökösödés elvének megfelelően) a paraszti föld nagyerejű felmorzsolódása volt. Ez vezetett a föld Sztambolij-szkij-féle újraosztási kísérletéhez, majd a kísérlet bukásához 1923-ban.

Az Oroszországban 1905-ben és a Romániában 1907-ben kirobbant paraszti felkeléssorozat azonban gyakorlatilag elsöpörte a régi rendet. Romániában a törvényhozás új utakra terelte a fejlődést, s többé vagy kevésbé lerombolta azokat az akadályokat, amelyek a szabadabb paraszti fejlődés útjába álltak. Ugyanerre törekedett a sztolipini reformok sorozata is Oroszországban, ezek végül is lehetővé tették a földközösségi rendszer felszámolását, az áttelepülést stb. Ezeknek az intézkedéseknek, vagy az ezekkel induló újabb fejlődési hullámnak az elemzése azonban már nem lehet feladatunk.

P. Gunst: East European Agrarian Development at a Crossroad the End of the 19th Century

The study deals with the causes and circumstances of peasant movements which were taking place in Hungary, Roumania and Russia at the turn of the 19th—20th centuries. In Hungary these were mainly movements of poor agrarian proletarian layers for higher wages. The situation was the same in Poland and in the western and Baltic regions of Czarist Russia whereas in Roumania and the central parts of Russia the reasons are different. Here, after the liberation of the serfs, the peasants suffered from the heavy money-burdens, they were not able to meet their tax and redemption obligations. In these latter regions peasant households had to face usury and forced exports. The decline of corn-prices on the world market made the situation of these extremely exploited people intolerable.

Further, though not exclusive, factors of the crisis in Russia and Roumania were the survival of the village community, the system of shared responsibility and the extremely usurious land-tenure in Roumania. They contributed to the deterioration of the peasants' living conditions but the crisis became unbearable only as a result of the decline of the world-market price of corn.

This in Hungary the crisis affected only the wage-earning peasants whereas in Roumania and Russia major groups of landowning peasants were also hit. The usurious character of land-tenure, the peasants' holdings close to famine and forced to export — these conflicts led to the bloody uprisings in Russia in 1905 and in Roumania in 1907 to be quelled by armies. In Hungary, Poland and the Baltic region the rise of corn-prices on the world-market at the beginning of the 20th century gradually led to the cessation of agrarian proletarian movements for higher wages.

II. Гунст: Аграрное развитие в Восточной Европе ха распутье в конце 19. века

На рубеже 19-ого и 20-ого века в Венгрии, Румынии и царской империи проходили крестьянские движения. Статья анализирует их, исследует причины и обстоятельства их возникновения. В Венгрии они в первую очередь были движениями за повышение заработной платы нищих цлов аграрного пролетариата. То же самое положение было в Польше, прибалтийских и западных губерниях царской России, а в то же время в Румынии и внутренней России основные причины движений следует искать в том, что на этих территориях после освобождения крестьян значительные денежные обязанности лежались на крестьянских хозяйствах, которые не были способны выполнить своих налоговых обязанностей и обязательства выкупа путем расширенного воспроизводства. Крестьянские хозяйства ха этих территориях с 1860-ых годов до рубежа веков характеризовали: кабала и выхужденный экспорт ха уровне себестоимости. Пад мировой цены зерна на рубеже веков коснул этих хозяйств в абсолютной выжатом состоянии, превратил их в нетерпимое.

К здесь упомянутым обстоятельствам добавились ещё сохранение системы общин, системы общей ответственности в России и Румынии; арендная система чрезвычайно эксплуатирующего характера на румынских территориях. Вс это содействовало ухудшению положения крестьянства, хотя они сами по себе не вызвали кризис системы. Кризис стал нетерпимым падом цен зерна.

Кризис коснул в Венгрии только тех сллов, которые работали намном труде, а в России и Румынии кризис распространился на значительную часть крестьянств-сопственников. Выжатой характер арендной системы, и несмотря на то что крестьянское хозяйство боролось за сво существование оно было вынуждено и на экспорт — все эти противоречия провелись в России в 1905 — 06 гг, в Румынии в 1907-ом году ко кровавым восстаниям, сбитим потом армией. Движения аграрного пролетариата за повышение заработной платы в Венгрии, Польше и Прибалтике с начала 20-ого века, когда женн зерна на мировом рынке снова повысились, постоянно перестали появляться.

A Nagyatádi-féle földreform lezárása és eredményei

1. Egy nem kívánt földreform viszontagságai

Az 1919. augusztus elején hatalomra jutott ellenforradalmi rendszert több körülmény kényszerítette, hogy a reményeiben oly sokat csalódott parasztság földigényét valamilyen módon kielégítse, illetve leszerelje. A falusi szegénység már 1920. januárjában panaszos levelek tömegével árasztotta el a kormányhivatalokat, s a nemzetgyűlési választások előtt pártállásra való tekintet nélkül szinte minden képviselőjelölt a földreform jelszavát is zászlájára tűzte. Rubinek Gyula földművelési miniszter január 26-án köriratot intézett a vármegyei gazdasági egyesületekhez felszólítva őket, hogy „igyekezzenek a földműves foglalkozású és arra érdemes földnélkülieknek méltányos feltételű kishaszonbérleteket lehetőleg minél nagyobb számban és már az idén tavasszal juttatni, ... hogy a mai súlyos viszonyok között a földműves lakosság minden rétegében a közrend és nyugalom zavartalanul fenntartható legyen”.¹ A falusi szegénység elégedetlenségéről és fenyegető hangulatáról számolnak be a megyei közigazgatási vezetők és gazdasági felügyelők is.

Mivel a megművelhető földterület 55,8%-a a százholdon felüli birtokokhoz tartozott, minden felelős tényező látta, hogy ezen a birtokszerkezeten változtatni kell. Csupán az volt a kérdés, hogyan oldható meg a szegényparasztság igényeinek kielégítése a nagybirtokosok érdekeinek lényeges sérelme nélkül. A kormányzat nem kívánt radikális változtatást a birtokszerkezetben.

A reform előkészítésénél Nagyatádi Szabó István és Rubinek Gyula elképzelése állt szemben egymással. Nagyatádi Szabó politikai céljában egy konzervatív paraszti demokrácia szerepelt, aminek eléréséhez viszont viszonylagosan jó módon élő, vagyonos parasztságra volt szükség. Nagyatádi Szabó tehát elsősorban a már földdel rendelkező szegény- és kisparasztok földterületét akarta kiegészíteni 15 holdra, a nincstelenek csak házhelyet, vagy 1—2 holdas parcellát kaptak volna. A Búza Barna-féle rendelet alapján a nagybirtok felső határát 500 holdban kívánta maximálni. Rubinek terve látszólag radikálisabb volt. A forradalmi mozgalmakban résztvetteket kivéve elvileg mindenkinek lehetővé tette a földigénylést, és ő sem zárkózott el a törpebirtokok kiegészítésétől. Nem állított fel azonban földbirtok-maximumot, sőt a kis-, közép-, és nagybirtok kategóriáit sem állapította meg. A tervezet szerint a földszükségletnek megfelelően elvileg minden földbirtok kisajátítható lett volna, bár első helyen a háborús szerzemények szerepeltek. A kényszerkiszajátításon kívül elsősorban a földbirtokos által megváltásra felajánlott földeket lehetett volna szétosztani. Az igénybevétel mértékét,

¹Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) Fm. iratok K. 184—1920.—29.—65.004.

a kiosztható parcellák nagyságát és számát az erre a célra létrehozott Országos Földbirtokrendező Bíróság állapította volna meg. Mindkét tervezet kártalanítani kívánta a kisaajátított birtokosokat, Nagyatádi Szabó azonban eredetileg a világháború előtti földárakat, Rubinek pedig a napi árakat vette alapul.

Annak ellenére, hogy Nagyatádi Szabó István a Friedrich-kormánytól kezdve minden kabinetnek tagja volt, a földművelési tárcát nem ő, hanem Rubinek irányította, s így ő készítette elő a földreform tervezetét is. Ezzel sem Nagyatádi Szabó, sem a kisgazdapárt többsége nem értett egyet. Teleki miniszterelnök, hogy a kormányon belüli ellentéteket eloszlassa, 1920. július 25-én szűk körű egyeztető tárgyalást hívott össze, ahol Nagyatádi Szabó lényeges engedményeket téve elfogadta Rubinek javaslatát.² Ezek után Horthy 1920. augusztus 15-én Nagyatádi Szabót kinevezte földművelési miniszterré és ilyen minőségben augusztus 18-án már ő terjesztette a tervezetet a Nemzetgyűlés elé.³ A bizottsági tárgyalások után a Nemzetgyűlés a törvényjavaslatot november 4—11. között nyolc ülésen vitatta meg és november 13-án fogadta el. Az 1920: XXXVI. tc. kihirdetésére december 7-én került sor.⁴ A törvény értelmében a földbirtokreformot öt éven belül lehetett végrehajtani, de 1925. december 7-ig legalábbis kezdeményezni kellett a kisaajátítási eljárás megindítását. Annak ellenére, hogy a törvény 11 fejezetből és 101 cikkelyből állt, mégis keretjellegű volt, minden lényeges döntést az Országos Földbirtokrendező Bíróságra ruházott át. A törvény végrehajtási utasítása csak 1921 júniusában jelent meg, addig pedig nem kezdhettek gyakorlati végrehajtáshoz.⁵

Mivel előre látható volt, hogy a háborús szerzemények és a birtokosok által felajánlott ingatlanok nem fedezik a szükségletet, a törvény lehetővé tette az állami elővásárlást és a kényszerkisaajátítást is, s a vagyonváltság földeket is a reform céljára fordította. A vagyonváltság törvényt 1921. augusztus 23-án fogadta el a Nemzetgyűlés, s ez előírta, hogy az ezer holdon felüli birtokosoknak vagyonváltságukat természetben kell leróni.⁶ Ez 1000—2000 hold között a kataszteri tiszta jövedelem 15%-át jelentette, majd mérsékelt progresszivitással 50 000 hold fölött 20%-ig emelkedett. A földvagyonváltságtól mintegy 600 000 hold leadását várták a kormányzati szervek.

² Pesti Hírlap, 1920. július 27. Megegyezés a földreform ügyében. A Rubinek és Nagyatádi Szabó közötti megállapodást kompromisszumként értékeli Romsics Ignác és Gunst Péter is. (*Romsics I.: Ellenforradalom és konszolidáció.* Bp., 1982. 118.) Gunst Péter kiemeli, Rubinek vigyázott arra, hogy „a földhöz juttatás hatékony eszköz legyen az államhatalom kezében”. (*Gunst P.: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között.* Bp., 1987. 31.)

³ Nagyatádi Szabó István 1920. augusztus 16-án a következő levelet írta Rakovszkynak a Nemzetgyűlés elnökének: „A Kormányzó Úr ő Főméltósága folyó évi augusztus 15-én kelt kéziratával engem m.kir. földművelésügyi miniszterré kinevezné méltóztatván, a földművelésügyi minisztérium vezetését átvetem.” OL. Ogy. Lev. Képviselőház eln. és ált. iratai. K. 2, A XII. 1. 1920—3090.

⁴ 1920. évi XXXVI. tc. a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről. Magyar Törvénytár. 1920. évi törvények. Bp., 1921. 230—272.

⁵ Az M.kir. földművelésügyi miniszter és az M.kir. igazságügyi miniszter 1921. évi 60.000 FM. sz. rendelete. Magyarországi Rendeletek Tára 1921. 361—462.

⁶ 1921. évi XLV. tc. az ingatlanok, a felszerelési tárgyak, az áruaktárak, az ipari üzemek és egyéb jóságok vagyonváltságáról. Magyar Törvénytár. 1921. évi törvények. Bp., 1922. 374.

A juttatásnak számos formáját tartalmazta a törvény. Kistulajdonba elsősorban akkor adták a földet, ha az igénylő a juttatott terület árát egy összegben, vagy részben ki tudta fizetni. Lehetett juttatni hosszúléjárátú kisbérletet, de foglalkozott a törvény telepítéssel és a járadékbirtok intézményével is. A járadékbirtok teljesen ismeretlen volt a magyar földjogban, sem a birtokosok, sem a falusi szegénység nem bízott benne és gyakorlati alkalmazására nem is került sor. Hasonló volt a helyzet a telepítéssel, amelyre ugyan a 19. század végéről volt példa, a telepesek anyagi támogatását azonban senki nem biztosította. Így a földreform során csupán két hagyományos formával, a kistulajdonnal és a kisbérlettel találkozunk.

Annak ellenére, hogy az igénylők többsége az eljárási díjat is alig tudta kifizetni, a juttatott egy-két hold földet saját tulajdonul akarta megszerezni. Ez az esetek döntő többségében így is történt. A törvény ui. magánegyezséget írt elő és lehetővé tette az ármegállapítás elhalasztását is. Az 1920-as évek elején a fokozódó infláció mellett a megváltott birtokosoknak csak a napi forgalmi ár azonnali megfizetése jelentett hasznot, de a többéves törlesztés már értékcsökkentéssel járt. A magánegyezség elvének fenntartása mellett így a legtöbb birtokos az ármegállapítás elhalasztását választotta, amibe az igénylők is örömmel beleegyeztek, mert pénzük nem volt.

A földreform végrehajtásának legeredményesebb területe a házhelyjuttatás volt. A kormány felhatalmazása alapján ugyanis Nagyatádi Szabó a földreformtörvény vitája előtt, 1920. szeptember 21-én a Nemzetgyűlés elé terjesztett egy „halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kijelöléséről és kishaszonbérletek alakításáról szóló” törvényjavaslatot, melynek tárgyalását azonnal megkezdték.⁷ Rubinek István, a javaslat előadója nemcsak gazdasági okokból tartotta sürgősnek és fontosnak a tervezet tárgyalását, hanem — mint mondotta — „annak megoldására kényszerít bennünket maga a társadalom is, amely oly elementáris erővel nyilatkozott meg a törvényjavaslat mellett, hogy annak megoldása elől nemcsak kitérni nem lehet, de elodázása is egyenesen a társadalom békéjét fenyegeti”.⁸ A tervezetet a Nemzetgyűlés egy napi vita után elfogadta, s az 1920. évi XXIX. tc. néven került be a törvénytárba.⁹ Igen gyorsan megjelent a törvény végrehajtási rendelete is, s már 1920 őszén parcellázni kezdték a 400—600 négyszögöles házhelyeket. Annak ellenére, hogy ezek a parcellák gyakran a falvaktól távol, szikes, vizenyős területen voltak, mégis 1922 végéig szinte ez jelentette a földreform végrehajtásának kézzelfogható eredményét.

A földreform gyakorlati végrehajtásával szemben ui. a birtokosoktól a megyei közigazgatáson át a falusi jegyzőig szinte mindenki összefogott. A törvény által biztosított lehetőséggel 10 000 holdakat mentesítettek az igénybevétel alól és ugyancsak a törvényre hivatkozva még hadirokkantakat, hadiözvegyeket is kizártak a juttatás lehetőségéből. Voltak községek, ahol 1923-ig még a törvényt sem hirdették ki. Tiltott szervezkedés címén sok helyen letartóztatták azokat a parasztokat, akik az igénylők összeírását kezdeményezték. A birtokosok a birtokközponttól és a falvaktól legtávolabb eső területeket ajánlották fel vagyonváltságföldnek és birtokpolitikai célokra. A meg-

⁷ Nemzetgyűlési Napló. 1920—21. V. 448.

⁸ Nemzetgyűlési Napló. 1920—21. V. 540.

⁹ Az 1920. évi XXIX. tc. halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kijelöléséről és kishaszonbérletek alakításáról. Magyar Törvénytár. 1920. évi tc.-ek Bp., 1921. 154.

hozott bírói ítéleteket többször megfellebbezték, ezzel is húzva az átadás idejét. Ilyen körülmények között 1923 tavaszán — a végrehajtásra megszabott idő felénél — még alig 100 000 hold került a parasztság kezére.

A liberális ellenzék — a szociáldemokratáktól és az egységespárti kisgazdáktól is támogatva — 1922 decemberétől erőteljes támadást indított a kormány ellen, a földreform mielőbbi megvalósításáért. 1923 tavaszán a Bethlen bel- és külpolitikájával elégedetlenkedő fajvédők is sikra szálltak a földreform mellett, hogy Nagyatádi Szabót maguk mellé állítva Bethlent megbuktassák, s a hatalom Gömbös és társai kezébe kerüljön. Ez a terv, mint ismeretes, nem sikerült. Bethlen azonban hozzájárult, egy az 1920. évi XXXVI. tc. alapjait nem érintő novellatervezet elkészítéséhez.

Erre vonatkozó javaslatával Nagyatádi Szabó már 1923 júniusában készen volt, s még a nyári szünet előtt szeretne volna elfogadtatni a Nemzetgyűléssel. Beterjesztése azonban csak augusztus 9-én került sor, vitája pedig december 1-jén kezdődött meg. A tárgyalás többszöri megszakítása, majd kormányzói kifogásolása után az új törvényt március 31-én fogadták el.¹⁰ A végrehajtást szabályozó rendelet viszont csak július 17-én jelent meg, addig tehát az alaptörvény rendelkezései voltak érvényben. Ennek az időhúzásnak egyetlen célja volt, az, hogy a novella életbe léptetése előtt a birtokba adást, ahol lehet, befejezzék, s még kirívó igazságtalanság esetén is lehetetlenné tegyék az újratárgyalást. Az alaptörvénnyel szemben ui. a földreformnovella jóval nagyobb beleszólást engedett a földművelési miniszternek a végrehajtásba.

2. A végrehajtás utolsó évei

Amint előre sejthető volt, a novella és végrehajtási rendelete sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A helyszíni bizottságok és eljáró bírók számának növelésével valamelyest gyorsult a végrehajtás üteme, de az elégedetlenség változatlanul megmaradt. 1924—25-ben legfeljebb a végrehajtással kapcsolatos panaszok változtak. Altlános volt a kifogás, hogy az eljárás előlegét a jelentkezéskor be kell fizetni, de aki ki maradt a juttatásból, annak elveszett a pénze, mert nem fizették vissza. Ha valaki viszont az eljárási előleget nem fizette be, annak a nevét eleve törölték a jelentkezési lapról. Az eljárási összeget viszont sem a házhelyek, sem a szántóföld után nem határozták meg. A földreform végrehajtását a Földművelésügyi Minisztérium műszaki osztálya és három bank végezte. Ezek közül az OFB különösen az Altruista Bankot részesítette előnyben, viszont ez kérte a legnagyobb összeget. Addig, míg a minisztérium mérnökei holdanként 15—20 kg búzát kértek, az Altruista Bank felment 100—150 kg-ra is. Kajd községben, Orosházán, Kápolnásnyéken, Pázmádon a 300 négyszögöles házhelyek kiméréséért 25—30 kg búzát kértek.¹¹ Sok esetben az eljárási összeg nagysága eleve azt eredményezte, hogy az igénylők visszaléptek.

A novella rendelkezései lehetővé tették azt is, hogy azok, akik nem földműveléssel foglalkoztak, akár többszáz holdas területet is szerezzenek. Hatvanban a Hatvany

¹⁰ 1924. évi VII. tc. A földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920: XXXVI. tc. kiegészítéséről. Magyar Törvénytár. 1924. évi tc.-ek. Bp., 1925. 80.

¹¹ Nemzetgyűlési Napló, 1922—26. XXVI. 222.

Deutsh család birtokából mindössze 700 holdat vettek igénybe, de 1925 tavaszáig még ennek a felosztása sem történt meg. Volt itt egy 1250 holdas birtok is Hammerschlag Viktor budapesti tőzsdebizománys tulajdonában. Hammerschlag a birtokot 1919-ben vette gróf Keglevich Gyulától, az 1920: XXXVI. tc. értelmében tehát mindenképpen ki kellett sajátítani. Kapcsolatba léptek az Altruista Bankkal, amely a kisigénylőket ki-játzsza szétparcellázta a földet. A hatvani szegények Nagyatádi Szabóhoz, majd utód-jához Mayer Jánoshoz fordultak segítségért, de eredménytelenül. Nagyatádi Szabó ki-küldött vizsgálatra egy miniszteri tanácsost, aki azonban csupán az Altruista Bankot segítette, s „pékek, mészárosok, ügyvédek, műépítészek, lelkészek, bankigazgatók, fő-szolgabírók, rendőrtisztviselők, főjegyzők és egyéb földműveléssel nem foglalkozó egyé-nek jutottak a miniszteri tanácsos úr közvetítésével földhöz, de a hatvani nincstelenek és a 15 holdon aluli kisgazdák nem kaptak földet.”¹² Különösen sérelmesnek tartották azt, hogy Báró Ghillányi Imre egykori földművelésügyi miniszter 400 holdas birtokot kapott, amit örökösei nem is műveltek, hanem bérbe adtak.

Az interpelláló képviselőnek adott válaszában Mayer teljesen szabályosnak tar-totta a hatvani eljárást, beleértve a középbirtok létesítését is. „Természetes — mondot-ta —, hogy ott nagy tanyaépületek voltak és egy gyönyörű szép lakás is volt, amelyeket valahogy ki kellett használni. Egy kis középbirtokot kerekítettünk ki annak idején eb-ből a hatalmas birtokból, amelyet a boldogult volt földművelésügyi miniszter, akkor még élő Ghillányi Imre igényelt. Boldogult elődöm szintén honorálta ezt az igényt, amelyet ő hangsúlyozottan előterjesztett, mert eperjesi birtokait elveszítette, hontalanná vált. Annyi érdemet mégiscsak honorálni kellett neki, mint volt földművelésügyi miniszter-nek, hogy ezt a középbirtokot megkapja.”¹³

Beleznán 1921-ben 2555 magyar hold került eladásra. Szabadkézből, a már ek-kor érvényben lévő állami elővásárlási jog miatt nem tudták eladni, megjelent tehát az Altruista Bank. A bank Kövér Viktor és Dániel László nevű személyeknek (akik a nyu-galmazott főispán fiai voltak) átadott 500—500 holdat, 11 millió koronáért. Dr. Rus-sák budapesti postafőtitzt 300 holdat kapott holdanként 18 000 koronáért, Stefics An-tal 15 holdat, Zadravecz István 20 holdat, az FM egyik tisztviselője 35 hold szőlőt és 40 hold földet holdanként 15 000 koronáért. A falu jegyzője állítólag 20 holdat kapott ingyen.¹⁴ A beleznai földigénylők pedig semmit sem kaptak, mert a földigénylők lajst-romát nem tették ki közszemlére. Pesthy Pál igazságügyminiszter Kiss Menyhért ellen-zéki képviselő interpellációját rágalomnak minősítette. Két héttel később — 1925. áp-rilis 1-jén — azonban Kiss Menyhért konkrét dokumentumokkal támasztotta alá állí-tását, többek között azzal, hogy az illetékes főszolgabíró felfüggesztette állásából a be-leznai jegyzőt és bűnvádi eljárást indított ellene.¹⁵ Az újabb interpellációra Mayer vá-laszolt és elismerte, hogy Beleznán valóban törvénysértés történt, amit ráadásul az OFB is jóváhagyott.

¹² Nemzetgyűlési Napló, 1922—26. XXX. 376.

¹³ Nemzetgyűlési Napló, 1922—26. XXX. 378.

¹⁴ Nemzetgyűlési Napló, 1922—26. XXXI. 51.

¹⁵ Nemzetgyűlési Napló, 1922—26. XXXI. 243.

A novella nemzetgyűlési elfogadása után mindössze néhány ellenzéki képviselő (Eöry Szabó Dezső, Dénes István, Kiss Menyhért) tartotta napirenden a földreform kérdését. Tulajdonképpen mindenki szeretett volna már túl lenni rajta. Ezt maga Mayer János is elismerte, amikor a nemzetgyűlés 1925. februári ülésén kijelentette: „A gazdák maguk várják legjobban a végrehajtás befejezését. A földreform végrehajtása körül sok hiányosság mutatkozik, ennek oka főleg az, hogy az OFB — amelyben derék, becsületes bírák dolgoznak, akikbe belenevelték, hogy mindent a törvény szigora szerint intézenek el — nagyon elhúzza a reform végrehajtását.”¹⁶ Az 1920. évi XXXVI. tc.-t — amint tudjuk — december 7-én fogadták el olyan kikötéssel, hogy annak hatálya öt évre terjed. Mivel az első három évben a végrehajtás igen vontatottan haladt, a novella úgy rendelkezett, hogy 1925. december 7-ig mindenhol, ahol igény van rá, az eljárást meg kell kezdeni. Ezután legfeljebb póteljárást lehetett kezdeményezni, olyan esetekben, ha egyértelműen kiderült, hogy a végrehajtás során méltánytalanság történt.

Mivel a novella értelmezése és végrehajtása az igénylőknek kedvezőbb lehetőséget biztosított, a törvény elfogadása és a végrehajtási rendelet megjelenése közötti időben a földreform végrehajtása felgyorsult. 1924 elején a novella tárgyalásakor a kormány még megközelítő adatot sem mert közzétenni, hiába követelte azt az egész ellenzék. 1925-ben a birtokmegosztás akkori állását már hivatalosan közlik. Ezek szerint az összes földterület és szántóföld a különböző birtokkategóriák között a következő oldalon lévő táblázat adatai alapján oszlott meg.¹⁷

A földreform végrehajtásának eredményeként tehát 1925 elejéig a kisbirtok összes területe közel egymillió katasztrális holddal, 6%-kal emelkedett, szántóterülete pedig 600 000 holddal, ugyancsak 6%-kal növekedett. Érdekes azonban megfigyelni, hogy a nagybirtok szántóterülete 2,84 millió kh-ról 2,36 millió kh-ra csökkent, a korlátolt forgalmú birtokok és hitbizományok szántóterülete, amely pedig az összes nagybirtok szántójának 61%-át alkotta, viszont csak 230 000 kh-al kisebbedett, ami az összes igénybe vett szántónak 50%-át sem érte el. A statisztika összeállítójának prognózisa szerint a földreform befejeztével a paraszti földtulajdon mintegy 25%-kal lesz nagyobb mint 1920-ban volt, a kisbirtokosok száma pedig 1,1 millióra fog emelkedni.¹⁸

A földbirtokosok magatartásának ismeretében ez túlzottan optimistának bizonyult. A birtokosok álláspontját Mayer János ismerte jobban, s ez a reform mielőbbi befejezését jelentette. A végső határidő közeledtével azonban megint aktivizálódott a demokratikus blokk. A nemzetgyűlés 1925. november 10-i ülésén Baross János pártunkívüli ellenzéki képviselő radikális hangú beszédet mondott, melyben csoportja nevében újabb földreformot követelt.¹⁹ Az ellenzék követelésére a nemzetgyűlés elnöke november 18-án pártközi értekezletet hívott össze a parlamentben. Az ellenzék itt azt javasolta, hogy az ezer holdon felüli birtokok 20%-át két éven belül 50 holdas birtoktekben parcellázzák fel, a 2000 holdon felüli hitbizományokat pedig sajátítsák ki földreform céljaira. Ez számításuk szerint további egymillió hold föld felosztását jelentette volna. A megváltási árat holdanként maximálisan 20 q búza árában javasolták meg-

¹⁶ A Kisgazda, 1922. február 25.

¹⁷ Magyarország földbirtokosai és földbérleti, Gazdacímár. Bp., 1925. 11.

¹⁸ Uo. 13.

¹⁹ Köztelek, 1925. november 15.

Földbirtokcsoportok összes és szántóföld területe a birtokmegoszlás szempontjából

Év	Az ország	A kisbirtok	A közép- és nagybirtok	A közép- és nagybirtokból a			A kisbirtok	A közép- és nagybirtok	A közép- és nagybirtokból a			
				nagy-birtok	korlátolt forg. birt.	hitbi-zomány			nagy-birtok	korlátolt forg. birt.	hitbi-zomány	
Magyarország mai területén	területe, millió kat. holdban						területe, az ország területének %-ában					
	1913.	16,15	7,14	9,01	6,13	3,94	1,10	44,2	55,8	37,9	24,4	6,8
	1925.	16,15	8,11	8,04	5,59	3,69	0,98	50,2	49,8	33,4	22,8	6,1

Év	Az ország	A kisbirtok	A közép- és nagybirtok	A közép- és nagybirtokból a			A kisbirtok	A közép- és nagybirtok	A közép- és nagybirtokból a		
				nagy- birtok	korlátolt forg. birt.	hitbi- zomány			nagy- birtok	korlátolt forg. birt.	hitbi- zomány
Magyarország mai területén	szántó területe, millió kat. holdban						területe, az ország területének %-ában				
	1913. 1925.	9,73 9,73	5,40 5,99	4,33 3,74	2,84 2,36	1,25 1,10	0,48 0,40	55,5 61,6	44,5 38,4	29,2 24,3	12,8 11,3

határozni.²⁰ A vitában Szakács Andor „a kispolgárok és földművesek szövetségének” nevében egy memorandumot terjesztett elő, amely pontos birtokstatisztikát követelt. „A memorandum új kataszteri becslést is kíván az országban, felülvizsgálását a kiosztott és kiosztandó vagyonváltásföldeknek abból a szempontból, hogy nem történt-e visszaélés”.²¹ A földreform végrehajtásának hibái miatt újabb novellát is követelt.

Az értekezleten — melyen Bethlen miniszterelnök is részt vett — a kormány szokásához híven igyekezett megnyugtatni az ellenzéket. A földhözjuttatottak megsegítésével kapcsolatban „a kormány ígéretet tett arra, hogy az új kisbirtokosok birtokba helyezésük után nyomban anyagi támogatásban részesülnek”; vagy olcsó hitelt kapnak, vagy kedvezményt a gazdasági eszközök beszerzésénél. Kijelentette Bethlen, hogy a hitbizományi reformról szóló törvényjavaslatot betervezik. „Nem lesz radikális hitbizományi reform — mondotta —, de mindenesetre oly mértékű, hogy végrehajtása elegendő mennyiségű földet juttat majd egy egészségesebb birtokmegosztás lehetővé tételére.” A nemzetgyűlés tagjai hivatalos statisztikát kapnak a földreformról, a további panaszok megvizsgálása céljából pedig időnként értekezletet tartanak.²² Azt a javaslatot, hogy újabb földreform-novellát alkossanak, a miniszterelnök elvetette, de „kijelentette, hogy azokban a falvakban, ahol a megváltási eljárás még nem indult meg, december 7-e előtt megindul, s erre nézve rendeleti úton fog intézkedni”.

Szép szavak, együttérző mondatok, csak éppen nem hihetők annak a Bethlen Istvánnak a szájából, aki 1921-től a földreform hívének mondta magát, de kormányfői tevékenységével soha nem állt mögé, s hagyta, hogy a megyei közigazgatás és a birtokosok összefogása lehetetlenné tegye ennek az igen mérsékelt reformnak a végrehajtását is. Szinte megdöbbenő, hogy ez az egyébként igen széleslátókörű politikus mennyire közbömbösen viselkedett az egész nemzetet érintő sorskérdés iránt. A földkérdés megoldása vagy megoldatlansága ui. nemcsak a falusi nincsteleneket érintette, hanem a birtokosokat is. Az, hogy hosszú időn keresztül tisztázatlan volt a tulajdonjog kérdése, a birtokosoknak szintén káros volt, mint ahogy az is, hogy hivatalból nem állapították meg a juttatott föld holdankénti értékét. Bár a földbirtokosok jelentős része gátolta a végrehajtást, s távol eső, rossz minőségű földet adott a reform céljaira, összességében mégis érdekükben állt volna, hogy az újjgazdák az egy-két hold földön stabilizálódjanak, megkapaszkodjanak, mert csak így remélhették a megváltott föld értékének megtérülését. Megerősödésükhöz viszont állami támogatás kellett volna, mint ahogy a birtokosok számára is az lett volna a megnyugtató, ha a sok kis adós terhére az állam magára vállalja és juttatottakkal szemben ő lép fel hitelezőként.

A helyzet azonban 1926-ban sem változott. Az OMGE keretében 1927. március 26-án alakult meg a Gazdák Országos Propaganda Szövetsége, melynek alakuló ülése értékelte a földreform végrehajtását is. Bethlen ígéretével ellentétben az OMGE ugyan csak azt panaszolta, hogy semmilyen adattal nem rendelkezik a földreform végrehajtá-

²⁰ Köztelek, 1925. november 22.

²¹ A Kisgazda, 1925. november 29.

²² A Kisgazda, 1925. november 29.

sával kapcsolatban. Buday Barna az OMGE igazgatója azt mondta bevezető előadásában: „Még a részletező, számszerű eredményeket is úgy őrzik, mint a mágusok titkát. Így állott aztán elő az a helyzet, hogy a közgazdasági politika a földreform színtereit ma sem képes áttekinteni, s hogy nincs ma olyan okos ember, aki megmondhatná, hogy a kiosztott területek megműveléséhez hány eke, hány fogat kellene és hány van.”²³ Az OMGE — sajtó útján — sokoldalú információt szerzett be a juttatottaktól. A nyilatkozatok alapján úgy látták, hogy azok, akiknek már volt földjük vagy bérletük, s ehhez kaptak kiegészítést, megerősödtek, s a vételár törlesztése nem jelentett számukra problémát. „Itt pénzügyi szempontból csak az a baj, hogy miután a megváltási ár általában nincs megállapítva és a fizetés kérdései egyáltalán rendezetlenek, sokan nem teljesíteték a fizetéseket és olyan hátralékokat halmoztak fel, amelyeket most már rendkívül nehéz lesz kiegyenlíteniük.”²⁴ A pénzügyi kérdés rendezetlensége még bizonytalanabbá tette a korábban földdel, mezőgazdasági felszereléssel, sőt gyakran termelési tapasztalattal sem rendelkező juttatottak helyzetét. Ezek többsége, miután az eljárásakor a vételár vagy haszonbér megállapítása elmaradt, abban a naiv hitben élt, hogy bár han- goztatják a megváltást, mégis ingyen jutnak a földhöz. Az egyik földbirtokos megemlí- tette, hogy volt olyan tárgyaláson „ahol a nép a vörös kakassal fenyegetőzött, ha vala- ki fizetésről beszélt”. Kégl János monori középbirtokos kijelentette, hogy a megváltási ár megállapítása ellenére is szinte tehetetlen a volt birtokos, ha a falu összefog ellene, „mert hiszen lehetetlen egy falut perelni, egy falu ellen végrehajtásokat vezetni, anél- küül, hogy ezzel egvényesen a szociális forradalom magjait hintsük el”.²⁵

Az OFB legtöbb esetben nem állapított meg vételárat a vagyonváltságföldek jut- tatásánál sem. Mivel itt a tulajdonos az állam volt, a vételár megállapításáig a jutatot- tak éves haszonbért fizettek a kincstárnak. Ezek a kisparasztnok viszont úgy gondolták, hogy a földet az állam ingyen kapta a birtokosoktól, akkor pedig igazságtalan, hogy tő- le pénzt kérnek. A termelés indításával együtt járó nehézségekre hivatkozva éveken ke- resztül nem fizettek haszonbért. 1926 tavaszán a pénzügyminiszter a tömeges hátralék miatt háromévi haladékot adott, de kikötötte, hogy az 1926. évi haszonbér-fizetésnek eleget kell tenni.²⁶ Az eredeti rendelet szerint a földet már az esetben vissza kellett vol- na venni, ha valakinek egyévi hátraléka volt.

3. A földreform befejezése

Mivel 1925. december 7-e után újabb megváltási eljárás nem volt indítható, 1927—28-han a földreform befejezéséhez közeledett. Maver János földművelésügyi miniszter egy beszédében már 1927 februárjában említette, hogy az OFB megszűnik, s feladatait részben a földművelésügyi, részben az igazságügyi minisztérium veszi át.²⁷ A végrehajtás lezárására vonatkozó törvényjavaslatot azonban csak 1928. június 15-én

²³ Köztelek, 1927. április 3.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ A Kisgazda, 1926. május 30.

²⁷ A Kisgazda, 1927. február 6.

nyújtotta be a pénzügyminiszter, ezzel is jelezve, hogy a reform befejező szakaszában a pénzügyi kérdések dominálnak. A korábbi földbirtokpolitikai törvényjavaslatokkal ellentétben ezt a képviselőház négy ülésben, az akkor már működő felsőház pedig két ülésben megvitatta, s kisebb módosításokkal jóváhagyta. 1928. augusztus 5-én megjelent az 1928. évi XLI. törvénycikk, a földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről.²⁸ A pénzügyminiszteri előterjesztés szerint az OFB 1928. március végéig 500 000 hold megváltott területet és 424 000 hold vagyonszállásföldet juttatott 404 000 „földműves kisegysztaencia” kezére. A kerekített számok eleve mutatják, hogy a kormánynak pontos adatok még ekkor sem álltak rendelkezésére, vagy nem akarta azokat még a parlamentnek sem tudomására hozni.²⁹ A megváltási eljárás során több, mint 256 000 házhelyet juttattak a rászorulóknak. A pénzügyminisztérium mentségére megállapíthatjuk, hogy a végrehajtás még akkor is folyt. Hivatalos tájékoztatás szerint az OFB 1928. májusáig 3308 községben fejezte be a megváltási eljárást, 393 községben pedig póteljárás volt folyamatban, a minisztérium által közölt adatok tehát még változhattak.³⁰

A földreform befejezésével együtt elodázhatatlanul előtérbe került a juttatott földek árának vagy haszonbérének a megállapítása. A korábbi igen erőteljes pénzügyi szankciók helyett a minisztérium most nem várt enyheséget tanúsított, s a vagyonszállásföldek mintájára a juttatott földek árát a kataszteri tiszta jövedelemhez viszonyítva állapították meg. A törvény 3. paragrafusa kimondta: „A megváltott ingatlanért a megváltást szenvedőknek évi haszonbérül (járadékul) két pengő 40 fillért, megváltási árul pedig ennek 25-szörösét, vagyis 60 pengőt kötelesek fizetni... az 1921. évi szeptember hó 7-i állapot szerint kimutatott kataszteri tiszta jövedelem összegének minden koronája után.”³¹ Ez az összeg a földkiegészítést kapott kisgazdák számára elviselhető volt, mert 1928-ban a búza tőzsdei árfolyama 30 pengő fölött volt, jó termés esetén tehát nem volt lehetetlen a törlesztés teljesítése, a korábban földnélküli szegényparaszt számára azonban a tulajdonszerzés reménytelen volt. Ha a korábban megállapított megváltási ár magasabb volt, a juttatottak újabb ár megállapítást kérhettek abban az esetben, ha a vételárat még nem fizették ki.

A vagyonszállásföldek után a juttatottak az államnak tartoztak kártalanítással, a megváltott földek után pedig a földbirtokosnak. A birtokosok azonban a megállapított kataszteri tiszta jövedelem utáni kártalanítási összegnek csak 2/3 részét kapták meg pénzben, a földtulajdon ellenértékének egyharmad része, valamint az építmények, tartozékok, házhelyek, kertek értéke „legfeljebb 50 év alatt törlesztendő 4%-os kamatozó kötvényekkel elégítendő ki.”³² A pénzbeli ellenértéket három egyenlő részben 1929—1930—1931 januárjában kellett kifizetni, s ettől számított hat hónapon belül át kellett adni a kötvényeket is. Világos, hogy itt a törvényhozás az 1920. XXXVI. tc.-en túlmenően messze belenyúlt a földbirtok magánügyletébe, s az államhatalomnak messzemenő jogokat biztosított. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a birtokosok és

²⁸ Magyar Törvénytár, 1928. évi törvények, Bp., 1929. 653—680.

²⁹ Uo. 653.

³⁰ Uo.

³¹ Magyar Törvénytár 1928. évi törvények Bp. 1929. 660.

³² Magyar Törvénytár 1928. évi törvények Bp. 1929. 677.

juttatottak közé — végre — közvetítőként odaállt az állam. A készpénzfizetést ugyanis az állam vállalta, a kötvények fedezetét ugyancsak az államnak kellett biztosítani. A juttatottak tehát az állammal, illetve az állam által létrehozott pénzügyi lebonyolító szervezettel álltak kapcsolatban. A törvény kötelezővé tette a juttatottak számára a törlesztést, de „a törlesztés 5% tőke- és kamattörlesztéssel ötven vagy legfeljebb ötvenkettő éves lefizetésre megállapítandó törlesztő terv szerint történik”.³³ A törvényjavaslat miniszteri indoklása nagyon fontosnak tartja, hogy a juttatottak fizetőképességét figyelembe vegyék: „Ezeket az elveket tartja szem előtt a javaslat, amikor olyan pénzügyi megoldást tesz lehetővé, hogy az érdekelt kisegyzisztenciák — a pénzügyi lebonyolítás keretében 100%-ig nyújtandó kölcsön, illetve hitelezés alapján — a megváltott földek árát 50 éven át évenként a mai viszonyokhoz mérten minimális alapon számított földérték 5%-ával törleszthetik, s nem szenvedhet kétséget, hogy a javaslat ilyen módon a földhöz juttatott kisembereket a leghathatósabb és a lehető legnagyobb mérvű támogatásban kívánja részesíteni.”³⁴

Számos oka volt annak, hogy a kormány ezt a törvényjavaslatot így terjesztette be, s a képviselőház és felsőház nagyobb vita nélkül elfogadta. Már hét éve vegetált a földreform végrehajtása, s az eleve hibás alaptörvény és a szabotálással felérő végrehajtás negatívumai most kezdték éreztetni hatásukat. 1926-ig általában nem állapodtak meg vételárban, sőt legtöbb esetben nem tisztázták a vagyoni jogi kérdéseket sem. Mivel a földérték megállapítása nélkül a parasztok nem tudták, hogy földárat vagy haszonbért kell fizetni, általában nem fizettek semmit. Hasonló volt a helyzet a vagyonszállásról szóló törvénnyel is. Az állam azonban rosszul járt az adófizetésnél is. Míg nem tisztázódott, hogy a juttatott föld tulajdon, járadékjogi vagy kishaszonbér, a telekkönyvi hivatal nem írta a földet a juttatott névre. A birtokos leadta a földet, tehát már nem fizetett adót, a juttatott néven viszont nem szerepelt, tehát még nem fizetett adót. Ezeket a problémákat a javaslat miniszteri előterjesztése is részletezi, kifejtve, hogy a földbirtokosok „joggal igényelhetik, hogy törvényileg biztosított kártalanításuk ne csupán évtizedes időtartam alatt bizonytalanul és nehezen érvényesíthető követelések bírói megítélésével, hanem a tőlük igénybe vett földek értékének mielőbbi tényleges kielégítésével vitessék keresztül.”³⁵

A másik lényeges ok a tulajdonjogi bizonytalanság felszámolása volt. Az alaptörvény végrehajtása körüli számos visszaélés miatt a novella lehetővé tette pót eljárás indítását ott, ahol a méltánytalanság különösen kirívó volt. Az 1928. XLI. törvénynek mindjárt az első cikkelye kimondja, hogy a megváltási eljárások megengedésére megszabott határidő letelt, „ennél fogva többé sem új megváltási eljárás, sem folytatólagos megváltási eljárás elrendelésének helye nincs”.³⁶ A törvény egyedül az állami elővásárlási jogot tartja fenn, amit a földművelésügyi miniszter gyakorolhat, azonban ennek alkalmazására csak igen ritkán került sor.

³³ Magyar Törvénytár 1928. évi törvények Bp. 1929. 678.

³⁴ Magyar Törvénytár 1928. évi törvények Bp. 1929. 654.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 656.

A törvény említést tett „a mezőgazdasági hitelek lebonyolításával foglalkozó altaruista intézetek” tevékenységéről. Ilyenek voltak a Magyar Földhitel Intézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitel Intézete, a Magyar Földhitel Intézetek Országos Szövetsége és az Országos Központi Hitelszövetkezet. Ezek 1929. január 5-én Pesthy Pál nyugalmazott igazságügyminiszter elnökletével létrehozták a Földbirtok Rendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezetet.³⁷ Az állam a továbbiakban erre bízta a földbirtokosok pénzbeni kártalanításának megszervezését, a törvényben foglalt kötvények kibocsátását, s a juttatottaktól az éves törlesztés vagy haszonbér beszedését. A szövetkezet alaptőkéje mindössze egymillió pengő volt, melyet a négy hitelintézet egyenlő arányban jegyzett. A juttatottak részéről a kölcsön 50 éves törlesztése valóban előnyösnek látszott. A problémát azonban az jelentette, hogy az aranykorona értékét magasban állapították meg. Ha átlagosan egy juttatott kh föld 10 aranykorona értékű volt, akkor az 600 pengőbe került, 1929–30-ban pedig szabadkézből 4–500 pengőért már jó földet lehetett kapni. A másik súlyos fizetési nehézséget a gazdasági válság jelentette. 1933–34-ben a búza tőzsdei árfolyama mázsánként 9,14 pengő volt, a kiskereskedelmi forgalomban pedig még alacsonyabb. Ilyen értékesítési lehetőség mellett a földhözjuttatottak még a megváltási ár kamatait sem tudták kifizetni, s a kormány gazdavédő intézkedései ellenére tömegesen mentek tönkre.

A földreform befejeztével csökkent, illetve teljesen megszűnt az OFB hatásköre. A törvényjavaslat két évben szabta meg azt a határidőt, amely alatt az OFB létszámát az eredetileg megállapított 12 állandó és legfeljebb 12 kiegészítő bíróra kellett leszállítani. Az 1928. évi XLI. tc. 17. paragrafusa pedig ki is mondta, hogy az Országos Földbirtokrendező Biróság — legkésőbb a törvény életbelépésétől számított harmadik év végén megszűnik és a „földművelésügyi miniszter és az igazságügyminiszter kötelesek az OFB megszűnése folytán a hatáskörébe utalt tennivalók közül a továbbra is fennmaradó ellátása kérdésében a törvényhozás elé törvényjavaslatot beterjeszteni.”³⁸ Már ez a törvény intézkedett arról, hogy a még meg nem oldott, vagy újraéledő vitás kérdésekben első fokon a megyei közigazgatási bizottságok gazdasági albizottságai döntenek, fellebbezés esetén a döntési jog a földművelésügyi minisztériumot illette meg. Ezzel tehát gyakorlatilag visszakanyarodtak oda, ahonnan 1920-ban elindultak.

A törvény elfogadásával a nyolc éve húzódó földreform jogi része lezárult, megnyugvást és megelégedést azonban sehol nem hozott. A birtokosok a kénytelen-kelletlen leadott csekély földmennyiség ellenére úgy érezték, hogy a trianoni Magyarország szegénységének felszámolása érdekében egyedül ők hoztak jelentős áldozatot, s még a törvényben biztosított ellenértéket sem kapják meg. A szegénység becsapottnak érezte magát. Az a mintegy 400 000 ember, aki a földreform során 1–2 holdat kapott, emberi megélhetést biztosító földjuttatást várt ingyen, vagy kedvező áron.

³⁷ *Hunyadi Ferenc*: A kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének 50 éves működése. 1880—1929. Bp., 1930. 73.

³⁸ Magyar Törvénytár, 1928. évi törvények. Bp., 1929. 680. (Ennek a törvényjavaslatnak az elfogadására csak 1931 végén került sor. Az ekkor elfogadott 1931. XXXV. tc. 6. paragrafusa az OFB működési idejét 1933. június 30-ig meghosszabbítja, kimondva, hogy személyzetét fokozatosan csökkenteni kell. Csökkentett létszámmal valójában még 1935–36-ban is működött.)

4. A tulajdon- és birtokviszonyok változása

Adatszerű pontossággal rendkívül nehéz rekonstruálni a földreform eredményeit. Ennek alapvető oka az, hogy bár hivatalosan 1929-ben lezárult a földreform, de az 1930-as években még tömegesen voltak juttatások, lemondások, átírások, nem fejezték be a telekkönyvezést, s a meghozott törvények és rendeletek ellenére képtelenek voltak teljességében befejezni a reformot. Az OFB 1929-ig 441 138 ügydarabot tárgyalt, 1930—1934 között 5 év alatt több mint 240 000 újabb beadvány érkezett. Hivatalosan ekkor már az OFB nem is működött. Mivel új megváltási eljárást 1925 decemberétől nem indíthattak, 3567 községben az eljárást már megindították, de még 1934-ben is csak 3226 községben fejezték be, 341 községben nem. Az 1929-es Statisztikai évkönyv szerint 259 762 házhelyet és 423 950 törpe- és kisbirtokot osztottak ki, az 1934-es évkönyv 259 733 házhely, és 426 088 törpe- és kisbirtok kiosztását tünteti fel.³⁹ A kiosztott házhelyek száma tehát további 5 év alatt inkább csökkent, mint növekedett.

A statisztikai évkönyvek által közölt adatokkal nem egyezik meg az 1935. évi mezőgazdasági összeírás szerint igénybe vett és kiosztott földek mennyisége sem.⁴⁰ A földreformmal foglalkozó tanulmányok is egymásnak ellentmondóak. Fellner Frigyes 1928-ban az igénybe vett területet 1 071 148 kh-ra, a juttatottak számára 401 547 fő-re teszi.⁴¹ Tóth Jenő 1932 decemberében az OFB 1931. október 1-jei adatára hivatkozva 1 112 198 kh felosztásáról ír, olyan megoszlásban, hogy ebből 432 338 hold vagyonváltásföld volt, 508 302 kh megváltás útján, 22 295 hold elővásárlásként, 149 263 hold pedig ingatlan eldarabolás következtében jutott az OFB kezére.⁴² Az 1934. évi Statisztikai évkönyv 1 119 267 holdra teszi az igénybe vett és 1 055 579 holdra a kiosztott területet. Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás azonban mind a juttatottak számát, mind a területet illetően lényegesen kevesebbet tüntet fel. Az igénybe vett és kiosztott területekkel legrészletesebben és a hivatalos adatokkal is nagyrészt megegyezően Kerék Mihály foglalkozik.⁴³ Elemzésünknel elsősorban az ő adataira támaszkodunk.

Az országnak összesen 16,15 millió kat. hold területéből a földreform során igénybe vettek 1 120 214 kat. holdat. Az igénybevétel — a földreformtörvény rendelkezése szerint — többféle jogcímen történt. Ezek szerint az igénybe vett terület a következőképpen oszlott meg.

1. Vagyonváltás	432 217	kat. hold
2. Vagyonváltáson felüli nagybirtokból megváltott terület	210 117	kat. hold
3. Az 1914. júl. 28. után gazdát cserélt ingatlanokból és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok vagyonából megváltott terület	144 968	kat. hold
4. Egyéb megváltott terület	151 457	kat. hold
5. Az 1920. évi XXIX. tc. alapján házhelyekre	9 923	kat. hold
6. Elővásárlás útján 269 esetben	22 269	kat. hold
7. Ingatlanladarabolás útján 475 esetben	149 263	kat. hold
Összesen:	1 120 214	kat. hold

³⁹ Statisztikai Évkönyv, 1929. év. 68.; ill. Statisztikai Évkönyv 1934. 86.

⁴⁰ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Bp., 1936. 15.

⁴¹ Fellner Frigyes: A földbirtok-reform finanszírozása Magyarországon. Budapesti Szemle, 1928.

Az igénybe vett területből kiadott:

1. Házhelyekre 259 733 esetben	58 598	kat. hold
2. Törvényes jogcímmel bíró 411 561 egyénnek	699 334	kat. hold
3. Közcélokra	190 750	kat. hold

A törvényes jogcímmel bíró földhözjuttatottak a következőképpen oszlottak meg:

1. Arany vagy ezüst vitézségi éremmel kitüntetett frontharcosok	2 690	fő
2. Hadirokkant	30 082	fő
3. Hadiözvegy	25 712	fő
4. Felnőtt hadiárva	1 040	fő
5. Mezőgazdasággal foglalkozó földnélküli munkás	18 6794	fő
6. Törpe- és kisbirtokos	11 4254	fő
7. Közszolgálati alkalmazott	3 791	fő
8. Továbbszolgáló katona	2 117	fő
9. Kisiparos és ipari munkás	40 947	fő
10. Gazdatiszt	53	fő
11. Egyéb	4 081	fő

A közcélokra juttatott 190 750 hold területből esett:

1. Lelkész és tanítói javadalmakra	11 520	kat. hold
2. Jegyzői javadalmakra	1 765	kat. hold
3. Csendőrségnek	3 969	kat. hold
4. Gazdasági ismétlőiskoláknak	2 123	kat. hold
5. Sport és játszótérek céljára	367	kat. hold
6. A Vitézi Széknek 910 esetben	35 740	kat. hold
7. Közlegelők céljára 919 esetben	87 950	kat. hold
8. Egyéb közcélokra (temető, agyaggödör stb.)	16 778	kat. hold
9. Középbirtokokra 40 esetben	10 158	kat. hold
10. Mintagazdaságokra és 15 kat. holdon felüli családi birtokokra	14 569	kat. hold
11. Egyházaknak juttatott középbirtokokra 12 esetben	5 806	kat. hold

Ezen a területen létesült összesen 427 059 törpe- és kisbirtok, továbbá 259 733 ház hely.

Amint a táblázatból látható, a nagybirtokból igénybe vett területből több mint 430 000 hold vagyonváltásföld volt és csak 210 000 hold a megváltott. Figyelembe véve a nagybirtok területét, az 1920-as évek elején még több mint 600 000 holdas vagyonváltásfölddel számoltak, a váltásföldek azonban részben megmaradtak a nagybirtokosok bérleményében. Így a váltásföldek reális mennyiségét figyelembe véve az 1000 holdon felüli nagybirtok a földreformot 100 000—140 000 hold leadásával átvészelte.

⁴² Tóth Jendő: Visszapillantás a földreformra. Magyar Gazdák Szemléje, 1932. 452.

⁴³ Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 198—199. Műveikben Gunst Péter és Romsics Ignác is ezeket az adatokat közlik, mindketten megállapítva, hogy ez a földreform alapvetően nem változtatott a magyar birtokstruktúrán, politikai célját azonban elérte, mert a paraszti elégedetlenséget levezette. (Gunst P.: i. m. 32.; Romsics: i. m. 122—123.)

A háborús szerzeményből igénybe vett közel 150 000 hold 100—500 hold közötti középbirtok volt, többségük zsidókézen, de éppen az antiszemitizmus következtében sok száz holdon aluli birtokot is kisajátítottak. Az elővásárlás, illetve ingatlan eldarabolás útján igénybe vett földek tulajdonképpen nem is tekinthetők a földreform eredményének, mivel ezeket a területeket tulajdonosaik eleve megvásárlásra ajánlották fel, az állam csupán élt elővásárlási jogával.

Érdemes azonban egy pillantást vetni a juttatottakra is. A törvényes jogcímmel bíró 411 561 személy közül 360 572 volt mezőgazdasági főoglalkozású, 50 989 fő olyan, akinek a földreformtörvény jogot adott az igénylésre, s maximálisan 1 holdat kaphattak a juttatás során. Összességében ez a kategória a juttatottaknak több mint 12%-át teszi ki, ami különösen azért sok, mert többségük nem bajlódott a távollévő, gyenge minőségű földdel, hanem bérbe adta, vagy lemondott róla. Figyelembe véve, hogy a 411 000 személynek mintegy 700 000 katasztrális hold földet osztottak ki, az egy főnek juttatott földmennyiség alig haladta meg a 1,5 holdat. Az ún. „közcélokra” juttatott 190 000 hold jelentős részénél érzékelhető, hogy kimondottan protekciós, a rendszer híveit jutalmazó birtokokról van szó. A Vitézi Széknek adott 35 740 hold 910 esetben átlag 35—40 holdat jelentett. A 40 középbirtokos 250—300 holdat kapott, a 15 holdon felül juttatott családi birtok és mintagazdaság átlagban 40—50 holdat jelentett. Ezeknek a létesítését a földreform-novella tette lehetővé, amikor Horthy személyes kívánságára törvénybe iktatták, hogy katonatisztek, képviselők és aktív politikusok is részesülhetnek földjuttatásban.

A földreform lényeges változást nem hozott a magyar birtokviszonyokban. Az ország mezőgazdasági területének 8%-a került felosztásra. Valamivel kedvezőbb a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy a juttatott terület nagyobb része szántóföld volt, így a reform 12—13%-kal csökkentette a nagybirtok szántóterületét. Összességében 1921 és 1935 között a földreform a következőképpen változtatta meg az ország birtokmegoszlását:

	A 100 kat. holdnál kisebb birtokterületek az összes terület százalékába	A 100 kat. holdnál nagyobb
1921-ben	46,5%	53,5%
1935-ben	52,0%	48,0%

A nagybirtok aránya 5,5%-kal csökkent, a 100 holdon aluli ugyanennyivel növekedett, s a kisüzemek az ország termőterületének valamivel több mint felét foglalták el. Magyarország területe 1935-ben 1 640 407 földbirtokra oszlott, amelyek együttesen 16 081 844 katasztrális holdat műveltek meg. Az átlagterület tehát 9,9 hold. Ez az átlag azonban semmit sem jelentett. A valóságos helyzetet, a latifundiumok változatlan uralmát, az 1925-ös Gazdacímtár és az 1935-ös mezőgazdasági összeírás összehasonlított adatai mutatják:

*A földbirtokok száma és területe fő nagyságcsoporthoz szerint
1925-ben és 1935-ben*⁴⁴

	Birtokosok száma		Földterület/kh	
	1925	1935	1925	1935
Kisbirtokos				
0—100 kh-ig	840 000	1 622 363	8 110 223	8 370 010
Középbirtokos				
100—1000 kh-ig	9 630	10 994	2 654 603	2 929 965
Nagybirtokos				
1000 kh fölött	1 130	1 070	5 380 488	4 808 849

A 100 hold alatti birtokosok száma tehát 10 év alatt kétszeresére növekedett, ugyanakkor földterülete csak 260 000 holddal nőtt. Az 1925-ös statisztika nem részletezi a birtokcsoportokat, az 1935-ös mezőgazdasági összeírás részletes adataiból azonban kitűnik, hogy a 100 holdnál kisebb birtokosok közül 628 431 tulajdonosnak 1 holdja sincs, 556 352 pedig 5 hold alatti birtokkal rendelkezik. Ennek az 1 184 783 szegény-parasztnek összesen 1 658 246 kat. hold földje volt, ami fejenként a másfél holdas átlagot sem érte el. Ez a tömeg az összes birtokos 72,7%-át jelentette, ugyanakkor a földterületnek csupán 10,2%-ával rendelkezett. A táblázatból az is kitűnik, hogy az 1000 holdon felüli birtokosok száma a reform után alig csökkent, birtokállományuk pedig legfeljebb a váltságföldök leadásával lett kevesebb. Az összes birtokosok fél százalékát alig meghaladó törpe minoritás az összes földterület 29,8%-át tartotta kézben.

Úgy véljük, hogy a nagybirtok nagyobb sérelme nélkül is még 100 ezer holdakat adhattak volna parasztkézre. 1935-ben a földreform lezárása után 211 731 kat. hold szabadforgalmú birtok volt a külföldi állampolgárok kezén.⁴⁵ Fülöp Józsiás Sász Coburg Góthai hercegnek 45 000 hold, Frigyes kir. hercegnek 41 000 hold, Ferencz bajor királyi hercegnek 15 000 hold, Fould Springer bárónénak 13 000 hold, a klosterneuburgi kanonokrendnek 10 000 hold volt a birtokában. A korlátozott forgalmú birtokok — amelyek nagy része igénybe vehető lett volna — jogcím szerint a következőképpen oszlottak meg:

1. Kincstári birtokok	266 590 kh
2. Községi, városi és törvényhatósági birtok	828 283 kh
3. Közirtokossági és volt úrbéres birtokok	917 568 kh
4. Köz- és magánalapítványú birtokok	262 111 kh
5. Hitbizományi birtokok	821 747 kh
6. Egyházi földbirtokok	
Római katolikus	862 704 kh
Görög katolikus, görög keleti	18 301 kh
Református	102 755 kh
Evangélikus, unitárius	21 357 kh
Izraelita	1,194 kh
7. Hitelintézeti birtokok	88 343 kh
8. Egyéb részvénytársasági birtokok	126 913 kh
Összesen:	4 350 868 kh

⁴⁴ Gazdacímár 1925. 6. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben II. 19.

⁴⁵ Magyarország földbirtokviszonyai. I. 25.

Még akkor is, ha úgy fogjuk fel, hogy a községi és városi birtokok tulajdonképpen egy nagyobb közösség tulajdonában voltak, a közbirtokossági földeket általában a falusi legelők alkották, a köz- és magánalapítványú birtokok (amelyekben az egyházi alapítványok is szerepeltek) szociális vagy kulturális célt szolgáltak, ennek a hatalmas területnek több mint felét igénybe lehetett volna venni. A szomszéd országokhoz csatolt egyházi kerületek birtokait szinte változtatás nélkül meghagyták, így a nagyváradi püspökségnek és káptalannak 38 000 holdja, a szatmári püspökségnek és káptalannak 33 000 holdja, a kassai püspökségnek és káptalannak közel 9000 holdja volt Magyarországon, de még a jászói prépostság is bírt közel 10 000 holdat, a munkácsi görögkatolikus püspökség pedig 3300 holdat. Kassa városának Abaúj megyében 2933 hold földje volt. Közgazdaságilag tehát az volt a helyzet, hogy a Magyarországon megtermelt értékek Magyarországgal szemben álló országok nemzeti jövedelmét gyarapították. Pl. a nagyváradi püspökség nagyrábéi 6455 kh-s uradalmából a „Magyar—német mezőgazdasági Rt” bérelt 5700 holdat. A tiszta haszon egy része tehát Romániába, másik része Németországba vándorolt. (Ez a részvénytársaság egyébként Magyarországon összesen 11 671 holdat bérelt.) Ennek ellenére az átlagosnál nagyobb mértékben nem nyúltak ezekhez a birtokokhoz, mert akkor az lett volna a látszat, mintha a revíziós törekvésekről is lemondtak volna. Ezeket a területeket, ha egy falu határában csak pár száz holdas részbirtok feküdt kisbérletben, nagyobb birtoktest esetében viszont nagybérlet útján művelték.

A földreform keretében a juttatás egyik formája a kishaszonbérlet volt. Mivel ez a tulajdonjogi formát nem zavarta, a földbirtokosok, illetve az OFB emberei is szívesen javasolták a szegénységnek. A szegényparasztoknak azonban sok helyen keserű tapasztalatai voltak a kisbérlettel kapcsolatban. Hiába kötöttek 15—20 éves szerződést, a földreform idején a birtokosok sok esetben éppen a kisbérleti földeket ajánlották fel megváltás céljából. Így könnyen odalett a 10—20 holdas bérlet és jó ha tulajdonul ebből a földből 1—2 holdat kaptak. 1924-ig 844 községben 155 897 holdon hoztak létre kishaszonbérletet, amelyek általában 25—30 évre szóltak.⁴⁶ Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás szerint Magyarország 2,8 millió hold földbérletéből 1,5 millió 100 holdon aluli volt. Ebből azonban egymillió hold eleve száz holdon aluli birtokból adódott, míg a nagybirtokon létesített bérletekből a parasztság csak 28,1%-kal részesült. A statisztika ugyanakkor arra nem ad választ, hogy az ilyen kisbérletet 40—50 holdas gazdák, vagy valóban törpe- és kisbirtokosokból összeállt bérlőközösségek bírták-e?

5. A földreform pénzügyi lezárása

Az 1928. évi XLI. tc. elfogadása után már csupán a kártalanítás pénzügyi fedezetéről kellett gondoskodni. Erre 1927-ben és 1928-ban több javaslat is született, közülük azonban csupán kettő tartalmazott reális elképzeléseket. Az egyiket Neubauer Ferenc dolgozta ki, aki egykor Nagyatádi híveként a kisgazdapárt lapszerkesztője volt,

⁴⁶ Statisztikai Évkönyv. 1934. 86.

később azonban egyre inkább Bethlen hívévé vált. A másik javaslat Fellner Frigyes egyetemi tanártól, a kiváló agrárközgazdásztól származott. Neubauer abból indult ki, hogy a juttatottak az államnak tartoznak, s mivel a váltásföldeket is a reform céljaira fordították, ezek után a parasztok éppen úgy nem fizettek törlesztést, mint a megváltott földek után. Azt javasolta tehát, hogy a váltásföldekért befolyó összeget fordítsák a birtokosok kártalanítására mindaddig, amíg a megváltási összeget teljes egészében kifizetik számukra. Úgy tartja méltányosnak, hogy az „aránytalanul megterhelt nagybirtokosság nézete is meghallgattassék a hováfordítás kérdésében. És mi lehet itt a birtokosság kívánsága, ha nem az, hogy fontos agrárpolitikai célok szolgálatára fordíttassék elsősorban a földreform pénzügyi megoldásának elősegítésére.”⁴⁷ A váltásföldek és megváltott földek után évenként befolyó mintegy 32 millió pengőt a birtokosok kártalanítására kell fordítani, az állami igények kielégítése másodlagos. „Az alaptétel az, hogy bármennyi folyon be az egész 1 050 000 hold után, azt mindenesetre a 600 000 hold évi haszonbérének és vételárának törlesztésére kell fordítani mindaddig, amíg az kifizetve nincs.”⁴⁸

Neubauer gyakran propagandaízü eszmefuttatásával szemben Fellner Frigyes közgazdász alapossggal támasztja alá elképzeléseit. A megváltási összeg kifizetése szerinte is állami feladat, amelyhez a szükséges pénzt költségkibocsátással kell biztosítani. Ennek érdekében az Országos Földbirtokrendező Alap mint jogi személy, a megváltási összeg erejéig költségvetést bocsát ki. E költségvetés jelzálogfedezetét a szétosztott ingatlanok biztosítják. Fellner hangsúlyozza azonban, hogy a költségvetés alapjául szolgáló hosszúlejáratú kölcsönök olyan terhet jelentenek a mezőgazdaságra nézve, amelyet az csak úgy vállalhat, ha a vételár megfelelően alacsony összegben van megszabva. „Más szóval az új földtulajdonos a mai nehéz jelzálogkölcsön feltételek mellett csak úgy boldogulhat, ha a föld átvételi ára lényegesen annak tényleges forgalmi értéke alatt van.”⁴⁹ Mindezen feltételek mellett is Fellnernek az a véleménye, hogy „a földbirtokreform finanszírozása — tekintettel arra, hogy a belföld a záloglevelek elhelyezése szempontjából tekintetbe nem jöhet — csak külföldi tőke igénybevételével bonyolítható le”.

A kormányzat feltehetően Fellner javaslatait is figyelembe vette az 1928. évi XLI. tc. előkészítésekor. A törvényjavaslat beterjesztését megelőzően a kormány 1928. június 16-án szerződést kötött a svéd Svenska Tändsticks Aktiebolaget (STAB) céggel. E szerződést a törvényjavaslat mellékleteként tudomásulvétel és elfogadás végett a törvényhozás elé terjesztette.⁵⁰ E szerződésben a STAB, melynek eddig Magyarországon a pesterzsébeti gyufagyár volt a tulajdonában, kötelezte magát, hogy hat hónapon belül a Magyarországon működő összes gyufagyárat megvásárolja.⁵¹ A magyar kormány

⁴⁷ Neubauer Ferenc: A földbirtokreform likvidálása. Közgazdasági Szemle, 1927. 41.

⁴⁸ I. m. 44.

⁴⁹ Fellner Frigyes: A földbirtokreform finanszírozása Magyarországon. Budapesti Szemle, 1928. 262.

⁵⁰ Az 1927. január 25-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. XI. Bp. 1928. 564. sz. irat, 2. sz. melléklete. 354—363.

⁵¹ Magyarországon, Albertfalván, Budafokon, Szegeden, Gyulán, Kecskeméten, Tokajban, Kiskunfélegyházán és Szombathelyen működött gyufagyár.

ugyanakkor kötelezte magát, hogy 50 éven belül új gyufagyár alapítására engedélyt nem ad, kivéve ha azt a STAB kéri. E monopólium ellenszolgáltatásaként a STAB vállalta, hogy a földreform finanszírozása céljából kibocsátandó 36 millió dollár névértékű kötvényt átveszi.

A szerződés 8. paragrafusa szerint „az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, és a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, valamint a Magyar Földhitelintézet, esetleg más nagy pénzügyintézetek is egyetemleges kezesség mellett 36 millió dollár névértékű közös kötvényt bocsátanak ki egy általuk alapítandó közös szervezet útján, azonban saját felelősségük épségben tartásával.”⁵² Ez összesen 205 830 000 pengőt tett ki, s a megállapodás értelmében a kölcsönt a földbirtokosok kártalanítására kellett fordítani. A szerződés értelmében a kamat és a törlesztés biztosításához szükséges összegeket a közadókkal együtt és olyan módon szedik be, hogy a pontos és határidős törlesztés biztosítva legyen. Erre a magyar kormány garanciát vállalt.

A dollárra szóló kötvényeket a STAB 92%-os árfolyamon vette át, évi 5,5%-os, félévenként utólagosan fizetendő kamatozással. Ez közel 6%-os tényleges kamatnak felelt meg. A kamatok és az 50 év alatt törlesztendő tőke visszafizetése semmiféle adó alá nem esett. A kötvényeket a STAB 3 év alatt évi egyenlő részletekben vette át. A kibocsátó szervezetnek jogában állt 10 év elteltével a kötvényeket egészében vagy részben visszaváltani. „A kölcsön idő előtti teljes visszafizetése esetében a m.kir. kormánynak joga lesz ezt a szerződést felmondani; semmi esetre sem előbb azonban, mint 25 évvel a teljes visszafizetés után, feltéve, hogy ezáltal a szerződés ossztartama 50 évet nem fog meghaladni.”⁵³

Kétségtelen, hogy a svéd gyufatröszt számára ez a szerződés igen előnyös volt. A 36 millió dollár névértékű kötvénynek már az átvételekor mintegy 3 millió dollárt nyert, fél évszázadra, de legalább 35 évre megszerezte a magyar gyufagyártás monopóliumát, a kölcsönzött tőke után pedig 6%-os kamatot kapott. A magyar kormány viszont az összeg birtokában eleget tudott tenni annak a vállalásának, hogy 1929–31 között, 3 év alatt, a megváltott birtokosok kártalanításának 50%-át készpénzben kifizesse.

Az 1928. évi XLI. tc. megjelenése után a kormány már egységes eljárásra, s a reform mielőbbi lezárására törekedett. A megváltott földbirtokosok jelentős része azonban nem nyugodott bele, hogy a kártalanítást a kormány által létrehozott Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezet végezze, hanem ragaszkodott a juttatottakkal szembeni közvetlen tárgyaláshoz. A kormány 1929. március 27-én kiadta az 1300/1929. ME. sz. rendeletét, melyben bejelentette, kötelességének tartja mindent elkövetni, hogy a földhözjutattottak között az egyenlő elbánást lehetővé tegye. „Az egyöntetű eljárás azonban csak úgy oldható meg, ha az 1920. XXXVI. tc. eredeti céljának megfelelően a megváltást szenvedő, és a földhözjutatott között közvetlen jogviszony nem lesz, és ha a megváltási szenvedő a Lebonyolító Szövetkezet útján való ki-
elégítésre utaltatik, akként, hogy a földhözjutatottól a követeléseket egyenlő feltéte-

⁵² Képviselőházi irományok 564. sz. irat, 358.

⁵³ Képviselőházi irományok 564. sz. irat, 360.

lek mellett a Lebonyolító Szövetkezet szedi be.”⁵⁴ Ez a rendelet minden korábbi hatályon kívül helyezett, s a juttatás jogi formájától függetlenül egységesítette a kártalanítást is. A rendelet az 1928. évi XLI. tc.-ket is megváltoztatta olyan módon, hogy a birtokosok a megváltási ár egyik felét 10%-os leszámítolási díj levonásával, tehát az egész megváltási ár 45%-át három egyenlő részben 1931-ig készpénzben megkapják, „a megváltási ár másik felét, tehát az egész megváltási ár 50%-át pedig 25 éven át szabályszerű törlesztő terv szerint fizeti ki a megváltást szenvedőknek oly módon, hogy az évi törlesztő részlet (tőke és kamattörlesztéssel) a megváltási ár 6,4%-a”.⁵⁵ A kártalanítandó birtokosok tehát a teljes összegnek nem kétharmadát, hanem csak felét kapják meg készpénzben, a törlesztési időt viszont 50 évről 25 évre csökkentették. A juttatottakat a rendeletnek ez a része nem érintette. Egyenlő részletben 52 év alatt kellett a tartozást kiegyenlíteni, s az évi törlesztés a megváltási ár 5%-a volt, mely magában foglalta a kamatot és a törlesztést is. Önmagában és nominálisan látszólag nagyon kedvező volt ez az évi 5%-os törlesztés, összességében azonban igen magas uzorakamatot jelentett.⁵⁶ A juttatottak egyelőre a földárak ellen tiltakoztak, különösen azokban az esetekben, ahol a kártérítést búza egyenértékben állapították meg. A rendelet ugyanis kimondta, „ha az OFB ítéletében a megváltási ár, vagy haszonbér nem pénzben, hanem terményben van megállapítva, a megváltási ár kiszámítása céljából a termények ára a következő összegekben állapították meg: 1 q búza értéke 27 p. 60 f.”⁵⁷ Ez a búzaár 1929 márciusában még reális volt, őszre azonban lényegesen csökkent.

Ráadásul az új birtokosoknak igen súlyos adó és közterhekkel kellett szembenézni. Volt földadó, házadó, útdó, közmunkaadó, egyházi adó, kereseti adó, s emellett jó néhány közszolgáltatási díj és illeték, melyek összességükben holdanként 10—18 P-t tettek ki. Ilyen terhek mellett egy újonnan földhözjuttatott nem tudott állapotokat, gépeket beszerezni. Ha már nevére volt telekkönyvezve a föld, vehetett fel bankhitelt, a 12—15%-os kamatra adott kölcsönt azonban nem lehet gazdaságosan felhasználni. Általános volt a panasz a magas földárak és adók miatt, s bár a juttatottak ragaszkodtak a földhöz, már az 1920-as években sok föld cserélt gazdát, a gazdasági válság idején pedig a korábban birtokkal rendelkezők is tömegesen mentek tönkre.

A Kisbirtokosok Országos Földhitel Intézetének kimutatása szerint 1928. december 31-én a 100 holdon aluli birtokokat 511,7 millió pengő bekebelezéses kölcsön terhelte. Még súlyosabb volt, hogy ez a teher a kisbirtoknak is csupán egy részére, 2,1 millió holdra nehezedett, ami holdanként átlagban 240 P tartozást jelentett. Ebből az 511,7 millió kisgazda teherből csak 57,7 millió pengő volt a nyugodt törlesztéses kölcsön, az ezen felüli 454 millió pengő pedig bármikor felmondható, rövidlejáratú tartozás.⁵⁸ A nem törlesztéses, rövidlejáratú kölcsönök közül 253 526 db 154 millió pengő

⁵⁴ A M.kir. Min. 1929. évi 1300 ME sz. rendelete. A földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről. Magyarországi Rendeletek Tára, 1929. 35.

⁵⁵ Uo. 38.

⁵⁶ Ha egy hold föld ára 600 pengő volt, akkor évi 30 pengős 5%-os törlesztés mellett 52 év alatt 1560 pengőt kellett érte fizetni.

⁵⁷ Uo. 38.

⁵⁸ *Hunyadi Ferenc*: A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének 50 éves működése. 1880—1929. Bp., 1930. 172.

értékben 2000 pengőn aluli volt, tehát tételenként az 1000 pengőt sem érte el, ami világosan mutatta, hogy ezt a legkedvezőtlenebb kölcsönt a legszegényebb rétegek vették igénybe. A földművelésügyi miniszter 1929. decemberi adatai szerint mintegy 12 000 kisbirtok volt árverés küszöbén, s rajtuk csak az segített, ha tartozásaikat hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönökké alakították át.

A földreform befejeztével beköszöntő gazdasági válság a reményét is elfújta annak, hogy a juttatottak törlesztési kötelezettségüknek eleget tudnak tenni. Miután 1930-ban, 1931-ben tömegessé vált a juttatott birtokok árverezése, a kormány kénytelen volt szükségintézkedést tenni. 1932 júniusában — január 1-jéig visszamenő hatállyal — elrendelték az évi törlesztések szüneteltetését 1934 decemberéig. Ez nem volt kötelező a juttatottaknak, de akik halasztást kértek, azok ezekre az évekre csak használati díjat fizettek, ami kh-ként szántóterületnél 8 P-nél kevesebb, és 24 P-nél több nem lehetett. Hadiözvegyek, rokkantak, hadiárvák 25%-os kedvezményt kaptak.⁵⁹ Ez a moratórium azonban legfeljebb csak lassította a rendkívül kedvezőtlen folyamatot, de meg nem állította. Ennél radikálisabb védelemre lett volna szükség, s nemcsak a földhöz juttatott parasztság, hanem az állam érdekében is.

Miután 1929-ben a kormány magára vállalta a birtokosok kártalanítását, és hittelezőként lépett fel a juttatott parasztsággal szemben, maga is érdekelt volt, hogy a juttatott földek ne cseréljenek gazdát, s a kisparasztok tudják törleszteni adósságaikat. 1933 októberében a kormány rendeletileg csökkentette a gazdaadósságok kamatlábat, megállapítva, hogy a kamat a tőkének évi 5,5%-ánál nagyobb nem lehet „azzal az adóssal szemben, aki mező-, erdő-, szőlő vagy kertgazdaság ingatlanok tulajdonosa”, ha jövedelme nagyobbraért a mezőgazdaságból ered.⁶⁰ Ugyanez a rendelet intézkedett a „védett birtok” intézményéről is. A „gazdaadós” kérhette, hogy a bíróság ingatlanát „védett birtokká nyilvánítsa és azt az ingatlanok telekkönyvébe feljegyezze”. A védetté nyilvánításnak meg voltak ugyan a feltételei, de mégis könnyítést jelentett a parasztság helyzetén.

Az 1932-ben bevezetett moratórium 1934 végén lejárt. Előtte azonban a kormány új rendeletet adott ki, mely szerint a kedvezmény „további rendelkezésig hatályban marad”. Annak ellenére, hogy a gazdasági válság ekkor már múltóban volt, a szegényparasztság többéves eladósodásán ez nem sokat javított, az 1—2 holddal rendelkező reformföldesek helyzete pedig változatlanul reménytelen maradt. Ezt vette figyelembe a kormány, amikor elrendelte, hogy a pénzügyminiszter azoknak, akik fizetési kötelezettségüknek a kedvezmények ellenére „önhibájukon kívül nem tudtak megfelelni, indokolt kérelmük folytán az 1934. év végén fennálló hátralékuk megfizetésére mérsékelt késedelmi kamattal, esetleg kamatmentesen is méltányos fizetési kedvezményeket engedélyezhet”.⁶¹ E kormányrendelet alapján kiadott pénzügyminiszteri rendelet még további kedvezményeket tartalmazott. Ha a juttatott teljesítette 1934. évi tőketörlesztését, az összeg egyharmadát elengedték. 1935-re nem számítottak késedelmi

⁵⁹ A M.kir. Min. 1932. évi 3200 ME sz. rendelete. 1932. június 11. Magyarországi Rendeletek Tára, 1932. 329.

⁶⁰ M.kir. Min. 1933. évi 14.000 ME sz. rendelete. 1933. október 23. Magyarországi Rendeletek Tára, 1933. 2360—2649.

⁶¹ A M. kir. Min. 1934. évi 11.070. ME sz. rendelete. 1934. december 22. Magyarországi Rendeletek Tára, 1934. 1250—1259.

kamatot, s kérelem alapján 25%-kal mérsékelhették a föld eredetileg megállapított vételárát.⁶² A törlesztő részlet csökkentését meghosszabbították 1936-ban is, majd december 30-án kormányrendelettel elhalasztották a megváltási összeg kifizetését. Az 1937. március 21-én kiadott újabb kormányrendelet kimondotta, hogy a földhözjuttatottak vételár fejében a kataszteri tisztajövedelem minden koronája után 40 P-t fizetnek. Ez azt jelentette, hogy a föld ára az addiginak kétharmadára csökkent. Hadirokkantak, hadiözvegyek és vitézségi érmesek még további 25% engedményt kaptak. A rendelet az 1929 előtti időből származó hátralékos haszonbér és kamattartozás felét is elengedte, az 1929—1936.közötti évekre pedig már csökkentett megváltási árat számított 3%-os kamat mellett.⁶³ A kamat mérséklésével együtt ez az intézkedés az évi törlesztés összegét lényegében felére csökkentette.

Láthatjuk tehát, 1932-től a kormányok többféle módon próbáltak enyhíteni a földhözjuttatottak helyzetén. Ezek az intézkedések azonban az események után kullogtak és nem érhették el céljukat. Azért adtak haladékot a törlesztésre, azért csökkentették az árat, a kamatot, mert világos volt, hogy az 1—2 holdas juttatottak soha nem tudnak eleget tenni fizetési kötelezettségüknek. A tömeges árverés és földviisszaadás teljes bizonytalanságot eredményezett a már lezártnak nyilvánított földreformban. A tőke és igaerő híján leromlott minőségű földek a válság idején nehezen találtak vevőre, s az egykori birtokos is csak akkor volt hajlandó visszaváltani, ha nem szétszórta, 1—2 holdról, hanem összefüggő nagyobb területről volt szó. A kormány tehát, hogy a még nagyobb kuszáltságot elkerülje és mentse a maga pénzét is, kénytelen volt messzemenő engedményeket tenni.

A földreform végrehajtásának végére kiderült, hogy Nagyatádi Szabó elképzelése mindenki számára megfelelőbb lett volna. Mint tudjuk, Nagyatádi sem akart mindekiből birtokos-parasztot csinálni. Elképzelése szerint a törpe- és kisbirtokos parasztok területét kellett volna kiegészíteni 10—15 kh-ra, a teljesen nincstelenek pedig házhelyet, esetleg 1 hold földet kaptak volna. A nem parasztok részére Nagyatádi nem akart földet juttatni. Ha figyelembe vesszük, hogy a reform során 50 000 olyan személy is kapott földet, aki nem mezőgazdasággal foglalkozott, és 190 000 holdat adtak „közcélokra”, akkor megállapíthatjuk, hogy ezzel 250—300 000 holdat vettek el a rászorult parasztoktól. Ha a külföldiek birtokait kisajátítják, igénybe veszik a kincstári, pénzügyi, részvénytársasági birtokokat, további 600 000 holdat tudnak felosztani anélkül, hogy a magyarországi értelemben vett klasszikus nagybirtokhoz vagy hitbitományokhoz hozzá nyúltak volna. Ebben az esetben már jóval nagyobb a felosztható földterület, s elképzelhető, hogy az 1—2 holdas törekvőbb szegényparasztok földjét még 3—4 holddal kiegészítsék.

Nagyatádinak a 10—15 holdas terve eleve illuzórikus volt. Ennek megvalósításához az egész magyar birtokstruktúra megváltoztatására, radikális földosztásra lett volna szükség. Itt azonban mindig csak földreformról beszéltek. Az 1920. évi XXXVI. tc. I. pontja eleve azt mondja ki, hogy „lehetőség szerint előmozdítja a földszerzést”. Vi-

⁶² A M.kir. Pénzügymin. 1934. évi 19000.000 sz. rendelete. 1934. december 24. Magyarországi Rendeletek Tára, 1934. 1449—1462.

⁶³ A M.kir. Min. 1937. évi 2.000 ME sz. rendelete. 1937. március 20. Magyarországi Rendeletek Tára, 1937. 43,55.

lágos tehát, hogy a juttatott földért fizetni kell, földszerzésről és nem ingyenes földosztásról van szó. Ha az 1920-as évek elején törpebirtokos parasztoknak adnak pár holdat, az infláció idején aránylag könnyen kifizették volna az árát. A nincstelen zsellérek, napszámosok, akik esetleg ekkor kaptak házhelyet is, amire építési kötelezettség volt, képtelenek voltak a legcsekélyebb törlesztést is kifizetni. Az OMGE 1925-ös és 1930-as felméréséből is az tűnik ki, hogy a már korábban igásállattal, gazdasági felszereléssel rendelkező juttatottak pár év alatt megerősödtek és gazdálkodásuk elérte a régebbi kisbirtokosok szintjét.

Az egész földreformot a kényszerűség és az ebből fakadó mélységes parasztellenesség hatotta át. Valamit adni kellett, mert a két forradalom be nem váltott ígéretei után tartani lehetett a szegényparaszság megmozdulásától. Ha viszont nem lehetett kitérni legalább egy mérsékelt földreform elől, akkor azt úgy igyekeztek végrehajtani, hogy a szegényparaszságnak ne sok öröme legyen benne. A birtokosokhoz közel álló személyek szívesen cikkeztek arról, hogy a „földreform által senki sem lett boldogabb, sőt a földhöz juttatottak nagy része gondterheltebb, mint addig volt”.⁶⁴ Természetes, hogy azt az 1 holdas jutattottat, aki nem rendelkezett semmilyen anyagi erővel, ugyanakkor a megtermelt értéknek nagy részét elvitte a törlesztés és az állami adó, nem töltötte el boldogság, hogy ilyen feltételek mellett birtokos lehetett.

Ez a kormányzati szintre emelt szűklátókörűség végső soron visszaütött az uralkodó osztályra és a kormányra is. Ha a juttatottaknak minőség és elhelyezkedés szempontjából a legrosszabb földeket adták, akkor nem várhatták el azt sem, hogy fizetési kötelezettségüknek eleget tesznek még akkor sem, amikor végre a földárakat már megállapították. A birtokosok, akik még 1924-ben a novella tárgyalásánál is hevesen tiltakoztak az állami beavatkozás, az „állami onnipotencia” ellen, kénytelenek voltak belátni, hogy szükség van az állam közbenjárására, ha a föld ellenértékét látni akarják. Így született meg az 1928. évi XLI. tc., amely szabályozta a földárakat és a fizetés módját is. Ebben az állam már magára vállalta a birtokosok kártalanítását, és a paraszti törlesztések behajtását. Közben azonban jött a gazdasági válság, s a Károlyi, majd Gömbös kormány kénytelen volt újabb és újabb kedvezményeket adni, sőt 1936-ban a kártalanítást is felfüggeszteni. Az eredetileg holdanként megállapított átlagosan 600 pengős földár így mintegy 2/3-ára csökkent, s jó ha azt 1930-ig készpénzben a birtokosok megkapták, mert a hosszúlejárátú kötvény soha nem térült meg. Ha a kormányzat komolyan vette volna a földreformot, eleve 400 pengős földárát állapít meg és támogatásban részesíti az úgazdákat, mert akkor azok könnyebben megerősödhetnek és lett volna erejük a kölcsönök visszafizetésére is. De rosszul járt az állam is. 1928-tól az állam volt a hitelező, a birtokosok készpénz kártalanítása állami kölcsönből történt meg, de a gazdasági válság idején és azt követően állandó engedményeket kellett tenni a juttatottak részére, mert nem tudtak fizetni.

Annak ellenére, hogy a Nagyatádi Szabó névvel fémjelzett törvény alapvetően elhibázott földreform volt, amely senkit nem elégített ki, objektíven vizsgálva mégis azt állapíthatjuk meg, hogy az adott társadalmi struktúrában sokkal jobbat nem lehetett megvalósítani. Nagyatádi tervének a megvalósítása nagyobb terület igénybevételét jelenthette volna, ilyen számú igénylő között szétosztva. Azonban ő is csak a kisajátított

⁶⁴ *Buday Barna: A földreform eredményei...*, 9.

birtokosok teljes kártalanításával képzelte el a reform végrehajtását. Az államot akkor sem lehetett volna kikapcsolni ebből a tranzakcióból, amihez viszont még nagyobb hitelek, kölcsönök biztosítása lett volna szükséges. A magyarországi birtokszerkezet gyökeres megváltoztatása csak a nagybirtok ingyenes felosztásával, s a földhözjuttatottak anyagi támogatásával lett volna lehetséges. Ehhez viszont alapvető társadalmi változásnak kellett elkövetkeznie.

A földreform hosszan elhúzódó folyamata még le sem zárult, amikor az 1930-as évek elején a népi írók és más, messzebbre látó agrárszakemberek felvetették az újabb földreform követelését. Szekfű Gyulának is az volt a véleménye, hogy „nem nyugodhatik meg a nemzet addig, amíg e ma is sokban földéhes osztály földhöz nem jut, legalábbis az a része, amely az agrár-bérmunkában tartósan feleslegessé vált, s más pályákra, ipari életbe sem ültethető át többé. — Tudjuk, hogy a földreform kérdése nem aludt el, hanem ott parázslik a hamu alatt, melyet a neobarokk békeszeretet borított rája”.⁶⁵ A konzervatív Szekfű úgy látja, ha másfél millió napszámos és törpebirtokos egyharmada állandóan munkanélküli, „akkor a nemzet összessége szempontjából parancsolólag merül fel az a kötelesség, hogy a munkásoknak munkaalkalom adassék, ami az eddigiek szerint másként nem, mint nagyszámú kisbirtok, tehát nem 1 holdas parcella, hanem magát eltartani képes gazdaság alakításával lesz tehető.”⁶⁶ Szekfű a „neobarokk szellemről” meg nem fertőzött fiatal írókban, politikusokban látta azt az erőt, amely a földreform eltemetett ügyét a felszínre hozhatta, megfelelő ellenzéki politikai erők híján azonban a földbirtok politika egyelőre inkább a kormányok agitációs játékszere lett.

J. Nagy: Termination and Results of the Nagyatádi Land Reform

The introductory part of the study gives a summary of the preparation, parliamentary discussion and passing of the counterrevolutionary land reform connected to the name of István Nagyatádi Szabó. The law was published in December 1920 but its execution lasted so long that in the spring of 1924 the parliament had to pass an amendment which was to accelerate the process. In 1928 the government decided to terminate the procedures of the reform.

By the end of 1928 out of the 16.15 billion cadastral acres (1 cadastral acre = 1412 acres) 1 120 214 acres had been utilised for the reform. On this territory 429 059 dwarf and small estates and 259 733 building sites had been set up. This land equaled 8% of the arable land in Hungary — the average size of an estate allocated to one person was hardly more than 1.5 acres. Consequently, the land reform did not bring about fundamental changes in the structure of Hungarian estates.

The price of “reformlands” being set very night, those who received the plots were unable to pay. Therefore the state accepted the task of compensating the landowners. In 1928 the Hungarian state took a 38 million dollar loan from the Swedish trust Svenska Tändsticks Atiedbaget (STAB) and half of the compensation was paid to the landowners in cash. The other half of the compensation was to be paid from the annual instalments of the new proprietors in 50 years. Because of the ensuing economic crisis, however, the payment of the compensation was discontinued in 1932. In 1936 a government decree postponed further compensation for an indefinite period.

⁶⁵ Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 423.

⁶⁶ Szekfű Gyula: i. m. 426.

Й. Надь: Заключение и результаты земельной реформы »Надьатади«

Вступительная часть даёт сводку подготовки, парламентарских дебать и принятия земельной реформы, связанной с именем Иштвана Надьатади Сабо. Закон появился в декабре 1920-ого года, но его проведение в жизнь насколько затянулось, что парламент весной 1924-ого года вынужден принять модифицирующий закон, который ускорил процесс. После таких предположений правительство в 1928-ом году считало благополучным заключить процессы, связанные земельной реформой.

До конца 1928 года в ходе земельной реформы из 16,15 миллионов хольдов страны было использовано 1.120.214 хольдов. На этой территории создались совокупно 427.059 карликовых и мелких хозяйств и 259.733 участков для дома. Это количество земли обозначало всего лишь 8%-ов земли, используемой в сельскохозяйственных целях. Участок уделенный для одного человека только что превысил 1,5 хольдов. Таким образом земельная реформа не принесла собой коренных изменений в системе земельных имений.

Поскольку цена реформной земли была определена высоко, которую крестьяне не смогли выплачивать наличными, компенсацию для землевладельцев приняло на себя государство таким образом, что в 1928-ом году оно взяло заём в 36 миллионов долларов у шведского спичечного треста "Svenska Tandsticks Atiebolaget (STAB)" из которого половина компенсации была выплачена землевладельцам в виде наличных, а другая половина была бы выплачена за 50 лет из рассрочек крестьян, получивших землю. А из-за экономической крузы уже в 1932-ом году плата рассроче была прекращена, а потом в 1936-ом году после декрета правительства дальнейшая компенсация была отложена на неопределённый срок.

ZSUPPÁN FERENC TIBOR

A fegyveres erők és a parlamenti választások Magyarországon (1867—1914)*

A hazai történeti irodalom már bőségesen foglalkozott a dualizmus kori magyar választási törvényekkel, azok vagyoni, iskolai és egyéb cenzusaival.¹ Feldolgozások készültek a megválasztott képviselők társadalmi, felekezeti stb. összetételéről, valamint a pártoknak a választókerületekkel való kapcsolatáról is.² A jelen dolgozat célja, hogy megvizsgálja a választási aktus egy jelentős, a dualizmus alatt ki nem küszöbölhető velejáróját, a választási erőszakot. Megvizsgáljuk, hogy egyáltalán miért is jelentkezett a katonai segédlet szükségessége, milyen jogi alapokat teremtettek felhasználásához és hogyan hajtották végre ezt a feladatot a dualizmus egyes szakaszaiban. Vizsgálódásunk kiterjed a Monarchia közös hadseregére, az erdélyi választási tapasztalatokra, ill. az ott fenntartott s később az egész országot behálózó csendőrség választások kori felhasználására.

I.

Magyarországon más 19. századi európai államokhoz hasonlóan a választásokhoz nyújtandó katonai segédlet elsősorban azért vált szükségessé, mert a választójog egyes elemei antidemokratikus, sőt antiliberális elveket tükröztek.³

Ismeretes, hogy az 1848-as Márciusi Törvények jelentették az első lépést afelé, amit ma parlamenti kormányzásón értünk. Az 1848: V. tc., a választási törvény, csak Magyarországra vonatkozott, míg az erdélyi 2. tc. kizárólag Erdélyre volt hatályos. Mindkettő egy akkor Nyugat-Európában már túlhaladott korszak jegyeit hordozta, amennyiben egyrészt az 1832-es reform előtti angol választási törvényre, másrészt a restauráció kori, illetve a júliusi monarchia Franciaországának választási törvényeire hasonlított. Leegyszerűsítve a dolgot azt mondhatjuk, hogy 1848-ban egy liberálisabb választási törvény elfogadása mind Magyarországon, mind Erdélyben beláthatatlan társadalmi, politikai és nemzetiségi következményekkel járt volna, ezt a törvényhozók nem kívánták és nem vállalták.

A választójoggal rendelkező férfi lakosság csekély létszáma mind Erdélyben, mind Magyarországon a választáskor kivezényelt katonai erővel — mint majd később látni fogjuk — fordítottan volt arányos. A választójogi törvények értelmében Magyarországon a lakosságnak mindössze 6—7%-a, Erdélyben pedig kb.

* A téma első megközelítése angol nyelven jelent meg, in: *The Armed Forces and Parliamentary Elections in Hungary, 1867—1914*. Ed. by Stephen Fischer-Galati and Béla K. Király (Boulder, Co) Atlantic Highlands N. J., 1996). Jelen felhasználása az Atlantic Research and Publications beleegyezésével történik.

¹ Csak a legfontosabb műveket említem: Magyarország története 6/2. 1848—1890. Bp., 1979. 863—864. Szász Zoltán fejezete. Erdély története 3. Főszerk. Köpeczi Béla. 1630—1633. Bp., 1986. *Gerely András* — *Szász Zoltán*: Kiegyezés után. Magyar História Bp., 1978. 207—212.

² *Adalbert Tóth*: Südosteuropäische Arbeiten. 70. München, 1973. *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg. 1848—1918. Bp., 1942. *R.W. Seton—Watson*: Corruption and Reform in Hungary. London, 1911. *Jászi Oszkár*, etc.: A választójog reformja és a magyarság jövője. Bp., 1908.

³ A magyar választási törvények és rendeletek leghasználhatóbb gyűjteménye: *Szivák Imre*: Országgyűlési képviselőválasztási codex. Bp., 1901.

5,3%-a volt választásra jogosult.⁴ Egy negyedszázaddal később az 1874. évi XXXIII. tc. szinte semmit sem változtatott azokon a paragrafusokon, amelyek közvetlenül befolyásolták a választók számát és a választás lebonyolításának módját, valamint a katonai segédlet alkalmazását. Az 1848-as és 1874-es választási törvényeknek a parlamenti választásokon és pótválasztásokon alkalmazható katonai intézkedésekre vonatkozó néhány legfontosabb eleme a következőkben foglalható össze.

Az első ide tartozó megállapításunk a választási gyakorlatra vonatkozik. Miután a szavazás, rendszerint megszakításokkal, egy napnál is tovább tarthatott és nyílt volt — 1874 után már kötelezően nyílt, mert ekkor betöltötték az addig szórványosan alkalmazott titkos szavazás módszerét — szükségessé vált, hogy valahányszor több jelöltet állítottak, a választópolgárokat „álló-helyekre” osszák. Az egyes falvakból érkező választók, akik többnyire jelöltjeik kokárdáit, zászlait és megkülönböztető tollait viselték, összegyűltek a választókerület központjában a szavazóhelyiség előtt vagy annak közelében és ott külön állóhelyekre oszlottak jelöltek szerint. Az állóhelyekről aztán váltakozva engedték be őket a szavazóhelyiségbe olyan módon, hogy egy-egy falu szemben álló csoportjai nem követhették egymást közvetlenül. Ez a taktika azonban ahelyett, hogy csökkentette volna a feszültséget, valójában növelte az ingerültséget és az összeütközés esélyét, mert jól elkülönülő ellenfétes csoportokat helyezett el egymás közelében.

A rendszer második, minket érintő vonása az, hogy minden egyes választókerület csak egy jelöltet választhatott (az elért abszolút többség alapján) és a szavazásra kerületenként minden 1500 választó után egy szavazatszedő bizottságot jelöltek ki. Ezért a választóknak mindig ebbe az egy központba kellett elutazniuk, ahol csak előszóval szavazhattak — így azután néha három napot is távol kellett tölteniük otthonuktól, ami megint csak súlyos problémát jelentett a hatóságok számára a közbiztonság szempontjából.

Miért kellett ezt a nehézkes választási módszert egészen 1918-ig fenntartani? E tanulmány keretei között csak a legszembevetőbb okokat említhetjük röviden. Az egyik a magyarországi és erdélyi vidékre egyaránt jellemző nagyfokú írástudatlanság: bár ez időből kifejezetten a felnőtt kori analfabetizmusról nem állnak rendelkezésre adatok, méretére mégis következtethetünk abból, hogy 1890-ben Erdélyben a hatévesnél idősebb népességben ez az arány még 67,1% volt.⁵ A könyv- és újságfogyasztás igen alacsony (kb. azonos a korabeli olasz átlaggal), ami elárulja a választók, sőt az egész felnőtt lakosság érdektelenségét a politikai kérdések iránt.⁶ Mivel a választókat csak előszóval lehetett toborozni, az egymással vetélkedő jelöltek szabadtéri gyűlései szintén nehézségeket okoztak a hatóságoknak. Nem csoda, hogy a rendőrség szempontjából az egyjelöltös választás volt az ideális — minden eszközzel ezt igyekeztek is szorgalmazni.

A nagyszámú, könnyen felizgatható (és gyakran ittas) férfi szavazó jelenlétéből származó veszély ellessúlyozására 1848-ban a törvényhozók — a szavazás folyamatát felgyorsítandó — lehetővé tették a folyamatos, éjjel-nappali szavazást. Ez alól csak Erdély jelentett kivételt, ahol az éjjeli szavazás tilva volt. Erdélyben 1874-ig a törvény egy választási gyakorlat továbbélését is lehetővé tette, ami szerint a városokban külön választókerületeket nem alakítottak, ha ez nemzetiiségi, illetve pártszempontból a városi közgyűlésnek politikai hasznót hozhatott.⁸

A jogalkotók mind 1848-ban, mind 1874-ben rendőri jogokkal, a helyi rendőrség és a jog érvényesítésére a választókerületekbe hozott katonaság feletti parancsnoklási joggal ruházták föl a szavazatszedő bizottságok elnökeit. Az 1848: V. tc. 42. -a külön is kimondta: „Mind a választók összeírásánál, mind a választásnál a jó rend fenntartásának joga s kötelessége a kiküldött elnökök illeti, ki szükség esetén e célra fegyveres erővel rendelkezhetik.”⁹ Szemere Bertalan belügyminiszter 1848. május 22-én a városoknak kiadott rendelete szerint is a városi képviselőválasztó kerületek választási elnöke „a választmány és csendtiszték segítségével” fog iparkodni a „csendet háborítatlanul fenntartani”. Az ezt követő választási törvény, az 1874:

⁴ *Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben.* Bp. 1963. 105, 326—329. Magyarország Története. 6/2. 1399.

⁵ *Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció.* Bukarest, 1981. 259.

⁶ Magyarországi története 6/2. 1469.

⁷ *Csizmadia: i. m. 111—114. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. XX. Bp. 1914. 462—465.*

⁸ *Csizmadia i. m. 323.*

⁹ A választási törvény szövegét lásd: *Csizmadia: i. m. 311—325.* A választási törvényeknek a rend fenntartására és a katonai karhatalomra vonatkozó rendelkezései: *OL. K. 149—1910—6—273.*

XXXIII. tc. szintén fenntartotta a szavazatszedő bizottság elnökének ilyen vonatkozású jogait (67. §).¹⁰ Az egymást követő választások azonban felfedték azt a gyakorlati nehézséget, hogy végeredményben két, illetve három rendőrhatalóság is működhetett egy választás alatt: a választási elnök, a polgármester/alispán, illetve legutolsón a főispán. A nehézség abból fakadt, hogy nem lehetett pontosan meghatározni, hogy a választási elnök hatalma csak a választási helyiségre és a választókkal teli szomszédos utcákra, illetve terekre terjed-e, vagy távolabbra is? Ilyen bonyodalmak — a választási törvény természeténél fogva — főleg olyan választókertületekben akadtak, amelyekben a helyi főispán tudta a választási elnökről, hogy az ellenzékkel szimpatizál. Végül is úgy tűnt, az 1899: XV. tc. rendezi a különböző rendőrhatalóságok jogkörét, amennyiben a 154. §-a kimondta, hogy „A választás vezetése és a rend fenntartása a választás egész folyamata alatt a választási elnök feladata és kötelessége.” Mind a választók bevonulására, mind pedig azoknak a választási színhelyen való elhelyezésére nézve „az illetékes közigazgatási hatóság meghallgatásával” kellett intézkednie. A későbbiekben látni fogjuk, hogy még ez a törvény sem tisztázta a rendőrhatalósági érdekeltséget és alkalmat adott további visszaélésekre.

A választási törvények megalkotói mind 1848-ban, mind 1874-ben úgy döntöttek, hogy bárhol összehívhatók a választási gyűlések, ahol két vagy több jelölt küzdött egy-egy mandátumért. Mindez a parlamentarizmus minimális előfeltétele volt, s az alkotmányosság elvével nem lett volna összeegyeztethető, ha a hatóságok a választási gyűlésekbe beavatkoztak volna (mint ahogy ezt maga Bismarck sem tette a német szocialisták üldözésekor 1878–1890 között). Mindezek ellenére a vidéki kertületekben gyakori volt a hatóságok beavatkozása a választási gyűlésekben: azokat „korteskedésnek” bélyegezve. Korteskedésen pedig mélyreható, a politikai és társadalmi rendet „felforgató izgatást”, illetve agitációt értek, s erre főleg a nemzeti és szociáldemokrata képviselőjelöltek esetén hivatkoztak.

A választási gyűlések ellen általában nem emelhettek volna szót a szolgabírák, ha a rendezők legalább 48 órával előbb bejelentették azokat. A valóságban éppen ennek az ellenkezőjét láthatjuk. Tárgyunk szempontjából az érdekel minket, hogy végeredményben kiknek lett volna jogában az ilyen választási gyűléseken részt venniük? A hatóságok szerint csak a választóknak.¹¹ A Magyarországon már 1848 előtt meghonosodott, s azután is fenntartott szokás szerint azonban a jelöltek a választások előtt és után bemutatták magukat a kertületekben kocsisoros díszmenetekben, amikor programbeszégeiket elmondták, illetve köszönő nyilatkozatokat tettek.¹² Mindezekből fakadt tehát az a furcsa körülmény, hogy a választásra jogosultak csekély száma mellett nehéz lett volna elvárni a lakosság választójoggal nem rendelkező részétől, hogy távol maradjon a jelöltek választási gyűléseitől vagy, hogy ne próbálja meg ténylegesen is befolyásolni magukat a szavazókat a választás napján. Ez utóbbi gyakorlat már röviddel a kiegyezés után¹³ széles körben megindult és 1910-ig sem szűnt meg. Ezen aligha kell csodálkoznunk, hiszen az ellenzék egyetlen erőssége éppen a tömegek befolyásolásában rejlett, ami nélkül nem volt esélye a kormány erőszakszervezetének semlegesítésére. Két jellemző példa 1868-ból és 1903-ból jól illusztrálja a tömegagitáció jelentőségét a választásokon és annak változó jellegét az évtizedek során.

Pécsett az ellenzék három egymást követő pótválasztást is megnyert. Az első pótválasztáson Kossuthot 6:1-es többséggel választották meg — bár ő olaszországi száműzetéséből visszautasította a mandátumot; második és harmadik alkalommal a Kossuth által jelöltségre javasolt Irányit választották meg, de ő sem foglalta el helyét a képviselőházban. A második pótválasztást (1868. június 21.) megelőző időben Irányi ügynökei és támogatói valósággal uralmuk alatt tartották a várost. A választást megelőző éjjelen (1868. június 20-án) égő gyertyákkal vonult a tömeg a szigeti külváros egyik utcájában kitett Kossuth és Irányi képek elé, ott a Kossuth imája elmondása és pártdalok éneklése következett. Pécs polgármestere azután így írta le az eseményeket:

¹⁰ Szivák: i. m. 353. 369–370. Ugyanezen jogok értelmezése a csendőrség szerint: OL. K. 149—1910—6—273. és 282.

¹¹ OL K 149—1910—6—452.

¹² Madarász József: Emlékirataim, 1831—1881. 47—48. s. köv.

¹³ Az 1848 előtti viszonyokra, ill. a fáklyásmenetekre lásd Madarász: i. m. 101—102: „Gyűldei fáklyás üdvözlés.” Csizmadia: i. m. 216—225. Az 1848. júniusi választásokon lezajlott összecsapásokról.

[Az Irányi párt] „egész éjjeleket ált rettenetes ordításokkal az egész várost bekalauzolván, féktelenkedéseivel a kedélyeket felzaklatta s mindenkép arra törekedett, hogy a Madarász Endre vagy is jobb oldali pártba ütközhessek. Ekként összetűzésekre alkalmat keresvén — s mely rakoncátlanokodásának következtében 3 ember halálosan meg is sebesítettett, kiknek tellyes felgyógyulásához eddigé még kevés remény mutatkozik.”¹⁴

A választás reggelén tarackdörejrel és puskalövésekkel kezdődött a szóbeli szavazás; Irányi Dániel megnyerte a választást, amit később érvénytelenített a képviselőház.

A huszadik század elejére a szocialisták is bekapcsolódtak a választási gyűlések szervezésébe; főként a választójog kiterjesztését követelték és minden ellenzéki jelöltet támogattak, aki azt bevette programjába. 1903 júliusában pl. Barabás Béla Nagyváradon tartott gyűlést egy főképpen szakszervezeti tagokból álló gyűlekezetnek, ahol a szabadelvű párt száz választója is megjelent és tüntetett Barabás parlamenti obstrukciós taktikája ellen, ami elsősorban a választójog kiterjesztését tűzte volna napirendre. A Barabást védő szocialisták és szabadelvű támadók közötti verekedést a városi rendőrség nem tudta megállítani, ezért be kellett vetni a már készenlétben lévő közös hadseregbeli kétszázadnyi gyalogost és két század huszárt. Szerencsére halálos sebesülés nem történt.¹⁵

Az ilyen és hasonló esetek rávilágítottak a gyűlekezési szabadság elégtelenségére. Jogszabály, mely a gyűlekezési szabadságot biztosította, valójában nem is volt, abból a feltevésből kiindulva, hogy minden gyűlés megtartható, a hatóságok által külön betiltottakat kivéve. Ennek ellenére 1868-ban, majd 1878-ban és 1898-ban újra, részletes miniszteri rendeleteket adtak ki, amelyek előírták a gyűlések előzetes bejelentését a helyi rendőrhatalomnak.¹⁶ Az már azután a hatóság dolga volt, hogy megindokolja, miért nem engedélyezte egy adott gyűlés megtartását. 1910-re már előfordultak olyan esetek, amikor a helyi rendőrhatalom sajnálkozását fejezte ki, amiért nem született külön jogszabály a gyűlések betiltásának szabályozására, világosan felsorolva a lehetséges indokokat. Így azután az engedély vagy tiltás a szolgabíró, a főispán vagy a helyi rendőrkapitány meggyőződésétől és előítéleteitől függött. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy mások elvi meggyőzése és az eltérő politikai nézetek kifejezése sosem volt *a priori* betiltva vagy elnyomva — bármennyire is torz módon alkalmazták időnként ezt a szabadságjogot. A kiegyezés kori Magyarország jogállama maradt mindvégig, eltekintve a nagy belső válságok néhány hónapjától.¹⁷

Ez az alkotmányos berendezkedés valószínűleg nem maradhatott volna fenn 1867—1918 között, ha a kormányzat nem támaszkodhatott volna hatalma legvégső biztosítékára, a hadsereg és a félkatonai szervezetek megbízhatóságára, ami együtt járt a katonai közreműködés igénybevételével.

II.

A katonai segédlet okairól és indokairól az állami hatóságoknak és a katonai parancsnokságoknak kiadott külön utasítások még az 1867 előtti időben jelentek meg, ez azonban kívül esik vizsgálódásunk körén. Az első szabályzat, amelyik kb. 1868-ból származik, és címe „*Bestimmungen des Dienstreglements für das k.k. Heer*”, figyelemre méltó módon alig változott 1887-ig, sőt sok jellegzetessége végig érvényben maradt.¹⁸ Amint később látni fogjuk, pontjai szorosan összefüggtek az országban fennálló helyzettel, ezért 1876-ban, 1887-ben, 1896-ban és 1906-ban is változtattak rajtuk, a körülmények alakulása szerint. E csekélyebb mó-

¹⁴ OL K 150—1868—II—10—21 791. Bubreg Mihály, Pécs polgármestere a Belügyminiszternek, 1868. június 22.

¹⁵ OL K 149—1905—6—93.

¹⁶ OL K 148—1910—13—148.

¹⁷ Ezt az állításunkat még akkor is fenn kell tartanunk, ha el kell ismernünk, hogy a jogállam valóban osztály és politikai érdekeket fejezett ki a jogi alapok formális fenntartása mellett. Lásd: *Leonard Bianchi: A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus időszakában. Jogtörténeti Tanulmányok II. Bp., 1968. 157.*

¹⁸ OL K 148—1875—IIIc.

dosításokat is csak azután vették be miután az „új szabályt előbb hosszabb ideig a gyakorlatban kipróbálták”. Legalábbis 1887-ig ez volt a helyzet. A katonai közreműködésre vonatkozó „Útasítás” 1876-os változatában az általános célt így határozták meg: „A karhatalom célja a közhatóságok támogatása, hogy ezáltal azoknak törvényes rendelkezéseik és hivatalos működéseik ellenében vetett erőszakos ellenállás ellen, a szükséges anyagi erő szolgáltatassék.” Ugyanakkor azt is előírták, hogy a cs. kir. hadsereg, vagy ha az nem állt rendelkezésre, a honvédség, csak akkor vehető igénybe, „ha a politikai hatóságok rendelkezésére álló fegyveres erő elégtelen lenne a rend fenntartására vagy helyreállítására”. A terv szerint a legközelebbi helyőrségtől vagy az illetékes hadtestparancsnokságtól katonai segítséget lehetett kérni, attól függően, hogy sürgős szükséghelyzettől vagy előre látható s kellő időben betervezhető kivonulásról és alkalmazásról volt szó.¹⁹

A szabályzat minden kiadása pontosan meghatározta azokat a tisztségviselőket, akiknek jogukban állt azonnali katonai beavatkozást kérni, vagy azt előre igényelni (ezek közé tartoztak az országos képviselőválasztási elnökök a követválasztás alkalmával). A katonai jelenlétet az eseményt megelőzően a helyi közigazgatásnak a rendőrségért is felelős vezetője kérhette (a megyék esetében az alispán, az önálló választókerületeket képező városokban a polgármester, sőt a szolgabíró, de még a községi bíró is, ha a községi jegyzővel együtt járt el). Az előzetes tervek szerint — amelyeket egyidejűleg kellett benyújtani a Belügyminisztériumnak és a cs. kir. hadsereg területileg illetékes hadtestparancsnokságának — az országos képviselőválasztási elnököknek kellett meghatározniuk a csapatok számát és alkalmazásuk módját. A beérkező csapatoknak elvileg a választási elnökkel kellett jelentkezniük, de a helyi közigazgatás képviselőivel is fel kellett venniük a kapcsolatot. Ez arra mutat, hogy már eredetileg is kettős feladatra szánták a kivezényelt csapatokat, s azok a gyakorlatban mindenképpen erre kényszerültek.

A kormányzat igen fontosnak tartotta a katonai segédlet ügyét. Ezért kettős biztosítékok rendszerét hozta létre, s az idők folyamán működötésüket tökéletesítette: a Belügyminisztérium, miután összegyűjtötte a vonatkozó kérelmeket, a budapesti 4. hadtest parancsnokságán keresztül az érintett hadtestparancsnoksághoz fordult. Ez vált ugyanis az ilyen alkalmazású katonai erő irányító központjává az egész országban. A Belügyminisztérium rendőri osztályán egy magasrangú tiszt feladata volt az összeköttetés tartása a budapesti 4. hadtest parancsnokságával. Csak a nagyszabású katonai parancsnokság részleges önállósága maradt meg az 1880-as évek végéig az Erdélyben alkalmazandó katonai intézkedések vonatkozásában.²⁰

Általában a cs. kir. hadsereget vették igénybe, a honvédség alkalmazására annak korlátozott létszáma miatt csak akkor került sor, ha a cs. kir. hadsereg legközelebbi egysége is túl messze állomásozott, vagy ha az adott kivonulás annak katonai ütőképességét súlyosan veszélyeztette volna. Éppen ez a veszély készítette a legfelső szintű tervezőket arra, hogy már 1887-ben is a közeli, de nem Magyarországon állomásozó hadtestekhez forduljanak segítségért. Itt csehországi, morvaországi és galíciái alakulatok jöhettek szóba. 1887-ben például a pozsonyi 5. hadtest parancsnoksága előre segítséget kért a cs. kir. hadtest Csehországban, Morvaországban és Galíciában állomásozó 2., 3. és 10. hadtestétől.²¹ Ez viszont bonyolult tervezést igényelt, mert a csapatok mozgatásához magán és állami vasutakat is igénybe kellett venni.

A katonaság fő feladata általában a rivális választók állóhelyeinek elkülönítésére szolgáló, valamint a szavazóhelyiség közvetlen környékén vagy az egész településen kialakítandó kordon felállítása volt. Mivel az általános választásokra többnyire nyáron került sor, a katonák gyakran voltak kénytelenek hosszú menetelés után egész nap sorfalat állni tűző napon. A helyi hatóságok tulajdonképpen már 1867-től, de különösen 1905-től, aggodva figyelték a csapatok megbízhatóságának romlását, ami a választások során is szerzett tapasztalataikból következett. Az 1896-os és az 1906-os „Útasításokban” nemcsak azt írták elő, hogy a katonák „a túlságos szigor mellőzésével” történjenek, hanem azt is, hogy „ne pártcélok érdekében” kerüljön rájuk sor, mivel azok „nem egyeznek a fegyveres erő hivatásával és tekintélyével”. Nyomatékkal hangsúlyozták 1896-ban, hogy a karhatalom legfőbb feladata a választásoknál „a választás megejtése általában és a választási jog korlátlan gyakorlása minden választó számára”.²²

Miért kényszerültek mégis a dualista rendszer magyar kormányai arra, hogy pártpolitikai célokra használják a fegyveres erőt? Egyáltalán, mikor s hogyan merült fel a katonaság alkalmazása, hogyan alakult

¹⁹ Rendeleti Közlöny. 1876. 16. sz. 1962. (Honvédelmi miniszter, elnöki. 1876. június 13.)

²⁰ OL K 148—1872—III—2488; OL K 148—1875—IIIc; OL K 148—1887—IIIa—1500 stb.

²¹ OL K 148—1887—IIIa—1500.

²² Rendeleti Közlöny 35. sz. 1896. október 20.

ez a dualizmus hosszú évtizedeinek gyakorlatában? A válasz megadásához számba kell vennünk az alkotmányosság értelmezését, az angol törvényhozás hatását a 67-es kormányzati gyakorlat kialakítására.

Deák és Eötvös olyan doktrínér módon értelmezték az alkotmányosságot, hogy amint az Andrássy-kormányt 1867 februárjában kinevezték, külön-külön alkalmakkor javasolták a képviselőháznak, illetve a minisztertanácsnak az 1807-es brit „tisztviselők újraválasztásáról” szóló törvényhez való szigorú ragaszkodást.²³ Amikor azután a kormány miniszteri, osztálytanácsosi és államtitkári állásokat kezdett képviselőházi tagokkal betölteni, azt javasolták, hogy minden miniszter (az Andrássy kabinet eredeti tagjait is beleértve) választassa újra magát, annál inkább, mivel magyar incompatibilitási törvény ekkor még nem létezett. A brit törvény elvét akarták szigorúan követni, vagyis azt, hogy „az alkotmányos életnek egészséges kifejlődése attól függ, hogy a törvényhozó test nemcsak minden illetéktelen befolyás, de annak még színtétől is biztosítsák”.²⁴ Ez 1867 és 1868 folyamán pótválasztások egész sorát eredményezte — közülük az egyik a már említett pécsi volt. Ezeket a kormányzat igyekezett a lojalitás tüntetéséivé alakítani oly módon, hogy ahol csak lehetett, egyetlen jelöltet állítottak. A magyar ellenzék viszont saját céljai érdekében próbálta kihasználni a pótválasztásokat, és ott, ahol a tömeg erőszakos fellépése dominált, ez sikerült is.²⁵ Bár már ekkor alkalmaztak katonai karhatalmat, ez még szörvénys jelenség volt, mert a hatóságok igyekeztek a Habsburg abszolutisztikus gyakorlat visszatérésének még a látszatát is elkerülni. A következő évi általános választásokon azonban már nem ez a visszafogottság volt jellemző.

Az 1869-es, vagyis a dualizmus első általános választását, minden politikai erő a kiegyezés népszerűsége legfőbb próbájaként értékelte. A kormány, amely nagyon is jól felmérte az előző évi pótválasztások erőszakos jellegét, 1869. február 27-én körlevelet adott ki az előkészületekről valamennyi főispánnak és kormánybiztosnak. A körlevél az egész országban eluralkodó erőszakra hivatkozva rámutatott, hogy „ezen féktelenségek főindokát részint a demagogikus irányú bujtogatásokban, részint abban kereshetni, hogy a vidéki lakosság azon álhitben él, mintha az ily alkalmakkal elkövetett cselekmények, mint politikai pártkérdések szüleményei, beszámítás és megrovás alá nem esnének”.²⁶ Ezzel a kormány ezen a választáson jogilag megalapozta a katonai segédlet széles körű alkalmazását, ami aztán a későbbi választásoknak is állandó velejárója maradt. Sajnos erről a választásról nem áll rendelkezésünkre elegendő megbízható anyag. De még így is egyértelműen bebizonyított tény, hogy azokba a megyékbe, amelyekben az ellenzék a legerősebb volt, kormánybiztosokat küldtek, akik Pécsen, Heves megyében és máshol is katonai beavatkozást kértek.²⁷ Valószínűnek tűnik azonban, hogy Magyarországon belül a katonai segédlet csak elsősorban befolyásolta a választás kimenetelét. Erdélyben viszont a katonai beavatkozás olyan nagymérvűnek bizonyult, hogy a 75 mandátum közül 68-at a hivatalos Deák-párt szerzett meg.

Ha az 1869-es általános választásokról nincs is elegendő anyagunk ahhoz, hogy következtetéseket vonjunk le a katonai segédlet pontos arányáról és az alkalmazás módjáról, az 1872-es választások esetében már megtehetjük. Erre az időpontra a Lónyai-kormány már képes volt megteremteni önmaga számára a többséget, miután közvetlenül a választás előtt a helyi közigazgatásban a legnagyobb adót fizetőknek (virilisták) juttatta a hatalmat. Magán a választáson, amint az a fennmaradt kimutatásokból kiderül, csak Magyarországon 68 század lovasságot és 98 század gyalogságot vonultattak fel, nem számítva azt a további katonai erőt, amit a helyőrségek stb. nyújtottak.²⁸ Még ha figyelembe is vesszük, hogy ezek a számok időnként ugyanazon csapatok egymás után több választókörületben történő többszöri bevetését is jelenthetik, mivel a választások hetekig elhúzódtak, a rendelkezésre álló adatok alapján mégis valószínűnek látszik, hogy a csapatok választókörületenkénti létszáma elérte a 40 főt — azaz kb. egy félszázadnyit.

²³ Deák Ferenc beszéde a Képviselőházban 1867. január 12-én: Az 1865. évi december 10-ikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest 1865—1868. II. 163. (A képviselőház 574. számú határozati javaslata.)

²⁴ Képviselőházi Napló, 1865—1869. IV, 152. Az 1867. április 8-i ülés.

²⁵ OL K 148—1867—III—1068. (Pécsi pótválasztás); OL K 148—1868—III—39 (Az 1868. szeptember 1-jei munkácsi pótválasztás); OL F 270—1867—570 (Kossuth Lajos kisebbik fiának Kossuth Lajos Tódornak a megválasztása az 1867. novemberi kolozsvári pótválasztáson), stb.

²⁶ OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyv: 1869. február 27.

²⁷ OL K 148—1868—III—2096; OL K 148—1869—III—1229 (a kormánybiztosok kinevezéséről); OL K 148—1869—II—17 (a Heves megyei eseményekről).

²⁸ OL K 148—1872—III—1083 (A Honvédelmi Minisztérium táblázatai a katonai karhatalomról.)

Adataink azt mutatják, hogy a vidéki választókerületekbe kivezényelt csapatok létszámát nemcsak a lakosság anyanyelv szerinti megoszlása határozta meg. Úgy látszik, hogy sokkal inkább függött az a kerület ellenzéki múltjától és a választás előestéjén tapasztalható hangulattól. Ezzel magyarázható, hogy Szatmár, Bihar, Baranya, Somogy, Győr, Nyitra, Pozsony, Máramaros, Arad, Temes stb. — tehát olyan megyék, amelyekben magyar anyanyelvű, vegyes vagy éppen főként nem magyar anyanyelvű lakosság élt — egyaránt a fenti átlagot meghaladó számú csapatot igényelték. Néhány választókerületben az ellentétes érzelmek forrongásig hevültek, mint pl. a Torna megyei Színben, ahol az ellenzék hívei kövel dobálták meg a dragonyosokat, sőt közülük kettőt a sötétség leple alatt jól meg is vertek. Megtorlásul a dragonyosok is elfogtak és összeverték néhány civilt.²⁹

A következő három általános választáson jelentősen csökkent a katonai karhatalom igénybevétele. 1875-ben létrejött a Szabadelvű párt, Tisza Kálmán lett a belügyminiszter. Mivel ezzel megnőtt az ellenjelölt nélküli megválasztott képviselők száma, a választókerületenként felvonultatott katonák száma igen alacsony átlagra, mindössze 24 főre esett vissza. Ez a szám még a Dunántúlra is érvényes.³⁰ Az 1878-as választás iratanyaga jórészt hiányzik, de így is nyugodtan állíthatjuk, hogy aligha alkalmaztak az előbbinél több csapatot ezen a választáson, már csak azon oknál fogva is, mivel a választási periódus alatt (augusztus 5–15.) a vármegyék, valamint a katonai hatóságok lovasfogatok rekvirálásával foglalkoztak az elkövetkezendő boszniai okkupációra készülvé.³¹

A jobb előzetes szervező munkának köszönhetően az 1881. évi általános választások lebonyolításához szintén csak csekély számú katonaságra volt szükség. Először mindössze 153 választókerület kért előzetesen katonai segédletet, de a választás napjainak közeledtével még további 42. Ezek Arad, Szilágy, Ung, Pest, Sopron, Torontál, Túróc, Veszprém stb. megyékben voltak. Egyértelműnek látszik, hogy a megyék általában igyekeztek elküldni a legközelebbi helyőrségtől való, csak a válságos helyzet kialakulása utáni segítségkérésrel járó kockázatot.³² Mindezzel együtt az 1881-es választás, az 1875-öshöz és az 1878-aséhoz hasonlóan békés, szelíd lefolyásúnak bizonyult, ellentétben az 1869-es és 1872-es eseményekkel.

Egyenesen úgy tűnik, hogy az 1881-es általános választás hamis biztonságérzetet keltett a kortársakban, Tisza Kálmánban is. Az 1881. június 28-án kelt, a megyéknek küldött táviratában a rendszer életképességét határozottan optimistán ítélve meg, közölte a főispánokkal, hogy „hivatalos minőségükben a választási mozgalmakba, a választók csoportosulásába, a jelöltek kitűzésébe, s azok egyikének vagy másikának megválasztása érdekében a törvény korlátai között kifejtett tevékenységbe sem személyesen be nem avatkozhatik, sem az alárendelt közegekre az irányban parancsolólag hatni nem fog”.³³ E már-már ideális képet valószínűleg festik a kortávírat további mondatai: „A kormány a választások szabadságára fektetve a fősúlyt, a hivatalos pressiónak saját többsége érdekében igénybevételeit határozottan elutasítja, de természetesen azt nem fogja eltérni, hogy ily pressió a szabadelvű párt ellenében más párt érdekében gyakoroltassék.” Ahogyan az ellenzék azt a választás után felírta, a kormány és a Szabadelvű párt hivatalos közegei egyrészt társadalmi

²⁹ OL K 148—1872—III—1083 (Az esemény utólagos vizsgálatának anyaga.)

³⁰ OL K 148—1875—IIIc.

³¹ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Bp. 1878. Orbán Balázs beszéde, I. 100—101, 262—263. Szilágyi Dezső beszéde 1878. november 20-án: uo. 294—296. Pázmándy Dénes beszéde 1878. november 26-án: uo. 390—392. Az 1878-as választásokat nem annyira a katonai karhatalom, mint inkább a választási elnökök, a szotgabírák törvénytelenégei jellemezték, az Erdélybe küldött nagy mennyiségű pénzösszeg mellett. A függetlenségi párt ismételt hangsúlyozta, mint 1869-ben, hogy a magyar választók kétharmada 1878-ban is az ellenzékre szavazott, s így a kormány alkotmányos létezése nem alapult a népképviselőlet elvén.

³² OL K 148—1881—IIIc. (A budapesti cs. és kir. Főhadparancsnokság részvételéről a választásokban.)

³³ OL K 148—1881—IIIa. — 1865/ein.

úton, másrészt a helyileg kifejtett nyomás folytán elérhették az ellenzék sarokba szorítását, amiről a belügy-miniszternek hivatalosan tudnia nem kellett.³⁴

III.

Erdélyt ez ideig kihagytuk az 1867 utáni magyarországi választásokon használt katonai karhatalom jellegére és arányára vonatkozó vizsgálódásunk köréből. Az a különleges szerep, amit Erdély közvetve és közvetlenül játszott a magyar belügyek alakulásában 1867 előtt és után, külön tanulmányozást kíván.

Erdély és Magyarország 1848-ban meghirdetett Uniója gyakorlatilag 1849-ben megszűnt létezni. A tartományt közvetlenül Bécsből igazgatták, néhány a helyszínen felállított intézmény segítségével. Ezek közül bennünket most a tartományban 1850-től működő csendőrség érdekel. Fennállása első évtizedeiben a csendőrséget a bécsi Belügyminisztérium vezényelte, 1860 után az újjáalakított Gubernium Transylvanicum alá rendelték, 1867-től a Gubernium egyik osztálya irányította.³⁵ A gyakorlatban a kiegyezést követő öt évben Péchy Manó (Emanuel) királyi kormánybiztos lett a csendőrség politikai főnöke, szoros együttműködésben a budapesti Belügy- és Honvédelmi Minisztériummal.³⁶

A csendőrségnek az erdélyi képviselőválasztásokban különös szerep jutott több oknál fogva is, amit 1881 után a magyarországi választási gyakorlatban is gyümölcsöztethettek. Szempontunkból az első fontos tényező maga az erdélyi királyi biztos és hatásköre. Wenckheim belügyminiszter 1867. november 16-án érvényesnek ismerte el azt a még 1866. január 10-én, elődjének az uralkodótól kapott utasítását, miszerint az erdélyi képviselőválasztásokat szabályozó rendeletek teljesítésére a királyi biztos, „a királyi főkormányshéek felfüggyel” az illető központi választmányokon át.³⁷ Hasonlóképpen az erdélyi királyi biztosot illette 1872-ig „a karhatalmi hatalom kirendelése amennyiben az, ez iránti közvetlen megkeresésre a törvényhatósági közegek nem hivatvák”.³⁸ De az ő illetőségi körébe tartozott ezenkívül a csendőrség elhelyezése és alkalmazása is.

Ebből eredően a királyi biztos a 75 mandátum sorsába erősen beleszólt, amit a román választóknak a választásokkal szembeni passzivitása, valamint az új-szász párttól való félelem csak még inkább hangsúlyozott. Szavazókat kellett a szavazóhelyiségekbe terelni, meg kellett óvni testi épségüket, nehogy főleg a nem választó tömegek őket megtámadják az erdélyi völgyekben és hegyi ösvényeken. Jól fejezi ki ezt a helyzetet az 1869 áprilisában megtartott általános képviselőválasztás idején kelt rövid távirat. A hatóságok mindent megtettek Tisza László erdélyi ellenzéki vezér megbuktatására: „Csendőrpáncsnokság 5/4 32. res. sz. a. jelenti, hogy Tordán főispányi felszólítás nyomán a csendőrség a választás tartamára 24 főre szaporítottat, intézkedés tétellett, hogy a választók különösen Gyéresen és Egerhegyben hegyekben lévő úti gócpontok ki-hágások vagy ellenpártiak ellen védelmeztessenek, s hogy ugyan-e célból Tordán a nevezetesebb pontokra csendőrség felállíttassék — végül azon kilátást is jelzi, hogy Deák-párti Kasza Dániel győzedelmeskedni fogna, főleg ha a Románok is részt veendnek.”³⁹

A későbbi erdélyi választási gyakorlat jól mutatta, hogy a faji, vallási, osztály és politikai szenvedélyek következtében a csendőrség egymaga már nem volt képes a kormánypárti választók megjelenését biztosítani, ehhez már a csendőrök és a katonaság együttes akciója kellett. Az erre vonatkozó legkorábbi utasí-

³⁴ Lásd Rusa Kálmán szombathelyi függetlenségi párti szervező panaszát Vas megye főispánjának visszaéléséről. OL K 150—1881—II—10—13 854. A Bihar megyei tisztviselőknek az 1881-es választásokat előkészítő tevékenységére lásd: Képviselőházi Napló 1878—1881. 18. 344.

³⁵ *Trócsányi Zsolt*: Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Bp. 1973. 625—626., 630., 645., 648—650.

³⁶ Uo. 654—655.

³⁷ OL K 150—1867—VII—3—3770.

³⁸ OL K 148—1869—III—1362. „Az erdélyi királyi biztos hatásköre.”

³⁹ OL F 270—1869—679.

tást 1887-ből találjuk. Ennek oka, hogy egyrészt az 1884-es választások során a Székelyföldön, Kolozsvárt és további hat, főleg magyarlakta vármegyében már komoly problémák merültek fel, másrészt, hogy a csendőri hálózat eddigre már úgyszólván teljesen kiépült.⁴⁰ Elmondhatjuk tehát, hogy az 1884-es választások vízvázlatok voltak a választásoknál alkalmazott karhatalom felhasználását illetően.

A fent említett 1887-es utasítás feljogosítja a csendőrpáncsnokokat, a csendőr-szárnyparancsnokságok tisztjeit, de szükség esetén minden szolgálatban lévő csendőrt, hogy a karhatalmat közvetlenül is igénybe vegyék.⁴¹ A csendőrségnek ilyen növekvő hatásköre Erdélyben már eddigelé is létezett, pl. Szilágy vármegyében. Az ugyancsak Szilágy vármegyei zilahi választókerületbe az 1878., 1881. és 1884. évi választások alkalmával bevett gyakorlattá vált (s ez nyilván később is megmaradt) három század katonai feladattal történő kivezénylése. A szavazás napján egy század a választási elnök közvetlen rendelkezésére állt, de a két másik század *csendőrök vezetésével* a kerület hegyes belsejébe vonult, ahol összegyűjtötte a nem magyar választókat, függetlenül azok pártállásától, s visszatért velük a zilahi városháza zárt udvarába. Innen aztán csak akkor engedték őket a szavazóhelyiségbe távozni, ha készek voltak a kormánypártra szavazni.⁴² Az is bizonyos, hogy Szilágy vármegye többi választókerületében szintén rendszeresen őrizet alatt és gondosan ellenőrizve kísérték a szavazás színhelyére a választók menetoszlopait. Rendelkezünk olyan csendőri jelentésekkel a szilágycsehi választókerületből, amelyek szabályos csatáról számolnak be. Ezt az elégtelen módon, csak az elején és végén biztosított román választók menetoszlopa vívta az őket oldalba támadó magyar nemzetiségű nem választó ellenzéki csoportokkal 1906-ban a hegyi szorosokban.⁴³

Annak okát, hogy a Belügy- és a Honvédelmi Minisztérium 1887-ig nem törekedett erőteljesebb szabályzat kidolgozására katonai karhatalommal kapcsolatban, valószínűleg a viszonylag békés 1878-as és 1881-es általános választásokban kereshetjük, amikor számos jelöltet ellenjelölt nélkül választottak meg. Az 1881-es választáskor mindössze 195 választókerületben tervezték külső katonai karhatalom alkalmazását, a többi 218-ban vagy a helyőrségre számítottak, vagy egyszerűen elégnek tartották a helyi rendőrséget is.⁴⁴

Nem lenne helytálló azonban az 1887 előtti éveket rendészeti szempontból csendesnek ítélni: a katonai karhatalom igénybevétele nőtt a tiszaszlári ügy (1882) után az országon végigseprő antiszemita zavargások nyomán, s a székelyföldi kommunisztikus parasztmegmozdulásokat követően. A felvonultatott katonai karhatalom erejének hirtelen megnövekedését mutatja pl. az is, hogy a nagyszombati katonai parancsnokság útján Erdélyben 4200 főnyi gyalogságot és 350 főnyi lovasságot rendeltek ki 1884-ben. Ugyanekkor a 7. hadtest (székhelye: Temesvár) szintén átlagosan 70 katonát küldött a területén található 71 választókerületbe.⁴⁵ 1884 után a cs. és kir. hadsereg a 4., 5., 6. és 12. hadtesteket (a honvédség és a csendőrség által kiállított katonai karhatalommal együtt) mindinkább igénybe vették választási karhatalmi célokra. A csendőrség növekvő szerepére utal ugyanakkor az a tény, hogy létszáma folyamatosan megközelítette, majd 1910-ben elérte az előírt 8–9000 főt, amit a választások idején teljes egészében fel is használtak. A csendőrség megjelenése, hírhedt brutalitása és önkényessége azonnal elérte a kívánt megfélemlítő hatást, a leghalványabb gyanúra alapozottan is letartóztatásokat fogantatosítottak. A leghírhedtebb ilyen esetek a Székelyföld magyarlakta részein, Hont, Csanád, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Pest megyékben, valamint

⁴⁰ OL K 149—1884—731.

⁴¹ Rendeleti Közlöny 1887/3. sz. (4589). 1886. január 16.

⁴² OL K 150—1887—II—10—39 211. (Olay Szilárd a belügyminiszternek, 1887. június 14.)

⁴³ OL K 148—1906—13—4687. (Csendőri jelentések a választásokon való részvételről a Szilágy megyei választókerületekben.)

⁴⁴ OL K 148—1881—IIIc.

⁴⁵ OL K 148—1884—IIIc.

Kolozsvárott és Cegléden fordultak elő. Ezeken a helyeken a csendőrök lövésekkel, szuronnal és letartóztatásokkal támadtak a választójogosultakra és nem jogosultakra egyaránt.⁴⁶

Az 1887-es és 1892-es választások tanulságait a hatóságok gyorsan levonták. 1896 októberében két héttel Bánffy hírhedten korrupt választása előtt, a Honvédelmi Minisztérium kiadta új utasításait, amelyeket csak 1906-ban részleteztek a választásokra nézve.⁴⁷ Az 1896-os utasításnak legfigyelemreméltóbb pontja még megpróbálta fenntartani annak látszatát, hogy a karhatalmi segédlet célja „a közhatalmokat támogatni, hogy ezáltal azok törvényes intézkedéseik és hivatalos ügyködéseik alkalmával valamely erőszakos ellentállás leküzdésére a szükséges anyagi erőre támaszkodhassanak”. Felállították ugyanakkor azt a tételt is, megfelelően a korabeli liberális állam követelményeinek, hogy „azon alapelv kell, hogy mérvadó legyen, hogy a választás megejtése általában és a választási jog gyakorlása minden választó számára lehetővé tétessék”.⁴⁸ Ez azonban nem leplezhette aényt, hogy miután már 1887-ben a falusi bíróság és az egyes csendőrök is felruházták a katonai karhatalom igénybevételének jogával, ennek egyre növekvő mérvű alkalmazását tervezték. Azok a jelentések, melyeket a főispánok a miniszterelnökhöz küldtek, a választási mozgalmakat előkészítő tevékenységükről, világosan felfedik a karhatalomnak már eddig is jól bevált, s ezután is alkalmazandó szerepkörét. Ezekből kiderül, hogy már-már csak a magyar (és talán a német) katona kezdett tökéletesen megbízhatónak tűnni a hatóságok számára. Álljon itt szemléltetésül egy részlet a Torontál megyei törökbecsei választókerületből a főispán 1901-es jelentéséből: „A kerület választóinak szerb nemzetiségére való figyelemmel és mert az itteni helyőrség részben ezen kerületből egészítették ki, azért kéretett e kerület részére huszárság, mint katonai karhatalom, mert tapasztalat szerint a népség között azon hit van elterjedve, hogy a vele részben rokon és nemzetiségű katonaság reá lőni nem fog... Huszárokat kapni nem lehetvén, megtörtént, amitől, a vezetők féltek; a nem egészen 3000 választó közül majdnem 900 nem jelentkezett a szavazásnál.”⁴⁹

Az 1905-ös januári választások kormánypárti kudarcát persze nem szabad úgy értékelni, mintha az csupán a karhatalom ki nem elégitő felhasználásából eredt volna. Ez az egész kiegyezés kori választási koncepció félreértése lenne: a kiegyezést védő magyar miniszterelnökök 1867 óta ott és annyi karhatalmat használtak, amennyi elegendő volt az akár még maroknyi választani hajlandó férfi bekísérésére és leszavaztatására, feltéve, hogy a választók többsége vagy passzív maradt, vagy rá hagyta magát beszélteni szavazata megváltoztatására. 1905-ben nem volt értelme annak, hogy a kiegyezésből való nagymérvű általános kiábrándultság közepette a lehetetlenséget várja Tisza István miniszterelnök: ekkor ugyanis még katonai erőszakkal megártott választások sem hozhattak volna többséget a szabadelvű pártnak. Azon főispánjait, akik az 1899. 15. tc. semmibevevéssel erőszakot akartak alkalmazni, mégis Tisza István leintette.⁵⁰

Kétségtelen jelenséggé kezdett feltűnni, hogy az 1901-es választásokat követően a választások hangulata egyre inkább elmérgesedett, mind a vegyes, mind a nem magyar jellegű választókerületekben. 1906-ban már véres nemzetiségi súrlódásokra került sor a Szatmár, Krassó és Szilágy megyékben tartott választásokon.⁵¹ Így azután nem meglepő, hogy az 1896 óta érezhető nehézségek sokszorososan megnövekedve jelentkeztek az 1910-es, vagyis a kiegyezés utolsó általános választásán. Az akkor alkalmazott taktika, a katonaság és a csendőrség felhasználásának mértéke nemcsak antiliberális, de korai totalitarianus jelleget mutatott.

⁴⁶ Amikor Mocsáry Lajos visszatekintett az 1884. nyári választásokra, tiltakozott a csendőrség mind nagyobb költségvetési részesedése ellen, aminek fejében a társadalom nem kap semmi mást, csak „vérfürdőt”. „Tudjuk — mondotta —, hogy elég volt egy bot, egy kavicsdobás, hogy a fegyveres erő, katonaság és csendőrség azonnal szúrjon, vágjon, tiporjon össze mindenkit”, mert „a katona személye szent és sérthetetlen személyt bosszút állani a katonaságnak joga és kötelessége. És miért sérthetetlen a katona? Azért, mert a császár embere, minden katonában egy darab császár van.” (Az 1884. évi szeptember hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Bp. 1884. II. 119. 1884. december 10. Lásd még Nyúl János csendőr dossziéját. Ügyét előjárói kivizsgálták, miután panaszt tettek 1884. június 13-án a bogdányi választókerületben tanúsított túlbuzgósága ellen. (OL K 148—1884—IIIa—2457; más esetekről lásd: OL K 149—1884—6—731.)

⁴⁷ Rendeleti Közlöny. 35. sz. 1896. október 20.

⁴⁸ Lásd a 46. jegyzetet.

⁴⁹ OL K 148—1901. Választási ügyek.

⁵⁰ OL K 149—1905—6—28.

⁵¹ OL K 148—1906—13, 601, 4687, 5475.

Mivel a helyi közigazgatás ötévnyi felfordulás után politikailag nem volt megbízható, a katonai karhatalom alkalmazásának teljes előkészítését és lebonyolítását a csendőrségre bízta. A szükséges katonai erő felbecsülése többé már nem a főispán és a megyei közigazgatás együttes feladata volt; az alapfokú helyi rendőrhatalóság többé nem határozhatta meg a karhatalom feladatait és követendő módszerét a maga rendelkezési helyén. Ehelyett „teljesen megbízható” csendőrtiszteket vezényeltek ki, hogy a helyszínen tanácsokkal lássák el az új Nemzeti Munkapárt jelöltjeinek megválasztásáról gondoskodó hatóságokat. Azokban a választókerületekben, amelyekben a legtöbb nehézségre lehetett számítani, megnégyesítették a csendőrök létszámát s tovább tökéletesítették a csapatok kivonulását helyőrségeikből.⁵² A sűrűn járőröző csendőrök a lakosság legkisebb nyugtalanságát vagy csoportosulását is jelentették, mert az állandóan növekvő elkeseredés — ami nem kis részben a választójog kiterjesztésének immár ötven éven át tartó visszafogásából következett — erőszakos akciókhoz vezetett. Erre példaként hozhatók azok a szlovák asszonyok, akiket helyi papjuk lázított, mint a hasonlóan elszánt román választók, akik kövekkel dobálták meg vagy kelepcebé ejtették az ellentábor szavazóit, de azok a magyar tömegek is, amelyek az ellenzék irányításával megkísérelték megakadályozni, hogy a Nemzeti Munkapárt szavazói a választási bizottság elé járulhassanak.⁵³

A Belügyminisztérium levéltári statisztikái jól mutatják, milyen jelentős mértékben vált a katonai karhatalom alkalmazása a választások lebonyolításának szerves részévé. Miután az egyes egységeket gyakran nemcsak egy választókerületben vetették be karhatalmi feladattal, a felhasznált karhatalom tényleges létszámát csak közelítő pontossággal számíthatjuk ki, de a fennmaradt táblázatokban szereplő létszám mintegy kétharmadára becsülhetjük. Ezek szerint az 1910-es választásnál, a csendőrséget is beleértve, összesen kb. 81 000 főnyi fegyveres erőt alkalmaztak. Ha figyelembe vesszük, hogy Ausztria—Magyarország első vonalbeli hadereje 1905-ben 1,4 millió főt számlált, akkor ennek alapján a cs. és kir. hadseregnek legalább 7,1%—a teljesített karhatalmi szolgálatot. Így átlagosan minden 13 választóhoz egy katonát vagy csendőrt tartottak szükségesnek kiveényelni, aki felügyelt ezek magatartására az általános választások előtt, alatt és után. Ugyanakkor ezek tartották kordában a jóval nagyobb számú választójog nélküli lakost is. A rendelkezésünkre álló dokumentumokból nem túl nehéz megállapítani, hogy 1872 és 1910 között a karhatalmi feladatra használt csapatok száma megközelítőleg megháromszorozódott,⁵⁴ ami napnál világosabban bizonyítja a növekvő nehézségeket, melyekkel szemben a dualista rendszer igyekezett fenntartani saját művének parlamentáris formáit.

A rendszer későbbi éveiben egy újabb probléma is kezdte éreztetni hatását: a csendőrség közvetítésével és közreműködésével megtett alapos előkészületek sem leplezhették, hogy a helyi közigazgatás megbízhatatlansága mellett magának a cs. és kir. hadseregnek a hűsége és megbízhatósága sem volt már olyan egyértelmű, mint korábban. Ennek jelei már az 1906-os választás alkalmával is megmutatkoztak. 1910-ben Temes, Krassó, Szörény, Arad, Szatmár és Torontál megyék már könyörögtek a kormánynak, hogy vagy pénzt adjon, vagy magyar és/vagy német anyanyelvű csapatokat küldjön ki, mivel minden más nemzetiségű katonaságot megbízhatatlannak tartottak. Nem csoda, hogy még a legfelső szinten is igen bonyolult feladatot jelentett a katonai karhatalmi akciók megtervezése egy-egy választás előtt.⁵⁵

Vizsgálódásunk végén tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a katonai karhatalom növekvő mérete már önmagában is bizonyítja, hogy enélkül a segítség nélkül a választási rendszer csődöt mondott volna, s vele együtt a kormányzás kialakított parlamentáris formája szintén. Tovább menve azt is állíthatjuk, hogy az igényelt karhatalom létszáma (különösen az előbb látott 1910-es választás esetében) és a hadsereg növekvő ellenérzése ez iránt a feladat iránt a választójog kiterjesztésére és a nemzetiségi törekvések kielégítésére irányuló követelések azok növekvő mértékét, dinamizmusát, a fegyveres erőkre is ható befolyását bizonyítja. Mindez együtt a dualista rendszer erősödő belső válságát fejezte ki.

⁵² OL K 149—1910—6—65 160, 452 (282).

⁵³ OL K 149—1910—6—267. (Temes vármegye katonai karhatalmi igénylése.) Lásd még: OL K 148—1910—13—1948, 1988, 3923, stb

⁵⁴ Lásd a függelék táblázatát.

⁵⁵ A 4. hadtest (főhadiszállása Budapest) tisztjeivel az összeköttetést bizonyos Szabó László ezre-des tartotta a Belügyminisztérium rendőri osztályán. Ennek az együttműködésnek az egyik sajátossága volt, hogy a brünni 10. hadtesttől is hoztak át csapatokat a helyileg illetékes hadtest karhatalmi erejének megerősítésére a felvidéki vármegyékben.

ESZÉNYI JÓZSEF

A Horthy-hadsereg altisztí karáról*

1. Az altisztí kar társadalmi összetétele

A Horthy-hadsereg hivatásos állományának származását eddig két jelentősebb munka vizsgálta. Az első,¹ amely — bár csak érintőlegesen — e témakörrel foglalkozik, egy szerzőpáros munkája. A Ludovika Akadémia végzős növendékeinek 1920 és 1940 közötti adatait tárgyalják. E könyvből származik a következő táblázat.

Az apák foglalkozása a Ludovika végzős növendékeinél (1925–1940)										Összesen
	katonai-, rendőr-, csendőrtiszt	tisztviselő és alkalmazott	értelmiségi	pap	földbirtokos	közép- és kisbirtokos	kisiparos, kiskereskedő	gyáros	gyári munkás	
N =	774	1639	163	39	59	6	25	1	1	2707
%	28,59	60,54	6,0	1,45	2,18	0,23	0,93	0,04	0,04	100

* Részlet a szerző készülő nagyobb munkájából

¹ Godó Ágnes — Sziana Béla: A Horthy-rendszer katonai ideológiája, Bp. 1965. 204—207.

A második műben Szakály Sándor a katonai elit adatait elemzi igen sokoldalúan. Az általa közölt táblázatot² az áttekinthetőség kedvéért kissé egyszerűsítettem:

Az apák foglalkozása a magyar katonai felső vezetőknel (1938-1945)								Összesen
	katonaiszt csendőrtiszt	katonaiszt rendőrtiszt	tisztviselő alkalmazott	értelmiségi	kiskereskedő kisparos	földműves napszámos	munkás	
N =	54	7	204	49	35	14	5	368
%	14,67	1,90	55,43	13,33	9,51	3,80	1,36	100

Az adatok alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a hivatásos tisztek döntő többsége a hivatalnok-tisztviselő-alkalmazotti rétegből származott — s a közhiedelemmel ellentétben — nem az arisztokráciából.

A hadsereg hivatásos állományának másik — bár létszámában kisebb — jelentős csoportja eddig kívül maradt a vizsgáldások körén.

Kutatómunkám kezdetén — olvasmányaimból kiindulva — az volt a hipotézisem, hogy az altisztek döntő többsége a mezőgazdasági népesség legalsó rétegéből került ki. Erdei Ferenc írja: „Altisztnék, hivatal-szolgának, csendőrnek, rendőrnek úgy futnak a szegényebb parasztok, mint a gyermek a játék után.”³ A Honvéd Altiszti Folyóirat cikkei is több ízben foglalkoznak az altiszti kar utánpótlásával, hasonló értelemben: „... a magyar katona legjobb magva a földműves ember. ... Ez a magva a magyar katonaanyagnak, ennek jó talajába kell vetésünket ültetnünk.”⁴ „Ma újra a magyar népi réteg szívéből fel hadseregünkbe... Magyar népünk legdrágább kincsét, a gyermekeit küldötte a mi iskolánkba...”⁵

A Hadtörténeti Intézet Levéltárában a *Hm. eln. 10. osztály* anyagai foglalkoznak az altisztek ügyeivel. Ezen iratok között találtam egy jelentéssorozatot⁶ — minden alakulat parancsnokától a HM 10. osztály számára —, amely az altisztek következő adatait tartalmazza: név, rendfokozat, előző foglalkozás, családi állapot, gyermekeinek száma. A vaskos dosszié feldolgozásából nyertem a következő adatsort, melyet a polgári kereső férfi népesség foglalkozási adataival⁷ hasonlítottam össze.

² Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938—1945. Bp. 1987. 77—78.

³ Erdei Ferenc: Parasztok. Bp. 1973. 173.

⁴ Honvéd Altiszti Folyóirat 1939. 10. sz. 6.

⁵ Uo. 4. sz. 80.

⁶ Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HIL) HM. eln. 10. 1926—10 553. — Eddig csupán az 1919—1926 közötti nyolc év iratanyagát sikerült maradéktalanul feldolgoznom.

⁷ Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat. 114. kötet Bp. 1941. 180—182.

	Polgári kereső férfi népesség foglalkozás szerinti megoszlása (1930)		Az altisztek előző foglalkozása (1926. január 1.)	
	N	%	N	%
Östermelés	1 529 768	55,24	2993	58,37
Bányászat, kohászat	30 879	1,12	17	0,33
Ipar	688 274	24,85	1267	24,70
Kereskedelem	124 345	4,49	333	6,49
Hitel	3 193	0,12	—	0,00
Közlekedés	87 739	3,17	73	1,42
Közfoglalkozás és szabadfoglalkozás	58 922	2,13	191	3,72
Napszámosok	40 056	1,45	34	0,66
Cselédek, szolgák	10 139	0,35	37	0,72
Hivatalnokok	171 624	6,20	103	2,01
Egyéb foglalkozások	24 275	0,88	81	1,58
Összesen	2 769 214	100,00	5129	100,00

Megjegyzések: (a fenti táblázat első oszlopához)

- 1) Az östermelők számából levontam az 50 hold feletti birtokosok és bérlők számát;
- 2) A bányászat-kohászat és a hitel létszámából levontam az önállók számát;
- 3) A kereső férfi népesség összlétszámából levontam a véderő létszámát és a nyugdíjasok-tőkepénzesek létszámát.

Az első — azonnal szembetűnő — jellegzetesség, hogy az altisztek foglalkozási struktúrája majdnem maradéktalanul megegyezik a polgári társadalom foglalkozási szerkezetével. Ha jól meggondoljuk, ez nem meglepő. Hiszen az ország gazdasági fejlettsége, valamint társadalmi szerkezete egyfelől meghatározza a hadsereg technikai színvonalát, a káderek szükséges és lehetséges szakképzettségét, másfelől determinálja a rekrutáció bázisát.

A második lényeges jellemző, hogy az altisztek 83,07%-a *paraszi* volt, vagy valamilyen *kisiparos, illetve annak alkalmazottja*. (Az itt terjedelmi okok miatt nem közölhető részletes adatok szerint az altisztek közül — „bezupálásukat” megelőzően — csak 10 fő volt gyári munkás!)

Úgy tűnik, szignifikáns eltérés csak a hivatalnokok esetében van — a civil szféra javára. Erre logikusnak látszó magyarázat az, hogy a hivatalnoki lét magasabb presztízzsel járt a társadalomban.

Eredeti hipotézisem tehát nem igazolódott teljesen, mivel a paraszti származást magam korábban jóval nagyobb arányúnak tételeztem fel.

Következtetéseim érvényességét rontja — bár nem kérdőjelezi meg — a fellelt adatbázis foghíjas volta. Olyan lényeges adatok, mint születési hely, előző lakóhely, szülők foglalkozása, szülők vagyoni helyzete, nem szerepeltek a feldolgozott iratanyagban. A tiszti és altiszti állomány származásának összehasonlítása így csak kisebb fenntartásokkal fogadható el, mivel — a fentebb idézett művekben — a tisztek esetében az apák foglalkozását vizsgálták.

Nézzük, hol helyezkedik el az altisztek csoportja Erdei Ferenc társadalomképében. „A többségük paraszteredő vagy vidéki-falusi kisiparosféle származék, tehát mindenképpen az alsó népi társadalom leszármazottja. Maga a társadalmi helyzet azonban, amit képviselnek, szorosan a történelmi nemzeti társadalom tartozékai... nem úri réteg ez, azonban az alsó tagozata az ilyen értelmű főlső társadalomnak: nemzeti alsó osztály... munkaviszonya a tisztviselőéhez hasonlóan állandósított és intézményesített. Tehát havi fizetést kap, nyugdíja van, szóval egzisztenciája alacsonyabb szinten ugyan, de éppúgy biztosított, mint a tisztviselő

középosztályé... ez is egész létével hozzá van kötve ugyanazokhoz a munkaadókhoz, amelyekhez az úri középosztály. Egész tevékenysége éppen úgy, mint tudata, ebbe a társadalomszerkezetbe köti, tehát távolról sem olyan közvetlen hatások szerint alakul léte, mint az igazi kispolgárságé. Ilyenformán egész létében kötött kispolgárság, amely eltérően az igazi kispolgárságtól, egy konzervatív társadalomszerkezet fegyelmébe illeszkedik bele, tehát nemzeti kispolgárság.⁸ Az Erdei által felsorolt fő jellemzőknek az altisztek tökéletesen megfelelnek, tehát a *nemzeti kispolgárság* szerves részét alkotják.

A Honvéd Altiszti Folyóirat, mely a kívánalmakat, elvárásokat az altisztekkel szemben s mintegy nevükben megfogalmazta, társadalmi helyüket így határozta meg: „Tudása és műveltségénél fogva a mai honvéd altisztnak a polgári társadalomban a jobb önálló iparosok, állami rendszerű segédtisztok és műszaki segédtisztok stb. között van a helye.”⁹ „A mai viszonyok mellett az altiszti állás a középosztályban az egyik elég tekintélyes helyet foglalja el.”¹⁰ „A honvéd altiszt az ún. középosztályhoz sorolható. Sokoldalú katonai tudása és viselt katonai rangja is felemeli őt erre a helyre.”¹¹ „Mint katona, azt mondom *értelmiségi*! Ugyanis ismerem a kötelmeket, melyek különleges beosztásai révén a honvédaltsiztre háramlanak. Minden bajtárs tudja, hogy a szorosan vett katonai szaktudáson felül a szolgálat, különleges szellemi felkészültséget igénylő teendők elvégzését is megköveteli az altisztól.”¹² „Az altiszt a maga helyén — úr, kinek szép hatásköre van, s aki rendelkezik és parancsol.”¹³ Az altisztek tehát saját foglalkozásukat *úri pályának* tartják, mely *középosztályi helyzetet biztosít számukra*. Sőt, az egyik cikkről, teljes komolysággal, *értelmiségiként definiálja őket*.

Az altisztek foglalkozásváltásukat — teljes joggal — felfelé való mobilitásként élték meg, ugyanakkor helyzetüket jóval magasabbra értékelték a valóságnál. A honvéd altiszti kar tagjai ténylegesen nem tartoztak a középosztályhoz, nem voltak értelmiségiek sem származásukat, sem iskolai végzettségüket, sem életmódjukat tekintve. A társadalom más osztályai, rétegei sem tekintették őket a középosztály, az értelmiség tagjainak.

2. Az altiszti kar anyagi helyzete

„Az igazgatási személyzetet az engedelmességre két olyan eszköz kényszeríti, amely a személyes érdekre apellál: az anyagi ellenszolgáltatás és a társadalmi megbecsülés.”¹⁴ E megállapításból kiindulva láttam szükségesnek felvázolni az altisztek jövedelmi viszonyait és társadalmi megbecsültségét.

1926-ig az infláció komoly nehézséget okozott, a korona romlása, vásárló értékének csökkenése nehezítette az altisztek megtartását. Ezért a katonai vezetés — a pénz romlásának megfelelően — időszakonként rendeletekben szabályozta az altiszti fizetéseket. Meg kell említeni a lakáspénzek többszöri, folyamatos emelését, az egyszeri segélyeket, a kedvezményes tüzelőakciókat stb. is.¹⁵

Az infláció felszámolása, a pengő bevezetése lehetővé tette, hogy a katonai vezetés olyan életfeltételeket biztosítson az altiszti karnak, amelyek jóval felülmúlták a lakosság többségét kitevő parasztság, munkásosztály és kispolgárság egyes rétegeinek életszínvonalát. A havi illetmények összefoglaló táblázatából (1 sz. táblázat) kitűnik, hogy a fizetések folyamatosan követték a pengő vásárlóértékének romlását.

⁸ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között (I.) Valóság 1976. 4. sz. 52.

⁹ Honvéd Altiszti Folyóirat 1939. 4. sz. 87.

¹⁰ Uo. 1941. 4. sz. 74.

¹¹ Uo. 1941. 6. sz. 81.

¹² Uo. 1941. 1. sz. 71.

¹³ Deményi Annel: Az önképző altiszt irányítójá. Bp. 1941. 147.

¹⁴ Max Weber: Állam, politika, tudomány. Bp. 1970. 382.

¹⁵ Honvédségi Közlöny — 1920. 19., 23., 37. sz., 1921. 27., 51., 57. sz., 1922. 12., 27., 33., 35., 43., 60., 62. sz., 1923. 1. 19., 21., 22., 24., 30., 32., 35., 37., 41., 42., 43., 44., 46., 47., 48., 50., 51. sz.; — 1924. 2., 4., 7., 9., 10., 15., 17., 18., 19., 29. sz., 1925. 20., 27., 31. sz.

A családi pótlék rendszere megengedte, hogy a feleség ne legyen kénytelen keresőfoglalkozást űzni ugyanakkor több gyermek vállalása esetén is kompenzálta az ebből származó életszínvonal csökkenést (2. táblázat). A társadalom többi, megközelítőleg hasonló státusban lévő rétegei közül családi pótlékra csak az — „egyéb állami altisztek” — voltak jogosultak 1939-től.¹⁶

Állami altisztek családi pótléka

	Feleség és első két	harmadik	negyedik	ötödik és e feletti
	g y e r e k u t á n			
	gyermekenként járó családi pótlék (pengőben)			
Állami szakaltisztek	15	15	20	20
Állami I—II. osztályú altisztek	13,50	13,50	18	18

A gyári munkásságnál szintén 1939-ben vezették be a gyermekenkénti 5 pengő nagyságú „gyermek-nevelési pótlékot”.¹⁷

Az altisztek részére lakbér-hozzájárulásként meghatározott összeget fizetett a hadsereg. Hat lakbér-osztályt határoztak meg, s az állomáshelyek mindegyikét lakbérosztályba sorolták. A lakáspénzre csak a nős altiszt tarthatott igényt. Az összeg nagysága az altiszt rendfokozata, a lakbérosztály és az eltartott személyek számának függvényében változott.¹⁸

Honvéd altisztek lakáspénze (pengőben)

Rendfokozat	L a k b é r o s z t á l y					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	1-2 3-	1-2 3-	1-2 3-	1-2 3-	1-2 3-	1-2 3-
	fő után családi pótlékban részesülő					
Alhadnagy; tiszthelyettes	55,08 64,25	49,58 57,83	44,00 51,41	38,50 44,91	33,00 38,50	27,50 32,08
Törzsőrmester; őrmester	45,91 55,08	41,25 49,56	36,66 44,00	32,08 38,50	27,50 33,00	22,91 27,50

Figyelembe véve, hogy a nős, de gyermektelen altisztek számára a társadalmi állásuknak megfelelőnek az egy szoba, konyha, padlás, fűskamra nagyságú lakást tekintették,¹⁹ a lakáspénz bőven fedezte a lak-

¹⁶ Honvédségi Közlöny 1939. 4. sz.

¹⁷ Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Szerk.: Rézler Gyula. Bp. 1940. 63.

¹⁸ Honvédségi Közlöny 1928. 22. sz.

¹⁹ Turcsányi Gyula: Gazdászati-közigazgatási és illetmény adatok. Bp. 1940. 13.

bér összegét (3. táblázat). Ugyanakkor lakáspénzre az egyéb állami altisztek csak 1933-tól voltak joga sultak.²⁰

Egyéb állami altisztek lakáspénze (pengőben)

	Lakbérosztály											
	I.		II.		III.		IV.		V.		VI.	
	1-2	3-	1-2	3-	1-2	3-	1-2	3-	1-2	3-	1-2	3-
	fő után családi pótlékban részesülő											
Állami szakaltisztek	33,73		30,36		26,98		23,61		20,24		16,86	
		37,10		33,42		29,67		25,99		22,23		18,55
Állami I. és II. altisztek	30,36		27,37		24,30		21,23		18,24		15,18	
		33,73		30,36		26,98		23,61		20,24		16,86

Hogy a hivatásos katona szolgálatával járó gyakori költözködés ne jelentsen anyagi megterhelést a családnak, s az altiszt ilyen esetekben is állásának megfelelő életmódot folytathasson, bevezették a különböző pótlékok rendszerét (4., 5., 6. sz. táblázat).

Az altisztek számára teljes, a családtagoknak pedig fél-fél étkezési pénz járt,²¹ de munkanapokon az altiszt a természetbeni juttatást vette igénybe.

A polgári ruha viselése tilos volt az altiszteknek,²² mindenütt egyenruhában kellett megjelenniük. Ruházati ellátásuk a légénységi állományúakéval volt egyenlő, amit térítésmentesen szolgáltatott ki részükre (ruházati pénz csak tisztek kaptak). Ruházatukat állandóan cserélhették, mivel a légénység ellátása — kiadás, javítás, tisztítás stb. — az ő feladatkörükbe tartozott, s így biztosíthatták maguk számára a megfelelő, jó minőségű felszerelést.

Jelentős kedvezmény volt a teljesen ingyenes orvosi, fogorvosi, kórházi és gyógyszerellátás,²³ valamint a MÁV és a HÉV vonalaira érvényes felárú utazási igazolvány az altisztek és családtagjaik részére.²⁴

A vitézségi érmek után tulajdonosaiknak az alábbi pótdíjat fizették: 1) Legénységi Arany Vitézségi Érem után havi 20 P; 2) I. o. Legénységi Ezüst Vitézségi Éremmel legalább háromszor kitüntetettnek 10 P; 3) I. o. Legénységi Ezüst Vitézségi Éremmel legalább kétszer kitüntetettnek havi 5 P pótdíj járt.²⁵

Kedvezményt jelentett az is, hogy a tényleges szolgálatban állók járandóságai adó alól mentesültek.

A nyugdíjasok számára lehetővé tették, hogy kétévi nyugdíjuknak megfelelő kamatmentes kölcsönt vegyenek fel, melyet a havi nyugdíj egyharmadának megfelelő havi részletekben kellett törleszteni.²⁶ A kölcsön összege kb. 3000—5000 P, amely elég volt valamilyen kisvállalkozás (trafik, műhely stb.) beindítására.

²⁰ Honvédségi Közlöny 1933. 1. sz.

²¹ Honvédségi Közlöny 1920. 19. sz., 1922. 13. sz.

²² Uo. 1920. 48. sz.

²³ Rendeleti Közlöny 1920. 43., 55., sz., 1921. 57. sz., Honvédségi Közlöny 1929. 3. sz., 1934. 18. sz.

²⁴ Rendeleti Közlöny 1921. 57. sz., Honvédségi Közlöny 1934. 12. sz., 1941. 3. sz.

²⁵ Uo. 1934. 17. sz.

²⁶ Honvéd Altisztí Folyóirat 1939. 2. sz. 88—89.

Az altiszti családok számára egész évben rendelkezésre állt a két altiszti üdülő, ahova kétévenként beutalót kérhettek. Az üdülési díjakat a következő táblázat mutatja.²⁷

Havi illetmény, ill. nyugellátás összege	Hévíz	Balatonaliga	
		családfő	családtag
		térítési díj (pengőben) naponta	
1 P-től 100 P-ig	1,00	1,00	0,70
101 P-től 150 P-ig	1,10	1,10	0,80
151 P-től 200 P-ig	1,20	1,20	0,90
201 P-től 250 P-ig	1,30	1,30	1,00

Megjegyzés

- 1) A fürdő, ill. strandjegyek térítésmentesek
- 2) Gyermekeknek 6 éves korig ingyenes 6-tól 10 éves korig napi 0,70 P térítés jár, 10 év felett a családtag térítési díját fizetik

Az altisztek gyermekeit a Honvédségi Jóléti Alap ingyenesen üdültette július és augusztus hónapban 4—4 hét időtartamú turnusokban. 1927—1941 között összesen 3125 gyermek vett részt ingyenes üdülésben²⁸

Összehasonlítottam a honvéd altisztek fizetését az egyéb állami altisztek (1. függelék 7. sz. táblázat), a gyári munkások (1. függelék 8. sz. táblázat) és a mezőgazdasági népesség (1. függelék 9., 10., 11. sz. táblázat) jövedelmeivel. Az adatokból kitűnik, hogy a honvéd altisztek lakáspénze és családi pótléka kb. másfélszer nagyobb, mint az egyéb állami altiszteké. A fizetések alsó határánál a különbség nem számottevő, a felső határnál viszont kb. másfélszeres a honvéd altisztek fizetése.

A gyári munkásság fizetéseivel való összevetés kb. 1,5—2-szeres, a mezőgazdasági munkások és a törpe-, illetve kisbirtokosok jövedelmével való összehasonlítás viszont kb. 1,5—12-szeres arányt mutat a honvéd altisztek fizetése (csak a fizetés!) javára.

Nem véletlen, hogy a Honvéd Altiszti Folyóirat mintegy a világgazdasági válság súlyos munkanélküliségének tapasztalatai és az alacsony munkabérek ismeretében a következőket írta: „... diplomás emberek százai örülnének, ha bekerülhetnének a hivatásos altisztek soraiba. Anyagi helyzetünk alkalmat ad a megfelelő társadalmi szint eléréséhez is.”²⁹

3. Az altiszti kar kasztszerű elzárkózása az „alsó” társadalmi rétegektől

Az altiszt az államhatalom képviselője, vele szemben az állam magas politikai és erkölcsi követelményeket támaszt, magatartását szigorúban szabályozza, mint a többi állampolgárét. Az altiszt írásbeli kötelességei sok olyan kérdésre is kiterjednek, melyekben a társadalom civil tagja elvileg szabad döntés előtt áll. Ez úgy valósul meg, hogy a hadsereg jogi intézményeinek, szabályzatainak illetékessége átfogja tagjai magánéletének jelentős szféráját is. Írott és íratlan szabályok érvényesültek a feleség és a baráti társaság megválasztásában. E szabályok betartása biztosította — az itt nem részletezhető más társadalmi mechanizmusokkal együtt —, hogy az altisztek viszonylag zárt társadalmi csoportot alkotva elkülönültek az „alsó” társadalmi rétegektől.

²⁷ Magyar Katonai Szemle 1934. 3. sz. 250.

²⁸ Honvédségi Közlöny 1927. 11., 1928. 8., 1929. 12., 1930. 17., 1931. 10., 1932. 8., 1933. 5., 1934. 5., 1935. 6., 1937. 8., 1938. 7., 1939. 11., 1940. 6., 1941. 11. sz.

²⁹ Honvéd Altiszti Folyóirat 1934. 3. sz. 57.

A Nősülési Szabályzat pontosan előírja, hogy a honvédség és a csendőrség hivatásos altisztszjei házasságkötésük előtt kötelesek nősülési engedélyt kérni. Leírja az „állásszerző”³⁰ házasság feltételeit, az eljárás módját, az engedélyezésre jogosult parancsnoknak a szervezeti hierarchiában elfoglalt helyét.

Az „állásszerző” házasság feltételei:³¹

a nősülendő

- a) legalább 4 és 1/2 éve ténylegesen szolgál,
- b) legalább 25 és 1/2 éves,
- c) jó minősítéssel,
- d) rendezett anyagi viszonyok között él,
- e) megélhetésének anyagi feltételei kellőképpen biztosítva vannak;

az ara

- a) szeplőtlen hírnevű,
- b) feddhetetlen erkölcsű,
- c) szerény igényű, vallásos és házas,
- d) a nősülni szándékozó állásának megfelelő műveltségű,
- e) az altiszti állásnak megfelelő, nagyszülőikig bezárólag tisztja keresztyén származású,
- f) tisztességes és nemzeti szempontból megbízható családból származik.

Az ara „szeplőtlen hírnevét”, valamint a nősülendő állásának megfelelő társadalmi származását és műveltségét az illetékes lelkészi hivatal által kiállított és a járási rendőrhatalóság által megerősített bizonyítvánnyal kellett igazolni.

Az altisztek esetében a „megélhetés anyagi feltételeinek biztosítottága” tulajdonképpen a tisztai „kacuciónak” felelt meg, de korántsem jelentett akkora anyagi megterhelést a leendő menyasszony szüleinek, mint a tisztok nősülésénél.³² Ám még mindig biztosította, hogy az altiszt a jobbmódú gazdák, iparosok, kereskedők, altisztek és kishivatalnokok³³ lányai közül válasszon magának feleséget.

A „megélhetés anyagi feltételeinek biztosítottágát” kimerítette: vagy a menyasszony nevére írt családládi ház (saját lakás), vagy a menyasszony keresete, vagy rendszeres anyagi támogatás a lány szülei részéről. (Ennek legkisebb összege a honvédség normái szerinti havi étkezési pénz.) Kötelező volt ezen felül az egy szoba—konyha bútor és a kelengye is. Az anyagi támogatásra az „örömapa” a főszolgabíró által hitelesített nyilatkozatban³⁴ kötelezte magát, s ezt csatolni kellett a nősülési kérvényhez. E nyilatkozat nagy fontosságára utal a Honvéd Altiszti Folyóirat egyik cikkírója: „Ez a nyilatkozat, amelyet minden esetben az I. fokú közigazgatási hatóságnak (főszolgabíró, polgármester) kell láttamoznia, valamint az ehhez csatolt kataszteri birtokívek, telekkönyvi kivonatok, hatósági vagyoni bizonyítványok a nősülő altiszt szempontjából igen fontos okmányok, mert a későbbiekben a nyilatkozat aláírójának elhalálása esetén a hagyaték elosztásánál is nagy szerepet játszhatnak.”

A kérvény beadása után az alakulat parancsnoka altiszti gyűlést hívott össze, ahol az altiszti kar döntött a házasság „állásszerőségének” kérdésében,³⁵ vagyis abban, hogy a menyasszony s a tervezett házasság feltételei megfelelnek-e az előírásoknak. Az altiszti gyűlés „igen” döntése esetén továbbították a kérvényt az engedélyezésre jogosult (hadtest) parancsnokhoz.

A vitézi címmel rendelkezők esetében az eljárás még bonyolultabb: az előbb leírt tortúrát megelőzően az illetékes Vármegyei Vitézi Széktől kellett nősülési engedélyt kérni és kapni.³⁷

³⁰ Az „állásszerűségről” bővebben: *Mikics Lajos*: Politika, úriság és becsület Horthy tisztikarában. Szociológiai Füzetek 26. sz. Bp. 1981. 112—117.

³¹ A—57. Szabályzat. Bp. 1913., kiegészítve a 17 883/eln. 10. — 1937. sz. HM rendelettel. Honvéd Altiszti Folyóirat 1942. 11. sz. 80—89.

³² *Mikics*: i. m. 116.

³³ *Deményi*: i. m. 310.

³⁴ Honvéd Altiszti Folyóirat, 1942. 11. sz. 87—88.

³⁵ Uo. 82.

³⁶ *Az Őrszem*, 1929. 3. sz. 1.

³⁷ Honvéd Altiszti Folyóirat, 1942. 11. sz. 83.

Ha bármelyik előfeltétel hiányzott, a nősülést nem engedélyezték, és az elutasított kérelemmel kapcsolatban fellebezést benyújtani nem lehetett. Ha valaki engedély nélkül kötött házasságot, azt a szabályzat szerint eltávolították a hadseregből, és 1—6 hónapig terjedő fogházzal büntették.

Ezek után nézzük, hogyan fogalmazták meg az altisztek leendő feleségeivel szembeni elvárásokat. „Nősülésünkkel — írta folyóiratunk — az altiszti kar tekintélyét ne kisebbítsük, hanem ezáltal inkább növeljük azt.”³⁸ A menyasszony „Hazafias, vallásos, jó családból való és jó nevelésű, rossz tulajdonságoktól lehetőleg mentes legyen.”³⁹ „Legmegfelelőbb a házasságkötés, ha mindketten egyforma iskolai végzettségűek.”⁴⁰ „A honvéd altisztnak arra kell törekednie, hogy nősülésével anyagilag szilárdabb alaphoz jusson, társadalmilag pedig magasabb helyet foglalhasson el.”⁴¹ „Igen fontos követelmény, hogy élettársunk igazi magyar anya legyen, aki képes és akar is utódokat nemzeni és nevelni a Haza számára.”⁴² „Feleségünk legyen erős jellemű, józan életű, takarékos, gyermekszerető és békétűrő.”⁴³

Személyes érzelmekről nem esik szó. Sőt, azokat háttérbe is kellett szorítani, ha a leány nem felelt meg (anyagi, társadalmi helyzet stb.) az altisztekkel szemben támasztott követelményeknek: „Az altiszti köteles egyéni céljait és törekvéseit az altiszti kar erkölcsi és becsületbeli érdekkörének határvonalán belül kitűzni, az élettársválasztás tekintetében is. Az altiszti kar becsülete, erkölce és tekintélye esetleg áldozatot, lemondást követel; akkor is, ha — szívügyünkről van szó.”⁴⁴

Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy az altisztek főként a kispolgárság elég szűk és viszonylagos pontossággal körülírt rétegéből választották-választhatták feleségüket. Ez biztosította — a vezetés céljainak megfelelően —, hogy az altiszti nem nősült „rangon alul” és garanciát adott a megfelelő életszínvonal fenntartására is. Az eljárás bonyolultsága és — a lányos apa részéről — jelentős anyagi kiadások ellenére az altiszttel kötendő házasság „jó partinak” számított az alsóbb rétegekbe tartozó lányok számára. „Ma valóban minden altiszti neje méltán büszke lehet, hogy altisztné. Beléptek a kiváltságosak sorai közé, oda, ahova csak tisztaerkölcsű múlttal és becsületességgel lehet bejutni.”⁴⁵

A kasztjellegű elzárkózás a társaság, tehát azok körének megválogatásában is megnyilvánult, akikkel az altiszti és családja baráti, társadalmi kapcsolatot tartott. A források alapján a társaság kiválasztására vonatkozóan a főbb mutatókat találtam: társadalmi állás, műveltségi szint, erkölcsösség, hazafiasság és mértékletes életmód. „Társaságunk helyes megválasztása nem könnyű feladat — szögezi le a már idézett folyóirat. — Itt ugyanis többszörös célt kell szem előtt tartanunk és pedig: a) hogy társaságunk a m. kir. honvédségben uralkodó erkölcsi és hazafias felfogásnak megfelelően; b) hogy számunkra mindazt biztosítsa, amit a jó társaságtól megkövetelünk és c) hogy társaságunk emberi mivoltunkra is csak serkentőleg hasson és emeljen.”⁴⁶ „A tapasztalat azt bizonyítja — írja tovább —, hogy hozzánk a szintén állami alkalmazásban álló polgári tisztviselők, tanítók, pénzügyőri altisztek stb. a legméltóbbak. De a kölcsönös megbecsülésben forrjon össze az altiszti kar egyéb hasonló testületek altiszti karaival, melyek tagjai nagyrészt katonavisselt egyének — és a polgársággal is. Jelszó az legyen, hogy olyan társaságot válasszunk, amely magamat is csak emelheti.”⁴⁷

Óvták őket az alantas társaságtól, s a kétes hírű szórakozóhelyek látogatásától. „Komoly, értékes emberek társaságában tanulni, épülni lehet, de éppen az ellenkezőjét szolgálja a könnyelmű, léha és erkölcstelen társaság. Hihetetlen fontosságú tehát a társaság helyes megválasztása.”⁴⁸ „A fényűzően berendezett ká-

³⁸ Uo. 1940. 2. sz. 71.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 1935. 6. sz. 91.

⁴¹ Uo. 92.

⁴² Uo. 1940. 10. sz. 76.

⁴³ Az Őrszem, 1931. 11. sz. 2.

⁴⁴ Deményi: i. m. 316.

⁴⁵ Az Őrszem, 1929. 3. sz. 1.

⁴⁶ Honvéd Altiszti Folyóirat 1940. 12. sz. 64.

⁴⁷ Uo. 65.

⁴⁸ Uo. 1940. 10. sz. 76.

véház nem mondható kíváncsnak az altiszt számára. Kertülnie kell az olyan helyeket, ahol kártyázások és pezsgős dáridók folynak. Viszont olyan helyre sem mehet, ahol a legalsóbb néposztály is képviselve van. A szerénység és a jó ízlés azonban mindig megmutatja a helyes utat.⁴⁹

Az elkülönülés megkönnyítésére a helyőrségi székhelyeken és a nagyobb városokban Altiszi Kaszinókat hoztak létre. A kaszinókban a „Honvéd Altiszi Folyóirat” és „Az Őrszem” cikkírói szerint színvonalas, pezsgő élet folyt. Sportolás, ismeretterjesztő előadások, táncmulatságok, kirándulások stb. szervezése szerepelt a kaszinók repertoárjában.

Az alantas társadalmi rétegekkel való érintkezésben alapelv a korlátozott interakció és a kimért, tartózkodó magatartás. „Érintkezésében az altiszt tanúsítsa azt a ráátartiságot, mellyel hivatása tekintélyének tartozik, de óvakodjék a gőgtől, mely mögött rendesen nagy adag tudatlanság rejtőzik.”⁵⁰

A magasabb állású személyekkel szemben a tökéletes alárendelődés, alázat és kritikátlan engedelmeség kellett, hogy jellemezze az altisztet: „Feltétlenül, szinte tüntetőleg engedelmeskedjék a tiszt karnak.”⁵¹ Szemléletesen és tömören fogalmazza ezt meg Deményi Antal: „Vitának katonák között még a magánéletben sincs helye. Fölfelé nem lehet, lefelé pedig nem szabad. A vita úgyis meddő szószaporítás lenne, másrészt teljesen ellenkezik a katonás felfogással. Iktasd elveid közé: inkább kétszer helyeselni, mint egyszer — feleselni.”⁵² Ezek a megállapítások összecsengenek Durkheim megfogalmazásával, mely szerint az altiszt funkció az, amely legjobban igényli az alárendelődés és passzivitás készségét. Szerinte a lemondás készség és a személtelen beállítottság annál erősebb, minél hosszabb ideje tart az idomítás.⁵³ Mivel a Horthy-hadseregben az altiszt kategóriába tartozók viszonylag hosszú szolgálati idővel rendelkeztek, az előbbi megállapítása egyértelműen vonatkozik ezek csoportjára is: „Szeretettel fogad minden újítást, amely szellemi és társadalmi életében előnyt jelent számára, és szinte megható az a buzgalom, amellyel méltóbbá igyekszik tenni magát az ezüst kardbojtra.”⁵⁴

Az alantas helyzetű rétegek úri fensőbbiséggel való lenézését, megvetését Weis István is említi egyik munkájában: „Úri hivatássá vált még a kishivatalnoki helyzet is...”⁵⁵ A formaruhás altiszt különbnék érzi magát embertársainál...⁵⁶ Nálunk megvan a hajlam arra, hogy a társadalom egyes csoportjai kölcsönösen lenézzék egymást. És ebben a vonatkozásban a kishivatalnokok és altisztek talán erősebb tudatról és rosszabb modorról tesznek bizonyosságot, mint a vezető tisztviselők.⁵⁷

A kasztjellegű elzárkózás mechanizmusai a kurzus egészén át meghatározták az altiszt kar társadalmi érintkezéseinek lehetséges körét és milyenségét.

⁴⁹ Jo. 1941. 6. sz. 82.

⁵⁰ *Vitéz Barakonyi Ágoston: A szolgálatvezető részletes és az altiszt általános kötelemei.* Veszprém, 1943. 2.

⁵¹ Uo. 1.

⁵² *Deményi: i. m.* 92.

⁵³ *E. Durkheim: Az öngyilkosság.* Bp. 1982. 220.

⁵⁴ *Az Őrszem,* 1939. 8. sz. 6.

⁵⁵ *Weis István: Hazánk társadalomrajza.* Bp. 1942. 85.

⁵⁶ Uo. 128.

⁵⁷ Uo. 156.

Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon

„Meddig kísért még korunkban is a hivatalos statisztikák annyira nem kívánatos bizalmasan kezelése? Vagy a húzódozás olyan problémák érintésétől, amelyek — mondjuk — kényes természetűek. Ezen a ponton ugyanis a magyar statisztika mintha régmúlt idők hibájába esett volna vissza. Azokéba, amikor a statisztika művelése mintegy az államhatalom (vagy a fejedelem) sajátos, a nyilvánosságtól elzárt munkakörei közé számított.”

(Laky Dezső)

E keserű sorokat Laky Dezső éppen a magyarországi munkabérviszonyok áttekintése kapcsán vetette papírra.¹ A húszas-harmincas évek tudós statisztikusai gyakran panaszkodtak arra, hogy nincsenek rendszeres adatfelvételek az ipari munkások jövedelmi viszonyairól.² Ezek után nem csoda, hogy nehéz helyzetben van a nyolcvanas évek kutatója is, aki a két világháború közötti időszak bérviszonyainak vizsgálatára adta a fejét. Hiszen egyrészt bőséggel talál adatokat egy-egy szakmára, egy-egy rövidebb időszakra, de az áttekintésre alkalmasabb hosszú távú, összefüggő, azonos módszerrel készült idősorokat már jóval nehezebben.

Mindezek magyarázzák azt, hogy ez a tanulmány alapvetően olyan adatsorokat elemez, amelyek nem kifejezetten a munkabérek vizsgálatára készültek, és ezért csak korlátozottan alkalmasak az időszak bérviszonyainak bemutatására, jó néhány kérdést megválaszolatlanul hagynak. Olyan idősorokat választottam ki, amelyek többé-kevésbé megfeleltek az alábbi feltételeknek:

1. Hosszabb időszakra vonatkoznak, lehetőleg felölelik két világháború közötti korszak egészét.
2. Nagyobb számú alapsokaságra vonatkoznak.
3. Azonos, lehetőleg ismert módszerrel készültek az egyes idősorok.

A fent felsorolt három feltételnek véleményem szerint a következő adatsorok felelnek meg:

1. Gyáripari, üzemi és termelési statisztika
2. Társadalombiztosítási statisztika
3. Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének munkabérstatisztikai táblázatai.

A továbbiakban a három idősor feldolgozásával nyert adatokat fogom ismertetni.

Az utóbbi években számos meghatározási kísérlet született a munkásság fogalmáról, tudományos közmegállapodás ugyanakkor még nincs a kérdésben. Borsányi György egyik tanulmányában azt javasolja, hogy amíg nem jön létre az általánosan elfogadott meghatározás, mindenki határolja körül, hogy mit vizsgál — ipari proletárokat vagy fizikai munkásokat, városi vagy falusi munkásságot.³

Ennek a felkérésnek nem azért nem teszek eleget most, mintha nem értenék vele egyet, ellenkezőleg! Az adatok azonban, amelyekre a továbbiakban támaszkodom, mind más és más részét mutatják be a munkásságnak

¹ Dr. LAKY Dezső: Adalékok az ipari munkabérek statisztikájához Budapesten az 1914—1924 években. Városi Szemle 1927. 71.

² Ld. még Kovács Norbert tanulmányait a Közgazdasági Szemle számaiban.

³ BORSÁNYI György: A munkásosztály kapitalizmus-kori története kutatásának néhány módszertani kérdéséről. In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Tudományos tanácskozás Győrben. 1984. január 26—27. Győr. 1985. 90.

— a nagyüzemi proletárokat az egyik, a gépgyári munkásokat a másik, a harmadik tartalmazza a kisiparban, a bányászatban, közlekedésben foglalkoztatottakat is. Remélem, mindezek ellenére valamelyest hiteles és érvényes kép bontakozik majd ki, s talán a különböző adatsorok egy kissé ki is egészítik, kerekítik egymást.

1. Gyáripari, üzemi és termelési statisztika

A gyáripari, üzemi és termelési statisztika, annak a felmérésnek volt végeredménye, amelyet a Központi Statisztikai Hivatal készített évről évre az ország gyárjellegű ipartelepeiről. A Statisztikai Havi (később Negyedévi) Közleményekben jelent meg minden évben, lerövidített változatát (esetenként nyomdahiákkal) a Statisztikai Évkönyvek is tartalmazzák.

A gyáripari felmérés nem kifejezetten a munkabérekre irányult, mindössze az évenként kifizetett munkabérek összegét tartalmazza, ezt viszont ipari főcsoportonkénti bontásban is. A béradatok a munkások összes pénzbeni keresményét (jutalmakat, prémiumokat, túlóradíjakat stb. is) tartalmazzák, a természetbeni járandóságok nélkül. Ez utóbbi alól kivétel az 1921—1924 közötti időszak, amelyre vonatkozó adatok azonban amúgy is csak becslésértékűek.

A háború utáni években jóval kevesebb adatot hoznak a Statisztikai Havi Közlemények, mint a későbbiekben (ipartelepek száma, október 1-jei munkáslétszám, kifizetett éves munkabérek összege). Adat az én becslésemre alapul (a becslés módszeréről l. a függelékét.)

Az éves kifizetett munkabérek 1913—1924 között a tisztviselői fizetéseket is tartalmazzák. Véleményem szerint azonban ez legfeljebb 1913-ban torzíthatja felfelé az értékeket, az inflációs időszakban ez a hatás már nem lehetett jelentős. Ezenkívül az 1921—1924 közötti béradatokban a természetbeni juttatások pénzgyenértéke is benne foglaltatik, ez — bár a pénzértékre való átszámítás kétségkívül újabb pontatlanságot visz az adatokba — véleményem szerint erre az időszakra szükséges is. Az ún. hatósági ellátás (élelmiszerek, ruházati cikkek, textíliák) az inflációs években a tisztviselői és munkásfizetéseknek igen lényeges, arányában is számottevő része volt. Végül talán nem felesleges utalni arra, hogy a gyorsuló infláció idejére számított éves átlagbérek (ráadásul papírkoronáról pengőre átszámítva) csak nagyon durva közelítést adhatnak az időszak kereseti viszonyairól.

Mindezen hiányosságok mellett azonban a táblázatnak számos előnye is van, viszonylag nagy sokaságról, a magyar gyári munkásság 200—300 ezres tömegéről közöl azonos módszerrel készült adatokat, az időszak egészére.

Az 1. és 2. táblázatból kitűnik, hogy a legjelentősebb bércsökkenést a háború utáni nehéz időszak hozta, 1921—1924 között a békebérek 37—76%-ára süllyedtek a nominális átlagbérek. A pénzügyi stabilizáció után gyors ütemű növekedés következett be, 1924—1929 között évente átlagosan 8,84%-kal nőttek a névleges bérek, és az 1913. évi bérszínvonalat 1925-ben (illetve 1926-ban) már meghaladták az évi átlagos keresetek. Az átlagos fizetések csúcspontja 1928-ban évi 1529 pengővel következett el, ezután 1934-ig évente átlagosan 5,29%-kal csökkent az átlagbérek névértéke. 1935-től — 1936-ban kisebb visszaesés volt — egy újabb, de lassúbb ütemű, évi átlagban 3,44%-os növekedési szakasz kezdődik.

Az éves keresményeket a napi és órabérek magasságán túl meghatározta a ledolgozott munkaidő nagysága is. A napi munkaidő hossza a vizsgált húsz év alatt lassú, de folyamatos csökkenésen ment át (az 1933—1936 közötti időleges visszaeséstől eltekintve), összességében azonban csak mintegy fél óránival lett rövidebb. Az egy munkásra jutó munkanapok száma inkább konjunkturális ingadozást mutat, 1928-ig növekszik, majd 1932-ig csökken, ezután ismét emelkedik.

A 3. táblázat ipari főcsoportonkénti bontásban tartalmazza az éves átlagos nominálbéreket. Első megközelítésre is jól látszik, hogy a gyáripari átlag milyen nagy eltéréseket takar, és hogy meglepően állandó azon iparágak csoportja is, amely a csúcsbéreket nyújtja dolgozóinak. A vas- és fémiparban, a gépgyártásban, az áramfejlesztő telepeken, a vegyiparban és a nyomdaiparban foglalkoztatottak az időszak egészében (és 1913-ban is) a gyáripari átlagot meghaladó kereseteket értek el. Rövidebb ideig az átlagosnál nagyobb volt a bőr-, sörté- és tollipari (1921—1925, valamint 1935—1936 között), a ruhaipari (1925—1927) és a papíripari (1931—1934) dolgozók bére. A többiek átlag alatt kerestek. A legmagasabb átlagbéreket 1925-től a nyomdászok, korábban az áramfejlesztő telepeken dolgozók kapták. A legkevesebbet a fonó- és szövőnők (1921, 1925—1931), illetve a kő-, agyag- és üvegiipari munkások (1922—1924, 1931—1940) vitték haza.

1. táblázat
Gyáripari, üzemi és termelési statisztika

Év	Évi átlagos munkanap (1)	Napi átlagos munkaóra	Munkáslétszám (fő)		Évi kifizetett munkabérek (3) (ezer pengő)	Egy munkásra jutó		
			Okt. 1-én	Évi átlagos (2)		Éves bér (4)	Napi bér (pengő)	órabér (4)
1913	—	—	219.282	207.754*	274.647	1322* (1252)	—	—
1921	264*	8,91	170.367	161.410*	82.492	511* (484)	1,94* (1,83)	0,22* (0,21)
1922	264*	9,04	225.109	213.274*	105.001	492* (466)	1,86* (1,77)	0,21* (0,20)
1923	253*	8,84	241.239	228.556*	117.733	515 (488)	2,04* (1,93)	0,23* (0,22)
1924	260*	8,90	252.434	239.163*	239.121	1000 (947)	3,85* (3,64)	0,43* (0,41)
1925	278	8,94	202.709	195.305	251.702	1288	4,63	0,52
1926	280	8,97	207.584	195.998	269.799	1377	4,92	0,55
1927	287	8,94	246.317	229.636	336.918	1467	5,11	0,57
1928	287	8,89	247.584	238.111	363.999	1529	5,33	0,60
1929	283	8,93	251.122	242.787	370.609	1526	5,39	0,60
1930	280	8,87	223.139	216.219	323.751	1497	5,35	0,60
1931	276	8,77	195.895	195.478	271.636	1390	5,04	0,57
1932	264	8,64	179.813	176.751	219.728	1243	4,71	0,54
1933	269	8,76	197.070	181.533	214.808	1183	4,40	0,50
1934	273	8,77	214.883	202.623	227.503	1122	4,01	0,47
1935	276	8,84	238.907	223.777	257.211	1149	4,16	0,47
1936	292	9,03	265.152	243.259	276.011	1135	3,89	0,43
1937	290	8,77	302.185	275.487	316.762	1150	3,97	0,45
1938	290	8,57	310.277	289.913	345.660	1192	4,11	0,48
1939 ⁵	291	8,48	364.919	333.957	422.932	1267	4,35	0,51
1940	287	8,47	374.929	364.351	500.576	1374	4,79	0,57

Forrás: Statisztikai Havi (Negyedévi) Közlemények 1920—1942.

Forrás: Statisztikai Havi (Negyedévi) Közlemények 1920—1942.

A napi munkaidőre vonatkozó adatok:

1921—1922 között: Farkasfalvi Sándor dr.: Adatok a nyolcórás munkaidő kérdéséhez

Statisztikai Szemle 1930. 192. oldal

1923—1933 között: Statisztikai Évkönyvek alapján számítva

1934—1940 között: Statisztikai Negyedévi Közlemények.

Megjegyzések:

1. munkanapok átlagos száma: 1921—1924 között nem rendelkezünk erre adatokkal, ezért azzal a feltételezéssel éltem, hogy a jelzett időszakban az egy üzemre jutó üzemnapok száma ugyanúgy aránylik az egy munkásra jutó munkanapok számához, mint az 1925—1940-es évek átlagában.
2. évi átlagos munkáslétszám: A becslés az 1925—1940 közötti időszakra érvényes október elsejei és az éves átlagos munkáslétszám átlagos arányán alapul.
3. évi kifizetett munkabérek összege: Az 1913—1924 közötti adatok tartalmazzák a tisztviselői fizetéseket is, az 1921—1924 közöttiek pedig a természetbeni juttatások pénzezenértékét is.
4. zárójelben az október elsejei munkáslétszámmal számított átlagbérek
5. az 1939—1940. évi adatok a megnagyobbodott Magyarország területére vonatkoznak (a korábbiak a trianoni területre).

2. táblázat

Gyáripari nominális éves, napi és órabérek bázis és láncindexsora 1913—1940

Év	Bázisindexsor 1925 = 100 1 munkásra jutó átlagos			Láncindexsor előző év = 100 1 munkásra jutó átlagos		
	Éves bér	Napi bér	Órabér	Éves bér	Napi bér	Órabér
1913	102,6	n. a.	n. a.	—	n. a.	n. a.
1921	39,7	41,9	42,3	38,7	—	—
1922	38,2	40,7	40,4	96,3	95,9	95,5
1923	40,0	44,1	44,2	104,7	109,7	109,5
1924	77,6	83,2	82,7	194,2	188,7	187,0
1925	100,0	100,0	100,0	128,8	120,3	120,9
1926	106,9	106,3	105,8	106,9	106,3	105,8
1927	113,9	110,4	109,6	106,5	103,9	103,6
1928	118,7	115,1	115,4	104,2	104,3	105,3
1929	118,5	116,4	115,4	99,8	101,1	100,0
1930	116,2	115,6	115,4	98,1	99,3	100,0
1931	107,9	108,9	109,6	92,9	94,2	95,0
1932	96,5	101,7	103,8	89,4	93,5	94,7
1933	91,8	95,0	96,2	95,2	93,4	92,6
1934	87,1	88,8	90,4	94,8	93,4	94,0
1935	89,2	89,8	90,4	102,4	101,2	100,0
1936	88,1	84,0	82,7	98,8	93,5	91,5
1937	89,3	85,7	86,5	101,3	102,1	104,7
1938	92,5	88,8	92,3	103,7	103,5	106,7
1939	98,4	94,0	98,1	106,3	105,8	106,3
1940	106,7	103,5	109,6	108,4	110,1	111,8

Forrás: Gyáripari, üzemi és termelési statisztika, Statisztikai Havi (Negyedévi) Közlemények, 1920—1942 alapján számítva

3. táblázat

Évi átlagos munkabérek a gyáriparban ipari főcsoportok szerint, 1913—1940

Ipari főcsoportok			
I.	Vas- és fémipar	VII.	Fonó- és szövőipar
II.	Gépgyártás	VIII.	Ruházati ipar
III.	Közhasználatú elektromos áramfejlesztő gépek	IX.	Papíripar
IV.	Kő-, agyag- és üvegipar	X.	Élelmiszeripar
V.	Fa- és csontipar	XI.	Vegyipar
VI.	Bőr-, sörté- és tollipar	XII.	Sokszorosító- és Műipar (Nyomdaipar)

Forrás: 1. 2. táblázat

A legkisebb és legnagyobb bérek eltérése (l. 4. táblázat) a 2-3-szoros érték között ingadozik, a háborút követő években erős csökkenést mutat, majd a válságévek alatt kezd újra jelentősen emelkedni, 1934 és 1936 között az eltérés még a háború előtti arányt is meghaladja.

A gyáripari átlagbérek alakulását közelebbről megvizsgálva azt mondhatjuk, hogy azt két tényező bizonyosan befolyásolta: az iparágankénti bératlalagok növekedése egyrészt (részátlag-hatás), a foglalkoztatottak iparágankénti megoszlásában bekövetkezett eltolódások másrészt (összetétel-hatás).

4. táblázat

Legkisebb és legnagyobb átlagbérek aránya a gyáriparban (ipari főcsoportok között), 1913—1940

1913	2,80
1921	2,26
1922	2,12
1923	2,22
1924	2,42
1925	2,28
1926	2,44
1927	2,27
1928	2,36
1929	2,41
1930	2,43
1931	2,62
1932	2,45
1933	2,71
1934	2,86
1935	2,91
1936	2,82
1937	2,55
1938	2,36
1939	2,28
1940	2,10

Forrás: 3. táblázat alapján számítva

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÁTLAG
1913*	1244	2054	2145	749	992	1042	787	765	911	1026	1276	1753	1252
1921*	581	580	670	379	400	561	296	429	310	409	604	540	484
1922*	514	600	679	320	434	552	338	416	367	390	572	655	466
1923*	567	671	749	338	422	546	347	546	354	392	594	683	488
1924*	1060	1151	1695	643	814	967	699	1049	840	837	1294	1473	947
1925	1383	1439	1903	1056	1125	1292	1003	1581	1302	1178	1337	2286	1288
1926	1489	1550	2080	1109	1201	1278	1035	1443	1412	1320	1416	2525	1377
1927	1600	1660	2178	1240	1338	1411	1162	1483	1370	1322	1493	2637	1467
1928	1722	1739	2332	1267	1452	1442	1182	1415	1411	1372	1533	2792	1529
1929	1677	1761	2328	1264	1397	1412	1190	1409	1494	1419	1566	2867	1526
1930	1605	1643	2397	1208	1309	1412	1188	1418	1434	1439	1612	2886	1497
1931	1488	1502	2219	1035	1141	1344	1125	1307	1410	1325	1558	2712	1390
1932	1252	1336	2023	972	1056	1274	1041	1011	1264	1192	1459	2386	1243
1933	1282	1394	1938	825	884	1176	1030	983	1184	1071	1365	2238	1183
1934	1286	1344	1799	770	816	1115	983	916	1151	996	1281	2206	1122
1935	1370	1431	1869	798	828	1162	964	900	1158	977	1310	2319	1149
1936	1341	1401	1753	791	856	1137	944	943	1115	983	1265	2233	1135
1937	1378	1422	1761	871	916	1107	923	1018	1086	990	1273	2222	1150
1938	1377	1419	1813	934	962	1126	962	1066	1081	1049	1304	2207	1192
1939	1416	1550	1869	979	999	1223	1060	1186	1141	1101	1299	2233	1267
1940	1506	1664	1988	1084	1086	1330	1155	1340	1262	1202	1387	2278	1374

* = Október 1-jei munkátszám alapján számítva, tisztviselők járandóságaival együtt

Az 5. táblázat tartalmazza a főátlagindex-sort (I), ami tulajdonképpen azonos a nominális bérindex-sorral (bázis-indexsor), mellette az összehasonlíthatóvá tett, statisztikai kifejezéssel standardizált indexsorokat. I' (részátlag-index) azt mutatja, hogy hogyan növekedtek volna a gyáripari éves átlagbérek, ha a gyáriparban foglalkoztatott munkások iparágankénti megoszlása nem változott volna (az 1925-ös foglalkoztatottsági szerkezet maradt volna meg). I'' (összetétel hatásindexe) pedig azt mutatja, hogy hogyan befolyásolta a gyáripari éves átlagbéreket pusztán az a tény, hogy változott a foglalkoztatottsági szerkezet (itt tehát a bérátlagok változását tekintetnem nemlétezőnek).

A standardizált indexsorok azt mutatják, hogy az 1926—1940 közötti időszak egészében érvényesült az a tendencia, hogy nőtt az alacsonyabb átlagbéreket nyújtó ipari főcsoportok relatív súlya (a foglalkoztatott munkások száma alapján mérve), s ez csökkentette a gyáripari átlagbéreket. Ipari főcsoportonként tehát ténylegesen nagyobb arányban nőttek, illetve kisebb mértékben csökkentek a bérek annál, amit a főátlagindex (I) mutat.

5. táblázat

Standardizált nominális bérindexek a gyáriparban, 1925—1940

Év	I	I'	I''
1925	1,000	1,000	1,000
1926	1,069	1,069	1,000
1927	1,139	1,145	0,995
1928	1,187	1,236	0,960
1929	1,185	1,193	0,993
1930	1,162	1,203	0,966
1931	1,079	1,085	0,994
1932	0,965	0,971	0,994
1933	0,918	0,930	0,987
1934	0,871	0,887	0,982
1935	0,892	0,910	0,980
1936	0,881	0,898	0,981
1937	0,893	0,911	0,980
1938	0,925	0,936	0,988
1939	0,984	0,993	0,991
1940	1,067	1,071	0,966

Forrás: 3. táblázat alapján számolva

I: főátlagindex

I': részátlagindex

I'': összetétel-hatás indexe

$I = I' \cdot I''$

A 6. táblázat ugyanezt mutatja abszolút értékre (pengőre) átszámítva. A K-val jelzett oszlop az átlagbérek 1925-höz mért tényleges változását mutatja. K' azt, hogy az összetétel változatlansága esetén hány pengővel nőttek, illetve csökkentek volna az átlagbérek 1925-höz képest, K'' végül azt mutatja, hogy az iparágankénti átlagbérek változatlansága esetén, pusztán a foglalkoztatottsági szerkezetben történt változások milyen hatással voltak az átlagbérekre. B a tényleges éves átlagbéreket, B' sora pedig az összetétel-hatástól megtisztított standardizált átlagbérek nagyságát mutatja.

A 6. táblázat is igazolja azt, hogy az összetétel-hatás igen jelentősen befolyásolta az átlagbérek alakulását. B' értéke nem egy évben nagymértékben eltér B-től.

6. táblázat

Standardizált gyáripari átlagbérek növekményének felbontása a növekedés tényezői szerint, éves bérátlagok és standardizált bérátlagok az összetétel-hatás kiszűrésével, 1926–1940

Év	K	K'	K''	B	B'
1925	—	—	—	1288	—
1926	89	89	0	1377	1377
1927	179	186	-7	1467	1474
1928	241	292	-51	1529	1580
1929	238	246	-8	1526	1534
1930	209	252	-43	1497	1540
1931	102	109	-7	1390	1397
1932	-45	-37	-8	1243	1251
1933	-105	-89	-16	1183	1199
1934	-166	-143	-23	1122	1145
1935	-139	-114	-25	1149	1174
1936	-153	-129	-24	1135	1159
1937	-138	-113	-25	1150	1175
1938	-96	-82	-14	1192	1206
1939	-21	-11	-10	1267	1277
1940	86	91	-5	1374	1379

K: éves bérátlagok növekménye (bázisév 1935) abszolút értékben (pengő)

K': az éves bérátlag növekménye az összetétel-hatás kiszűrésével abszolút értékben (pengő)

K'': az éves bérátlag növekménye a részátlag-hatás kiszűrésével abszolút értékben (pengő)

$K = K' + K''$

B: éves bérátlagok a gyáriparban (pengő)

B': standardizált gyáripari éves bérátlagok az összetétel-hatás kiszűrésével, abszolút értékben (pengő)

2. Társadalombiztosítási statisztika

A társadalombiztosítási statisztikákból nyerhető béradatok egyike a legbecsesebb forrásoknak, hiszen igen nagyszámú sokaságra vonatkozóan tartalmaznak adatokat: a bányászatban, iparban, kereskedelembe, a közlekedésben és még néhány kisebb foglalkozási ágban bémunkát végző alkalmazottak túlnyomó részét felölelik. A statisztika a különböző biztosítók által kimutatott, kötelezőleg biztosított fizikai dolgozókra (kis- és nagyüzemi munkásokra egyaránt) vonatkozó adatokat közöl. A béradatok a készpénzmunkabérek és a természetbeni juttatások pénzezenértékét (az átszámítási kulcsokat a népjóléti és munkaügyi minisztérium rendeletei határozták meg) egyaránt tartalmazzák.

A társadalombiztosítási statisztikák igen nagy hátránya viszont, hogy a dolgozókat nem tényleges keresetük nagysága szerint, hanem ún. napibér-osztályokba sorolva tartja nyilván, így az átlagbérek kiszámításánál az egyes napibérosztályok átlagával voltam kénytelen számolni, ez pedig jelentős torzítást vihet az adatokba. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy a valóságos munkabérek nem egyenletes eloszlást mutatnak az egyes napibér-osztályokban. Bizonyosan lefelé nyomja az átlagbéreket az, hogy a biztosítási kötelezettségre irányadó felső bérhatárnál (ez pl. 1927-ben 1920 pengő) nagyobb éves keresettel rendelkező alkalmazottak adatait nem tartalmazzák a statisztikák. Bár ez a felső bérhatár idővel egyre feljebb csúszott, a probléma később is jelentkezik. Az ilyen jellegű feszültséget mutatja az is, hogy a legfelső napibérosztályban nyilvántartott dolgozók száma időről időre aránytalanul felduzzadt.

7. táblázat

Napibérek a biztosítottak neme szerint, a napibérosztályok alapján (pengő) december 30-án, 1922—1942

Év	FÉRFIAK			NŐK			EGYÜTT		
	Kifizetett napibérek összege	Létszám (fő)	Átlagos napi-bér	Kifizetett napibérek összege	Létszám (fő)	Átlagos napi-bér	Kifizetett napibérek összege	Létszám (fő)	Átlagos napi-bér
1922	237.598,2	477.622	0,50	48.667,5	129.948	0,37	286.265,7	607.570	0,47
1923	579.571,7	600.484	0,97	130.543,2	161.894	0,81	710.114,9	762.378	0,93
1924	1.939.857,5	539.917	3,59	387.822,6	150.574	2,58	2.327.680,1	690.491	3,37
1925	2.110.690,4	589.594	3,58	424.242,8	157.923	2,69	2.534.933,2	747.517	3,39
1926	2.213.221,6	627.581	3,53	465.556,0	173.575	2,68	2.678.777,6	801.156	3,34
1927	2.571.430,4	681.011	3,78	539.247,6	190.068	2,84	3.110.678,0	871.079	3,57
1928	2.606.876,4	673.427	3,87	546.854,0	190.601	2,87	3.153.730,4	864.028	3,65
1929	2.196.955,5	495.663	4,43	420.499,5	147.003	2,86	2.617.455,0	642.666	4,07
1930	1.878.919,2	473.740	3,97	376.695,2	135.915	2,71	2.255.614,4	612.655	3,68
1931	1.518.598,3	405.352	3,75	331.786,5	128.477	2,58	1.850.384,8	533.829	3,47
1932	1.386.507,2	386.319	3,59	319.754,5	126.629	2,53	1.706.261,7	512.948	3,33
1933	1.363.552,2	404.026	3,38	300.687,7	129.224	2,33	1.664.239,9	533.250	3,12
1934	1.403.887,1	423.856	3,31	356.218,3	140.825	2,53	1.760.105,4	564.681	3,12
1935	1.509.062,6	460.932	3,27	387.383,3	154.848	2,50	1.896.445,9	615.780	3,08
1936	1.667.337,7	504.022	3,31	422.754,7	166.843	2,53	2.090.092,4	670.865	3,12
1937	1.801.909,4	532.148	3,39	444.845,4	173.427	2,57	2.246.754,8	705.575	3,18
1938	2.159.465,0	620.985	3,48	504.708,3	192.718	2,62	2.664.173,3	813.703	3,27
1939	2.442.751,2	663.384	3,68	602.461,4	214.523	2,81	3.045.212,6	877.907	3,47
1940	2.742.213,4	697.960	3,93	688.630,8	238.349	2,89	3.430.844,2	936.309	3,66
1941	3.651.535,4	863.243	4,23	949.412,7	291.896	3,25	4.600.948,1	1.155.139	3,98
1942	4.424.264,4	829.856	5,33	1.227.209,2	313.178	3,92	5.651.473,6	1.143.034	3,94

Forrás: Társadalmi Biztosítási Statisztikai Füzetek és a Statisztikai Havi (Negyedévi) Közlemények 1922—1944 közötti kötetei.

A kimutatások a biztosított alkalmazottak napibér-osztályok szerinti megoszlását nemek szerinti bontásban tartalmazzák, ezért alkalmasak a bérvizonyok e dimenzió mentén való vizsgálatra is.

A 7. táblázatban összefoglalt számítások azt mutatják, hogy a társadalombiztosításba bevont dolgozók átlagbéreinek magassága a gyáripari átlagkeresetek mögött jelentősen elmaradt. Ennek alapvető oka az, hogy a biztosított alkalmazottak között nagy számban találhatók olyan munkások (kisiparban és máshol foglalkoztatottak), akiknek bérei jóval alacsonyabbak voltak a nagyüzemekben elérhetőnél.

A biztosítottak átlagos napibére kétségtől az inflációs években, a háborút követő nélkülözés időszakában volt a legalacsonyabb. A stabilizáció után a bérek emelkedni kezdtek (1925 és 1929 között átlagosan évi 4,68%-kal) és csúcspontjukat 1929-ben, napi 4 pengővel érték el. Ezután 1936-ig a névleges bérek évente átlagosan 3,27%-kal csökkentek, majd 1936-tól újabb növekedés lép fel, 1941-ig évi 4,93%-kal emelkednek átlagosan a kimutatott keresetek. Az 1929. évi csúcspontot csak 1942-ben érik el, illetve haladják meg a bérek. A napibérek alapján számított átlagos órabéreket a 8. táblázat tartalmazza.

8. táblázat

Átlagos órabérek a biztosított dolgozók neme szerint (pengőfillér) 1922—1940

	ÁTLAGOS ÓRABÉR (PENGŐFILLÉR)			
	Átlagos napi munkaidő (Ó) ¹	Férfiak	Nők	Együtt
1922	9,04	5,53	4,09	5,20
1923	8,884	10,97	9,16	10,52
1924	8,90	40,34	28,99	37,87
1925	8,94	40,04	30,09	37,92
1926	8,97	39,35	29,88	37,24
1927	8,94	42,28	31,77	39,93
1928	8,89	43,53	32,28	41,06
1929	8,93	49,61	32,03	45,58
1930	8,87	44,76	30,55	41,49
1931	8,77	42,76	29,42	39,57
1932	8,64	41,55	29,28	38,54
1933	8,76	38,38	26,60	35,61
1934	8,77	37,74	28,85	35,58
1935	8,84	36,99	28,28	34,84
1936	9,03	35,65	28,02	34,55
1937	8,77	38,65	29,30	36,26
1938	8,57	40,61	30,57	38,16
1939	8,48	43,40	33,14	40,92
1940	8,47	16,40	34,12	43,21

Forrás: Társadalombiztosítási statisztika (Ld. 7. táblázat)

¹ Az átlagos napi munkaidőre vonatkozó adatok a gyáripari adatokkal azonosak

Ha külön vizsgáljuk a férfi és női biztosítottak béreinek alakulását (ld. 9. táblázat), rögtön szembetűnik, hogy míg a női bérek az 1925—1929 közötti időszakban messze az átlag alatti ütemben növekedtek (átlagosan évi 1,54%-kal), addig a válság idején az átlagnál nagyobb mértékben csökkentek (évi 3,66%-kal). Míg a férfdolgozók bérei mélypontjukat 1935-ben az 1925. évi bérek 91,3%-ával, addig a nők bérei a minimumot 1933-ban, a bázisévi érték mindössze 86,6%-ával érték el. 1936 után a növekedési ütemek már kisebb eltérést mutatnak.

9. táblázat

Átlagos nominális napibérek bázis- és láncindexsora a társadalombiztosítási statisztika alapján 1922—1942

Év	Bázisindexsor 1925 = 100			Láncindexsor előző év = 100		
	1 munkásra jutó átlagos napibér			1 munkásra jutó átlagos napibér		
	Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt
1922	14,0	13,8	13,9	—	—	—
1923	27,1	30,1	27,4	194,0	218,9	197,9
1924	100,3	95,9	99,4	370,1	318,5	362,4
1925	100,0	100,0	100,0	99,7	104,3	100,6
1926	98,6	99,6	98,5	98,6	99,6	98,5
1927	105,6	105,6	105,3	107,1	106,0	106,9
1928	108,1	106,7	107,7	102,4	101,1	102,2
1929	123,7	106,3	120,1	114,5	99,7	111,5
1930	110,9	100,7	108,6	89,6	94,8	90,4
1931	104,7	95,9	102,4	94,5	95,2	94,3
1932	100,3	94,1	98,2	95,7	98,1	96,0
1933	94,4	86,6	92,0	94,2	92,1	93,7
1934	92,5	94,1	92,0	97,9	108,6	100,0
1935	91,3	92,9	90,9	98,8	98,8	98,7
1936	92,5	94,1	92,0	101,2	101,2	101,3
1937	94,7	95,5	93,8	102,4	101,6	101,9
1938	97,2	97,4	96,5	102,7	101,9	102,8
1939	109,8	104,5	102,4	105,7	107,3	106,1
1940	109,8	107,4	108,0	106,8	102,8	105,5
1941	118,2	120,8	117,4	107,6	112,5	108,7
1942	148,9	145,7	145,7	126,0	120,6	124,1

Forrás: Társadalombiztosítási statisztika (l. 7. táblázat)

A férfi—női foglalkoztatottak arányát szemügyre véve (l. 10. táblázat) azt találjuk, hogy a női foglalkoztatottság alakulása (legalábbis ami a társadalombiztosításba bevont nőket illeti) meglehetősen kismértékű korrelációt mutat a konjunkturális változásokkal, az időszak egészére a női foglalkoztatottak arányának igen kismértékű, de folyamatos növekedése figyelhető meg. Ezzel szemben a munkabérek már inkább korrelálnak a ciklikus tényezőkkel.

A nők foglalkoztatottsági arányának növekedése befolyásolta az átlagbérek alakulását is. A standardizált adatok (l. 11. és 12. táblázat) azt mutatják, hogy a foglalkoztatási összetétel hatását kiszűrve a standardizált átlagbérek valamivel nagyobbak a tényleges nominális átlagbéreknél, vagyis az alacsony bérű nődolgozók részarányának növekedése csökkenti az átlagbéradatokat. Az összetétel-hatás azonban ebben az esetben igen kismértékű, gyakorlatilag elhanyagolható (napi 1-2 fillér vagy kevesebb), miután a nők részaránya csak kevésbé nőtt időszakunkban a biztosítottak között.

10. táblázat

Biztosított dolgozók számának megoszlása (százalék) nemek szerint

Év	Férfiak	Nők	Összesen
1922	78,6	21,4	100,0
1923	78,8	21,2	100,0
1924	78,2	21,8	100,0
1925	78,9	21,1	100,0
1926	78,3	21,7	100,0
1927	78,2	21,8	100,0
1928	77,9	22,1	100,0
1929	77,1	22,9	100,0
1930	77,3	22,7	100,0
1931	75,9	24,1	100,0
1932	75,3	24,7	100,0
1933	75,8	24,2	100,0
1934	75,1	24,9	100,0
1935	74,9	25,1	100,0
1936	75,1	24,9	100,0
1937	75,4	24,6	100,0
1938	76,3	23,7	100,0
1939	75,6	24,4	100,0
1940	74,5	25,5	100,0
1941	74,7	25,3	100,0
1942	72,6	27,4	100,0

Forrás: Társadalombiztosítási statisztika (l. 7. táblázat)

11. táblázat

Standardizált nominális bérindexek a társadalombiztosítási statisztika alapján 1925—1940

Év	I	I'	I''
1925	1,000	1,0000	1,0000
1926	0,986	0,9874	0,9985
1927	1,053	1,0550	0,9982
1928	1,076	1,0790	0,9975
1929	1,201	1,2066	0,9954
1930	1,086	1,0901	0,9959
1931	1,022	1,3010	0,9923
1932	0,981	0,9902	0,9906
1933	0,920	0,9279	0,9918
1934	0,919	0,9285	0,9900
1935	0,908	0,9179	0,9900
1936	0,919	0,9279	0,9894
1937	0,939	0,9476	0,9900
1938	0,965	0,9720	0,9933
1939	1,023	1,0319	0,9913
1940	1,081	1,0930	0,9886
1941	1,175	1,1875	0,9891
1942	1,458	1,4825	0,9835

Forrás: Társadalombiztosítási statisztika (1. 7. táblázat)

I: főátlagindex

I': részátlagindex

I'': összetétel-hatás indexe

$I = I' \cdot I''$

12. táblázat

Biztosított dolgozók nominális átlagos napibérének növekménye abszolút értékben (pengő) a növekedés tényezői szerint, valamint átlagos nominál napibérek és standardizált átlagos napibérek az összetétel-hatás kiszűrésével (pengő), minden év december 30-án 1925–1942

Év	K	K'	K''	B	B'
1925	0	0	0	3,39	3,390
1926	-0,05	-0,046	-0,004	3,34	3,344
1927	0,18	0,185	-0,005	3,57	3,575
1928	0,26	0,267	-0,007	3,65	3,657
1929	0,68	0,694	-0,014	4,07	4,084
1930	0,29	0,303	-0,013	3,68	3,693
1931	0,08	0,105	-0,025	3,47	3,495
1932	-0,06	-0,029	-0,031	3,33	3,361
1933	-0,27	-0,243	-0,027	3,12	3,147
1934	-0,27	-0,237	-0,033	3,08	3,113
1935	-0,31	-0,275	-0,035	3,12	3,155
1936	-0,27	-0,238	-0,032	3,12	3,152
1937	-0,21	-0,180	-0,030	3,18	3,210
1938	-0,12	-0,098	-0,022	3,27	3,292
1939	0,08	0,108	-0,028	3,47	3,498
1940	0,27	0,308	-0,038	3,66	3,622
1941	0,59	0,626	-0,036	3,98	4,016
1942	1,55	1,605	-0,055	4,94	4,995

K: átlagos napibérek növekménye 1925-höz képest (pengő)

K': átlagos napibérek növekménye 1925-höz képest az összetétel-hatás kiszűrésével (pengő)

K'': átlagos napibérek növekménye 1925-höz képest a részátlag-hatás kiszűrésével (pengő)

B: átlagos nominális napibérek (pengő)

B': standardizált napibérek az összetétel-hatás kiszűrésével, (pengő)

Forrás: 1. 7. táblázat

3. Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének munkabér-statisztikai táblázatai

A MVGOE, az egyik legjobban szervezett és legkorszerűbb magyar ipari érdekképviselő igen korán felismerte a munkáskérdés lényegét, s már 1903-ban létrehozta Munkásügyi Szervezetét, „az igazságtalan mozgalmak hatálytalantására és a jogos kívánalmak helyes megoldására”.⁴ A Munkásügyi Szervezet 1909-ben Munkaközvetítő Irodát állított fel, 1910. október 18-án tartott plenáris ülésén pedig tagjaira nézve kötelezővé tette a munkabér-statisztika azonos és közösen meghatározott elvek szerint való vezetését, és ennek feldolgozására saját apparátust is létesített.

A Munkásügyi Szervezet adatai igen nagy értéket képviselnek, hiszen az egyesülethez tartozó üzemek minden egyes dolgozójukról egyenként személyi adatlapot vezettek, melyen hétről hétre feljegyezték az összes,

⁴ STROMFELD Ferenc: A MVGOE ötven esztendeje. Bp. 1943. 8.

bérre vonatkozó adatot. Ezeket a kartotéklapokat félévenként összesítették és feldolgozták a Munkásügyi Szervezet munkatársai. A MVGOE táblázatai igen megbízható adatokat tartalmaznak, a KSH statisztikusai is több ízben elismerően nyilatkoztak erről a rendszerről (l. Kovács Norbert és Laky Dezső írásait).

Mielőtt az adatok ismertetésére rátéménk, fel kell hogy hívjam a figyelmet néhány „háttérinformációra.” A MVGOE kötetébebe tömörült gyárak mind Nagy-Budapesten voltak, többségük a Váci út és környékén levő gépgyár. A dolgozók között igen sok a szakmunkás, előmunkás, s a gépipari dolgozók általában is igen szervezettek voltak. Mindezek (fővárosi telephely, szakképzettség magas foka, szervezettség) természetesen a munkabéreken is éreztették hatásukat.

A budapesti vas- és gépgyári munkások átlagos órábéré az országos gyáripari átlagot messze meghaladta, s üzemen belül is a szakképzettség szerint igen nagy mértékben differenciálódott (l. 13/a. táblázat). A legmagasabb átlagos órábért kereső szakmunkások fizetése a napszámos-keresetek 1,6—1,8-szorosa, a nőmunkások béreinek több mint kétszerese volt. (l. 14. táblázat), s a gépgyári szakmunkások évi keresete 2000—2200 pengő körül mozgott a huszas-harmincas években.

13. táblázat (a, b)

Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete, munkabérstatisztika, 1914—1944

13/a táblázat:

Egy munkásra jutó átlagos órabérek szakképzettség szerint (pengőfillérben)

Év	Szakmunkás	Betan. munkás	Napszámos	Munkásnő	Ifjűmunkás	Tanonc	Együtt
1914	82,3	68,4	42,9	37,1	23,2	13,9	61,4
1921	21,3	18,3	13,9	9,2	7,9	3,6	16,3
1922	18,3	15,4	10,0	7,6	5,5	3,2	13,1
1923	73,5	59,7	39,6	32,9	20,8	11,6	57,4
1924	73,0	59,2	39,0	31,6	22,3	11,7	51,7
1925	81,1	64,8	42,8	36,4	26,6	11,5	58,3
1926	80,5	64,7	42,5	38,0	25,8	13,0	58,7
1927	86,0	71,0	49,0	41,0	31,0	14,0	64,2
1928	90,0	75,0	50,0	43,0	32,0	16,0	67,1
1929	92,0	75,0	50,0	43,0	30,0	16,0	67,0
1930	91,0	73,0	50,0	44,0	31,0	15,0	65,6
1931	89,0	72,0	49,0	45,0	28,0	16,0	63,9
1932	86,0	69,0	50,0	45,0	28,0	15,0	62,3
1933	82,0	67,0	47,0	44,0	26,0	13,0	58,8
1934	81,0	67,0	48,0	43,0	25,0	15,0	59,2
1935	81,0	71,0	48,0	42,0	26,0	12,0	59,7
1936	84,0	73,0	48,0	41,0	26,0	13,0	60,6
1937	85,0	74,0	48,0	43,0	27,0	13,0	62,4
1938	87,0	75,0	50,0	42,0	28,0	13,0	62,0
1939	90,0	76,0	51,0	43,0	31,0	14,0	63,7
1940	99,0	86,0	58,0	47,0	34,0	15,0	72,0
1941	116,0	98,0	66,0	52,0	38,0	17,0	83,7
1942	140,0	120,0	82,0	62,0	52,0	24,0	100,2
1943	197,0	171,0	119,0	93,0	78,0	33,0	145,9
1944	213,0	186,0	130,0	100,0	82,0	38,0	158,0

Forrás: MVGOE Évkönyv 1926—1927. Bp. 1928.

MVGOE Munkabér-statisztika (kézirat)

13/b táblázat

Munkáslétszám (fő) a vas- és gépgyárakban, Budapest és környéke, 1914—1944

Év	Szaktmunkás	Betan. munkás	Napszámos	Munkásnő	Ifjűtmunkás	Tanonc	Együtt
1914	7.876	2.613	3.082	802	202	2.088	16.663
1921	12.424	4.281	7.471	2.957	548	2.232	29.913
1922	16.437	6.265	10.006	6.390	797	2.613	42.508
1923	17.027	6.657	10.180	6.810	971	2.789	44.434
1924	13.501	5.398	6.694	5.765	675	2.696	34.729
1925	12.470	5.553	5.721	5.351	532	2.123	31.750
1926	12.030	5.666	5.569	4.795	550	1.913	30.523
1927	14.717	7.118	7.185	5.857	830	1.964	37.571
1928	15.234	7.061	7.359	5.810	776	2.180	38.420
1929	14.602	7.088	7.318	6.042	804	2.536	38.390
1930	12.138	5.720	5.432	5.581	627	2.476	31.974
1931	8.816	4.270	3.951	4.675	404	1.959	24.075
1932	7.670	4.020	3.632	4.626	354	1.522	21.824
1933	7.883	4.413	3.632	5.057	382	1.444	22.811
1934	8.901	5.042	4.294	6.361	406	1.559	26.563
1935	10.273	6.808	4.941	7.154	556	1.949	31.681
1936	11.734	8.015	5.577	8.194	770	2.154	37.164
1937	14.435	9.751	6.553	9.590	863	2.614	43.806
1938	16.976	11.439	8.568	14.477	1.201	2.870	55.531
1939	22.809	16.561	12.382	20.455	1.313	3.555	77.075
1940	23.504	15.664	11.582	16.964	1.239	3.890	72.843
1941	25.831	17.104	13.658	15.234	1.095	4.541	77.463
1942	29.221	20.638	15.774	22.160	1.369	4.880	94.042
1943	33.324	23.416	15.239	23.284	1.301	4.999	101.563
1944	35.274	25.521	16.458	24.944	1.258	5.433	108.888

Forrás: MVGOE Évkönyv 1926—1927. Bp. 1928.
 MVGOE Munkabér-statisztika 1938—1944 (kézirat)

14. táblázat

Szakt munkások bérei a napszamosok és nómunkások munkabérének százalékában, Nagy-Budapest vas- és gépgyáraiban 1914—1944

Év	Szakt munkásbérek a	
	napszamosok	nómunkások
	béreinek százalékában	
1914	192	222
1921	153	232
1922	184	242
1923	186	223
1924	187	231
1925	189	223
1926	189	212
1927	176	210
1928	180	209
1929	180	214
1930	182	207
1931	182	198
1932	177	191
1933	174	186
1934	169	188
1935	169	193
1936	175	205
1937	177	198
1938	174	207
1939	176	209
1940	171	211
1941	176	223
1942	171	226
1943	166	212
1944	164	213

Forrás: I. 13. táblázat

A vas- és gépipari átlagos órabérek alakulása a korábban elemzett adatsorokénál jóval kisebb hullámzást mutat. A csúcsértéket 1928-ban érték el az átlagos órabérek (a szakt munkásoké 1929-ben), 1925—1928 között évi 4,8%-os növekedés, 1928—1933 között évi átlagos 2,6%-os csökkenés jellemzi a gépipari átlagos órabérek alakulását. 1933-ban megáll a bérek csökkenése, ettől fogva 1940-ig évi 2,93%-kal nőnek az átlagos órabérek, a háborús években (1941—1944) pedig a nominális bérek robbanásszerű, évi átlagos 21,72%-os növekedése lép fel (I. 15. táblázat). A válság éveit alatt a nominális bérek igen kis mértékű csökkenését mutatja az is, hogy az átlagbérek magassága, az ifjómunkásokat kivéve, nem csökken egyik szakt képzettségi kategóriában sem az 1925. évi érték alá (I. 16. táblázat).

Végül a szakt képzettségi összetétel átlagbérekre gyakorolt hatását megvizsgálva (I. 17. táblázat) azt mondhatjuk el, hogy ez esetben is érvényesült az a tendencia, hogy alacsonyabb átlagbérekkel jellemzett kategóriák részarányának növekedése az átlagbéreket lefelé nyomta. Az összetétel-hatásból eredő átlagbér-csökkenés néhány évben igen magas, 6—7%-os, 1937-ben pedig egyenesen 21,3%-os volt.

15. táblázat

Névleges átlagos órabérek Nagy-Budapest vas- és gépgyáraiban (pengőfillér), bázis- és láncindex 1914—1944

Év	Névleges átlagos órabérek (pf)	Bázisindex-sor 1925 = 100	Láncindex-sor előző év = 100
1914	61,4	105,3	—
1921	16,3	28,0	26,5
1922	13,1	22,5	80,4
1923	57,4	98,5	43,8
1924	51,7	88,7	90,1
1925	58,3	100,0	112,8
1926	58,7	100,7	100,7
1927	64,2	110,1	109,4
1928	67,1	115,1	104,5
1929	67,0	114,9	99,9
1930	65,6	112,5	97,9
1931	63,9	109,6	97,4
1932	62,3	106,9	97,5
1933	58,8	100,9	94,4
1934	59,2	101,5	100,7
1935	59,7	102,4	100,8
1936	60,6	103,9	101,5
1937	62,4	107,0	103,0
1938	62,0	106,3	99,4
1939	63,7	109,3	102,7
1940	72,0	123,5	113,0
1941	83,7	143,6	116,3
1942	100,2	171,9	119,7
1943	145,9	250,3	145,6
1944	158,0	271,0	108,3

Forrás: MVGOE Évkönyv 1926—1927. Bp. 1928.
MVGOE munkásstatistikai táblázatok 1938—1944

16. táblázat

Bázis-bérindexsor szakképzettség szerint a MVGOE adatai alapján 1914—1944. 1925 = 100

Év	Szaktmunkás	Betan. munkás	Napszámos	Munkásnő	Ifjűtmunkás	Tanonc	Együtt
1914	101,5	105,6	100,2	101,9	87,2	120,9	105,3
1921	26,3	28,2	32,5	25,3	29,7	31,3	28,0
1922	22,6	23,7	23,4	20,9	20,7	27,8	22,5
1923	90,6	92,1	92,5	90,4	78,2	100,9	98,5
1924	90,0	91,4	91,1	86,8	83,8	101,7	88,7
1925	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1926	99,2	99,8	99,3	104,4	97,0	113,0	100,7
1927	106,0	109,6	114,5	112,6	116,5	121,7	110,1
1928	111,0	115,7	116,8	118,1	120,3	139,1	115,1
1929	113,4	115,7	119,2	118,1	112,8	139,1	114,9
1930	112,2	112,7	116,8	120,9	116,5	130,4	112,5
1931	109,7	111,1	114,5	123,6	105,3	139,1	109,6
1932	106,0	106,5	116,8	123,6	105,3	130,4	106,9
1933	101,1	103,4	109,8	120,9	97,7	113,0	100,9
1934	99,9	103,4	112,1	118,1	94,0	130,4	101,5
1935	99,9	109,6	112,1	115,3	97,7	104,3	102,4
1936	103,6	112,7	112,1	112,6	97,7	113,0	103,9
1937	104,8	114,2	112,1	118,1	101,9	113,0	107,0
1938	107,3	115,7	116,8	115,3	105,3	113,0	106,3
1939	111,0	117,3	119,2	118,4	116,5	121,7	109,3
1940	122,1	132,7	135,5	129,1	127,8	130,4	123,5
1941	143,0	151,2	154,2	142,8	142,9	147,8	143,6
1942	172,6	185,2	191,6	170,3	195,5	208,7	171,9
1943	242,9	263,9	278,0	255,4	293,2	287,0	250,3
1944	262,6	287,0	303,7	274,6	308,3	330,4	271,0

Forrás: MVGOE Munkabér-statisztikai táblázatai 1938—1944
 MVGOE Évkönyv 1926—1927. Bp. 1928.

17. táblázat

A MVGOE munkabér-statisztikái alapján számított standardizált index-számok 1914—1943. 1914 = 1

Év	I	I'	I''
1914	1	1	1
1921	0,265	0,272	0,973
1922	0,214	0,223	0,960
1923	0,935	0,978	0,956
1924	0,842	0,880	0,957
1925	0,949	0,978	0,970
1926	0,957	0,978	0,979
1927	1,046	1,064	0,983
1928	1,093	1,113	0,982
1929	1,092	1,130	0,968
1930	1,068	1,115	0,957
1931	1,041	1,101	0,946
1932	1,015	1,076	0,943
1933	0,958	1,014	0,945
1934	0,964	1,029	0,937
1935	0,973	1,034	0,940
1936	0,987	1,056	0,935
1937	1,016	1,291	0,787
1938	1,010	1,092	0,925
1939	1,039	1,122	0,925
1940	1,173	1,144	0,943
1941	1,364	1,430	0,954
1942	1,633	1,740	0,939
1943	2,377	2,485	0,956

Forrás: 1. 13. táblázat

A reálbérek kérdése

A munkabér-viszonyokra vonatkozó vizsgálatok egyik legkényesebb része éppen a reálbérek kérdése. Különösen igaz ez a két világháború közötti időszakra, sajnálatos módon a korszak statisztikusai nem dolgoztak ki igazán szerencsés árindekszámítási módszert, és bonyolítja a helyzetet, hogy a munkásság bérvizsnyainak vizsgálatánál nem is általános, hanem speciális, a munkásság fogyasztási szerkezetét (s persze ez sem egységes) tükröző árindekre lenne szükségünk.

Gál Benő életfenntartási költség indexe, melyet a Szakszervezeti Értesítő hasábjain közölt rendszeresen (1. 18. táblázat) 5 tagú munkáscsalád feltételezett szükségletei alapján készült ugyan, s igen sokféle kiadástípust tartalmaz (a szárazbaktól a kukapénzig), ám jellemző rá, hogy a család heti 3 kg-os húsfogyasztása több mint kétszeresét teszi annak a valószínű átlagos húsfogyasztásnak, ami az Illyefalvi- féle, munkáscsaládoknál készített háztartás-statisztikák alapján számítható.⁵

Hasonlóan fiktív adatokra épül a Központi Statisztikai Hivatal által készített árindeks is (1. 18. táblázat). Mivel azonban jelenleg nem rendelkezem más, pontosabb számítási módszerrel, ezért a KSH indexét használtam fel (1. 20. táblázat).

⁵ ILLYEFALVI. Lajos: Munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest Székesfővárosi Statisztikai Hivatal. Bp. 1932.

18. táblázat

A KSH és a Szakszervezeti Értesítő létfenntartási költség-indexsora 1921—1942

Év	KSH indexe 1925 = 100		A Szakszervezeti Értesítő indexe 1925=100 lakáskölts. együtt
	lakás nélkül	lakással	
1921	45,4	—	—
1922	54,6	—	46,1
1923	82,4	—	68,7
1924	121,0	113,7	108,1
1925	100,0	100,1	100,0
1926	100,0	103,9	100,9
1927	105,0	110,8	93,9
1928	107,6	115,7	99,3
1929	101,7	110,8	99,5
1930	87,4	97,7	98,0
1931	87,4	97,9	93,7
1932	82,4	93,1	84,6
1933	74,2	86,1	78,0
1934	74,6	86,5	77,0
1935	80,3	91,5	81,0
1936	85,1	95,2	81,6
1937	91,9	101,8	86,4
1938	90,0	100,0	—
1939	90,3	100,3	—
1940	107,0	115,2	—
1941	133,8*	138,9*	—
1942	147,3*	151,0*	—

* Hatósági árak alapján

Forrás: Statisztikai Évkönyvek 1921—1944
Szakszervezeti Értesítő 1919—1938

19. táblázat
Nominális órabérek, pengőfillérben 1921—1944

Év	Gyártipari órabérek	Társadalombizt. órabérek	MVGOE órabérek
1921	22	n. a.	16,3
1922	21	5,2	13,1
1923	23	10,5	57,4
1924	43	37,9	51,7
1925	52	37,9	58,3
1926	55	37,2	58,7
1927	57	39,9	64,2
1928	60	41,1	67,1
1929	60	45,6	67,0
1930	60	41,5	65,6
1931	57	39,6	63,9
1932	54	38,5	62,3
1933	50	35,6	58,8
1934	47	35,6	59,2
1935	47	34,8	59,7
1936	43	34,6	60,6
1937	45	36,3	62,4
1938	48	38,2	62,0
1939	51	40,9	63,7
1940	57	43,2	72,0
1941	n. a.	n. a.	83,7
1942	n. a.	n. a.	100,2
1943	n. a.	n. a.	145,9
1944	n. a.	n. a.	158,0

Forrás: Id. a Függelékben közölt korábbi táblázatot

20. táblázat
Nominális- és reálbérindex-sorok 1921—1944

Év	Nominális bérindex 1925 = 100			Reálbérindex 1925 = 100 ¹		
	Gyáripari	Társ. bizt.	MVGOE	Gyáripari	Társ. bizt.	MVGOE
	átlagórabérek alapján			átlagórabérek alapján		
1921	42,3	n. a.	28,0	83,2*	n. a.	61,7*
1922	40,4	13,9	33,5	74,0*	25,5*	41,2*
1923	44,2	27,4	98,5	53,6*	33,3*	119,5*
1924	82,7	99,4	88,7	72,7	87,4	78,0
1925	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1926	105,8	98,5	100,7	101,8	94,8	96,9
1927	109,6	105,3	110,1	98,9	95,0	99,4
1928	115,4	107,7	115,1	99,7	93,1	99,5
1929	115,4	120,1	114,9	104,2	108,4	103,7
1930	115,4	108,6	112,5	118,1	111,2	115,1
1931	109,6	102,4	109,6	112,0	104,6	112,0
1932	103,8	98,2	106,9	111,5	105,5	114,8
1933	96,2	92,0	100,9	111,7	106,9	117,2
1934	90,4	92,0	101,5	104,5	106,4	117,3
1935	90,4	90,9	102,4	98,8	99,3	111,9
1936	82,7	92,0	103,9	86,3	96,0	108,5
1937	86,5	93,8	107,0	85,0	92,1	105,1
1938	92,3	96,5	106,3	92,2	96,4	106,2
1939	98,1	102,4	109,3	97,8	102,1	109,0
1940	109,6	108,0	123,5	95,1	93,8	107,2
1941	n. a.	117,4	143,6	n. a.	84,5**	103,4**
1942	n. a.	145,7	171,9	n. a.	96,5**	113,8**
1943	n. a.	n. a.	259,3	n. a.	n. a.	n. a.
1944	n. a.	n. a.	271,0	n. a.	n. a.	n. a.

¹ KSH létfenntartás-költség indexe alapján, lakásköltségek beszámításával

* lakásköltségek beszámítása nélkül

** Hatósági árak alapján számított árindex szerint

Forrás: A függelékben közölt korábbi táblázatok

Az elvégzett számítások azt mutatják, hogy a két világháború közötti erős árszínvonal-hullámzások befolyásolták a reálbérek alakulását is. Mivel az ármozgások iránya a bérek mozgásával általában megegyezett, ezért a reálbérindex a névleges bérek indexénél kisebb hullámzást mutat, alakulása jóval kiegyenlítettebb valamennyi korábban ismertetett adatforrás esetében.

Az 1924. után sem szűnő, legfeljebb mérséklődő inflációs nyomás a viszonylag gyors nominális béremelkedést erősen tompította. A KSH-féle árindex alapján számított reálbérek évi átlagban 1-2%-os növekedést mutatnak az 1925—1929 közötti időszakra, vagyis a bérek vásárlóértéke gyakorlatilag stabilizálódott.

1929-től a névleges bérek csökkenését ellensúlyozza az árszínvonal csökkenése. Az ekkor érvényesülő agrárról eredményeképpen a reálbérek értéke még emelkedik, és 1934—1935-ig (a gépgyárakban pedig a válságidőszak egészében) nem csökken az 1929-es színvonal alá. Mindez azt jelentette (amennyiben elfogadjuk

a KSH-féle árindex érvényességét), hogy azok életszínvonala, akik a válságévekben is alkalmazva voltak, nem csökkenhetett lényegesen a megelőző időszakhoz képest.

Az árszínvonal 1933-tól újra emelkedni kezdett, ami a nominális bérek kezdődő növekedését visszafogta. Az árak és bérek emelkedése ezáltal nem is párhuzamosan indult meg, s ez a néhány éves (1933—1936) eltérés is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a reálbérek mélypontjukat 1937-ben érték el. A vas- és gépgyárak esetében csak helyi minimumról beszélhetünk, hiszen a reálbérek az 1925-ös és az 1929-es értéknél egyaránt nagyobbak a fordulóponton.

A második világháború alatti évekről kevés és eléggé megbízhatatlan adattal rendelkezünk. A 20. táblázat alapján az árszínvonal robbanásszerű emelkedése követte (a társadalombiztosítási statisztika szerint pedig meg is haladta) a nominális bérek igen gyors emelkedését. A 21. táblázat a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete által készített reálbérszámításokat tartalmazza. A MVGOE statisztikusai által használt árindex típusa sajnos nem ismeretes, s ez megnehezíti a KSH-féle adatsorral való összehasonlítást. A két reálbér-indexsor, bár irányában megegyezik, a MVGOE számítása (a lakásköltségeket nem tartalmazza) lényegesen nagyobb mértékű reálbér-emelkedést mutat a harmincas évekre, mint a KSH-féle reálbérindex (ez a lakásköltségek beszámításával készült).

A 22. táblázat áttekinti a nominális és reálbérek alakulását az 1925—1940 közötti években az eddig vizsgált adatsorok alapján.

21. táblázat
Reálbérek és reálbérindexek 1921—1944

Év	MVGOE* reálórabérek (pengőfillér)	Reálbérindex 1934 = 100	1925 = 100
1921	30,11	45,18	61,5
1922	20,22	30,34	41,3
1923	59,58	87,91	119,7
1924	35,90	53,87	73,3
1925	48,95	73,45	100,0
1926	49,36	74,07	100,8
1927	51,35	77,06	104,9
1928	52,42	78,66	107,1
1929	55,38	83,10	113,1
1930	63,03	94,58	128,8
1931	61,45	92,21	126,5
1932	63,56	95,38	129,9
1933	66,59	99,92	136,0
1934	66,64	100,0	136,1
1935	63,45	95,21	129,6
1936	59,81	89,75	122,2
1937	57,02	85,56	116,5
1938	57,88	86,85	118,2
1939	59,35	89,06	121,3
1940	56,54	84,84	115,5
1941	52,59	78,92	107,4
1942	57,16	85,77	116,7

* Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete reálbérszámítások, lakásköltségek beszámítása nélkül.

Forrás: MVGOE 1926—1927
MVGOE munkabér-statisztikai táblázatok (kézirat)

22. táblázat

Nominális és reálbérek évi átlagos alakulásának összehasonlító táblázata 1925—1944

Időszak	Nominális bérek	Reálbérek	
	évi átlagos alakulása (%)		
		1.	2.
1925—1929	3,5—4,7	0,9—2,0	3,1
1929—1935	-1,9—(-4,5)	0,17—(-2,5)	0,37
1929—1937			
1935—1940	3,5—3,9	0,6—3,8	-0,3
1937—1940			

1.: KSH-féle létfenntartási költségindex alapján számítva

2.: MVGOE reálbérlétreindexe alapján számítva

Forrás: a korábban közölt táblázatok

Összefoglalás

Az eddig áttekintett adatokat összefoglalva, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a munkásság bérvizonyai, valós társadalmi rétegezettségének megfelelően, igen differenciáltak voltak. Még a vizsgált három, igen aggregált adatsorból is kitűnik, hogy milyen erősen meghatározta a munkabérek magasságát a végzett munka helve (Budapest vagy vidék), a munka jellege (ágazat, iparág a szakképzettség foka, a neme. A munkabérek közötti négy-ötszörös eltérések sem tekinthetők éppen ezért rendkívülinek. A munkabérek alakulásáról az is elmondható, hogy jóval kiegyenlítettebb volt annál, amit a korábbi kutatások alapján feltételeztek. Az inflációs évek valóban rendkívül alacsony munkabéreirenk kívül (ennek azonban véleményem szerint a bérvizonyokon túlnyúló okai vannak), nem tapasztalható nagyon erős hullámlás. Sem a névleges, sem a reálbérek nem csökkentek nagyon drasztikusan 1929-et követően, a válság alatti nyomor ezért inkább a foglalkoztatottság mértékének erős visszaesésével, s nem a munkabérek alakulásával függhet össze.

A munkabér-vizonyokat vizsgáló tanulmányokban rendszerint felmerül az első világháborút megelőző évekkel való összehasonlítás kérdése. A bemutatott négy idősor közül mindössze kettő rendelkezik 1914 előtti adatokkal, a gyáripari és a MVGOE statisztika. Ezek alapján megállapítható, hogy a gyáriparban már 1925-ben, a gépgyárakban pedig 1926-ban elérték az 1913- illetve 1924-es bérszínvonalat. A MVGOE-hez tartozó gyárakban a háború előtti fél év átlagbéreit mindössze az 1933—1936 közötti négy évben nem érték el az átlagkeresetek, míg a gyáriparban 1932—1939 között. Meg kell azonban említeni, hogy számos iparágnál ez az időszak jóval rövidebb volt, és a 3. táblázat adatai alapján egyedül a gépgyártás esetében következett be az, hogy az 1913-as bérszínvonalat a két világháború közötti időszak egyetlen évében sem érték el a munkabérek (ez azonban nem áll már Nagy-Budapest vas- és gépgyáira).

A munkabérek kapcsán ki kell még térni a természetbeni juttatások kérdésére. Ezek pénzértékét — az átszámítás módszertani nehézségei miatt és az adatok tisztasága érdekében — gyakran nem számították hozzá a statisztikusok a készpénzben fizetett bérekhez (így pl. nem szerepel sem a gyáripar, sem a MVGOE bértatisztikájában), holott a természetbeni juttatások (lakás, tüzelő, cipő, ruha, élelmiszer stb.) — különösen egyes munkakategóriáknál igen jelentősek voltak, s értékben nemegyszer megközelítették a készpénzbérek ötven százalékát.

A 23. táblázatban tisztviselők és az átlagosnál jobban kereső vas- és gépgyári munkások kereseteit hasonlítottam össze. Az adatokból kitűnik, hogy a szakmunkások bérei végig igen jelentősen meghaladták, a betanított munkások keresetei pedig fokozatosan megközelítették, majd elhagyták a tisztviselői fizetéseket. Míg

a tisztviselők keresetei a válság alatt, és egészen 1938-ig csökkentek, és később sem érték el az 1929-es szintet, a munkabérek már 1934-től újra nőttek, és 1940-ben már meghaladták az 1929. évi magasságot.

A munkásság életviszonyait a béreken túl még igen sok tényező befolyásolta, legelsősorban talán a munkanélküliség, de a családon belüli kereső—eltartott—arány, a lakásviszonyok és még sok egyéb. Az eddigiekben vizsgált adatok tükrében azonban, azt hiszem elmondható, hogy a munkásság életkörülményei nem jellemezhetők az általános nyomor kategóriáival. Az átlagbérek, különösen több kereső esetén, szolid megélhetést biztosíthattak a családok részére, a képzettebb munkakategóriák, a kulcsiparágak fővárosi nagyüzemeiben dolgozók számára pedig már-már polgári életszínvonalat garantálhattak.

23. táblázat

Tisztviselői és munkáskeresetek (pengő) 1929—1940

Év	Magántisztviselők és állami üzemek tisztviselőinek évi átlagkeresete	Vas- és gépgyári	
		szakmunkások	betanított munkások
		évi átlagos munkabére (P)	
1929	2052,4	2325,0	1895,4
1930	2007,9	2260,0	1813,0
1931	1948,6	2154,3	1742,8
1932	1849,9	1961,5	1573,9
1933	1751,1	1932,3	1578,8
1934	1691,2	1939,3	1604,1
1935	1683,2	1976,3	1732,3
1936	1645,7	2214,9	1924,8
1937	1633,8	2161,8	1882,0
1938	1644,5	2162,2	1864,0
1939	1747,3	2222,0	1875,4
1940	1823,4	2406,6	2091,6

- Forrás: 1. Magyar Gazdaságkutató Intézet, helyzetjelentések 1944.
2. MVGOE munkabér-statisztikai táblázatai (az órabérek átszámítása éves bérekké a termelési, gyári üzemi statisztika munkajídő-adatain alapul.)

A regionális gazdaság- és társadalomtörténet néhány módszertani problémája

Az utóbbi években sűrűbben jelennek meg város- és falumonográfiák. Jelenleg is több várostörténeti munka szerkesztése és kiadása van folyamatban. (Pl. Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely, Szentes és Békéscsaba több kötetesre tervezett monográfiái.) A helytörténeti, s elsősorban várostörténeti kötetek gazdaság- és politikátörténeti fejezetei általában egyre színvonalasabbá válnak. Mályusz Elemérnek több mint fél évszázaddal ezelőtti megállapítása — a helytörténet művelése — módszeres iskolázottságon keresztül nem ment, vidéken élő történetkedvelőkre hárul, a falumonográfiák egy részére azonban ma is igaz.¹ S mindezen túl, egy-két kivételtől eltekintve ma is találó Gunst Péter 1979-ben megfogalmazott jellemzése: „A magyar történettudomány mindmáig csupán két terrénumon ismer: az országos fejlődés vizsgálatát és a helytörténetet.”²

A két terrénum közötti „hídépítés” talán éppen a társadalomtörténeti kutatások szempontjából a legsürgősebb. Egyrészt az új szemléletű vizsgálódások kellő mélységben többnyire csak települési szinten végezhetők el, vagy pedig kimondottan mikroszinten a család és az egyéni életpályák, ill. kapcsolathálók elemzésével vezethetnek megfelelő eredményre. Másrészt, ha létezik is a gazdasági szférában határozott regionális tagolódás egy országon belül, s elkülöníthetők a gazdasági régiók, ezek elemzése önmagában nem tárhatja fel a maga teljességében a társadalom térbeli jellemzőit. Hiszen az utóbbinak gazdasági szférától eltérő, öntörvényű sajátosságai részben más térbeli dimenziókban és formákban nyilvánulnak meg.

Fölvetődik a kérdés, hogy a társadalomnak a település oldaláról történő vizsgálatában — csak a régiók, vagy történeti tájak lehetnek alapegységei? Véleményünk szerint a társadalom történeti, térbeli sajátosságainak feltárásában csak egyik fontos, de nem kizárólagos út a régiók monografikus elemzése.

A regionális történeti vizsgálatok hazai tapasztalatai

A regionális történeti kutatások elméleti kérdéseivel hazánkban kevés szerző foglalkozott eddig átfogóan, az elmélet és az empiria oldaláról is közelítve. Faragó Tamás viszont a „Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség” című tanulmányában nem csupán áttekinti a településtörténet, településföldrajz, regionális gazdaságtan, szociológia stb. térbeliséggel kapcsolatos fogalmait, hanem saját elméleti modell kialakítására törekszik.³ Modellje egy 18. századra vonatkozó monografikus jellegű regionális társadalomtörténeti tanulmány elméleti megalapozását szolgálja. Az általa javasolt módszer lényege a következő: „néhány jellemző segítségével megpróbáljuk a különböző típusú megközelítések során megfogható téregységek (pl. vonzáskörzetek, gazdasági mikrokörzetek) lokalizálását, s azokat egymásra vetítve a határaik egybeesése révén kirajzolódó területet tekintjük történeti tájnak, majd vizsgálattal ellenőrizzük, hogy tényleg lehetséges-e ily módon létrehozott téregység rendszerként való értelmezése és leírása.”⁴

¹ Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladata. Századok 58/1924. 5. 39.

² Gunst Péter: Néhány megjegyzés egy akadémiai agrártörténeti kutatócsoport feladatairól. Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet (Szerk.: Gunst Péter) Bp. 1979. 202.

³ Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. Budapest, 1984. 1—34.

⁴ Uo. 16.

Faragó Tamás történeti tájfogalma minden bizonnyal tökéletesen megfelel arra a célra, amire szánta a szerző, hogy a 18. századra vonatkozó regionális társadalomtörténeti tanulmányának egyik módszertani alapja legyen. Konkrét kutatások azonban azt bizonyítják, hogy a 19. század végétől, a századfordulótól a gazdasági mikrokörzetek és a vonzáskörzetek esetenként egyáltalán nem esnek egybe, így ez a történeti tájfogalom az általunk vizsgált korszakra csak részben alkalmazható. Pl. Beluszky Pál feltárta (konkrétan 1900-tól, hogy a szűkös természeti adottságokkal rendelkező Cserehát írtványainak kis lélekszámú falvaiban, az egyoldalú agrárjelleg, az alacsony színvonalú termelési technika s ezzel összekapcsoltan az életkörülmények tradicionális jellege következtében a demográfiai folyamatok is hasonlóan alakultak. A Cserehát a társadalmi-gazdasági élet legtöbb elemét figyelembe véve egyveretű területi egység, „homogén körzet”. Funkcionális (termelési, ellátási, forgalmi stb.) kapcsolatok azonban nem fűzik egységbe a Cserehátat, ilyen jellegű kapcsolatok a körzeten kívüli központokkal, településekkel alakulnak ki.⁵ Vagyis ez esetben a „mikrokörzet” és vonzási kapcsolatai között nincs olyan egybeesés, melynek alapján „kirajzolódna” az a terület, amelyet Faragó Tamás definíciója alapján történeti tájnak tekinthetünk.

Nagyon valószínű, hogy Beluszky Pál hipotézise, miszerint a kétségtelenül megjelenő homogén magterületeken túl, a különböző szempontból más-más körzetekhez tartozó térségek alapvető jellegét esetenként éppen ez az átmeneti helyzet, mozaikszerűség, a határzóna-jelleg adja — egyik fontos jellemzőjét ragadja meg a magyar gazdaság két világháború közötti térszerkezetének.⁶

Ezekre a „határzóna”-jellegű területekre példaként két területet elemez külön is a fentebb idézett szerző (persze mint geográfus elsősorban a jelen szemszögekből); a Közép-Tiszavidéket és a Berettyó-Körösvidéket. Ezért, ha röviden is, de utalnunk kell e területek történeti fejlődésének alapvonásaira. Ez a két táj — Márkus István kifejezését idézve — „az utófeudalizmus megmerevedésének jellegzetes területe”.⁷ Itt, az Alföld jó részénél hamarabb kimerültek az „alföldi út” lehetőségei, s a 18. század végétől már a „fejlesztő-korszerűsítő, dinamizáló értelmiségi funkciórendszer” modelljét kezdi felváltani „refeudalizáló értelmiségi funkciórendszer”, s ezzel szorosan összekapcsolódva megmerevedő gazdálkodási formák és társadalmi szerkezetek. A 19. század polgári városfejlődése csak kis helyi központokat hozott létre a területeken. A két világháború közötti korszakban, e két terület éppen elmaradottsága alapján alkot homogén egységet, viszont „városai” jórészt ezek alsóbb szintű, a közigazgatáshoz kapcsolódó funkciókkal kapcsolódnak „vidékkükhöz”.

Miután a vonzáskörzeti kapcsolatok vonatkozásában több kérdőjel vetődött fel, vizsgáljuk meg közelebbről Faragó Tamás definíciójának másik aspektusát — néhány fontos jellemző segítségével egy adott területen megpróbálkozunk a mikrokörzetek lokalizálásával. Ezúttal egy fejlettebb térséget, Sopron vármegyét választottuk az elemzés terepéül. A vármegye településeinek foglalkozási szerkezetét, a mezőgazdaság birtokviszonyait, a termelés színvonalát jelző adatokat és a különböző demográfiai mutatókat térben megjelenítve — a két világháború közötti korszakra vonatkozóan „összerakhatatlan” mozaikokat kapunk.

A történeti táj fogalmának általános jellegű meghatározását eddig egyedül Tóth Tibor kísérelte meg. Szerinte történeti tájon „olyan hosszútávon is változatlan területi-ökonómiai szociális egységet értünk, melyet döntően a gazdaság más egységeitől elkülönítő funkcionális rendszer jellemez, s ehhez egyúttal a társadalmi fogyasztás speciális rendszere is kapcsolódik.”⁸

Orosz István kutatásai alapján megállapíthatjuk, hogy a hegyaljai mezővárosok a 17—18. században valóban ökonómiai és szociális egységet képeztek, a környező településektől elkülönülő funkcionális rendszer

⁵ Beluszky Pál: Hittétel vagy a gazdasági földrajz alap kategóriája — avagy létezik-e komplex gazdasági körzetek? Földrajzi Értesítő 1982/2—3. 302.

⁶ L. Beluszky Pál i. m. uo. 322. Beluszky Pál: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön. Alföldi Tanulmányok 1981. V. kötet. Békéscsaba, 1981. 131—157.

⁷ Márkus István: Az „alföldi út” és megtorpanása. Valóság, 1986/4.

⁸ Tóth Tibor: A történeti tájak kérdéséhez. In: Tóth Tibor: Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. (Szerk. Tóth Tibor), MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények. Pécs, 1980. 17. 204.

jellemezte őket. Für Lajos tanulmánykötete igazolja, hogy a 19. század végétől a Duna-Tisza köze kertkultúrák tanyarendszere egészen sajátos gazdasági és társadalmi képződmény, mozaikszerű történeti táj.⁹ Azonban érdemes arra is utalnunk, hogy a termelőerők fejlődésével a jellemző térszerkezeti elemek átalakulnak, változnak és ezzel részben összekapcsolódva társadalomszerkezet területi-települési jellemzői is.

Nem véletlen, hogy Erdei Ferenc a „Futóhomok”-ban Pest—Pilis—Solt—Kiskun és Bács-Bodrog vármegyék „történeti” kistájaként kutatva kiemelte a „Három Várost”, annak ellenére, hogy „városoknak még nem egészen városok, polgáriaknak nem polgáriak, csak útban vannak mindkettő felé.”¹⁰ Viszont Erdei szerint ezek képviselik az igazi mezővárost, mely „a magyar társadalomnak páratlan erjesztő góca”.¹¹

Az általa egységként elemzett Pest vidéket is — vagyis a budapesti agglomeráció egy szelétét —, rendkívül heterogén társadalomként jellemzi. A Pest vidéki társadalmat előrehaladott polgárosodás jellemzi, ugyanakkor a birtokviszonyok jellege miatt és a nagy közlekedési elszigeteltség folytán jelentékeny területek maradnak ki szinte teljesen ebből a folyamatból. „Két sziget” a rendi társadalmat őrzi még: az egyiknek a centruma az alsódabasi járás középső része, Dabas—Gyón—Ócsa, a másiknak az aszódai járás. Mindkét helyen erősen részesedik a középszerű és a nagybirtok, a parasztság hosszú ... jobbágysorkokat élt át, ma is nehezen lendül ki parasztállapotából.¹² Ugyanakkor az Erdei által feltárt történeti táj tagozódáson belül is találunk olyan egységet — így pl. a Duna mellék őszi parasztfalvai —, melyek lassan mozduló homogén társadalmat alkottak. E vidékre kétségtelenül alkalmazható mind Faragó Tamás, mind Tóth Tibor történeti táj fogalma. Ugyanakkor, mint korábban már néhány példán illusztráltuk, esetenként a történeti táj vagy régió körülhatárolása megoldhatatlan. S ezen túl a régió-koncepció egyedül nem is alkalmas arra, hogy egy adott térségben a gazdaság, a társadalom és politika szférájának más-más térbeli struktúrájú viszonyait feltárja.

A regionális történeti elemzés külföldi tapasztalatai

A problémák megoldása érdekében célszerű a külföldi irodalomban is tájékozódni. Franklin F. Mendels szerint a nemzeti történetírás feladata, hogy szintézist alkosson: a teljes épületet, melyhez a regionális és helytörténeti tanulmányok teremtik az építő köveket.¹³ Az „alulról építkező” történettudomány teremtheti meg annak lehetőségét, hogy az empiria és elmélet termékenyítő kölcsönhatást teremtsen egymással. Így kerülhet elő az a munkamegosztás, hogy a szuggesztív hipotézisek szellemes kombinációit alkotó, levéltárakat ritkán látogató kutatók a „történészek”. A másik oldalon a levéltárakban szorgoskodó kutatóknál a szélesebb elméleti általánosításokhoz nincsenek meg a megfelelő elméleti keretek, így megmaradnak helytörténészek (a kivételek erősítik a szabályt!). A helytörténet és országos történet, két egymással közvetlenül összekapcsolhatatlan terrén, egymáshoz közelítésére a történettudomány az utóbbi években a „régio”, a „történeti táj” s egyéb hasonló fogalmakat próbálja felhasználni közvetítőként.

Visszatérve Mendels szellemes gondolatához, hasonlata önmagában felkínálja a kérdést, az építőköveket milyen „kötőanyaggal” kössük össze. Hiszen feltételezve azt a ma még egyetlen országban sem létező helyzetet, hogy a régiótörténetek vagy tájtörténetek az adott ország egész területét felölelik, akkor is felvethető, hogy a régiók „mozaikjaiból” hogyan lehet megkapni az „egészet”, az országos képet.¹⁴ „A döntő módszertani probléma

⁹ Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle 1975. (17) 1—2. sz. 25—41. Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

¹⁰ Erdei Ferenc: Futóhomok. Szikra, Budapest, 1957. 79.

¹¹ Uo. 70.

¹² Uo. 50.

¹³ Franklin F. Mendels: Seasons and Regions in Agriculture and Industry During the Process of Industrialization. In: Sidney Pollard (Hg.) Region und Industrialisierung. Göttingen. Vandenhoeck — Ruprecht 1980. 177.

¹⁴ Franklin F. Mendels fentebb idézett tanulmányában széles áttekintést ad az e problémát elemző irodalomról. Számunkra módszertani szempontból a legérdekesebb fejtegetés Raymond Williams: Culture című munkája, London, Fontana 1981, 33—34.

tehát az, hogy eljussunk az egyes régiók valódi egymásra hatásának felismeréséig is, annak a bonyolult kölcsönhatásának a tisztázásához, hogy az egyidejűleg egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen arányban befolyásolják egymást.¹⁵ Ránki György fentebb idézett gondolatát — mely több országot átfogó történeti régiókra vonatkozik, úgy véljük tovább kell folytatni újabb elméleti problémák felvetésével. Annál is inkább, mert mi csak egy nemzetgazdaságon belüli térszerkezetet próbálunk elemezni. S ez pedig mind történeti, mind geográfiai értelemben teljesen más „dimenziót” jelent.

A nemzetgazdaság keretén belül a következő problémák vetődnek fel: a régiók, vagy történeti tájak közötti bonyolult kölcsönhatásokat milyen tényezők közvetítik? Milyen típusú a területi munkamegosztás a településhálózat magasabb hierarchikus szintjén álló, sokrétféle városi alapfunkciókkal rendelkező központ vagy központok és a vonzáskörzetükbe tartozó települések között? Az egyes feltételezett régiók központjai között milyen jellegű kapcsolatok, kölcsönhatások alakultak ki? A fentebb felsorolt, konkrét empirikus elemzést kívánó összefüggések után logikusan következik az a kérdés, hogy a társadalomnak a település oldaláról történő vizsgálatában — s ez a mi alapvető célunk — valóban csak a régiók vagy történeti tájak lehetnek a vizsgálat alapegységei? A regionális történeti elemzés során alapvető követelmény; „a gazdasági szféra és strukturális szintjeinek elemzése során meg kell találnunk a történelmi korszakok és földrajzi terek közötti sajátos kapcsolatokat.”¹⁶ E feladat megoldásához a geográfiához kell fordulnunk módszertani segítségért. Azonban nem szabad elfeledkeznünk arról — amiről a geográfusok szeretnek elfeledkezni —, hogy a geográfia kategóriái mint a történetileg változó valóság tükröződései tartalmilag változnak, esetenként elavulnak. „Minden humán geográfia történetileg specifikus” — figyelmeztet a történeti földrajz neves teoretikusa Allan Pred.¹⁷

A régióval kapcsolatos geográfiai viták felelevenítése azért is fontos, mert a regionális történettudomány kidolgozására törekvő neves történészek — legyen szó Sidney Pollardról, Franklin F. Mendelsről, P. J. Wallerről vagy P. K. Brienről — a földrajz ezirányú vizsgálódásait általában csak felszínesen érintik.¹⁸ Mégis ők az örömdetes kivételt jelentik, hiszen joggal hangsúlyozza John Langton, hogy a 80-as évek elején megjelent reprezentatív angol gazdaságtörténeti munkák „kevés utalást tartalmaznak arra, hogy voltak egyáltalán regionális különbségek az országon belül.”¹⁹

A történeti demográfiai és társadalomtörténeti munkáknál is hasonló a helyzet: „szándékos mellőzése a regionális különbségeknek.” A Cambridge Group nagyszerű munkájában hiába keresnénk annak elismerését, hogy a regionális különbségek talán megkérdőjelezhetik az általuk számított átlagértékek használhatóságát.²⁰

A 70-es évek irodalmában tallózva általános az a vélemény, „a geográfiában, melynek a legrégebb tapasztalatai vannak a regionális elemzés területén több mint egy évtizede fokozatos eltávolodás figyelhető meg a régiótól mint alapvető külön egységtől és koncepciótól.”²¹ A francia geográfiában is egyre inkább megkérdőjelezték a régió fogalmát. „De mi lesz a geográfia térrel?” — kérdezi Pierre George, a geográfia nagy

¹⁵ Ránki György: A pannontérség ipari fejlődésének összehasonlító regionális vizsgálata. MTA II. Oszt. Közleményei 1979/1—3. sz. 156.

¹⁶ L. Meldolesi: Critical Economics and Long-Term History. An Introduction. Review. Vol. IX. No. 1. Summer 1985. 22.

¹⁷ Allan Pred: Place, Practice and Structure. Cambridge, Polity Press, 1986. 5.

¹⁸ L. a Sidney Pollard szerkesztette „Region und Industrialisierung” című kötet tanulmányait és P. J. Waller: Town, City, and Nation. England 1850—1914. Oxford, Oxford University Press, 1983. P. K. O'Brien: Do We Have a typology for the Study of European Industrialisation in the XIXth Century. The Journal of European Economic History. Vol. 15. No. 2. Fall 1982.

¹⁹ John Langton: The industrial revolution and regional geography of England. Transactions of the Institut of British Geographers. ns. 9. (1984) 146.

²⁰ Uo. 146.

²¹ Tommy Carlstein: Regional or spatial sociology? In: Kuklinski (ed.) Growth Poles and Growth Centres in Regional Planning. The Hague: Mouton, 1982. 6.

öregje — a fejlett gazdasági rendszerekben, amelyeknek összetevői 'többterlek' abban a mértékben, ahogy kimerítik létezési módjaikat a különböző tértörésekben és amelyek gyakran alapvetően különböznek abban, hogy kiegészítsék egymást is, ahol az emberi tevékenység motivációit követve szétszóródik.²² Az angolszász geográfia 70-es évek végi álláspontját Doreen Massey így foglalta tömören össze: „a földrajzi differenciák hatásait értékelhetjük és elemezhetjük összefüggő régiók konstruálása nélkül is.”²³ A 70-es évek végén, a 80-as években újra próbálkoztak a regionális geográfia újraélesztésével. Nyilvánvalóvá vált azonban, hogy „a felújított regionális földrajz nem jöhet létre úgy, hogy a regionális geográfia jó öreg palackját a modern elmélet és technika erős borával töltjük meg.”²⁴

Ha a 80-as évek szociológiai irodalmából a területi differenciáció problémájával foglalkozó kutatók álláspontja hasonló a geográfusokéhoz. Pierre Bourdieu — a szociológia szémszögéből nézve — utal arra a „kavarodásra”: „ami a régió és általánosabban az 'etnikumi, etnicitás' fogalmai körül támadt vitákban.”²⁵ Még határozottabban fogalmaz John Urry, szerinte „a régiók mint elkülönült egységek bevezetésének kísérlete — feltételezett homogenitásuk, vagy egymásra épülő öneállásuk alapján — nem célszerű vállalkozás.”²⁶

A geográfia és szociológia neves művelőinek a régió-koncepcióról vallott álláspontját értékelve nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a két tudományág elutasító álláspontja az 1960-as és 70-es években bekövetkezett gazdasági-társadalmi változásoknak a sajátos tükröződése, többek között a területi munkamegosztás globalizálódása (egy-egy egyszerű termék alkatrészei is esetleg három kontinensen készülnek), s ezzel összefüggésben a termékek szintjén a regionális specializáció csökkenése. Neil Smith szerint: „A kapitalizmusban a tér termelésének három alapvető szintje alakul ki: a városi tér, a nemzeti állam szintje és a globális tér.”²⁷ Ugyanakkor a területi differenciáltság a centrumországokban más dimenziókban jelenik meg. A termelési kapcsolatok térbeli körülhatárolása egyre nehezebb feladat. „Pontosan meghatározni egy régiót olyan rémálom, melytől a legtöbb regionális közgazdász óvakodik és megkönnyebbül, amikor arra kényszerül, hogy közigazgatási egységet válasszon egységül, vagy politikai megfontolások miatt, vagy amiatt, hogy az adatok nem érhetők el más térbeli egységre.”²⁸

A területi munkamegosztás jellegzetes termékpályákkal is jellemezhető övezetei helyett egyre inkább az információ és innováció sűrűsödési göcai válnak meghatározóvá.

A regionális történettudomány azonban korábbi történelmi korszakok területi különbségeinek a magyarázatát keresi, így a jelent vizsgáló tudományágak fogalmi apparátusát és módszereit csak megfelelő óvatossággal lehet felhasználni.

„A regionális vizsgálati módszer — írta Kimble — csodálatosan alkalmazható Európa történeti földrajzára az ipari forradalom előtt, de nem alkalmazható egy olyan ország esetében, amelyben már lezajlott az ipari

²² Pierre George: La géographie, histoire profonde. La recherche d'une notion globale de l'espace. *Annals de Géographie*, Marc—Avril, 1981. 201.

²³ Doreen Massey: Regionalism: Some Current Issues. *Capital and Class* 1979. 6. 121.

²⁴ B. H. Farmer: Geography, area studies and the study of area. Idézi Derek Gregory: Regional geography. In: *The Dictionary of Human Geography*. R. J. Johnston, Derek Gregory and David M. Smith (eds.) Oxford, Basil Blackwell, 1986. 397.

²⁵ Pierre Bourdieu: The social space and genesis of groups. *Social Science Information* Vol. 24. no. 7. June 1985. 211.

²⁶ John Urry: Localities, regions and social class. *International Journal of Urban and Regional Research* 5/4/1983. 467—468.

²⁷ Neil Smith: Uneven Development. Basil Blackwell, 1984. 135.

²⁸ Charles Gore: Regions in Question. Space, Development Theory and Regional Policy. Methuen, London, 1984. 25.

forradalom.²⁹ „Az ipari forradalom elpusztította Anglia regionális geográfiáját” — állapítja meg lakonikusan John Langton.³⁰

Vajon célszerű vállalkozás-e ezek után a gazdaság és társadalomtörténet regionális vagy földrajzi szemléletű irányzatának módszertani problémáit kutatni? A sommásan elutasító megközelítés nem fogadható el, hiszen a több államot átfogó centrum félperiféria- és periféria-régió a globális szinten végzett komplex elemzés alapvető térbeli és fogalmi kereteit alkotják, miként azt pl. Braudel, Predöhl vagy Wallerstein bemutatta.³¹ Viszont az is tény, hogy a Wallerstein által alkalmazott megközelítés globális „léptékeinek” nemzeti szinten belüli értelmezése további kutatásokat igényel. David Montejano például Texas 19—20. századi gazdaság- és társadalomfejlődését elemezve felveti, hogy „Így, úgy tűnik a modern világrendszerben nincs hely egy olyan régió számára, mint Dél-Texas, s ez egy olyan hiányszó, melyet éppen a világrendszer logikája tesz sokkal szembetűnőbbé. Mivel ilyen egyenlőtlenség létezhet a centrumország belül, így a periféria és félperiféria államaiban a hasonló komplex fejlődés létezésének lehetősége sokkal nagyobb.”³²

A regionális elemzés térbeli keretei

Az országban belüli regionális elemzés módszertani problémái különösen a 19. század második felét elemző tanulmányok esetében szembetűnőek. Az urbanizációs folyamat felgyorsulása, a városok funkcióinak gyökeres átalakulása és vonzáskörzetük kitágulása gyökeresen átalakította a gazdaság és társadalom térszerkezetét. Az urbanizációs folyamat elsőként a brit regionális fejlődés sajátosságait formálta át. 1801—1811 között a városlakók aránya Angliában és Walesben még 33,8%, 1901—1911-re viszont már 78%-ra nőtt.³³ A 19. század második felében a nagyobb városok vonzásuk révén maguk körül valóságos „város régiókat” hoztak létre. 1871 és 1911 között az Egyesült Királyságban 100 ezernél népesebb városokban konurbációkban élők aránya 37,5-ről 50,4%-ra nőtt.³⁴ A brit fejlődés fentebbi sajátosságai indokolják, hogy a regionális elemzés módszertani problémáit több ország példáján bemutató áttekintésünket éppen az Egyesült Királysággal kezdjük.

Michael Hechter a brit fejlődésre vonatkozóan a területi egyenlőtlenséget sajátos belső centrumperiféria viszonyként értelmezte. Az iparosodási folyamat az angol területek többségét érintette, ezzel szemben a „Celtic periphery” kisebb térségeit alakította csak át az iparosodás.³⁵ Miközben az angol gazdaság nagymértékben differenciálttá vált, a perifériás gazdaságok a monokulturális jelleghez hasonlítottak, erőteljesen függve a régión

²⁹ G. H. T. Kimble: The inadequacy of the regional concept. In: L. D. Stamp — S. W. Wooldridge (eds.) London essays in Geography (London) 151. Idézi John Langton: The Industrial revolution and regional geography of England. Transactions of the Institute of British Geographers. n. s. 9. (1984) 145.

³⁰ John Langton: The industrial revolution and the regional geography of England. Transaction of the Institute of British Geographers, n.s. 9. (1984) 145.

³¹ Braudel és Wallerstein tanulmányai közismertek. A. Predöhl: Aussenwirtschaft, Weltwirtschaft, Handelspolitik (Göttingen, Vandenhoeck und Rupprecht, 1949) könyve viszont kevésbé idézett munka, pedig felveti az „Industriekern” és a „Kerngebiet” fogalmát. Ld.: fentebb idézett munkája 134—135.

³² David Montejano: Is Texas Bigger than the World System? A Critique from a Provincial Point of View. Review, IV. 3. Winter 1981. 624—625.

³³ C. H. Lee: Regional economic growth in the United Kingdom since 1880s. McGraw — Hill, 1971. 24.

³⁴ Michael Hechter: Industrialisation and National Development in the British Isles. The Journal of Development Studies. Vol. 9. April. 1972. 167.

³⁵ Michael Hechter: Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536—1966. Routledge-Kegan Paul, 1975 (A belső centrum és periféria fogalmának definiálása, 9.)

külvüli árváltozásoktól.³⁶ „A periféria gazdasága olyan fejlődésre kényszerített, amely kiegészítő jellegű a centrumhoz viszonyítva.”³⁷

Az összefoglaló foglalkozási adatok Angliától mint centrumtól, a másik szélső pólusig, Írorszáig a periférikus helyzet fokozatos erősödését jelzik. A belső területi egyenlőtlenségek elemzésénél alapvető módszertani probléma — a vizsgált területi egységek kiválasztása.

A nem mezőgazdasági foglalkozásúak béreinek koefficiense (Michael Hechter)³⁸

Év	Anglia	Wales	Skócia	Észak-Írország	Írország
1891	0,22	0,35	0,43	0,46	0,50
1911	0,20	0,27	0,34	0,51	0,52
1931	0,18	0,39	0,53	0,40	0,65

A fentebbi táblázat adatai jelzik azt, hogy a periférikus helyzet erősödésével túl azon, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya csökken, emellett a periférikus térségek iparosodási folyamata nem csupán lassúbb, hanem területileg is sokkal kiegyensúlyozatlanabb. Mint Derek W. Urwin megjegyzi: „a 19. századi gazdasági változások olyan egyenlőtlenségeket teremtettek Skócián, Anglián és Walesen belül, amelyek nagyobbak voltak mint a közöttük levő általános egyenlőtlenségek.”³⁹ Ennek oka olyan folyamatokkal magyarázható, melyek először éppen az Egyesült Királyságban jelentek meg, s jelentősebb időbeli késéssel és módosult formában Közép-Kelet Európában is megjelentek. A kiépülő vasúthálózat az eltérő termelési profilú, különféle termelvényekre specializálódott termőterületek összekapcsolásával, a városok és vidékük közötti intenzívebb termékcserre megteremtésével, a város intézményei által vonzott területek bővülésével — a területi munkamegosztási kapcsolatok új típusú formáit teremtette meg. A vasúthálózat területi sajátosságai, az urbanizáció szigetszerű jellege a mezőgazdasági termelés feltételeit is alapvetően befolyásolták. A nagy fogyasztópiacok „költség-távolságának” megváltozása a helyzeti járadékviszonyokat is átrendezte az egyes tájakon. A gyáripár a maga sajátos technológiai-forgalmi kapcsolataival, a felvevőpiacok iránti „agresszív” igényeivel fokozatosan behatolt a korábban zárt, tradicionális termelési körzetekbe. Ez a folyamat persze területileg rendkívül egyenlőtlenül zajlott le.

Raymond Williams, a „The Country and the City” szerzője szemléletesen illusztrálja ezt a területi differenciáltságot. Szülőfaluja környékén, Anglia és Wales határán: „Húsz mérföldön belül egyik irányban egy régi katedrális város, a másik irányban egy régi mezőváros, de alig néhány mérfölddel távolabb már Dél-Wales nagy szén—acél-övezetének első ipari városait és falvait láthatjuk.”⁴⁰ Egy-egy periférikus „régio” nagyobb városa, pl. Glasgow Skóciában összehasonlíthatatlanul polgárosultabb társadalmi szerkezetet és nagyobb mobilitást biztosít, mint a „centrum”-régio Anglia városoktól távolabb fekvő falvai.

A kialakuló nagyobb városok a centrum- és periféria-régióban is — mint a gyáripár, a közigazgatás és a magasabb szintű szolgáltatások központjai — gazdasági-társadalmi jellemzőikben egyre élesebben határolódnak el vidéküktől. Maga Hechter is megjegyzi: „viszonylag magas variációs koefficiensek jelzik a régiókon

³⁶ Michael Hechter: Industrialisation and national development. International Journal of Urban Regional Research 4/3/1980. 164.

³⁷ Michael Hechter: Regional Inequality and National Integration. Journal of Social History Vol. 5. 1971. No. 1. 99.

³⁸ Uo. 164.

³⁹ Derek W. Urwin: Territorial Structures and Political Developments in the United Kingdom. In: Stein Rokkan — Derek W. Urwin (eds) The Politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalization. SAGE Publications, London, 1982. 35.

⁴⁰ Raymond Williams: The Country and the City. London, Chatto and Windus, 1973. 2.

belüli jelenségek vizsgálatának a szükségességét.”⁴¹ A régió belüli elemzés azonban — nem fejeződhet be az alrégiók feltárással — mint ezt Hechter sugalmazza, hiszen az általa számított adatok alapján arra következtethetünk, hogy a periféria-jelleg erősödésével a településhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltsága erősödik. Az előbb már említett Skóciának mint periférikus régióknak a belső térbeli hierarchikus tagoltsága az összevont adatok alapján egyáltalán nem ragadható meg. Hiszen Glasgow hajóiparának kapacitása az első világháború előtt megközelítette a német hajógyártását. A város dokkjaiiban bocsátották vízre a világ hajótermelésének 18%-át. Glasgow egyike volt azon kevés városoknak, ahol a szakképzellen munkások aránya kevesebb volt 30%-nál. É. H. Hunt vizsgálatai szerint a századfordulón Glasgow London mellett a legmagasabb ipari bérű városövezetek közé tartozott.⁴² Vagyis itt lényegesen más foglalkozási szerkezet volt jellemző, mint a Hobsbawn vagy Crossick által elemzett London, vagy Gray által ábrázolt Edinburgh esetében, ahol a szakképzett mesteremberek és a munkásarisztokrácia sokkal kisebb töredékét alkották a munkaerő-állománynak, mint Glasgow esetében.⁴³

Tehát, mint a fenti példa is mutatja, a belső centrum- és periféria-viszonyokat csak régiók szintjén elképzelni tudó szemlélet világviszonylatban is jelentős iparvárosokat „tüntethet el” a periférikus régió címszava alatt. A Hechter által centrum-régióknak tekintett Anglián belül is olyan nagyok voltak a területi különbségek, hogy ezek tudomásul nem vétele a brit gazdaság térszerkezete fő jellemzőinek mellőzését jelenti. Olyan területi különbségekről van szó, melyek elemzésére csak a régió fogalommal operáló elemzés nem alkalmas.

„A 'hasadás' — írja Ingham — a brit gazdaságon belül eredetileg háromszintű volt; a City és az ipar, a City és a vidéki pénzügyi rendszer, valamint kisebb mértékben a vidéki ipar és bankok között.”⁴⁴ Az iparosodás és a modernizáció — még Anglián belül is — térbelileg rendkívül egyenlőtlenül haladt előre. „Legtöbb nagyvárosunkban — írja Ditchfield 1889-ben — a régi sajátosságok gyorsan eltűnnek és minden modernizálódik; de a vidéken minden maradt a régi.”⁴⁵ Főleg azokban a falvakban, „melyek távolabb fekszenek a vasútállomástól, még nem érintették őket a korszak alapvető változásai.”⁴⁶ „A modern találmányok: a gőzmozdony, a távíró és még a sajtó is csak felszínesen érintették a régi falusi életet.”⁴⁷ Sőt a dinamikusabban fejlődő városoktól távolabb is „megállt az idő” Pl. a Southampton közelében fekvő Winchestert 1890-ben így látta a kortárs szemlélő: „Miközben más központok lázas sietséggel haladtak előre, s közben eltiporták régi méltóságuk minden emlékét, Winchester kívül maradván az angol ipar és élet fő áramlatain, majdnem mozdulatlanul megállt.”⁴⁸

A brit gazdaság és társadalom térszerkezeti sajátosságainak vázolása után, joggal gondol a T. Olvasó arra, hogy egy példa — ráadásul éppen egy olyan, amelynek egyediségéről (mellőzve ugyan a térszerkezeti vonásokat) könyvtárnyi irodalmat írtak már — nem bizonyító erejű.

⁴¹ Michael Hechter: *Industrialisation and National Development in the British Isles*. The Journal of Development Studies. Vol. 9 April 1972. 167.

⁴² E. H. Hunt: *Industrialization and Regional Inequality: Wages in Britain 1760—1914*. Journal of Economic History. December 1986. 946.

⁴³ E. J. Hobsbawn: *The labour aristocracy in nineteenth century Britain* In: *Laboring Man* (1964) 272—315. G. Stedman Jones: *Outcast London* (Oxford, 1971) G. Grossick: *An Artisan Elite in Victorian Society* (1978) R. Q. Gray: *The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh* (Oxford, 1971) Ditchfield: *Our English Villages* (1889) 4.

⁴⁴ Geoffrey Ingham: *Capitalism Divided? The city and Industry in the British Social Development*. Macmillan, London, 1984. 49.

⁴⁵ Idézi Martin J. Wiener: *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850—1980*. Cambridge University Press, Cambridge 1981. 47.

⁴⁶ George Gissing: *The Private Papers of Henry Regcroft* (1903) Idézi Martin J. Wiener fentebb említett könyvében 98.

⁴⁷ Richard Jefferies: *Hodge and His Masters* 1890. 276.

⁴⁸ G. W. Kitchen: *Winchester, London 1890*. 217—218. Az angol vidékről érdekes leírás olvasható a Kilvert's Diary 1870/1871 (ed) William Plomer: Penguin Country Library. Harmondsworth 1984.

Több országot átfogó regionális elemzésre nem sok példát találunk a szakirodalomban. Ilyenfajta elemzésre a közelmúltban Johan Söderberg vállalkozott. Tanulmányában Nagy-Britannia, Franciaország, Poroszország és Svédország regionális gazdasági egyenlőtlenségeinek elemzésére vállalkozik az 1840—1914 közötti időszakra vonatkozóan.⁴⁹ (Az angol és svéd adatok területi alapegysége a county. A francia département, a porosz adatok pedig a Bezirke beosztás alapján tagolják az elemzést területileg.)

A területi egyenlőtlenséget a férfi mezőgazdasági munkások béreinek közigazgatási egységekre számított adataival fejezi ki Söderberg. Az országok közötti összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy ezeket az adatokat az országos átlaghoz viszonyított százalékban fejezi ki. Az adott időszakban a brit bérkülönbségek voltak a legkisebbek. Franciaországban már nagyobb bérkülönbségek alakultak ki, s jellemző módon a nagyvárosok — Párizs és Marseille — övezetében jóval az országos átlag feletti bérszintek alakultak ki. Poroszország nyugati és keleti része között sajátos dualizmus figyelhető meg, „West-Ost-Gefälle”. A porosz magas, illetve alacsony bérszínvonalú régiók térbelileg sokkal határozottabban elkülönültek, mint bármely más vizsgált ország esetében.⁵⁰ Svédország esetében 1858-ban — ekkor még Európa perifériájához sorolható az ország — éles különbségek figyelhetők meg az északi és déli területek között. 1910-re a fejlett ipari országok sorába zárkózott fel az ország — a területi különbségek valamelyest mérséklődtek, azonban a délkeleti területeken továbbra is a legalacsonyabb volt a bérszínvonal.

Annak ellenére, hogy a fentebbi összehasonlítás a mezőgazdasági bérekre vonatkozik, s ráadásul nem is a reálbéreket veszi alapul, mégis valószínűsíthetjük, hogy a centrum helyzetű országoktól a periférikusabb helyzetű országok felé haladva a területi egyenlőtlenségek fokozódnak.⁵¹ A föld és az épületek értékeit közigazgatási egységenként összegző adatokra alapozó számítások alapján Nagy-Britannia területileg homogénebb országnak tűnik. 1859-ben, illetve 1912/13-ban a brit adatok alapján a variációs koefficiens 0,25 és 0,29. Ezzel szemben Svédországban 1862-re, illetve 1910-re jóval magasabb értékek adódnak 0,44 és 0,56.⁵² (Persze a területi egyenlőtlenségek egészen más hangsúlyt kapnak, ha az eltérő fejlettségű területek különböző etnikumokhoz kapcsolódnak.) Poroszország, illetve Németország esetében a területi különbségek jellegét illetően érdemes kicsit részletesebb áttekintést adni. Gerd Hohorst vizsgálatai szerint 1867 és 1913 között a porosz tartományok között egyre növekedtek a jövedelemkülönbségek. 1867-ben a variációs koefficiens még csak 0,093, 1913-ban pedig már 0,326.⁵³

*West-Ost-Gefälle 1816—1913 között*⁵⁴

	1816	1829	1873	1913
Ostdeutschland	91	88	89	63
Westdeutschland	109	110	115	104
különbség %-ban	18	22	26	41

A Hohorst által bemutatott West-Ost-Gefälle meglétét nem lehet megkérdőjelezni. Azonban Németországon belüli alapvető területi különbségek korántsem ábrázolhatók ilyen egyszerűen. A szerző meglehetősen

⁴⁹ Johan Söderberg: *Regional Economic Disparity and Dynamics, 1840—1914: a Comparison between France, Great Britain, Prussia*. Vol. 14. No. 2. Fall May-August (1985) 273—296.

⁵⁰ Uo. 280.

⁵¹ L.: Paul Bairoch-Maurice Lévy-Leboyer: *Disparities in economic Development since the Industrial Revolution*. Macmillan, London, 1981. tanulmányait.

⁵² Johan Söderberg fentebb idézett cikke, 285.

⁵³ Gerd Hohorst: *Regionale Entwicklungsunterschiede in Industrialisierungsprozess Preussensein auf Ungleichgewichten basierendes Entwicklungsmodell*. In: Sidney Pollard (Hg.) *Region und Industrialisierung*. Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1980. 232.

⁵⁴ Uo. 232.

önkéntes csoportosítást végez állításának látványos bizonyítása érdekében. Ostdeutschlandot alkotó provinciák közül kihagyja Brandenburgot (1913-ban az összes német tartomány közül itt volt a legmagasabb az egy főre jutó jövedelem) itt Westdeutschland címszáva alatt csupán két tartomány adatait elemzi, Westfalent és Heinlandot. Így végül is sehová sem kerülnek olyan német tartományok mint pl. Sigmaringen vagy Schlesien, ahol az egy főre jutó jövedelem alig volt magasabb, mint a legfejletlenebb porosz tartományokban. Hans H. Blotvogelnek a regionális jövedelemkülönbségeket a tartományok szintjénél részletesebb bontásban ábrázoló térképe világosan mutatja — a West-Ost-Gefälle mellett — a német gazdaság térszerkezetének másik alapvető jellemzőjét, a városok és városrégiók éles elkülönülését hinterlandjuktól. Poroszország esetében különösen polarizált a településhierarchia — a kisebb centrumok csekély száma miatt.

Az eddigi példákkal azt kívántuk illusztrálni, hogy a regionális történeti elemzés számára a régió fontos, de nem probléma nélküli térbeli keret. S felvethető az a kérdés, hogy mellette nem kell-e keresnünk más térbeli koncepciót a regionális elemzés céljára?

Még az olasz Észak és Dél esetében is — melyeket pedig a történeti régiók klasszikus példaként emlegetnek — a régiókon belül igen differenciált területi fejlődés zajlott le. A két régió közötti asszimétrikus munkamegosztási viszonyok kialakulása határozza meg — az olasz gazdaság duális jellegének fő jellemzőit. Olaszországban 1910-ben az ipari take-off csúcspontján jelentősen elmaradt az iparosodásban Franciaországtól és Németországtól is. Olaszországban erősebb maradt az agrárszektor. 1910-ben a népesség 59,8%-a élt mezőgazdaságból, viszont Franciaországban már csak 33%-a, míg Németországban 23,8%-a.⁵⁵ Ugyanakkor az iparosodás erős koncentrációt mutatott. „Valójában — írja Castronovo — az északi régiókban összpontosult a gyárak többsége, a nagyobb ipari kapacitással, az 500 alkalmazottnál többet foglalkoztató ipari vállalkozások 71%-a (68%-a az 1000 főnél nagyobb vállalatoknak) és a gépesítettség magasabb foka (az összes gépállomány 50%-a.) Észak-nyugat Olaszország tartományai voltak azok, ahol a 10 személynél többet foglalkoztató cégek több mint fele és majdnem fele a mechanikus energiát használó üzemek.”⁵⁶ Ebben az időszakban fejlődött ki az úgynevezett ipari háromszög (Milano-Torino-Genova). A torinói Fiat művek alapítása után hamarosan Európa egyik legjelentősebb és legmodernebb gépipari üzemévé vált. Északon a modern ipar mellett létrejött a modern kereskedelmi hálózat és a monopolizált bankrendszer. Ugyanakkor délen jelentősen csökkent az iparban dolgozók létszáma. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkezni, hogy az ún. Észak régióján belül is az ipari központoktól távolabb a múlt emlékeiből élő „múzeumvárosok” és olyan települések egész sora maradt, melyeket alig érintett a modernizáció, városiasodás. A 20 ezernél népesebb településeken élők aránya az egyes tartományokon belül tükrözi azt, hogy az Észak és Dél „régióján” belül jelentős különbségek voltak a városi népesség arányában.

Az 1911. évi adatok alapján szembevetendő, hogy a „városi népesség” aránya az ipari Észak két tartományában jóval alacsonyabb, mint Délen. Piemonte 22,6%, Lombardia 27,9%. Ugyanakkor Campania 38,7%, Sicilia pedig 46,9%. Persze figyelembe kell vennünk, hogy az adatok a 20 ezernél népesebb településeken lakók arányát tükrözik és nem a tényleges városodási folyamatot. Mindenesetre a Dél tartományaiban 1861—1911 között lezajlott egy sajátos, az iparosodási folyamathoz nem kapcsolódó „városodás” — tükrözve e térség periféria-jellegét. Campaniában 13,6%-kal Sziciliában 19,9%-kal, Apuliában pedig 20,8%-kal nőtt a 20.000-nél népesebb településeken élők aránya. Északon viszont Piemontban csak 9,6%-kal, Lombardiában pedig 11,2%-kal emelkedett a városiak aránya. 1911—1931 között az urbanizáció már szorosabban kapcsolódik az iparosodáshoz. Mindhárom északi tartományban emelkedett a városi népesség aránya. A déli tartományokban és az iparfejlődésből kimaradó középső tartományokban is (Marche, Umbria, Abruzzi és Molise) csökkent a városiak aránya. A városi népesség arányváltozása szorosan összefüggött a kivándorlás tartományonkénti

⁵⁵ L. Enzo Mingione: *City and Social Conflicts*. Basil Blackwell, London 1982. 108.

⁵⁶ Idézi Mingione fentebb említett könyvében, 109.

A városi népesség aránya az egyes tartományokban százalékban (Enzo Mingione)⁵⁷

Tartomány	1911	1931
Piemonte	22,6	31,9
Liguria	53,3	55,1
Lombardia	27,9	34,3
Veneto és Udine	18,6	22,8
Emilia Romagna	33,7	37,6
Toscana	37,4	36,0
Marche	18,0	17,0
Umbria	36,4	19,8
Lazio	33,4	52,9
Abruzzi és Molise	10,6	4,1
Campania	38,7	36,9
Apulia	41,6	37,8
Calabria	8,8	8,3
Sicilia	46,9	39,4
Sardegna	15,9	12,9
Olaszország	30,0	32,8

eltéréseivel és a belső népességmozgásokkal. A déli tartományok munkaerő-feleslege a kivándorlás mellett az északi iparvárosokban próbált munkát keresni. A legtöbb tartományban, ahol a városi népesség aránya jelentősebben csökkent vagy emelkedett, jórészt egy-egy városhoz kapcsolható a változás: Campania-Nápoly, Sicilia-Palermo, Lazio-Róma, ill. Piemonte-Torino, Lombardia-Milano. Az olasz regionális fejlődést vizsgálva elkerülhetetlen, hogy a legeredetibb teoretikus, Gramsci tanulmányainak ilyen szempontú áttekintése. A neves olasz teoretikus „világosan rámutat a társadalmi viszonyok térbelileg egyenlőtlen jellegére.”⁵⁸

A szociológus Philip Cooke fentebbi megállapításán túl, Gramsci érdeme az is — s ezt a tényt ezidáig mellőzték —, hogy világosan érzékelte, hogy „Észak és Dél régió mint ellentétpár nem lehet az olasz regionális fejlődés vizsgálatának kizárólagos területi egysége”. Az ún. „nápolyi” rejtély, azaz „ősök örökéből” élő rétegek, a tradicionális társadalomszerkezet fennmaradását elemezve rámutat: „Nápoly esete nagymértékben ismétlődik meg Palemóban és Rómában, s nemcsak Dél-Olaszország és a szigetek számos városában, hanem Közép-, sőt Észak-Olaszország városaiban is. Jórészt Bolognában, továbbá Pármában, Ferrarában stb.”⁵⁹

A társadalmi viszonyok térbeli tagoltságát Gramsci a településhierarchia különböző szintjeivel kapcsolta

⁵⁷ Enzo Mingione fentebb idézett könyvének 94. és 110. oldalán lévő táblázatokból összeállítva.

⁵⁸ Philip Cooke: *Class Practices as Regional Markers: A Contribution to Labour Geography*. In: Derek Gregory and John Urry (eds.) *Social Relations and Spatial Structures*. Macmillan, London, 1985. 216.

⁵⁹ Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Kossuth, Bp. 1970. 351.

össze. A tőkés átalakulás és a kulturális dominancia különböző formáit a városiasodás szintjéhez viszonyítva elemezve. „A vidéki típusú értelmiség jórészt „hagyományos”, azaz a falusi társadalom és a városi (főleg kisvárosi) kispolgárság tömegeihez kötődik, amelyet a tőkés rendszer még nem alakított át és nem hozott mozgásba.”⁶⁰ A „szerves értelmiség” viszont szinonim fogalom a „városi típusú értelmiséggel.” Néhány északi nagyvárosban a szakszervezetek és politikai pártok egyre erőteljesebb szerepet játszottak az ott kialakuló új politikai intézményeknek még Északon sem sikerült kiszorítani az egyházat és arisztokráciát, de az érdekképviselet alternatív formáivá váltak. Ugyanakkor a „Dél” sem egységes tömb sem társadalmi, sem politikai vonatkozásban. Az „északi vállalkozói liberalizmus és a proletár proto-szocializmus megvetette a lábát Szicília és Szardínia szigetein.”⁶¹

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy a gazdaság, illetve társadalomtörténet szempontjából a regionális elemzés más-más problémákat vet fel. A következőkben a két tudományterület eltérő szempontjait szembesítjük néhány regionális példán keresztül. Az angol gazdaság 19. századi szerkezeti átalakulása szorosan összefüggött a világ gazdaságban betöltött központi szereppel. A nemzetközi munkamegosztás „brit pólusú” rendszere az angol gazdaság térszerkezetére is alapvető hatást gyakorolt. A szolgáltatások szerepének növekedése egyúttal sajátos térbeli koncentrációt alakított ki Délkelet-Angliában, elsőként London és Middlesex környékén. 1841-ben London és Middlesex esetében a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya 21,7% volt, az országos 13,1%-kal szemben. 1911-re ez arány 27,9%-ra nőtt, míg az országos átlag 20,7%-ra. A századfordulóra azonban Délkelet-Anglia több részén is az országos átlag fölé emelkedett a szolgáltatások területén dolgozók aránya. Ez jól mutatja, hogy 1841-ben a tíz legmagasabb szolgáltatási aránnyal rendelkező county közül hat Délkelet-Angliában összpontosult, 1911-ben viszont már tízből nyolc.⁶² Vagyis kétségtelen, hogy Délkelet-Anglia egy szolgáltató régióvá vált, s mint ilyen egységnek a gazdaságtörténeti elemzése teljesen indokolt. Azonban az ipart elemző gazdaságtörténész számára Délkelet-Anglia aligha megfelelő regionális keret. A társadalomtörténész számára pedig, e térség településeinek (London, Winchester) élesen eltérő társadalmi szerkezete eleve kizárja, hogy kizárólag régió fogalomra építve végezze a vizsgálatait.

Pierre Cayez a 19. századi Lyon és környékének elemzésével szemléletesen illusztrálja, hogy ez a vidék az ipar szempontjából meglehetősen homogén régiót alkotott.⁶³ Azonban a város körüli kisebb településeken hiába keresnénk azokat a társadalmi csoportokat, amelyek Lyon gazdasági elitjét alkották. Ilyen esetben nem segít az sem, ha Georges Bertrand rugalmas koncepcióját követjük: „Ami igazán számít, az a regionális egész általános szervezete és belső különbözőségei.”⁶⁴

Vagyis általában amikor a gazdaságtörténeti szempontokat társadalomtörténetieké váltják fel, az elemzés regionális kereteit is másfajta térbeli koncepcióval kell (vagy kellene) felváltani. A 18. század végétől — elsőként Angliában, majd bizonyos időbeli késéssel a többi centrumországban, illetve a félperiféria és periféria országokban is — a városhálózat országonként jellegzetes hierarchikus rendszere főként társadalmi vonatkozásban egyre élesebben kiemelkedik a regionális keretéből. A modernizáció mindegyik országban sajátos folyamat volt, térbeli-földrajzi értelemben is. A modernizáció mértékét és jellegét jól tükrözi, hogy a településhierarchia mely szintjén ragadható meg ez a folyamat. Pl. a 19. század közepi Oroszországban egyetlen város, Pétervárral nyújtotta csak igazán „a modern világ elkápráztató ígéreteit.”⁶⁵ Sőt magán a városon belül egyetlen sugárút szimbolizálta a modern életformát. „Semmi sem hasonlítható a Nyevszkij sugárúthoz, legalábbis Pétervárral semmi sem — írja

⁶⁰ Uo. 282.

⁶¹ Philip Cooke: *Class Practices as Regional Markers ...* 216.

⁶² Clive H. Lee: *Regional Structural Change in the LongRun: Great Britain 1841—1971*. In: Sidney Pollard (Hg.) *Region und Industrialisierung*. Göttingen. Vandenhoeck—Ruprecht, 1980. 267.

⁶³ Pierre Cayez: *Industrielle und regionale Entwicklung am Beispiele Lyons*. A fentebb említett Sidney Pollard szerkesztette kötet 107—125.

⁶⁴ Georges Bertrand: *Pour une histoire écologique de la France rurale*. In: Georges Duby: *La formation des campagnes françaises des origines au XIVe siècle* (Paris, 1975) 100.

⁶⁵ Marshall Berman: *All that Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Verso, London, 1985. 195.

Gogol 1835-ben —, hisz ez az utca maga a város! Van-e oly csoda, melyet ez az utca nem ismer? Meggyőződése, hogy a város egyetlen sápadt hivatalnok lakója sem cserélné fel a Nyevszkij sugáratat bármely más földi jóra. És a nők! A mindentudó Nyevszkij sugárat! Mennyi sok látomás bukkan fel egyetlen nap alatt! Hány metamorfózis történik 24 óra leforgása alatt!”⁶⁶ Ugyanekkor a centrum országában már a városok olyan összefüggő rendszere kezd kialakulni, ahol a gazdasági és kulturális töke bővített újratermelése biztosított, illetve a szimbolikus tőkének a modernizációhoz is illeszkedő formái is kitermelődnek. A városhierarchián belüli funkcionális specializálódás, a fejlettebb infrastruktúra hozzájárul az innovációs folyamatok terjedéséhez. Ennek következményeként megjelenő új foglalkozási és társadalmi csoportok biztosítják a társadalmi háttérét az öngerjesztő gazdasági és társadalmi modernizációnak.

Nem véletlen, hogy az eddigi történeti regionális vizsgálatok vissza-visszatérő problémája a városok „kiemelkedése” a regionális keretből. Olyan problémákról van itt szó, amelyeket újra és újra megfogalmaznak a történészek — vagyis a várostörténetnek nemcsak kutatási témájában, hanem koncepcióban is meg kell találni saját identitását. Theodore Herschberg az „új várostörténetről” írott tanulmányának már bevezetőjében elismeri — ezt a régi problémát nem sikerült megoldani.⁶⁷ J. Rogers Hollingsworth és Ellen Jane Hollingsworth ugyan felvet néhány olyan gondolatot, amely valóban ígéretes kiindulópont lehet: „hogyan tipizálhatnánk a városokat néhány alapvető jellemzők alapján. Nekünk meg kell próbálnunk a városok olyan tipizálásával, amely összefüggést és rendet teremt abban, ami egyébként kaotikus halmaz.”⁶⁸ A városok tipizálására azonban ők sem tudnak semmilyen konkrétabb elképzelést felvázolni.

Számunkra nyilvánvaló, hogy ez a feladat csak olyan koncepció keretében oldható meg, amely a gazdasági-társadalmi-politikai folyamatok időbeliségét térbeli dimenziókkal szervesen összekapcsolva elemzi. Ilyen koncepció, illetve tudományág most van kialakulóban, nevezetesen az „új történeti földrajz.” A jelen helyzet azonban még Giddens megállapításával jellemezhető: „A történészek valójában nem tekinthetők az idődimenzió specialistáinak, a geográfusok ugyanúgy nem specialistái a térbeli dimenzióknak. Az ilyenfajta diszciplináris munkamegosztás — ahogyan ezt szokásosan értelmezik — konkrét kifejeződése az idő és tér repressziójának a társadalomelméletben belül.”⁶⁹

A megrogzított diszciplináris határokat átlépő kutató a „senki földjére” kerülve úgy érezheti magát, mint a szembenálló lövészárkok közé tévedt katona. Így teljesen érthető, hogy a városok szerepének külön vizsgálata a gazdaság vagy a társadalom térbeli strukturálódásában olyan feladat, amelyről a kutatók eddig többnyire elzárkóztak. A várostörténet neves oxfordi művelője, P. J. Waller a közelmúltban megjelent könyve előszavában azt kénytelen megállapítani, hogy a várostörténet művelőinek az a fő problémájuk, hogy meggyőzzék történész kollégáikat a városok elkülönült tanulmányozásának értelméről. „A várostörténet állítólag belső logika nélküli kuszált zagyvalék összehozza azzal a szegényes ürüggyel, hogy ezen dolgok a városban találhatók, vagy a városban történtek”⁷⁰

A régió koncepcióinak mint egyedüli és kizárólagos regionális elemzési egységnek a dogmája még azokra is bénítólag hat, akik a gazdaság és társadalom térbeli szerveződésében felismerték a városok kiemelkedő szerepét. P. K. O'Brien a 19. századi iparosodási folyamat tipológiájáról írva megjegyzi: „Európa városaiban élt a képzett

⁶⁶ Idézi Marchall Berman 195.

⁶⁷ Theodore Herschberg: *The New Urban History. Forward and Interdisciplinary History of City*. In: Theodore Herschberg (ed.) *Philadelphia Work, Space, Family, and Group Experience*. Oxford University Press, Oxford, 1981. 3.

⁶⁸ J. Rogers Hollingsworth and Ellen Jane Hollingsworth: *Dimensions in Urban History. Historical and Social Science Perspective on Middle-Size American Cities*. The University of Wisconsin Press, Madison, 1979. 160.

⁶⁹ Anthony Giddens: *Critical Notes: Social Science, History and Geography*. In: *The Constitution of Society*. Polity Press, Cambridge, 1986. 355.

⁷⁰ P. J. Waller: *Town, City and Nation. England 1850—1914*. Oxford University Press, Oxford, 1983. Előszó VIII.

és innovatív emberek többsége, a termelési ismeretek könnyebben terjedtek ott, ahol a népesség térbelileg a városok hálózatában vagy hierarchiájában összpontosult.⁷¹ A döntő szót — azaz, hogy a városok „hálózata” vagy „hierarchiája” is alapvető egysége kell hogy legyen a regionális történeti elemzésnek — P. K. O'Brien azonban nem mondja ki. Edward Soja, a regionális kérdés történeti földrajzáról írva, a 19. század végi folyamatokról megállapítja: „A centrum országokban a térbeli újrastrukturálódás fő léptéke nem annyira regionális munkamegosztás volt. A városi szintre koncentrált.⁷² A régiófogalom kultusza azonban Őt is eltérít attól, hogy a városhálózat hierarchikus rendszerét, mint térbeli koncepciót állítsa elemzése középpontjába. Ez az elfogultság részben indokolt, hiszen Louis Wirth éppen a régió koncepciójáról írta 1964-ben: „A tudományos világban olyan ritkák a korszakos jelentőségű gondolatok, hogy amikor ilyenekkel találkozunk, hajlamosak vagyunk az indokoltnál nagyobb lelkesedéssel fogadni őket.”⁷³

Az új „történeti földrajz” néhány képviselője kezdi felismerni, hogy a régió koncepció mellett — különösen a társadalom térbeli tagoltságának feltárása érdekében, a városhálózat adekvát elemzéséhez — további regionális koncepciókat kell kialakítani.

Hans-Dieter Laux nyugatnémet történeti földrajzos 1871—1914 közötti korszakra vonatkozóan ilyen újat kereső szemlélet alapján elemezte a német városfejlődést. Vizsgálatában elsősorban a demográfiai mutatókat elemezte, azonban kialakított egy „funkcionális” várostípusálást is. Lényegében a városok közötti foglalkozásszerkezeti különbségek empirikus vizsgálata alapján alakította ki a különböző csoportokat. Tipizálása a következő város csoportokat különftette el.

A funkcionális várostípusok 1907-ben⁷⁴

1. Szolgáltató városok a tercier szektor aránya 52,13% fölött	1.1	Szolgáltató városok vegyes struktúrával n = 5	Danzig, Halberstadt, Halle, Kassel, Posen
	1.2	Kereskedővárosok kereskedelem és közlekedés 22,95% fölött n = 8	Altona, Charlottenburg, Flensburg, Frankfurt a. M., Hannover, Königsberg, Schöneberg, Stettin
	1.3	Közigazgatási és helyőrségi városok katonaság, közszolgálati és szabadfoglalkozásúak aránya 17,4% fölött n = 10	Bromberg, Graudenz, Insterburg, Kiel, Koblenz, Potsdam, Schweidnitz, Stargard, Thorn, Trier
	1.4	Egyetemi, ill. „nyugdíjas” városok a foglalkozásnélküliek aránya 18,81% fölött n = 8	Bonn, Göttingen, Hildesheim, Lüneburg, Münster, Stralsund, Tilsit, Wiesbaden

⁷¹ P. K. O'Brien: Do We Have a Typology for the Study of European Industrialization in the XIXth. Century? The Journal of European Economic History Vol. 15, No. 2. Fall 1986. 298.

⁷² Edward Soja: Regions in context: spatiality, periodicity, and the historical geography of the regional question. Environment and Planning D: Society and Space, Vol. 3/2 June 1985. 184.

⁷³ Louis Wirth: The limitations of regionalism. In: On Cities and Social Life. The University of Chicago Press, Chicago, 1964. 207.

⁷⁴ Hans Dieter Laux: Zur Bevölkerungsstruktur und natürlichen Bevölkerungsentwicklung deutscher Stadttypen 1871—1914. In: H. J. Teuteberg: Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und geographische Aspekte. Cologne: Böhlau, Köln, Wien, 1983. 113.

2. Iparvárosok gyáripár, ill. kézműipar 57,58% fölött n = 31	2.1. Bányász és nehézipar városok bányászat és kohászat aránya 16,06% Recklinghausen fölött n = 9	Beuthen, Bochum, Dortmund, Duisburg, Gelsenkirchen, Herne, Königshütte, Oberhausen, Recklinghausen
	2.2 Textilipari városok textilipar 12,68% fölött n = 7	Barmen, Elberfeld, Forst i. Lausitz, Guben, Krefeld, Mülhausen i. Thür., Mönchen-Gladbach
	2.3 Egyéb iparvárosok a 2.1 és 2.2-ben nem sorolhatók be n = 15	Bielefeld, Elbing, Essen, Hagen, Harburg, Linden i. Hann., Mülheim a. Ruhr, Remscheid, Rixdorf, Solingen, Spandau, Weissenfels, Witten, Zeitz
3. Többfunkciójú városok a tercier szektor 52,13% alatt + ipar és kézműipar 57,58% alatt n = 25	3.1 Sokfunkciós városok súlypont nélkül a 3.2 és 3.3 csoportba nem sorolhatók n = 10	Berlin, Brandenburg, Düsseldorf, Erfurt, Hanau, Kattowitz, Landsberg, Nordhausen, Ratibor, Wandsbeck
	3.2 Sokfunkciós városok a szolgáltató ágazatok jelentős szerepe a tercier szektor aránya 49,12% felett n = 9	Breslau, Frankfurt a. Oder, Görlitz, Köln, Liegnitz, Magdeburg, Oppeln, Osnabrück, Stolp
	3.3 Sokfunkciós városok a gyáripár és kézműipar jelentős szerepe a gyáripár és kézműipar 54,45% felett n = 6	Aachen, Aschersleben, Gleiwitz, Hamm, Kottbus, Neumünster

Hans-Dieter Laux munkájának fő érdeme, hogy a foglalkozási szerkezet különbségeire épülő, ilyen konzekvens tipizálás meglehetősen ritka a nemzetközi szakirodalomban. Hiányosságaként róható fel, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányát nem veszi figyelembe a tipizálás, továbbá eltekint a városok méretétől is. Így pl. Berlin, Ratibor vagy Wandsbeck egyazon csoportba sorolása megkérdőjelezhető egyrészt a közöttük lévő nagyságrendi különbség miatt, másrészt pontosan méretkülönbségből és funkcióból adódóan Berlin szolgáltató szerepe és vonzáskörzete lényegesen nagyobb volt, mint az előbb említett kisvárosoké.

Véleményünk szerint a foglalkozásszerkezet, illetve a városok funkcióinak, központi szerepekörének együttes vizsgálata ad módot a történeti és földrajzi szempontok szintézisére. A városok hierarchikus tagoltságának feltárásához az előbb említett szempontok mellett elemeznünk kell a társadalmi rétegződés és mobilitás településspecifikus sajátosságait. Konkrétan azt, hogy milyen társadalmi rétegek és milyen főbb mobilitási tendenciák a dominánsak a városhálózat különböző szintjein. E kérdések részletesebb kifejtése előtti azonban a társadalom térbeliségének néhány általánosabb elméleti problémáját kell elemeznünk.

A legújabb angolszász történeti irodalom két világháború közötti történelmünk néhány kérdéséről*

A legújabb angolszász történeti irodalom és Közép-Kelet-Európa

Az elmúlt két évtized Magyarországra vonatkozó angolszász történeti irodalma minőségi és mennyiségi tekintetben egyaránt gazdag. Az adott időszakban írott könyveknek azonban csak kisebb része szól kizárólag Magyarországról, a többi 1918 előtt a Habsburg-birodalom, 1918 után pedig Közép-Kelet-Európa részeként tárgyalja az ország történetét. A korábbi korszakok történetírásához hasonlóan az angolszász történetírók főleg politikai-történeti műveket jelentettek meg, de már születtek gazdaság-, társadalom-, illetve kultúrtörténeti munkák is. A leginkább kutatott terület még mindig a Habsburg-monarchia története és a térségben jelentkező nacionalizmus. A 18. századig terjedő időszakról csak elvétve jelentek meg művek, az 1945 utáni korszakra vonatkozó könyvek száma viszont emelkedett, de ezek erősen kötődnek a napi politikai élet eseményeihez. Egyre több figyelemre méltó kötet foglalkozik azonban Közép-Kelet-Európa — és benne Magyarország — két világháború közötti történetével. Ezek közül szeretnénk bemutatni azokat a munkákat, amelyek kevésbé ismertek hazánkban.

Tanulmányunkban az Angliában élő *Anthony Polonsky*, az egyesült államokbeli *Thomas L. Sakmyster*, *Joseph Rothschild* és *Charles L. Mee* egy-egy művét dolgoztuk fel, de nem tértünk ki olyan jól ismert szerzőkre, mint például *Hugh Seton-Watson*. *A. Polonsky* 1975-ben kiadott *The little Dictators, The History of Eastern Europe since 1918* című könyvében,¹ amellet, hogy összehasonlító módszerrel elemzi a térség országainak történetét, egyenként is bemutatja az országokat. A mai politikai viszonyok kialakulásából kiindulva arra keresi a választ, hogyan és miért buktak el (Közép-)Kelet-Európában a demokratikus intézmények.² Politikai megközelítést társadalomtörténeti megfigyelésekkel egészíti ki. *Th. L. Sakmyster* *Polonsky*hoz hasonlóan a fiatalabb történésznemzedékhez tartozik. Neve máris széles körben ismert, mert egyik tanulmánya az *American Association for the Study of Hungarian History* pályázatán első díjat nyert. Munkásságának jellemzője, hogy kifejezetten csak Magyarország, s nem egész Közép-Kelet-Európa történetével foglalkozik. Kutatási területe a két világháború közötti Magyarország külpolitikai élete. Tanulmányunkban az e témakörben írott, 1980-ban könyvalakban megjelent *Hungary, The Great Powers, and the Danubian Crisis, 1936—1939* című művét dolgoztuk fel.³ Bár könyvében csak az 1936-tól 1939-ig tartó korszak külpolitikai elemzését tűzi ki célul, áttekinti a két világháború közötti magyar külpolitika egészét, rámutatva a bel- és külpolitika elválaszthatatlan kapcsolatára, s mindezt behelyezi a nemzetközi politika összefüggéseinek rendszerébe. *J. Rothschild* *East Central Europe between the Two World Wars* című, a magyarországi eseményeket is tárgyaló könyve⁴ a Kelet-Közép-Európa teljes történetét bemutató sorozat⁵ kilencedik köteteként jelent meg 1974-ben. Rothschild

* E rövid tanulmány részlet a szerző 1986-ban elkészült „Az 1790—1944 közötti Magyarország az angolszász történetírás legújabb munkáiban” című disszertációjából.

¹ *A. Polonsky: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918.* London—Boston—Henley 1975.

² Uo. XI.

³ *Th. L. Sakmyster: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis, 1936—1939.* Athens 1980.

⁴ *J. Rothschild: East Central Europe between the Two World Wars.* Seattle—London 1974.

⁵ Az 1970-es években *P. F. Sugar* és *D. W. Traedgold* tíz kötetre tervezett sorozatot indított *History of East Central Europe* címmel, melyben a jelzett terület teljes történetét kívánják bemutatni különböző szerzők tollából.

munkájában a térség országait egyenként tárgyalja, s bel- és külpolitikájuk története mellett, az angolszász történetírás új törekvéseként, áttekinti gazdasági, társadalmi, sőt kulturális életük legjellemzőbb vonásait is. *Ch. L. Mee* nem hivatásos történétíró, történeti jellegű művei a szakirodalom és az ismeretterjesztés, illetve a regény határán állnak. Tanulmányunkban elemzett 1980-as kiadású *The End of Order*. Versailles 1919 című könyve⁶ a békeszerződések kidolgozásának eseményeit eleveníti föl, de visszatekint a Monarchia felbomlásának körülményeire is.

Bár tudjuk, hogy a térség történelme az angol és amerikai történétírók hagyományos kutatási területe, mégis meg kell vizsgálnunk, mi az oka, hogy az elmúlt két évtizedben Anglia és az Egyesült Államok történétírói növekvő érdeklődéssel fordultak Közép-Kelet-Európa avagy Kelet-Közép-Európa — de az ő terminológiájuk szerint sokszor Kelet-Európa — két világháború közötti története felé. Tömören így foglalja össze az érdeklődés okait egy amerikai kutató. Közép-Kelet-Európát „saját jelentősége miatt kell tanulmányoznunk: sokféle nemzetének történelme, kultúrája, politikai élete; több mint százmilliónyi népe; *területének politikai és stratégiai jelentősége; nemzeteinek egymáshoz és a külső világhoz való viszonya miatt*”⁷. Érdeklődésük tehát mindenekelőtt politikai jellegű, és szoros kapcsolatban áll a II. világháború után a politikai viszonyok megváltozásának hatására kibontakozó érdeklődéssel. Közép-Kelet-Európa szocialista államai a világ első szocialista országa és Európa kapitalista államai között helyezkednek el. Ezért az angolszász történészek Közép-Kelet-Európát különleges területnek, bizonyos tekintetben a szocializmus és a kapitalizmus küzdőterének tekintik,⁸ s olykor még a fennálló viszonyok megváltozásában is reménykednek.⁹ Az angolszász történétírók ezzel összefüggésben vetették föl az 1960-as években a két világháború közötti „független” fejlődés gondolatát.¹⁰ Azt hangsúlyozták, hogy a két világháború között nem kötötte Közép-Kelet-Európa államait olyan szövetségi kapcsolat, mint amilyen a mai szocialista országokat a Szovjetunióhoz fűzi. „1945-tel mindenestre egy teljesen új korszak kezdődik. Abban az évben a függetlenség lángja, miközben a háború során tovább pislákol, egész Kelet-Európában kialudt... De a függetlenség ízét, ha már egyszer megkóstolták, nem lehet könnyen elfelejteni.”¹¹ Ez a gondolat az 1970-es években általánosan elfogadottá vált, de a korábbinál mértékartóbb megfogalmazásban. A „független” fejlődés gondolatának felelevenítését, ugyanakkor a mérsékelt hangnemet azzal magyarázhatjuk, hogy egyrészt ebben az időszakban új fejlődési tendenciák bontakoztak ki a szocialista országokban, másrészt a Kelet és Nyugat közötti légkör 1945 óta még nem volt ilyen enyhe, sokféle kapcsolat kiépítésére nyílt lehetőség, melyek napjainkban még tovább bővülnek. Az ezek alapján kidolgozott történétírói gondolatmenetet jól illusztrálják *Rothschild* sorai: „A kelet-közép-európai terület fölötti szovjet ellenőrzés módszereinek lazulása, és ezen ellenőrzés lényegének részleges elsovadása a terület néhány államában napvilágra hozta az 1940-es és 1950-es években elnyomott bizonyos politikai minták feléledését, melyek viszont meggyorsították a sovadást. A két világháború közötti korszak politikai függetlenségének tapasztalatai és emlékei újra előkerültek, és segítenek formát adni a társadalmak és az elítelt jelenlegi és jövőbeni reményeinek ezekben az országokban. Így az ezekhez az államokhoz kapcsolódó hídépítés politikája megkívánja a két világháború közötti történelmük ismeretét.”¹²

Közép-Kelet-Európa azonban nemcsak saját egykori és jelenlegi politikai szerepe miatt fontos az angolszász történétírók számára. Úgy vélik, hogy a terület tanulmányozása a Szovjetunió alapos megismerését is elősegíti, sőt sok tanulsággal szolgálhat a mai harmadik világnak is.¹³ „Kelet-Európának a két világháború között szerzett tapasztalata szerintem tekintélyes mértékben felhasználható a mai világ megértéséhez. A de-

⁶ *Ch. L. Mee*: *The End of Order*. Versailles 1919. New York 1980.

⁷ *J. C. Campbell*: *International Relations*. In: Jelavich, Ch. szerk. *Language and Area Studies*. East Central and Southeastern Europe. Chicago, London 1969. 137.

⁸ *Ch. Jelavich*: *Preface*. In: Jelavich, Ch. szerk. *Language and Area Studies*. East Central and Southeastern Europe. Chicago, London 1969. X.

⁹ *Pl. J. Rothschild*: i. m. XI.

¹⁰ *C. A. Macartney—A. W. Palmer*: *Independent Eastern Europe, a History*. London—New York 1962.

¹¹ Uo. 450—451.

¹² *J. Rothschild*: i. m. XI.

¹³ *Ch. Jelavich*: i. m. X—XI.

mokrácia összeomlása nyomán kiemelkedő rendszerekben sok párhuzamát találjuk annak, ami a harmadik világban 1945 óta előfordult” — írja *Polonsky*.¹⁴ Hasonlóan vélekedik *Rothschild* is: „Továbbá egyenként és együttesen a két világháború közötti Kelet-Közép-Európa különböző államai a történelmi tapasztalatok gazdag tárházát nyújtják azoknak a politikai és társadalmi-gazdasági problémáknak az összehasonlító tanulmányozásához, melyek általában a fejlődő multietnikus társadalmak előtt állnak.”¹⁵

A Párizs környéki békeszerződésekről

A munkánkban feldolgozott kötetek mindegyike kiemelten foglalkozik a Párizs környéki békeszerződésekkel, hiszen ezek alakították Európa hagyományos politikai térképét, teremtették meg a mai elrendezés lényeges vonásait, szüntettek meg évszázadok óta fennálló birodalmakat, köztük a Habsburg Monarchiát. Bár egyetlen munka sem ért maradéktalanul egyet a békeszerződések intézkedéseivel, a szerzők eltérő felfogásból következően a kritikai megjegyzések kissé különbözőek. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy időről időre ne találkoznánk hasonló nézetekkel is.

Az 1970-es években írott munkák elsősorban azt vizsgálják, hogyan állták meg a helyüket a Párizs környéki békeszerződések a gyakorlatban, miként befolyásolták a közép-kelet-európai országok két világháború közötti történetét. *J. Rothschild* szerint a békeszerződések bebizonyították, hogy a nacionalizmus elve „hatásos, de kétes eszköz e földrajzi terület politikai újjászervezéséhez”¹⁶ s az országok „klasszikus példatárát” nyújtják „a nacionalizmus győzelmének és politikai korlátainak”.¹⁷ Rothschild új, a gyakorlati politikai életre utaló elemekkel bővítve folytatja gondolatmenetét. „A két világháború közötti területi egyezmények igazi kudarca nem az etnikai igazságosság állítólagos képmutató alkalmazásában rejlett, hanem abban, hogy lehetetlenség volt ezt az elvet a békecsinálók más politikai célkitűzéseivel összeegyeztetni: Németország tartós megkisebbitésével, az orosz hatalom fékentartásával és Európa nemzetközi rendjének helyreállításával.”¹⁸ Rothschild elveti a békeszerződések revizionista kritikáját, viszont hosszasan tárgyalja az új nemzeti kisebbségek helyzetét. Sorsuk „érzelmileg lealázóbb és politikailag reménytelenebb, mint korábban” — írja.¹⁹ Mindezek ellenére az a végső következtetése, hogy a korszak pozitív, de indoklásában mai világpolitikai tényezők játszanak szerepet: „a terület államainak legpozitívabb politikai teljesítménye a két világháború közötti korszakban annyira nyilvánvaló, hogy könnyű felette átsiklani: a világ szemében legitimizálták szuverén létüket, melynek eltörlése felülmúlja a náci vagy a sztálinisták képességét”.²⁰ Magyarország esetében mégis elsősorban a függetlenség visszaszerzésével kapcsolatos hátrányokat sorolja föl. Úgy véli, az országot aligha kárpótolja a szuverenitás „történelmi integritásának” és „sok millió magyarnak” az elvesztéséért, akik olyan államokhoz kerültek, amelyekben a két világháború között „legalább olyan akut politikai és etnikai feszültségek” voltak, mint a régi Magyarországon, annak „gazdasági és földrajzi egysége nélkül”.²¹ Szerinte a trianoni békét „a topográfiai, gazdasági, demográfiai, közigazgatási és történelmi megfontolások teljes figyelmen kívül hagyásával” alkották meg, de azt vallja, hogy ez nem a bolsevizmus miatti büntető szándék eredménye. Úgy látja, hogy a békeszerződés „valószínűleg azért volt olyan büntető jellegű Magyarországra nézve, mert különálló bizottságok munkája volt, amelyeket azért hoztak létre, hogy megvizsgálják az egyes szomszéd államok Magyarországgal szembeni követeléseinek jogosságát”.²²

A. Polonsky bírálata sok elemét tartalmazza az előbb ismertetett nézeteknek, de ő még végső kicsen-
gésében sem fogalmaz meg pozitív véleményt. A két világháború közötti korszakot a folyamatos összeom-

¹⁴ *A. Polonsky*: i. m. XI.

¹⁵ *J. Rothschild*: i. m. XI.

¹⁶ Uo. 3.

¹⁷ Uo. 4.

¹⁸ Uo. 4.

¹⁹ Uo. 12.

²⁰ Uo. 24.

²¹ Uo. 156.

²² Uo. 157.

lás korszakának tekinti. „A háborúk közötti Kelet-Európa történelme az 1918-ban létrehozott politikai rendszer összeomlásának a története” — írja.²³ Úgy látja, hogy a békeszerződések ingatag alapokon szervezték újjá Közép-Kelet-Európát. A rendezés külső politikai feltételei azért nem lehettek tartósak, mert mind Németországot, mind Oroszországot kizárták a közép-kelet-európai területről, melyet mindkettő befolyási övezetének tartott. „A háború utáni kelet-európai rendezés alapvető kérdése az volt, mennyi ideig tudja fenntartani magát a rendszer a két szélén elkerülhetetlenül feléledő két nagyhatalommal szemben”.²⁴ Az államok belső fejlődése sem lehetett zavartalan, hiába lebegett előttük a wilsoni nemzeti önrendelkezés és a liberális demokráta kormányzat eszménye. Egyrészt képtelenek voltak megoldani a nemzeti kisebbségek ügyét, másrészt az adott nemzeti-társadalmi feszültségek megakadályozták, hogy a demokrácia újonnan bevezetett intézményei meggyökeresedjenek.²⁵ Polonsky könyvének valójában az a célja, hogy ez utóbbi problémát — a demokrácia elbukását — megvizsgálja, s ezáltal mai politikai kérdésekre kapjon választ, azaz az ő szavaival élve szeretné „rövid összefoglalását adni, hogy hogyan és miért buktak el a demokratikus politikai intézmények Kelet-Európában 1918 után...”²⁶ Polonsky a trianoni békeszerződést a dualizmus erőszakos magyarosító politikájának egyik következményeként tárgyalja, de elismeri, hogy „kegyetlen csapásokat” mért Magyarországra, s a magyaroknak „jogos sérelmeik” is voltak. „Lehetetlenségnek bizonyult olyan határokat húzni, amelyek egybeestek a nemzeti megosztottsággal.”²⁷ Ő is úgy véli, akárcsak Rothschild, hogy a veszteségek azért voltak különösen fájdalmasak, mert „a háború előtti Magyarország bámulatos gazdasági egységet alkotott”.²⁸

A békeszerződésekről *Ch. L. Mee* festi a legtragikusabb képet, s ezzel megerősíti azt a véleményünket, hogy azok az írók, akik elsősorban nem történelmi szakírók, szélsőségesebben ítélkeznek, még ha tájékozottak is az adott kérdésben. „Ezeknek a birodalmaknak az összeomlásából megszületett a nagy politikai dráma, mely a párizsi békekonferencián kezdődött el és még ma is tart ... a diplomáták összegyűltek, és távolról sem állították vissza a rendet, hanem a Nagy Háború okozta káoszra ... rányomták a pecsétet: ez a századunkra jellemző állapot.”²⁹ Végeredményében a szerződések „a háború új okait” teremtették meg, létrehozásukban a „rosszindulat munkálkodott”.³⁰ Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy „a régi rendszer bukása szükséges előjáték volt az önkormányzat elterjedéséhez, új nemzetek és országok felszabadulásához, új szabadság és függetlenség eléréséhez”.³¹ Mee is felismeri, hogy a Nyugat-Európában bevált politikai minták nem alkalmazhatók automatikusan Közép-Kelet-Európában. Míg *Polonsky* ezt a demokráciával kapcsolatban bizonyítottatta,³² addig *Mee* az önrendelkezés elvéről nyilatkozik hasonlóképpen: „... bár az önrendelkezés elve viszonylag jól működött Nyugat-Európában, az abszurditás felé hajlott Kelet-Európa azon részeiben, ahol a politikai csoportok gyakran kevésbé fontosak voltak, mint az etnikai, nyelvi, vallási, társadalmi csoportok, vagy éppen keveredtek velük.”³³ Rothschild korábban idézett véleménye is felbukkan, mely szerint nemcsak a szép elvek — önrendelkezés, igazságosság — formálták a konferencia döntéseit Közép-Kelet-Európára vonatkozóan. „Sok abból a megfontolásból született meg, hogy mi használna Franciaországnak, mi győngítene Németországot, mi lenne hasznos a hatalmi egyensúly szempontjából”³⁴ — írja *Mee*. A trianoni békeszerződésből negatív példaként a Romániához került többmilliónyi magyarság helyzetét emeli ki, hasonlóan néhány korábban említett történetíróhoz: „a régi konfúziót új váltotta föl”.³⁵

²³ *A. Polonsky*: i. m. 24.

²⁴ Uo. 20.

²⁵ Uo. 22—23.

²⁶ Uo. XI.

²⁷ Uo. 45.

²⁸ Uo. 45.

²⁹ *Ch. L. Mee*: i. m. XVII—XVIII.

³⁰ Uo. 81., 212.

³¹ Uo. 268.

³² *A. Polonsky*: i. m. XI.

³³ *Ch. L. Mee*: i. m. 80.

³⁴ Uo. 80—81.

³⁵ Uo. 81.

Th. L. Sakmyster könyve, csakúgy mint *Mee*-é, már az 1980-as években látott napvilágot, de e művek szemlélete nem mutat eltérést az előző évtizedhez képest. *Sakmyster* azért fordít különleges figyelmet a trianoni békeszerződésre, holott könyvében az 1930-as évek második felének magyar külpolitikáját vizsgálja, mert szerinte (is) a szerződés az egyik fő meghatározója a két világháború közötti Magyarország politikai életének.³⁶ A békeszerződés szigorúságát hangsúlyozza: „Valószínűleg a legszembetűnőbb változás, amit a háború és következményei okoztak, a Magyarországra kiszabott súlyos területi veszteség. Ritkán fordul elő a történelemben, hogy egy Magyarország nagyságú országot, melynek államférfiai alapvető fontos-ságú szerepet játszottak egy európai nagyhatalom politikai életében, ilyen hirtelen kishatalmi helyzetűvé fozkozzanak le.”³⁷

Bethlen, Gömbös, Horthy

Magyarország két világháború közötti történelmét elemezve az angolszász történetrőkr a legnagyobb érdeklődést a trianoni békeszerződés mellett a konszolidáció és az azt követő időszak kormányainak bel- és külpolitikái irányvonala iránt tanúsítják. Az angol és amerikai történetrőkr a magyar politikai életet a vezető politikusok személyéhez kapcsolódva elemzik. *Sakmyster* tudatos és határozott álláspontját meg is fogalmazza a külpolitikával kapcsolatban: „...még a magyar társadalom politikailag tájékozott rétege is alig gyakorolt közvetlen befolyást a külpolitika formálására. Ez a kormányzat legmagasabb szintjeit elfoglaló maroknyi egyén kiváltsága maradt”.³⁸ Az angolszász történetrírás a legtöbb figyelmet *Bethlen István* személyének és politikájának szenteli. Ugyanis fel- és elismerik, hogy politikai koncepciója és tevékenysége egy egész korszak meghatározójává vált. *Sakmyster* tömören fogalmazza meg kiindulópontját. „*Bethlen István gróf*” az ellenforradalmi Magyarország „igazi megalkotója”,³⁹ *Polonsky* szavaival pedig „fő építész”.⁴⁰ *Bethlen* értékelése az 1970-es és az 1980-as évek elejének angol és amerikai történeti munkáiban nem változott. A történetrőkr egyöntetűen kiváló politikusi képességekkel rendelkező embernek tartják. *Rothschild* „Jeleményes”-ségét és „ügyes”-ségét emeli ki,⁴¹ *Sakmyster* pedig azt, hogy „realista, aki nem táplált illúziókat”.⁴² Akkor sem tapasztalunk semmilyen eltérést, ha azt vizsgáljuk, hogyan látják a történetrőkr *Bethlen* politikai fel-fogását. Mindnyájan egyetértenek abban, hogy *Bethlen* nagyon konzervatív volt,⁴³ s a háború előtti társadalmi, politikai állapotok, a „történelmi osztályok”, az uralkodó elit hatalmának visszaállítására törekedett, a szükséges minimumra korlátozva a más társadalmi osztályoknak, rétegeknek a kor felismert kívánalmai alapján mégiscsak adandó engedményeket.⁴⁴ Azt is helyesen látják a történetrőkr, hogy a két világháború közötti magyar politikai élet, s *Bethlen* politikai koncepciójának középpontjában a revízió áll,⁴⁵ mely a konszolidáció éveiben szorosan összefonódott a konzervativizmussal. Fölismerik, hogy a háború előtti állapotok mindenirányú visszaállításának a vágya legerősebben területi téren jelentkezett, ugyanakkor a trianoni békeszerződést a feudális-burzsoá rendszer hibáinak és hiányosságainak leplezésére⁴⁶ „a belső reformok elfojtására”⁴⁷ használták föl. Bár a konzervativizmus és a revízió célkitűzéseivel az angolszász történetrírás érezhetően nem ért egyet, *Bethlen* helyzetfelismerését és gyakorlati politikai lépéseit — melyek végső soron a revízió megvalósítását szolgálták —, kedvezően értékeli. *Polonsky* azt méltányolja, hogy *Bethlen* „kortársai

³⁶ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 2.

³⁷ Uo. 3.

³⁸ Uo. 28.

³⁹ Uo. 36.

⁴⁰ *A. Polonsky*: i. m. 52.

⁴¹ *J. Rothschild*: i. m. 158.

⁴² *Th. L. Sakmyster*: i. m. 39.

⁴³ *A. Polonsky*: i. m. 52., *J. Rothschild*: i. m. 163., *Th. L. Sakmyster*: i. m. 36.

⁴⁴ *A. Polonsky*: i. m. 51—53., *J. Rothschild*: i. m. 158—159.

⁴⁵ *A. Polonsky*: i. m. 51., *J. Rothschild*: i. m. 158., *Th. L. Sakmyster*: i. m. 23.

⁴⁶ *J. Rothschild*: i. m. 160., *Th. L. Sakmyster*: i. m. 6—7.

⁴⁷ *J. Rothschild*: i. m. 165—166.

többségénél messzebbre látott”, s fölísmerte, hogy nincs mód az azonnali aktív külpolitikára a revízió kérdésében. Először „bizonyos mértékű politikai és gazdasági konszolidációra” van szükség. Pénzügyi politikáját „sem sikertelen”-nek, a vidék fejlődését „viszonylag kedvező”-nek tartja.⁴⁸ *Sakmyster* ugyanúgy vélekedik, mint *Polonsky*. Bethlen, ellentétben Horthyval és a szegedi radikálisokkal meglátta, hogy Magyarország teljességgel képtelen aktív, dinamikus külpolitikára.⁴⁹ „A cél, egy nagy és hatalmas Magyarország visszaállítása állandó maradt, de a taktikának Magyarország felépülése és az európai hatalmi egyensúly változásai mértékéhez kell igazodnia.”⁵⁰ *Sakmyster* szerint is gazdasági, pénzügyi téren „Bethlen stratégiája nagyon hatékonynak bizonyult”.⁵¹ Egészében véve Bethlen politikai rendszerével nem elégedetlen az angol–amerikai történetírás. Kivétel nélkül elsősorban azt emelik ki, hogy bizonyos mértékig a liberális demokrácia valósult meg a bethleni Magyarországon. Így nyilatkozik *Rothschild*: A Bethlen-éra felépítménye „sokkal inkább konzervatív volt, mint totalitáriánus, az intellektuális és polgári szabadság kérdéseiben még liberalizmusra is képesek voltak”.⁵² *Polonsky* is úgy vélekedik, hogy „ennek az oligarchikus rendszernek voltak viszonylag liberális vonásai is”.⁵³ *Sakmyster* értékelésében már a kritika szavai is olvashatóak, melyek azonban az előzőekben említett történetírók véleményéből sem hiányoznak: „Bethlen figyelemre méltóan következetlen politikai rendszert alkotott: éppúgy eltért az igazi liberalizmust, mint az időnkénti terrort és a politikai elnyomást”.⁵⁴ A 70-es évek történetírói arra is felhívják a figyelmet, hogy a szélsőjobbnak, „a politikai élet e keletlen vonásának”⁵⁵ erejét Bethlen nem tudta megtörni. „Bár hatalom nélkül, a jobboldali radikálisok ereje mégis jelentős maradt” — írja *Polonsky*.⁵⁶ Bethlen politikai győzelmei „alig tompították, s még kevésbé gyöngyítették az ellenforradalom más, jobboldali radikális elemeinek a vitalitását” — olvashatjuk *Rothschild* véleményét.⁵⁷ Ugyancsak a 70-es és a 80-as évek történeti munkái hangsúlyozzák Bethlen rendszerének bizonytalan vonásait. *Polonsky* a gazdasági életéről írja, hogy „Bethlen stabilizációja meglehetősen ingatag alapokon nyugodott”, de kitér arra is, hogy az Olaszországgal 1927-ben kötött szerződés nem kecsegetett egyértelmű sikerrel.⁵⁸

Rothschild e szerződést annak ellenére, hogy megszüntette Magyarország külpolitikai elszigeteltségét, egyenesen „kétes értékű”-nek nevezi a nyugati hatalmakhoz fűződő viszony szempontjából.⁵⁹ Továbbmenve, szerinte végzetes hibát követett el az uralkodó elit, amikor Magyarországot Olaszország és Németország felé vezette, de tárgyilagosan hozzáteszi, hogy „bizonyos mértékig nem volt szándékos a ballépések összessége”, mert „logikusan következett ... abból az eredeti elkötelezettségből, mellyel minden más megfontolást a revízió ügyének rendelték alá”.⁶⁰ *Sakmyster*, aki rendkívül alaposan és részletesen elemzi a két világháború közötti magyar külpolitikát, lényegében ugyanúgy vélekedik, mint *Polonsky* és *Rothschild*: „A Bethlen-éra bizonytalan örökséget hagyott hátra a magyar külpolitikában”.⁶¹ Ő sem helyesli, hogy Bethlen „megalapozta az elkötelezettséget a tengelyhatalmak oldalán a II. világháború előtt és alatt”,⁶² de kiemeli Bethlen politikájának egy olyan vonását, amelyről senki más nem ejtett szót, s ez „a politikai pragmatizmus,

⁴⁸ *A. Polonsky*: i. m. 51—52.

⁴⁹ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 36.

⁵⁰ *Uo.* 37.

⁵¹ *Uo.* 38.

⁵² *J. Rothschild*: i. m. 163.

⁵³ *A. Polonsky*: i. m. 53—54.

⁵⁴ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 48.

⁵⁵ *A. Polonsky*: i. m. 48.

⁵⁶ *Uo.* 54.

⁵⁷ *J. Rothschild*: i. m. 163.

⁵⁸ *A. Polonsky*: i. m. 52.

⁵⁹ *J. Rothschild*: i. m. 164.

⁶⁰ *Uo.* 165—166.

⁶¹ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 44.

⁶² *Uo.* 44.

mely erdélyi örökségének részét képezte”.⁶³ Ugyanis Sakmyster úgy látja, hogy ezáltal „1931-ben Magyarország előtt még mindig sok választási lehetőség állt nyitva; bizonyos körülmények között még az sem volt kizárt, hogy a nyugat-európai hatalmak mellé álljon”.⁶⁴

Bethlen István mellett Gömbös Gyula személye és politikája foglalkoztatja leginkább az angol és amerikai történétírókat. Akárcsak Bethlen István esetében, a Gömbös Gyuláról alkotott kép sem módosult vagy alakult át a vizsgált időszakban. De míg Bethlen mint tehetséges politikus és intelligens ember állt előttünk, addig Gömbösről egészen más benyomásunk alakul ki az angolszász történétírók jellemzése nyomán. *Rothschild* és hasonlóképpen *Sakmyster* is Gömbös másságát, a hagyományos magyar politikai vezetéstől való különbözőségét hangsúlyozza. Gömbös „hatalmas ambíciójú és korlátlan energiájú ember, aki érzelmiileg a magyar alsóbb osztályokhoz kapcsolódott” — írja *Rothschild*.⁶⁵ „Háttérét és személyiségét tekintve Gömbös meglehetősen más ember volt, mint Horthy és Bethlen” — olvashatjuk *Sakmyster* sorait.⁶⁶ Kedvezőtlen színben tűnnek fel Gömbös politikai elvei. „Képzettségét tekintve hivatásos tiszt, meggyőződése szerint garázda magyar sovinszta fajvédő, magacsínálta 'nemzeti szocialista' már 1919-ben” — állítja *Rothschild*.⁶⁷ Ugyanúgy jellemzi *Sakmyster* is: „... konspirációs lángolás kombinálva ... önteltséggel, szinte misztikus nacionalizmus, s a jobboldali politika igen radikális szárnya iránti elkötelezettség”.⁶⁸ Úgy tűnik, hogy a politikusok jellemzésének megfogalmazásával az angolszász történétírók burkoltan a politikusok iránt érzett rokonszenvéket, illetve ellenszenvüket is kifejezik.

Az angolszász történétírás egyöntetűen ítéli meg Gömbös miniszterelnöki tevékenységének következményeit. *Rothschild* nem helyesli a Gömbös által kialakított politikai vonalat, mert visszafordíthatatlan folyamatok kialakulásához vezetett mind a kül-, mind a belpolitika területén. Szerinte Gömbös miniszterelnöksége átmeneti korszakot képezett a magyar történelemben, „melynek során annyira magával ragadta Magyarországot a jobboldali radikalizmus és a náci Németországgal való szövetség övényén, hogy lehetetlen né tett bármilyen későbbi visszakozást”.⁶⁹ A kiugrási kísérlet sikertelenségét közvetlen kapcsolatba hozza Gömbös ténykedésével, s azt állítja, hogy „Magyarországnak keserves árat kellett fizetnie azért, mert Gömbös végtelenül politizálta a fegyveres erőket”.⁷⁰ Horthy Gömbössel szemben kibontakozó aktivitásáról és Bethlennel való együttműködéséről szólva azonban *Rothschild* azt is felfedi, hogy a politikai ellenfelek végső célja — Trianon revíziója — megegyezett. „A Bethlen—Horthy-koalíció lassította, de meg nem fordította azt a folyamatot, melynek Gömbös szabott irányt, mert tulajdonképpen mindnyájuknak ugyanaz volt a végső célkitűzése”⁷¹ — írja *Polonsky*, akárcsak *Rothschild*, Gömbös miniszterelnökségét „fontos állomásnak”-nak tekinti „abban az átalakulásban, melynek során Magyarország egyre inkább tekintélyelvű berendezkedésűvé és egyre inkább a tengelyhatalmaknak elkötelezetté vált”.⁷² Újra felbukkan e kérdésben a „viszszavonhatatlanul” szó.⁷³ *Polonsky* is felhívja a figyelmet arra, hogy Gömbös híveinek belpolitikai térnyerése milyen következményekkel járt.⁷⁴ Horthy Gömbös ellen fordulását viszont Horthyra nézve kevésbé hízeltgő kijelentéssel indokolja. Horthy „arra a következtetésre jutott, hogy »Gömbös nem gentleman«”.⁷⁵ *Sakmyster* szintén felismeri annak a jelentőségét, hogy Gömbös halála után „az emberek, akiket a kormánypártba, a tisz-

⁶³ Uo. 39.

⁶⁴ Uo. 44.

⁶⁵ *J. Rothschild*: i. m. 173.

⁶⁶ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 44.

⁶⁷ *J. Rothschild*: i. m. 173.

⁶⁸ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 45.

⁶⁹ *J. Rothschild*: i. m. 176.

⁷⁰ Uo. 175.

⁷¹ Uo. 176.

⁷² *A. Polonsky*: i. m. 57.

⁷³ Uo. 57.

⁷⁴ Uo. 57.

⁷⁵ Uo. 58.

ti testületekbe és közszolgálatba juttatott, folytatták mentoruk hagyományait”.⁷⁶ Külpolitikai tekintetben azonban a Tengelyhez való sodródás mellett azt is meglátja, s „valójában ironikus fejlemény”-nek nevezi, hogy „Gömbös csak azt az ösvényt követte, melyet Bethlen maga vágott egy évtizeddel korábban”,⁷⁷ bár megjegyzi, hogy „módszerét és stratégiáját illetően Gömbös sokkal kevésbé volt pragmatikus és rugalmas”.⁷⁸

Az angolszász történetírás figyelmét sokkal kevésbé köti le Horthy Miklós személye és politikai elképzelése, mint Bethlené vagy Gömbösé. Ennek magyarázatát megtalálhatjuk abban a képben, amelyet a kormányzóról formálnak. Polonsky, Rothschild és Sakmyster is kedvezőtlenül ír róla. Valamennyien egyetértenek abban, hogy Horthy szellemi és politikai képességei nem kiemelkedőek. *Rothschild* odavetett megjegyzése szerint Horthy „sokkal korlátozottabb” képességű, mint Bethlen, akinek összehasonlítként kiemeli „tapasztalatát, ügyességét, kultúráját és tekintélyét”.⁷⁹ *Polonsky* véleménye is azt tükrözi, hogy Horthy nem volt „sohasem rendkívül okos vagy fogékony politikus”, hallgatott a hízelgésre, „és egyre inkább csak saját ítélőképességében bízott, mely nem volt mindig nagyon alapos”.⁸⁰ *Sakmyster* ír a legbővebben Horthyról, állásfoglalása azonban nem más, csak árnyaltabb, mint elődeié. A következő kiélezett problémát veti föl: „Valójában a két világháború közötti Magyarország történetének egyik nagy rejtélye, hogy a szerény értelmi képességekkel, korlátozott politikai képzelőerővel és közismerten kis szónoki tehetséggel rendelkező Horthy hogyan érhetett el ilyen magas politikai hivatalt, s tarthatott meg olyan sokáig anélkül, hogy valamilyen irányból súlyos kihívással kellett volna számolnia”.⁸¹ Mindehhez járul még Sakmyster szerint Horthy „feltűnő politikai naivitása”, azaz az a tulajdonsága, hogy mindent fekete-fehérben látott,⁸² s az, hogy „sem hajlandóságot, sem vágyat nem érzett arra, hogy tanulmányok vagy tapasztalatszerzés útján tanuljon”, ráadásul befolyásolhatóságáról is híres volt.⁸³ *Polonsky* meglátása szerint Horthy egyértelműen konzervatív beállítottságú politikus, aki ellenségesen tekintett a szélsőjobboldali nézetekre, függetlenül attól, hogy egyes szélsőjobboldali politikusokkal, leginkább Gömbössel, baráti kapcsolatban állt. Polonsky megemlíti, hogy Horthy Anglia csodálója volt, s azt is, hogy egész politikusi pályafutására rányomták bélyegüket a Ferenc József szolgálatában eltöltött évek.⁸⁴ Bár a Polonsky által rajzolt kép alapján véve megfelel a valóságnak, *Sakmyster* pontosabban állítja előnk Horthy politikai elképzeléseinek jellemző jegeit. Úgy véli, a konzervativizmus és a szélsőjobboldaliság kérdésében Horthyt „egyfajta skizofrénia” jellemezte, mert „erősen vonzódott a szegedi csoporthoz és a konzervatívokhoz is”, „...valójában közelebb állt a konzervatív táborhoz”,⁸⁵ de mindvégig megmaradt benne az az „ataviszius impulzus”, melyet a szegedi időszakban szerzett.⁸⁶ Horthy külpolitikai elképzeléseiben kettős célt fedez fel, „az anti-bolsevizmust és a békeszerződés revíziója iránti fanatikus odaadás”-t.⁸⁷

Kényszerpályán (1936–1944)

A két világháború közötti Magyarország történetével foglalkozó angol és amerikai történetírók az ország történetét 1944-ig tekintik át. A Bethlen bukásától 1944 októberéig tartó időszakot egységesnek látják abból a szempontból, hogy jellemzője az állandó küzdelem volt. *Rothschild* arról ír, hogy „Magyarország a politikai konfúzió korszakába lépett, amelyben a konzervatívok és a szélsőjobboldaliak versengtek a hatalom-

⁷⁶ Th. L. Sakmyster: i. m. 54.

⁷⁷ Uo. 52.

⁷⁸ Uo. 46.

⁷⁹ J. Rothschild: i. m. 162.

⁸⁰ A. Polonsky: i. m. 50–51.

⁸¹ Th. L. Sakmyster: i. m. 29.

⁸² Uo. 29.

⁸³ Uo. 30.

⁸⁴ A. Polonsky: i. m. 50.

⁸⁵ Th. L. Sakmyster: i. m. 30.

⁸⁶ Uo. 31.

⁸⁷ Uo. 32.

mért”.⁸⁸ *Polonsky* szerint Magyarországot „az állandó változás állapota” jellemezte, melynek „duális jellegét” kölcsönözött a két szembenálló politikai erő viaskodása Szálasi hatalomátvételéig.⁸⁹ A Gömbös halála utáni éveket, Magyarország sodródását a háború felé s háborús részvételét, az angolszász történetírás mint egy politikai kényszerpálya állomásait mutatja be Magyarország történetében, mely pálya ellen kilátástalanul próbáltak egyes politikai csoportok küzdeni. *Rothschild* már Darányi kormányzatáról szólva megjegyzi, hogy „Magyarország elkötelezettségei miatt túlhaladta azt a pontot, ahonnan még vissza lehetett volna fordulni”.⁹⁰ Az „ambiciózus Imrédy” a „fejlemények” hatására szintén „sokkal inkább hajlott a német óhajok és befolyás felé, mint ahogy eredetileg várni lehetett volna”.⁹¹ Teleki hatalomra kerülésénél említi, hogy „minden új miniszterelnöki kinevezéssel, mely egy újabb német győzelmet követett Európában, szorult a hurok Magyarország körül, vezetői manőverezési területe pedig zsugorodott”.⁹² A Teleki örökébe lépő Bárdossy Lászlóról írja: „Még egyszer ugyanaz a hiábavaló ciklus ismétlődött meg; nyitó kísérlet a nagyobb függetlenség megszerzésére, melyet szorosabb igazodás követ a náci Németországhoz a kül- és belpolitikában”.⁹³ Végül Kállay törekvéseit elemezve eljut a kényszerpálya okainak kifejtéséhez. „Az uralkodó osztályt politikailag csapdába ejtette saját szenvedélyes irredentizmusa, heves antikommunizmusa és anakronisztikus társadalmi és politikai szemlélete.” S mindezek „nem nyújtottak alapot a realiztikus manőverre a II. világháború viszonyai között” — hangzik végső véleménye.⁹⁴ *Rothschild* azonban Teleki külpolitikai irányvonalát — kemény szavakkal — elmarasztalja: „a német hatalom kiaknázása Trianon lerombolására annak elkerülésével, hogy a Nyugat szemében Németország társaként tűnjön fel (Magyarország — N. Gy.), felülmúlta az ő és országa képességeit, még ha el is tekintünk a tisztesség inherens hiányától (a szó valamennyi értelmében).”⁹⁵ De *Rothschild* a magyar politikában pozitívumokat is talál. A magyar uralkodó elitet jellemezve „látszólagos anomáliá”-ról ír. Miközben megemlíti, hogy az elit a revízió szószólója s az első európai fehér ellenforradalom híveként kezdte, hangsúlyozza, hogy a II. világháborúban egyetlenként tűrte meg a független szocialista mozgalmat, s tartotta fenn a parlamentarizmust.⁹⁶ Külön kitér arra, hogy Magyarországon nagyobb volt a háborút túlélő zsidók aránya, mint a többi közép-kelet-európai országban, s ez „a régi Magyarország manapság gyakran becsümlélt és neveltségessé tett 'feudális', 'whiges' és 'idejétmúlt' uralkodó elitjének a becsületére válik”.⁹⁷ *Polonsky* *Rothschild*-dal teljesen megegyezően látja Magyarországot 1936 és 1944 közötti útját. Darányi miniszterelnökségéről írja: „teljesen lehetetlennek bizonyult visszafordulni arról az útról, amelyet Gömbös jelölt ki.”⁹⁸ Majd Telekinél újra megjegyzi, hogy „képtelennek bizonyult politikáját megváltoztatni”.⁹⁹ *Polonsky* kitér arra, hogy politikusaink mennyire vonakodva vették tudomásul, hogy a kényszerpályáról nincs letérés, s „a magyar történelem ironiájá”-nak tartja, „hogy innentől fogva a politika többé-kevésbé Gömbös

⁸⁸ *J. Rothschild*: i. m. 171.

⁸⁹ *A. Polonsky*: i. m. 129—130.

⁹⁰ *J. Rothschild*: i. m. 177.

⁹¹ Uo. 179.

⁹² Uo. 180.

⁹³ Uo. 185.

⁹⁴ Uo. 188.

⁹⁵ Uo. 180.

⁹⁶ Uo. 191.

⁹⁷ Uo. 199.

⁹⁸ *A. Polonsky*: i. m. 58.

⁹⁹ Uo. 60.

nézeteit követte, s olyan emberek valósították meg, akik nem szerették és nem bíztak abban, amit csináltak, de akik az események nyomása alatt nem láttak más alternatívát”.¹⁰⁰ *Polonsky* az események kényszerítő hatásáról még másutt is ír, úgy véli, a magyar politikusoknak „kevés választási lehetősége volt”, s „sajnálatosan könnyű volt arra az útra lépni”, amely a német szövetség felé vezetett.¹⁰¹ Mindennek az okát *Polonsky* ugyanazokban a tényezőkben találja meg, mint *Rothschild*. „A magyar történelem tragédiája a két világháború közötti időszakban abban rejlett, hogy minden politikusa erősen elkötelezte magát az 1920-as határok revíziójára.” „A mindenáron való revízió társulva a Tanácsköztársaság tapasztalatával szintén sok ember előtt elhomályosította a radikális reformok szükségességét...”¹⁰² *Sakmyster* bár ugyanazokat a tényezőket tárja fel, mint a fenti történetírók, náluk sokkal jobban védelmébe veszi a magyar politikai vezetést, mely előtt véleménye szerint megoldhatatlan feladatok álltak. „Ez a problémásor, melyet 'revíziós dilemmá'-nak is nevezhetünk, végső soron lehetetlenné tette a magyar államférfiak számára, hogy olyan politikát dolgozzanak ki, amely elősegítene bizonyos egyhangúan elfogadott külpolitikai célokat, de nem okozna nemkívánatos hatásokat az ország belpolitikai életében.”¹⁰³ A revíziós célkitűzésekért pedig nem a magyar politikai vezetést marasztalja el, hanem magát a trianoni szerződést: „Annnyira szembeszökőek voltak a trianoni szerződés egyenlőtlenségei, hogy a mérsékeltabb konzervatívoknak, hasonlóan a demokratikus vagy liberális meggyőződésű magyarokhoz, nem volt más alternatívájuk, mint hogy nyílt vagy hallgatólagos támogatást nyújtsanak a sovinsztánnak a revíziós kampányban. Ha a magyarokra kiszabott békefeltételek kevésbé szigorúak lettek volna, kétségtelenül lett volna irredentista mozgalom, de a mérsékelték és a szélsőségesek közötti egyensúly az előbbieket felé hajlott volna, s Kánya Kálmán, sőt még Horthy hajlandósága és képessége a dunai problémák békés és diplomáciai úton történő rendezésére, megerősödött volna.”¹⁰⁴ Végeredményében *Sakmyster* sem lát más lehetséges politikai utat, mint amelyet a magyar politikusok követtek a két világháború, illetve 1936 és 1939 között. „Tekintetbe véve azt az esztelen módot, ahogyan a dunai Európa határait 1919-ben és 1920-ban meghúzták, s a problémák komplexitását, mellyel a konzervatív magyar vezetésnek szembe kellett néznie, nehéz dolog, még visszatekintve is, a dunai válságban egy másmilyen magyar külpolitikát elképzelni, mely jobban szolgálta volna a magyar és európai érdekeket, s melyet ésszerűen el lehetett volna vární a magyar államférfiaktól, hogy kövessenek.”¹⁰⁵ Sőt *Sakmyster* szerint, ha összehasonlítjuk „Kánya Kálmán és kollégái visszafogott politikáját” a brit, a francia és a lengyel politikai irányvonallal, mindenképpen a magyarok felé hajlik a mérleg nyelve.¹⁰⁶ A magyar politikával való azonosulásban *Sakmyster* ment el a legmeszszebb.

A két világháború közötti Magyarország legújabb angolszász történeti feldolgozása nemcsak országunk történetéről nyújt jellemző képet, hanem a hazánkra vonatkozó angolszász történetírásról is. Mivel az egyes történetírók egymáshoz hasonló véleményt formáltak a Horthy-korszak politikai életéről, az elmúlt két évtized angolszász történeti irodalmát egységes egésznek tekinthetjük. A művek tanulmányozása és a magyar történeti irodalommal való összevetése alapján megállapítható, hogy az angol és amerikai történetírók két világháború közötti történelmünk tárgyilagos és lényeglátó bemutatására törekedtek. Ezt bizonyítja, hogy a korszak történetéből a meghatározó történelmi eseményeket és a fő politikai irányzatokat képviselő politikusokat emelték ki. A valóságnak megfelelően ábrázolják és értékelik a trianoni békeszerződést és hatását Magyarországi történelmére. Tárgyilagosan jellemzik a Bethlen István nevével fémjelzett politikai rendszert,

¹⁰⁰ Uo. 58.

¹⁰¹ Uo. 59.

¹⁰² Uo. 60–61.

¹⁰³ *Th. L. Sakmyster: i. m. 229.*

¹⁰⁴ Uo. 229.

¹⁰⁵ Uo. 237.

¹⁰⁶ Uo. 237.

a megfelelő helyeken alkalmazzák az elismerés, illetve a kritika szavait. Ismerik és helyesen látják Gömbös miniszterelnöki tevékenységének lényegét, s helyesen mérik fel következményeit. Értik, hogyan került Magyarország a hazai viszonyok és a nemzetközi politikai helyzet alakulása következtében a Gömbös által kijelölt útra. Az 1936—44-es évek Magyarországnak politikai életét lényegre törően mutatják be, s reális az angolszász történetírás Horthy-képe is. Egészében véve a korszakot mint a magyar uralkodó osztályok lassú sodródását mutatják be a bukás felé, az okok és okozatok minden oldalú megvilágítására törekedve a bel- és külpolitikában. Ez leginkább *Sakmyster*-nek sikerült, aki a két világháború közötti magyar történelemnek egy rövidebb szakaszát vizsgálta részletesen. *Roitschild* és *Polonsky* az átfogó és összehasonlító feldolgozást tartotta szem előtt, *Mee* pedig a békeszerződésekre fordította figyelmét. Az angolszász történetírók tárgyilagossága és tárgyilagossága azon alapul, hogy kutatásaik a két világháború közötti Magyarország történetének különböző kérdéseiben a forrásanyag széles köreire terjednek ki. Különösen sok elsődleges — főleg eredeti és nyomtatott levéltári — forrást használt föl a magyarul is tudó *Sakmyster*. Másodlagos forrásaik többnyire angol, de más világnyelven kiadott műveket is tartalmaznak. Jelentősen támaszkodnak az angolszász történetírásnak az adott korszakról korábban megjelentetett nagy hatású műveire; *Roitschild* *Hugh Seton-Watson* 1945-ös munkáját,¹⁰⁷ *Polonsky* pedig *Macartney* 1957-es kötetét hasznosította.¹⁰⁸ Ismerik a korszakra vonatkozó régebbi és újabb, polgári és marxista, emigráns és magyarországi magyar történeti irodalmat is. Sokszor dolgoznak föl olyan forrásokat, amelyek a magyar kutatók számára nehezen elérhetőek.

¹⁰⁷ *Hugh Seton-Watson*: *Eastern Europe between the Wars, 1918—41*. Cambridge 1945.

¹⁰⁸ *C. A. Macartney*: *October Fifteenth: a History of Modern Hungary, 1929—1945*. Edinburgh 1957.

JAKÓ ZSIGMOND

A torockói legenda születése

Torockó népe négy évszázadon át küzdött a jobbágyság igája alóli szabadulásért. Küzdelméhez az alapot minden időben a bányászat és a vasművesség nyújtotta. Innen eredt a torockóiak anyagi jóléte, az iparúzókre jellemző fejlett öntudata, viszonylag magas életszínvonala és mindaz, ami ezt a termékellen, sziklás völgyben meghúzódó települést messze fölébe emelte nemcsak a környező jobbágyságvaknak, hanem aranyoszeki székely szomszédainak is. A torockói ember századok óta jól tudta, hogy szabadulására is csak a bányászat és a vasművesség segítségével nyithat magának utat — ha ebben érdekelte teheti az államhatalmat és magát a feudális társadalmat is. A Székelykő alatti városka általános történelmi tanulságokban is bővelkedő osztályharcai ezért alakultak mindig a bányatűgy függvényeként.

Az önálló fejedelemség bukása után berendezkedő császári kormányzat kezdettől fogva buzgólkodott ugyan a nemesfémek termelésének fokozásán, a bányatűgy elavult szervezetének általános korszerűsítésére azonban csak az 1747. évi országgyűlésen tett kísérletet. Jóllehet az ekkor hozott törvények a vashányászatban és -kohászatban dolgozókat továbbra is kirekesztették a többi bányász részére biztosított kedvezményekből, ez a megkülönböztetés előbb-utóbb tarthatatlanná vált. Az általános gazdasági fejlődés ugyanis a munkaeszközök továbbfejlesztését, ez pedig végső soron a vasszükséglet növekedését vonta maga után. A belföldi termelést már 1751-től fogva stájerországi szakmunkások behívása révén kívánták fokozni. S miután a vasiparban dolgozó külföldiek adómentességét és bányász mivoltát 1762-ben elismerték, az erdélyi vasmunkások hasonló követeléseit sem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni. A mentesítést ellenző Gubernium (Főkormányzék) és az azt pártoló Thesaurarius (Kincstartóság) évtizedes vitáját végül is a hetvenes években szorongatóvá vált vashiány és a vas árának emelkedése az utóbbi javára döntötte el. 1771 tavaszán a termelés növelése érdekében királyi rendelet mondotta ki, hogy a vasipar munkásai adózás szempontjából a többi fémbányással egyenlő elbírálást élvezzenek. Minthogy ekkor a tartomány szükségére a kincstár vajdahunyadi kohói előbb évi 19 ezer, majd 16—17 ezer mázsza, Torockó három évi 20 ezer mázsza vasat termeltek, a kormányhatóságok figyelme érthető módon ráterelődött a kis bányaváros vasművességére.

A bányász nép vezetői helyes ösztönrel mindig megérezték, hogy elérkezett a kedvező időpont régi álmuk valóra váltására. A vastermelés fokozásának lehetőségeit vizsgáló bányászati és guberniumi bizottsággal tehát nem haboztak sejtetni, hogy ők — kedvező, szabad munkakörülmények biztosítása esetén — termelésüket akár évi 60 ezer mázsára is fokozhatnák. Jóllehet a szakvélemények 1772-ben a termelés ilyen méretű növelésének lehetőségét nem osztották, a kormányhatóságok a vashiány leküzdésének módját továbbra is Torockón kívánták megtalálni. Legalábbis arra az időszakra vonatkozóan, amíg az eisenerzi eljárásokat át nem ültetik a kincstár erdélyi vasüzemeibe. 1773-ban tehát királyi rendelet szólította fel a Thorotzkay családot vastermelése fokozására. Ezzel a torockói bányászok sérelmei egycsapásra általános érdekű kérdésekké váltak, melyek a legfelsőbb kormánykörökben is érdeklődésre és jóindulatra számíthattak.

A harc most kezdődő új szakaszában a bányahatóságok egyre nyitabb támogatása jelentette a torockóiak számára a leghatékonyabb segítséget. A hatvanas évektől fogva a városkában kincstári aranybaváltó hivatal működött. Ennek vezetője révén a bányahatóságok mindig pontosan tájékozódhattak a torockói viszonyok felől, bátoríthatták, sőt irányíthatták a bányász nép küzdelmét. E bányatiszt személye révén új, egyelőre ugyan nem hivatalos kapcsolatok szövődtek a torockóiak és a bányatűgyi hatóság között, amelyek idővel az egyoldalú földesúri függés ellensúlyozására is felhasználhatókká alakulhattak. Ha a vaskonjunktura személyes élményei nem győzték volna meg a vasműveseket munkájuk társadalmi fontosságáról és nélkülözhetetlenségéről, a torockói aranybaváltó tiszték is felnyitották volna a szemüket, felébresztették volna öntudatukat. Az állandóan növekvő kereslet nyomán a torockóiak ezekben az évtizedekben egyre magasabb-

ra futtatták fel a termelést. Minthogy a torockói vas és acél minősége jobb volt a vajdahunyadinál, az itteni termékek jóval drágább áron keltek el.

A Torockóra áramló tekintélyes összegek meggyorsították a lakosság differenciálódását. A hámorokat és a vaskereskedelmet kezükben tartó bányagazdák anyagilag messze fölébe nőttek a föld alatt vagy a kohók és verők körül dolgozó egyszerű társaiknak. Ezekről írták földesuraik: „Erdély országában jobbágy olyan jutalmat munkája után nem lát soha s még másutt sem; mert ő úgy él, olyan kenyeret eszik, s olyan bort iszik mindennapon, hogy úgy nem él 20—30 jobbágyos nemes ember is maga szorgalmatossága után. S mégis pénze is van elég, mert közel neki Bécs, s Bécsben, Szebenben s Tordán akármely drága koszt is olcsó neki”. Ezek voltak azok a gazdák, akiknek telt arra is, hogy asszonyaikat polgári rangossággal öltöztessék, és a távoli Szebenbe hordozzák színházba, házaikat városi módra bútorozzák be, és képekkel ékesítsék. A lakosság zöme azonban két keze munkájából élő szegény munkás maradt. Ezek ugyan szintén jobban kerestek a közönséges jobbágyoknál, de létük mégis bizonytalanabb volt amazokénál. A falu köves, terméketlen határában ugyanis olyan gazdálkodást, amelyből megélhettek volna, nem folytathattak. Ha tehát a nehéz és nem veszélytelen munkában megrokkantak, munkaképtelenné váltak, létalapjuk egyszeriben megszűnt és családjukkal együtt koldusbotra jutottak.

Torockó tehát egészében a vastermelésből élt ugyan, de ennek jövedelméből lakói nagyon egyenlőtlenül részesültek. A lakosság 18. század végi rétegeződését illetően is érvényesnek tekinthető az 1840 körüli helyzetről tájékoztató alábbi egykorú kimutatás. Ekkor a városka 1800 lelket számláló lakosságából 20—30 családfő (?) tartozott a „vasváltó”-k legtehetősebb csoportjába. Ezek a késztermékeket felvásárolták, és egész Erdélyben, sőt Moldva és Havasalföld piacain is nagy nyereséggel értékesítették. Vagyon és tekintély dolgában hozzájuk legközelebb a 13 hámoron (igaz, már nem egyenlő arányban) osztozó 50 főnyi bányász és verőbirtokosság gazdagabbjai állottak. Ezek — az általuk fizetett kb. 150 bányászsal és 80—90 „fútató” (azaz kohó-) munkással és verőkováccsal karöltve — végezték a tulajdonképpeni vastermelést. A ranglétra alján a 80—100 főt számláló szénégetők és szénhordók állottak. Ezek csoportját a közeli falvakból toborzódó 50–60 főnyi időszakos munkáscsapat egészítette ki.

Minthogy a kortársak véleménye szerint „a tehetősebbek a tehetetlenebbeket elnyomták és némelyek meggazdagodván, másokat végső pusztulásra hajtani kívántanak”, a szegényebbek gyakran földesuraiknál kerestek maguknak menedéket közvetlen kizsákmányolókkal szemben. A szegény napszámosok és a gazdag bányagazdák ellentétei szintén valós tényezői voltak a torockói osztályharcoknak, de a lakosságot mégsem osztották meg annyira, hogy a döntő pillanatokban ne tudott volna egységesen fellépni a mindnyájukat elnyomó földesúri hatalom ellen. „Az egyiptomi fáraók fogságából”, „A jobbágyoknak vas igája” alól való szabadulás következetes harcokai azonban abból a 60—80 legtehetősebb családból kerültek ki, amelyek „bíztak vagyonukhoz”. Ők dolgozták ki — értelmiségi pártfogók segítségével — a feudalizmus körülményei között nélkülözhetetlen történelmi-jogi érveket, ők szervezték meg és vitték végig makacs kitartással az évtizedeken át elhúzódó jogi akciókat, ők előlegezték a községnek az ezekhez szükséges számottevő összegeket, az ő körükből eredeztethető az az egész történelmi tudat, amelyet e hosszú küzdelem végére a település minden társadalmi rétege sajátjaként vallott magáénak. Viszonylagos iskolázottságuk, világlátottságuk és anyagi függetlenségükből fakadó öntudatuk folytán számukra volt a legnyomasztóbb vagyoni és társadalmi-jogi helyzetük ellentmondásossága. Ők már munkájuk társadalmi, sőt nemzetgazdasági fontosságának teljes tudatában törekedtek a jobbágyi függőséget elhárítani boldogulásuk útjából, hogy ne csak vagyonilag, hanem jogilag is azonosak lehessenek a városok szabad lakóival. Végső soron tehát a fején találta a szöveget a földesurak 1783. évi türelmetlen kifakadása: „A torockai jobbágyoknak az angyal se tölthetné kedvét, nekik szabadság kellene”, s ezért „panaszpalástja alatt jobbágyágukat rúgják farba”.

Bátorítólag, sőt élesztő erőként hatott a torockói bányásznép tudatának fejlődésére a bécsi udvar új jobbágy-politikája is. A jobbágy és földesúr közötti viszályokban a legfőbb döntőbíráskodást magának követelő felvilágosult abszolutizmus beavatkozásával egyrészt a rendek ellenkezését kívánta puhítani, másrészt pedig a jobbágy munkaerejét igyekezett az állami kizsákmányolás érdekében védeni. Tudatosan is táplálták a bécsi hatóságok azt a hiedelmet, hogy az uralkodó az elnyomott tömegek oldalán áll, és készül a nemességet megrendszabályozni. A tömegek ennek jeleként értékelték az Erdély régi berendezkedését felforgató sorozatos intézkedéseket. Bátorításként hatott a jobbágyok irányában a földesurak elleni panaszaiak képviselésére megnyílt megszervezett „szegények ügyvédje” intézmény, a jobbágyküldöttségek fogadása a bécsi udvarban, az Erdélyben előbb (1773) trónörökösként, majd (1783) császárként megforduló II. József nem egy tüntetésszámba vehető gesztusa. Az ő látogatásai során szakadtak át az addigi gátak, indult meg az erdélyi jobbágyok panaszáradata és Bécsbe zárandoklása az úrbéri visszaélések orvoslása végett. A hivata-

los politikai doktrínává lett fizikratizmus a nemzetgazdaság alapjának a földet és megművelőjét tekintette. Ezért aktív jobbággyvédelmet sürgetett. A 18. század hetvenes éveire tehát szabadabb szelek kezdtek fújdogni Erdélyben, s ezek a torockóiak harci hagyományait is újraélesztették.

A vastermelés fokozásának sürgető szüksége és az új jobbágypolitika bátorította fel a torockóiakat, hogy 1771-től kezdődően előbb csak egyéni, majd a község nevében beadott úrbéri panaszokkal árásszák el a hatóságokat. Földesuraik ugyanis éppen akkor szorítottak a présen, amikor a torockóiak lazítani szerettek volna rajta. Thorotzkay Zsigmond gróf akkor kívánt tőlük újabb jobbágyszolgáltatásokat és kezdte korlátozni őket az erdők használatában, amikor a vastermelés növeléséhez több munkaerőre és a szénégetés fokozására lett volna szükségük. Bár a hivatali apparátus egy évtizeden át elhúzta a panaszok tényleges orvoslását, a torockóiak — a bányahatóságok támogatásában bizakodva — nem hagyták igazukat, és egyre nagyobb tapasztalatokra tettek szert a jobbágypanaszok intézésének hivatali labirintusaiban.

A bányászközösség és a földesurak közötti viszony akkor mérgesedett el végérvényesen, amikor Thorotzkay Zsigmond 1781-ben azt a hírhedt Dési Zsigmondot tette meg jószágigazgatóvá, aki Haller János csákgorbói uradalmában 1775-ben a legbrutálisabban törte le a jobbágyok elégedetlenségét. Dési további megszorításokat vezetett be a torockói uradalomban, és az öntudatos lakosság ellenkezése láttán nyíltan fenyegetőzött, hogy „a gróf jobb gazda-emberei közül is kilenc vagy tíz nyakas embereket a földdel egyenesé téssen, mert a gróf Haller jószágában is úgy tölt németyekkel, de senki a keze alá nem szólihatott”. Kijelentette, „megmutatja, hogy Torockó városa koldus lesz ...”, hogy levetteti a piros csizmát az asszonyokkal Torockón, s az férfiaknak az hosszú kucsmájuk tetején kilátszik a hajak, mert nem illik az paraszt embernek csizma, hanem bocskor s gyékény ködmen, mint a sváboknak”.

Az erőszakos jószágigazgatótól különösen sokat szenvedett a falu úrbéri panaszait mozgó Zsakó Mihály bányászgazda, akit Dési így fenyegetett meg: „Te Sakó Mihály, mint nyugtalankodol annyit, s mit rugódozol a te kegyes földesurad ellen. Bízol a vagyonodhoz, de azzal a sok alá s fel járással kipusztítod magadat mindenből, úgy hogy még bocskorod sem létszen. Még úgy jársz, mint a csehországi jobbágyok, akik földesuraik ellen addig rugódoztanak, hogy szalma nadrágra jutottak... Az asszonyok szősz kendőben fognak jární Torockón.”

Zsakó azonban, aki hangadó embernek számított mind a faluban, mind az unitárius eklézsiában, nem rémült el a fenyegetésektől. 1782 januárjában — talán a két hónappal korábban kihirdetett türelmi rendeletől is bátorítva — az unitáriusok kolozsvári consistoriuma alkalmával hozzáértő értelmiségiekkel leírta foglaltatta faluja sérelmeit, és panaszt tett Torda megye Tábláján. Ismerve azonban a megyei hatóságok részrehajlását, saját egyéni beadványával megkockáztatta azt, amire néhány esztendő óta a község panaszai kapcsán is gondoltak: április hó folyamán Bécsbe ment, és kérelmét közvetlenül az uralkodónak adta be. Zsakó lépésével a torockói panaszok ügye is ugyanarra az útra került, amelyet ugyanebben az időben, sok már paraszdelegációval együtt, Horea és Cloșca is járt a zsalatnai bányauradalom román jobbágyainak kérelmeivel. Zsakó a császárvárosban — feltehetően a korábban Bécsben tanult Ajtai Dávid Mihály kolozsvári rézmetsző segítségével — jó összeköttetésekre tehetett szert, és hazatérte után a község ügyét szintén új vágányra terelte.

Ő hozhatta Bécsből a döntő biztatást ahhoz, hogy úrbéri panaszait a bányautygi sérelmeként állítsák be és ezáltal biztosítsák maguk számára a kincstári hatóságok hivatalos támogatását. A birodalmi székvárosban szerezhetett Zsakó tudomást arról, hogy a császár 1781. október 26-án Magyarországon a bányászat fellendítése érdekében radikális intézkedéseket léptetett életbe. Egyebek mellett elrendelte, hogy a földesurak a saját birtokukon folytatandó bányásztkodáshoz szintén kérjenek (visszamenőleg is) a hatóságoktól engedélyt, a királynak járó urburát (bányabért) a vas után is fizessék meg, és hámorai termeléséről évenként tegyenek jelentést. Egyben utasította a hatóságokat, hogy a magánbirtokokon lévő, esetleg eltitkolt királyi bányajogoknak haladéktalanul szerezzenek érvényt. 1782 tavaszán nemcsak a torockóiak, hanem az erdélyi bányahatóságok is erősen remélték, hogy a fenti rendelkezéseket a császár Erdélyben szintén életbe lépteti, és akkor majd ezek alkothatják azt a jogalapot, amelyen a torockóiak helyzetét kedvezően újra rendezhetik.

Zsakó hazatérése után, 1782 tavaszán Torockó vezetői titokban ugyan, de lázas tevékenységbe kezdtek. Bartók Ferenc, Kriza Ferenc és János vezetésével pénzt gyűjtöttek, Kolozsvárt megbízták „Solymosi uramat”, hogy a konvent levéltárában „keresse fel, ha mi hasznunkra valót talál”, valamint Csomós Mihályt, a kolozsvári református kollégium jogász professzorát, „hogy a káptalanokat búkálja fel”, támogatókat szereztek maguknak a Theasariatusnál. A kiadásairól vezetett feljegyzéseik páratlan emlékei a paraszti osztályharcnak. Belőlük nemcsak a torockóiak küzdelmének részletei hámozhatók ki, hanem a Bécsre járó erdélyi parasztküldöttségek, többek között Horea és Cloșca útjainak elképzelzetésére vonatkozóan szintén ta-

nulságokkal szolgálhatnak. Megtudhatjuk belőlük, kinek hány ekevasat, szőlőkapát, ásót, singvasat, pecsenyesültöt, sőt bányából való "kővirágot" ajándékoztak, a pénzbeli honoráriumon felül, hogy ügyüket előmozdította. De e feljegyzések olyan részletekről is tudósítanak, hogy „mikor Senpronot Schönbrunn, s az Eugenius palotát Belvederét megjártuk, aki hordozott a két helyen”, annak hány garas borravalót adtak.

A községnek a bányahatóságok támogatásával összeállított kérelmét 1782 májusa folyamán kéttagú küldöttség vitte fel Bécsbe, majd „néhány nagyérdemű patronus uraink jóvallásokból” szeptemberben Czupor Mihályt és Vernes Andrást küldték fel sürgősen a császárvárosba, Ajtai Dávid Mihály társaságában. Sem itthon, sem Bécsben nem sajnálták a költségeket, mert közel érezték szabadulásukat.

Különb en ugyanekkor került sor a zalatnai kincstári uradalom jobbágyságainak emlékezetes topánfalvi megmozdulására, mely később a Horea-felkelés elindítójának bizonyult. A mőcvidéki lakosság elégedetlensége szintén két sérelem-forrásból táplálkozott. A kincstár többnyire idegen tisztviselői, racionalizálás címen, állandóan növelték mind a földesúri terheket, mind pedig a bányákkal kapcsolatos szolgáltatásokat. A mőcök esetében azonban maga a bányakincstár volt egyben a földesúr is. Ők tehát nem számíthattak a bányahatóságok olyan jóindulatú támogatására, mint amelyet a torockói jobbágyságok élveztek saját magánföldesuraik elleni harcukban. Ilyen körülmények között az érchegegyeségi román jobbágyságok mozgalma szűkségszerűen gyorsabban radikalizálódott és jutott el a nyílt forradalmi fellépésig. Ez következett be 1782. május 24-én Topánfalván, amikor is a kocsmák örmény bérleti fegyveres embereikkel meg akarták akadályozni, hogy a környező falvak parasztjai is áruhássák a piacon saját készítésű szeszes italaikat. Az erőszakoskodáson felbőszült tömeg szembeszállt a fegyveresekkel, beütötte az árendások hordóinak fenekét, és előntötte a kincstári tulajdonnak számító bort, pálinkát. A hatóságok drákói szigorúságú ítélettel kívánták a mőcöket visszariasztani hasonló megmozdulásoktól. A verekezés résztvevői közül öt parasztot halálra ítélték, sokakat bebörtönöztek, ismét másokat kegyetlenül megbotoztattak, a kérdéses falvakat pedig egyetemlegesen kötelezték az okozott károk többszörösét kitevő jóvátétel megfizetésére. A nyílt ellenállás szelleme azonban már a levegőben volt. Torockón éppen úgy, mint az Érchegegyes mőc falvaiban.

A torockói viszonyokra és közhangulatra jellemző, hogy egy ittas torockói ember a Medárd-napi (június 8.) felvinci sokadalmon „nagy szóval” így beszélt a tömegben: „Most nem régen két emberünk Torockóról Bécsbe jártanak jobbágyságunk iránt (mivel mi ezelőtt nem voltunk jobbágyságok), s jó válasszal jöttek el onnet. Most már minden órában várjuk a diplománkat, amely is mikor megérkezik, ha akkor gróf Thorotzkay ott leszen Szentgyörgyön, mind praefectusával együtt megöljük, követ agyon vevén a kutya ilyen s amolyan teremteteket és adták.” A július végén Kolozsvárról származó kapott híresztelések szerint pedig a torockóiak „összeszövetkeztenek volna a fiskális részlől lévő jobbágyságokkal, akik [...] Abrudbánya körül a havasokon fegyverben vagynak”. A földesurak és a megyei hatóságok előtt tehát egyaránt felrémlett a torockói magyar és a zalatnai bányauradalom román jobbágyságai összefogásának és együttes fegyveres fellépésének félelmes lehetősége. December elején földesuraik már arról panaszkodtak, hogy a torockóiak „rebellióra készen állanak. [...] Már nekünk szenvedhetetlen terhünkre vagynak ezen jobbágyságok. [...] Valamit ki kelletik gondolnunk, hogy a mi jobbágyságaink nekünk osztályos atyánkfiai, vagy veszekedő társaink ne kívánjanak lenni, vagy [...] földesuraink. [...] Minden eszközt, kedvet, tehetségeket arra fordították, hogy mi ellenünk rugódozzanak s magukat vesztegezzék.”

A bécsi beadványok nyomán elrendelt vizsgálatok tovább bátorították a torockóiakat. S minthogy a megyei hatóságok kések panaszaik tényleges orvoslásával, amikor II. József 1783. május vége—június közepe táján a bányavidékre szintén ellátogatott, s sok ezer panaszló között a torockóiak is újabb beadványt nyújtottak át az uralkodónak.

Talán már ebben a kérésükben hasznosították az értelmiségi támogatóiktól számukra összehordott jogi és történeti érveket. De ha ezt ekkor még nem tették volna meg, 1783 őszén vagy a következő esztendő tavaszán feltétlenül sor került a törekvéseiket alátámasztó elmélet teljes kidolgozására — talán éppen a bányahatóságok nem hivatalos támogatásával. Az *Observationes circa oppidi Torotzkó originem, statum et latens in eo jus regium* [Észrevételek Torockó mezőváros eredetével, jogi helyzetével és az ottani királyi joggal kapcsolatosan] című összeállítás bányaugyekben járatos szerzőjének legtöbb joggal maga a királyi jogügyi igazgató helyettese, Medve Mihály tekinthető. Őt — mások mellett — főként Ágoston Márton kolozsvári ügyvéd és Zongor Mihály királyi táblai ágens támogathatta.

Az értelmiségi segítő társak beállítása szerint Torockó eredetileg királyi bányatelep volt, ahová — különféle kedvezményekkel — I. Lajos király 1359 körül Sztájerországból hívott be vasműveseket. A városkát a földesúri önkény csak később szorította le a jobbágysorba. Lakóit tehát valójában mindazok a kiváltságok megilletik, amelyeket Erdély többi bányásztelepe élvez. Ezek között persze hiánytalanul ott szerepelnek

azok a kedvezmények (vásártartás, szabad erdő- és legelőhasználat), amelyekért a földesurakkal éppen pereskedtek. A bányahatóságok érdeklődésének felkeltése céljából az összeállítás sejteni engedi, hogy az évi 12 173 Ft-ot jövedelmező vasurburát régebben nem földesuraknak, hanem a kincstárnak fizették; továbbá, hogy az ezüst- és ónbányák felhagyása következtében Torockón is eltűnt a királyi jog mutatható ki. Mindezzel azt kívánta a fejtegetés sugalmazni, hogy a kincstár váltta vissza Torockót, az angliai acéllal versenyző minőségű ottani vasárukkal ugyanis nagy hasznot hajtó kereskedelmet kezdetnek a balkáni török piacon. Az elaboratum szerkesztője előtt láthatóan Offenbánya esete állott követendő példaként. Ezt ugyanis a kincstár az ottani nemesfémányák megszerzése érdekében 1770–1772 között rövid úton visszaváltotta a Mikes családtól.

A torockóiak mai eredetudatában fontos ausztriai származás momentuma első felbukkanásának a körülményei meglehetősen bizonyossággal tisztázhatók — hála a városka viszonylag gazdag paraszti írásbeliségének. Egy ügyvéd számára adott későbbi tájékoztató feljegyzés (species facti) nehézkezdű összeállítója így beszéli el a dolgot, némileg átfestve és az időpontokat megmosva, tehát a nyilvánosság elé hozható változatban: „Ezen sok járás-kelés alkalmatosságával kezdtünk valamit hallani a fennemlített privilégiumról. Melynek történetét így tarsd: Panaszkodván együtt-másutt bajainkat, egy úri méltóság [Dobai] azt kezdi kérdezni tőlünk: Nincsen meg kenteknél az a levél, mely mellett kenteket Felső-Ausztriából vasmunkára behozták? Melyre egyebet nem felelhetünk, csak azt, hogy nemhogy megvolna, de még híré sem hallottuk. Más uraság [Cserei János] hasonlóképpen azt erősítette, hogy meg kell annak a levélnek lenni, mert a Thorotzkay familia amellett nyerte meg a leányágot, hogy a torockói jószágból részt ne vegyenek. Más [Medve Mihály] megint azt mondotta »Nálam fog lenni copiában.«”

A falu megbízottjainak már említett számadásaiban szereplő ajándékokkal szintén igazolható, hogy a torockóiak 1783-ban tényleg kapcsolatba kerültek Cserei János fiscalis directorral és helyettesével, Medve Mihállyal, minthogy úrbéri perükhöz hatósági támogatást (fiscalis assistentia) nyertek. Az is bizonyítható, hogy Cserei beszélt előttük Lajos király valamilyen kiváltságleveléről. Ezt kerestethették két és fél héten át hiába a falu megbízottjai 1783 őszén a káptalan levéltárában. Az azonban alig hihető, hogy ausztriai származásukról akár az ekkor 23 éves Dobai Jánostól, Marosvásárhely levéltárasától, akár kökösi Dobolyi József táblai ügyvédtől hallottak volna először.

A vastermelés válsága folytán akkor az erdélyi bányászok körében — amint láttuk — a stájerországi vasbányászat az általános érdeklődés középpontjában állott. A torockóiak osztrák eredetének a gondolata azonban csak olyan helyi ismeretekkel rendelkező, német anyanyelvű személyben merülhetett fel, aki felismerhette, hogy a városkában német nyelvű családok is élnek, hogy bányászati műszavaik között német eredetűek akadnak, hogy az ottani női népviselet elűt a magyarokétól, és inkább a szászokéval mutat hasonlóságot, továbbá általában felfigyelt a stájerországi és a torockói paraszti vasművesség közötti egyezésekre. Ez a személy pedig, minden valószínűség szerint, Adam Hüttenmeyer aranybevaló tiszt lehetett. Ő ugyanis az Eisenwürzennek nevezett felső-ausztriai hegyvidék közelében fekvő Ternbergen született, és 1769 óta élt a torockóiak között. Az ő ötletét vették át a bányászok pártfogói, építették be elméletükbe, és fejlesztették mint nagyon hihető magyarázatot annak legfontosabb tartópillérévé. Felismerték ugyanis, hogy ha a lakosság német eredetét sikerül bizonyítaniuk, akkor — tekintve az erdélyi bányavárosok német eredetét — Torockó egykori kiváltságos jogállása is valószínűsíthető, és sor kerülhet arra, hogy a kincstár mint egykori királyi bányatelepet földesuraitól visszaválthassa.

Ma megalapozatlan és kockázatos vállalkozásnak tűnhet a torockóiak és pártfogóik egykori játszmája. Annak idején azonban adottak voltak a sikeres véghezvitel lehetőségei. Olyan idők jártak ugyanis akkor, hogy az egész erdélyi társadalom a régi rend összeomlásának hangulatában élt — a főuraktól kezdve a legszegényebb zselléréig. Az emberek mindent lehetőknek érezték. II. József látogatása, a kőrvényező parasztok iránt tanúsított tüntető jóindulata végleg felkavarta a kedélyeket. Erdélybe is eljutott a hír, hogy a császár Csehországban (1781) és Ausztriában (1782) eltörölte a jobbágytságot és a nemesség megadóztatására készül. Egymást érték a rendeletek, melyek újabb és újabb csapást mértek a parasztságot elnyomó régi berendezkedésre. A császár — erdélyi körútja megdöbbentő élményeinek hatása alatt — 1783. augusztus 16-án Szebenből utasította a hatóságokat a jobbágyok fokozottabb védelmére, és az úrbéri viszonyok esedékes új szabályozásáig megtiltotta minden olyan változtatást, amely súlyosbíthatná a paraszti terheket. Ugyanez év november 26-án egyetlen tollvonással megszüntette a régi megyebeosztást, és királyi hivatallá alakította át a nemesi vármegyét, amely a paraszti tömegek számára évszázadok óta az elnyomó állam legközvetlenebb megtestesítője volt. 1784. május 11-én a német hivatalos nyelv bevezetésével a közigazgatás addigi szinte teljes személyzete létbizonytalanság elé került. A torockóiakat külön is felvillanyozhatta, hogy Dési Zsigmond

jószágigazgatónak távoznia kellett az uradalom éléről. 1784 májusától kezdve szigorú császári rendeletek írták elő panaszaik elfogulatlan kivizsgálását, erdők visszaadását, és a sokat szenvedett Zsakó Mihálynak igazságot szolgáltatattak. Zsakó Bécsbe menekelték, ugyanis a feleségét Dési börtönbe vettette, aminek következtében az asszony két év múlva meg is halt, gyermekei jó emberek kegyesen tengődtek, 1784 májusában azonban udvari végzés kötelezte földesurát a Zsakótól erőszakkal elvett rét és erdő visszaszolgáltatására. Mindezek hatása alatt a felbolydult falu egyre nyíltabban megtagadta az engedelmességet. A Thorotzkay család tagjai tehetetlenül így panaszkodtak a hatóságoknál „fejeskedő” jobbágyaik ellen: „Földesuraim szavait, éppen csak amelyet akarják, azt fogadják.” „Már annyira jutottunk, hogy nemcsak földesurakunk, hanem tisztjeinknek, kik ottan képeinket viselik (mivel magunk ottan hosszasan mulatni nem bátorkodunk életek veszedelmében forog... Már nem földesuraknak, hanem hóhéroknek hivatattunk, tisztjeink s mellette lévő az uccákon teli torokkal káromoltatnak, sőt a nemes vármegye tisztje általi assistentie kövel hajigáltatik.”

1784 őszére tehát Torockón is robbanásig feszült helyzet alakult ki. Minthogy azonban Horea paraszthadai november 10—11-én Szentgyörgyön az udvarházakat felperzselték, a torockóiaknak nem kellett maguknak leszámolniuk földesuraikkal. A felkelés leverése után mégis tisztáznunk kellett magukat uraik ama híresztelésével szemben, „hogy — úgymond — mi is vélték consentiáltunk [egyetértettünk]”. Ez a gyanúsítás és a lázadó szellemű bányászság megfélemlítése volt a célja annak, hogy 1785. február 26-án a torockói bírakat és közembereket szintén bevitték Gyulafehérvárra Horea és Cloaca kivégzésének végignézésére, március 2-án pedig a vezérek „elmetélt tagjai”-ból itt is függesztettek ki akasztófára.

A Horea-felkelés véres tanulságai óvatossábbá tették ugyan a torockóiakat, de a szabadulásuk érdekében teendő további lépésektől nem ijesztették el őket. Értelmiségi pártfogókra hallgatva azonban inkább jogi eszközökkel igyekeztek maguk javára kamatoztatni a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvéseiből adódó lehetőségeket. A jobbágyi nevezetet és röghözkötöttséget eltörölő 1785. augusztus 22-i császári rendelet ugyanis inkább csak bátorítást, sem mint tényleges javulást hozott a paraszti tömegek helyzetében. A torockóiaknak tehát sorsuk jobbrafordítását az adott lehetőségek, vagyis az úrbéri viszonyok és az adózás újraszabályozását előkészítő összeírás során kellett ismét megkísérlelniük. Ebben az új helyzetben a korábbi harcok során kidolgozott történeti-jogi érvek gyűjteménye és az eredetelmélet vált a torockóiak legfontosabb fegyverévé. Ez utóbbi alátámasztására bukkant aztán fel 1785 őszén a városka 1291-ből származtatott, később sok vihart kavart, rejtélyes kiváltságlevele.

A torockóiak 1785-től fogva — a Horea-felkelés leverése elrettentő élményeinek hatására — a törvényes formák és a hivatalos út betartásával, jogi eszközökkel és történeti érvekkel folytatták évszázados küzdelmüket a jobágyságtól való szabadulásukért.

Amikor tehát az összeíró biztosság 1785 nyarán megjelentek Torockón, a falu egyöntetűen kijelentette, hogy „vagyon privilegialis contractusa kiváltságokkal egybekötött szerződése ezen helységnek az méltóságos patronus urakkal, mely első Lajos király idejében költ, tempore impopulationis a benépesítés idején. Azt, hogy az commissarius urak repetálják visszakérjék, s az patronus urak is előadják, kívánjuk.” Felvették az összeírásba mindazokat az okleveleket, amelyeket alkalmasnak vélték korábbi kiváltságos helyzetük bizonyítására. Ezek többnyire a szomszédos Aranyosszékre vonatkoztak, és csak mellékesen említették meg Torockó vagy vára nevét. A bizonyítékok sorában tehát az összeírás befejezésekor sem szerepelt még a városka 1291. évi közismert privilégiuma.

Ennek másolatát 1785. szeptember 7. után és december közepe előtt Medve Mihály jogügyi helyettes igazgatótól szerezték meg 500 Ft-ért. Karácsonyra már földesuraiknak is tudomására jutott a dolog, de ők e fordulat jelentőségét egyelőre nem mérték fel. Thorotzkay József báró ugyanis az ünnepet köszöntő falusiak előtt azt a kijelentést tette, hogy akkora nagy summa pénzért is adott volna nekik másolatot, mint-hogy az oklevél eredetije az ő őrizzetében található. Miután a torockóiaknak és az őket pártoló helyi értelmiségieknek több ízben is sikerült a mit sem sejtő földesurakból olyan meggondolatlan nyilatkozatokat kiprovokálni, hogy a privilégium eredetije családjuk levéltárában van, a falu az eddigi védekezésből támadásba mehetett át. A küzdelem irányítói 1786 januárjában nyilatkozatot vettek a hiteles helyi levéltárakból, hogy kiváltságlevelük eredetije ott nem található. Februárban Abrudbányán, márciusban és áprilisban Torockón gyűjtötték a torockóiak német eredetű, kiváltságos helyzetű, a kiváltságaikkal való korábbi élés alátámasztására szánt nyilatkozatokat. Június 3-án sikerült az előző évi úrbéri összeírás mellékletei közé pótlólag felvételniük az utólag „előkerült” privilégium teljes szövegét. Július elején pedig Medve Mihály és Cserei János támogatásával beadványt terjesztettek az uralkodó elé, kérve „királyuk által régi privilégiumunkat olyformán confirmáltatni s confirmáltatni [hozzáalkalmazni és megerősíteni], hogy statusuk a mostani regiminis [kor-mányzás] formához képest accomodálathatnánk”.

Közben többször is hétszámra tanácskoztak a további lépések felől Zalatnán a bányahatóságokkal. Ennek eredményeként került sor még ebben az esztendőben arra, hogy a Bányabíróság Torockón ún. huttmán-széket állított fel, és ezt nyilvánította illetékes fórumnak a bányászattal kapcsolatos minden vitás ügyben. A kincstári hatóságok és a torockóiak láthatóan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy amíg a földesurak nem adják ki a privilégium eredetijét, addig a felbukkant másolatot tekintik a városka jogi helyzetét szabályozó okmánynak. Ennek megfelelően 1787-től fogva a Thesaurarius Torockó bányászait is metallurgusoknak (Bergleute) ismerte el, akiket megillet az erdélyi bányászok általános kivételezettsége. Fel is vették őket a bányászok nyilvántartásába.

A Thorotzkayak tiltakoztak földesúri jogkörük korlátozása miatt, és a Gubernium támogatásával a bécsi Udvari Kamarában 1788 végére sikerült törvénytelen újításnak minősíteni a huttmán-szék felállítását, illetve 1790-ben beszünttetni annak működését. Ennek ellenére a kincstár továbbra is kötelességének tekintette a torockói vasművesség pártolását és a bányaszabadság érvényesítését az uralkodó 1781. évi emlelt reformja szellemében. A Thorotzkay család azonban, kiváltságseveleire hivatkozva, továbbra sem engedte meg uradalmában a bányanyitást azok számára, akik csak a Bányabíróságtól kaptak erre engedélyt, de a terület birtokosától nem kérték a hozzájárulást. Minthogy a falu 1291. évi kiváltságlevele biztosította a bányahatóságok beavatkozási jogát, érvényesként való elfogadatlása fontos lett a Thesaurarius részére is. A rejtélyes privilégium tehát kulcsává lett egy olyan kérdés megoldásának, amellyel az udvari bányahatóságok is minduntalan foglalkozni kényszerültek a bányanyitások körüli viták kapcsán. A harcnak ebben a szakaszában a földesurakkal szemben valójában már nem is a torockóiak, hanem maguk a császári bányahatóságok állottak.

Miután a torockóiak előbb bizonyos Delinz nevű személyt, majd ennek halála után a Bécsben tanuló abrudbányai Szabó Sámuel (egykori tanítójukat és jegyzőjüket?) bízták meg, hogy mind Eisenwurzeltől, mind más ausztriai levéltárakból igyekezzen adatokat szerezni elődeik Erdélybe költözésének körülményei felől, II. Lipóthoz (1790—1792), az új királyhoz folyamodtak a földesuraiknál visszatartott kiváltságseveleik kiadásáért. Amikor pedig mindez nem vezetett eredményre, a királyi jogügyi igazgatóság 1794 tavaszán a torockóiak nevében fiskális pert indított a makacs földesurak ellen.

A sok ügyvédi csalafintasággal, csúszással-csavarással, mellébeszéléssel folytatott per során a felek sok száz folio lapot töltöttek meg bizonyítékaikkal, és így Torockó szabadságküzdelseinek valóságos okmánytárát hordták egybe. 1798-ban a Királyi Tábla azzal kívánta lezárni az óriáskütyűvé nőtt pert, hogy kötelezte báró Thorotzkay Józsefet, tegyen tisztító esküt, miszerint ő annak idején nem III. Endre 1291. évi privilégiumáról beszélt, azt sohasem látta, a keresett okmány nem volt és nincsen családja levéltárában. Bár a torockóiak az ítélet ellen a Guberniumhoz, onnan a császárhoz fellebbeztek, a Főkormányzszék végleg eltemette ügyüket. Minthogy azonban a per kizárólag az oklevél eredetijének kiszolgáltatásáért folyt, és a hitelesség kérdése fel sem merült, az állítólagos kiváltságsevelel a per elvesztése ellenére tovább szerepelhetett Torockó jogbizonyítékai között. A fiscalis director ugyanis határozottan leszögezte: „most ezen processusban nincsen kérdés arról, hogy azon kereset alatt lévő privilégium törvényes-e vagy nem, mert mikor arról kérdés lesz, meg tudják a torockóiak annak törvényességét mutatni.” Erre azonban később sem került sor, mert a kincstárnak nem állott érdekében kétségbe vonni a másolat hiteletét, a Thorotzkayak pedig örvendek, hogy a sok kellemetlenséget okozó oklevél ügye lekerült napirendről.

A Medve Mihálytól szerzett oklevél ugyan nagy szenvedélyeket kavart fel, s végeláthatatlan pereskedéssel évtizedeken át izgalomban tartotta a lelkeket, de az áhított szabadulást nem hozta el a torockóiaknak. Legmaradandóbb hatása elszántságuk további fokozásában és eredetitudatuk átalakításában mutatkozott meg. Amíg ugyanis 1785 előtt még aranyosszéki eredetűeknek vélték magukat, egy emberöltő múlva egységesen és meggyőződéssel vallották ausztriai származásukat. Ezt a rendkívülisége révén is vonzó nézetet népszerűsítették a publicisztika eszközeivel a múlt század harmincas éveiben a torockóiak érdekében a Nemzeti Társalkodó hasábjain megjelentetett cikkek. Ugyanez gyökeresedett meg máig ható érvénnyel — elsősorban Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* (1781) című nagy tekintélyű művének hatására — az egész magyar közudatban és szépirodalomban. És miután az 1291. évi kiváltságsevelel latin szövege Fejér (1830), Endlicher (1849), Teutsch és Firnhaber (1857), Densuşianu (1887) és Zimmermann—Werner okmánytárában (1892) megjelent, ez a vélemény a tudományos irodalomban is elterjedt. Ausztriai vonatkozásai következtében egyenesen a torockóiak privilégiuma lett a külföldön legtöbbször idézett erdélyi középkori oklevél.

A nagy per idején a bíróság 1797-ben kijelentette: „annak megvizsgálásában teljességgel bele nem ereszkedhetik, hogy vajjon III. András királynak privilégiuma a törvényben megállhat-e”, a mai történész

azonban, az egykori szenvedélyektől és érdekektől mentesen csak a tudományos megismerés céljával közeledve Torockó és népe múltjához, nem térhet ki a hitelesség kérdésének felvetése elől. Vasiparunk kezdetének és egyik különleges néprazi tájunk eredetének ugyanis egyaránt ugyanez a kiváltságlevél az egyetlen és perdöntő forrása. Jóllehet e folyóirat nem alkalmas fórum oklevélkritikai fejtegetésekre, a torockói osztafly-harcok fenntebbi fejezetének ismertetését nem zárhatjuk le anélkül, hogy bonckés alá ne vennők annak egyetlen ma is élő-ható szellemi termékét: a rejtélyes kiváltságlevelet.

III. Endre 1291. évi kiváltságlevelének egyszerű másolata — láttuk 1785 őszén rendkívüli körülmények között bukkant fel, és eredetijének, középkori átírásának vagy korábbi említésének mindmáig semmi nyomára sem sikerült akadni. A per idején senki sem tette fel a legtermészetesebb kérdést, hogy milyen eredetiről és hol készült az a másolat, amelyet Medve Mihály a torockóiaknak eladott. A 19. század eleji helyi hagyomány ezzel kapcsolatban ennyit őrzött meg: „Egy a gróf Thorotzkay Zsigmond udvarában kiszolgált Medve nevű udvari tiszt, ki a család levéltárában rekkentve állott Torockzó városának eredeti privilégiumából kiírta vala másolatban, megjelentvén a torockzai lakosoknak megvásárolták vala 500 forintokon.” Medvérol Rettegi György feljegyezte emlékirataiban, hogy táblai ügyvédeskedése idején alaposan megismerte az erdélyi nemesi családok birtokleveleit. Lehet tehát, hogy Medve korábban a Thorotzkayaknak is ügyvédkedett. A torockóiaknak eladott kiváltságlevelet azonban nem másolhatta a földesurak levéltárában, mert azt — minden jel szerint — éppen ő hamisította a Fiscalis Directoratusnál rendelkezésére álló hiteles oklevelek felhasználásával, hogy a bányásznp bizonyíthassa a már előre beharangozott stájerországi eredetét és kiváltságot helyzetét. Szempontunkból most közömbös kérdés, hogy a torockóiak megbízottai tudták-e vagy sem, mire fizetik ki Medvének a tekintélyes összeget. A történettudomány számára ma már egyedül az a fontos, hogy az 1291. évi oklevél hitelességével szemben mind formai-diplomatikai, mind pedig tartalmi-történeti tekintetben olyan nyomós érvek sorakoztathatók fel, amelyek alapján törölnie kell hiteles forrásai sorából.

Minthogy az eredeti latin szöveg szakszerű, részletes elemzéséről itt le kell mondanunk, az alábbiakban olyan általánosabb érdekű észrevételeket sorakoztatunk fel, amelyek bárki számára bizonyíthatják a fentebbi kijelentés megalapozottságát.

Mindenekelőtt szembeötlő az oklevél szokatlan, a III. Endre kancelláriájában bevett gyakorlattól eltérő szerkezete. Így például a jogi tény bevezetésétől szolgáló, arengának nevezett, elmélkedő-bölcselkedő formula megismétlődése világosan mutatja, hogy szerkesztésekor legalább két különböző oklevelet igyekeztek egybegyúrni. Ezek közül az egyik kétségtelenül Torda város szintén 1291-ben kelt privilégiuma lehetett. Az első arenga ugyanis innen való, szó szerinti átvétel. Ugyaninnen kerülhetett a torockói kiváltságlevélbe a tatárok pusztításáról, az oklevelek elégerséről, a bárók tanúskodásáról, a támoki bíraskodásról stb. szóló szöveg-rész, valamint a záróformula. A királyi privilégialis oklevelek szigorúan megszabott szerkezetébe nem il-
ló helyeken megcsonkítva felbukkanó formulák, fordulatok arról árulkodnak, hogy a szöveget összeállító személy „nem élt benne” a középkori kancelláriai gyakorlatban, felőle csak felszínes ismeretei lehettek. Éppen ezek a hibásan felhasznált formulák szolgálják a lehetőséget annak megállapítására, hogy Medve Mihály a tordain kívül még milyen más hiteles okleveleket használt fel koholmányához. Valószínűleg ismerte például Offenbánya 1325-ben kelt kiváltságlevelét. Innen vehette át, a szabad erdő- és legelőhasználatért folyó vita kedvező eldöntése érdekében, az „ad distantiam unius rastae versus occidentem” [nyugat felé egy járó-földnyi távolságig] meghatározást.

Talán még a szerkezet hibáinál is beszédesebb bizonyítékai a hamisításnak azok a kifejezések, megfogalmazások, szokatlan alakban használt nevek, amelyekről bizonyosan állítható, hogy nem származhatnak 1291-ből. Például amíg korábban Erdély neve okleveleinkben „pars Ultrasilvana”, III. Endre idején már „pars Tanssilvana”, a kancelláriaszűrő, bevett elnevezés. A 13. század derekán inneni időből — tudomásunk szerint — egyetlen belföldi oklevéladó hiteles kiadványában sem fordul elő a torockói privilégium „in partibus Ultrasilvanis” névalakja.

Torockó fekvésének közelebbi meghatározása is szokatlan és értelmetlen. Az oklevél szövegezője ugyanis — Torda megyéhez való tartozás elhallgatása érdekében — csak annyit mond, hogy az Aranyos folyó közelében, magas sziklás hegyek között fekszik. A 130 km hosszan folyó Aranyosra, valamint a hegyek közötti fekvésre utalás Erdély esetében semmitmondó és költősen bizonytalan helymeghatározás, amilyennek gyakorlati célú jogiratban, éppen pontatlansága miatt, alig lett volna valami értelme.

Hasonlóképpen korba nem illő és ellentmondásos a torockói telepések állítólagos óshazájának megnevezése is. Az oklevél szerint e vasműveseket a király a felső-ausztriai Eisenwurzel nevű belyről (locus) hívta volna be. Az Ybbs folyó felső folyásánál elterülő Eisenwurzen hegység valóban Felső-Ausztriában fekszik,

de ott nem volt vaskitermelés. Az eisenerzi vasvidék pedig — amivel az Eisenwurzel nevet mindenki azonosítja — jóval délebbre, már Stájerországba esik. További nehézséget okoz, hogy — amennyire megállapíthattuk — az Eisenwurzen elnevezésre vonatkozóan az osztrák szakirodalom nem ismert a 16—17. századnál korábbi adatot. Egyébként is felmerül a kérdés, hogy a származási helyüket pontosan ismerő torockói bányásztelepesek, egy emberöltő múltán, hogyan eredeztethetik magukat olyan vidékről, ahol nem is volt vasművelés. Mindez tovább erősíti a gyanút, hogy az ausztriai eredet ötlete az Eisenwurzen vidékéről származó Adam Hüttenmeyer torockói aranybevaló fejében fogant meg, és éppen az esetleges ellenőrzés megállítására céljából került az oklevélbe olyan helynév, amely utalt ugyan a vasra, de ahol valójában nem folyt vastermelés.

Indokolatlanok és korba nem illőek a kiváltságlevélnek a pusztítások kora elmúlását, az áldott békeidő visszatértét ünneplő szavai éppen úgy, mint az a megállapítása, hogy a király a közjótét helyreállítását szolgáló intézkedések sorában a bányászat „jobb lábra helyezésének” mekkora jelentőséget tulajdonított. 1291 tavaszán, az ausztriai hadjárat előestéjén, minden oldalról külföldi trónköveletől és ezek benti párhíveitől szorongatva, a király részéről nagyon elhamarkodott kijelentés lett volna a békeállapotok visszatértéről beszélni. Ilyen megjegyzést legfeljebb a hainburgi béke (1291. augusztus 26.) megkötése után kockáztathatott volna meg. De az sem képzelhető el, hogy egy ilyen politikai célú, jelentős megállapítás ne fordulna elő III. Endre más, vitathatatlan hiteli kiváltságlevelében is, minthogy ilyenek ugyanebből az esztendőből szép számmal maradtak fenn. A történetkutatás mindeddig azt sem igazolta, hogy III. Endre annyira tudatában lett volna a bányászat nemzetgazdasági fontosságának, amint ezt a torockói privilégium feltünteti. E szavak inkább valamelyik Anjou-király oklevelébe illenek bele.

Az Árpád-kori oklevélszövegben idegenszerűnek ható, mindenképpen későbbinek, esetleg éppen újkorinak látszó szavak és fordulatok közül — izeltől — csupán néhányra hívjuk fel az olvasó figyelmét. Teljességgel elképzelhetetlen például, hogy hiteles királyi oklevél 1291-ben az ország rendeit (ordines regni) emlegethesse. A rendi állam- és társadalomszervezés első csírái ú. Európa nyugatán is csak egy-két évtizeddel későbbben jelentkeztek. Teljes az egyetértés a történészek között a tekintetben, hogy a feudális magyar királyság területén a valódi rendi szervezés a Zsigmond-korabeli nagybírói ligákkal szemben a 14. század végén kezdődött el, és a következő évszázad első felében bontakozott ki. Az ordines regni kifejezés tehát amellett bizonyítja, hogy a privilégiumnak a békés korszak beköszöntét fejtegető része olyan oklevélből való átvétel, amely legkorábban a 15. században keletkezhetett.

Szemet szúr a szombati gabonavásár (forum annonarium) kiváltságának megfogalmazása is. Nemcsak azért, mert a vásárainkkal kapcsolatos, számunkra hozzáférhető középkori oklevelekben ismeretlen a hetipiaci ilyen elnevezése, hanem mert értelmetlen leszűkítést is jelentett volna, tudniillik a rendszerint forum liberum, f. commune, f. provinciale elnevezésű hetipiacokon egyébként is elsősorban mezőgazdasági termékeket, gabonát árultak. A pontoskodó, szokatlan elnevezés felbukkanásának magyarázata minden bizonnyal abban keresendő, hogy a torockóiaknak a 17. század hetvenes éveitől fogva a szombati gabonapiac körül is vitáik támadtak földesuraikkal.

A nyeregbe erősített kasokban a kohókhoz ércet és szenet hordó lovak equi clitellari elnevezése szintén inkább a 17. századi bányászszaknyelvből valónak látszik. Nekünk 16. századinál korábbi időből nem sikerült belföldi adatot találnunk e kifejezés használatára. De önmagában is valószínűtlen, hogy abban az időben, amikor a lakosság még gyér, az erdő-mező pedig bővében volt, a király személyesen kívánt volna intézkedni olyan jelentéktelen részletkérdésben, mint a bányászok teherhordó lovai legelőjének biztosítása. Ez a kérdés és a szabad erdőhasználat — láttuk — 1770 körülől kezdve vált a torockóiak számára fontossá.

Különs az is, hogy az oklevél egy esetben urburariusoknak nevezi a torockói bányászokat, holott ez a szó az 1327. évi bányareformot megelőzően alig volt használatos. A királyi pénzjövedelmek kezelésével kapcsolatosan nem fordul elő e kifejezés sem az Aranybullában (1222), sem a beregi egyezményben (1233). Emlegetés a vászbányászattal kapcsolatosan annál is különösebb, mert Magyarországon a vas után egészen 1781-ig nem kellett urburái fizetni a kincstárnak.

Bevezetésére a középkorból egyetlen kitérlet ismeretes: az 1351. évi törvény 13. cikkelye. Ez azonban annál kevésbé szorítható ki a megtekintett helyi gyakorlatot, mert a régi német bányajogban szintén ismeretlen volt a vastized fizetésének kötelezettsége. Az urburarius elnevezés viszont a 18. századi torockóiak számára fontos dolog volt. Ezen a címen ugyanis bekerülhettek a bányászok nyilvántartásába, részesülhettek az adó- és közmunka-kedvezményeiben.

Olyan vaskos hungarizmusok sem képzelhetők el a 13. századi királyi kancellária többnyire külföldi egyetemeken tanul személyzete részéről, mint pl. a precibus locum dare, helyet adni a kéréseknek kifejezés.

Az oklevél nyelvezeténél is kiabálóbbrak anakronizmusok jellemzik a szöveg tartalmi vonatkozásait. Az állítólagos kiváltságlevél információi ugyanis éppen a leglényegesebb pontokon szöges ellentétben állanak a más oldalról ismeretes tényekkel.

A privilégium adósunk marad azzal a legfontosabb felvilágosítással, hogy Torockó 1291-ben kívül állott feudális függőviszonyban. A szöveg nem említi magánföldesurat. Bizonytalanságban hagy afelől is, hogy a bányásztelepéseket ki hívta be ide. A libera villa [szabad falu] jelzővel csak sejteti, hogy Torockó akkor királyi bányásztelepesség volt. Ezzel a beállítással szemben azonban a történeti tény az, hogy a torockói völgy legkésőbb a 13. század közepén már az előkelő Ákos nemzetséghez tartozó Thorotzkay család birtokában volt. A kézdi székelyek egy csoportjának az Aranyos mentére telepítése idején (1264—1271 között) már mindenesetre az övék volt, mert különben a székelyeknek adományozott terület határa nem húzódtott volna — teljesen értelmetlenül — a Székelykő ormán, hanem a természetes földrajzi választóvonalon, az Aranyos-kanyar hegyvonulatának élén. Egyébként adatszérben is bizonyítható, hogy az 1285. évi tatár betűtés idején sőt éppen az állítólagos privilégium kiadatásának esztendejében, a falu és a vár birtokosa az alvajdaságot is viselt Thorotzkay Ehellős (Achilles) fia: Ehellős comes volt. Elképzelhetetlen tehát, hogy az akkor Erdélyben tartózkodó III. Endre ne állapíthatta volna meg Torockó földesurát, és annak meghallgatása nélkül, egyedül a bányászok kérésére erősítette volna meg a falu kiváltságait.

A valóságos birtokviszonyok egyébként annak a lehetőségét is kizárják, hogy az osztrák bányászokat a királyi telepített volna le magánföldesúri területre. Ma már eldöntött kérdés, hogy a szövegben említett tatár pusztítás nem az 1241. évi tatárjárással, hanem az 1258. évi betűtéssel azonosítható. Ennek megfelelően tette Heckenast Gusztáv újabban a bányászok betelepítését 1258—60 körülre azon az alapon, hogy ekkor István ifjabb király, erdélyi herceg kormányozta Stájerországot. A betelepítésre Istvánnak valóban módja lett volna, mert az Árpádok korában, annak a jogelvtnek az alapján, hogy minden altalaji kincs a királyt illeti meg, az uralkodó, más birtok átengedése esetén, bárki földjét magához válthatta, ha azon bányakitermelést lehetett kezdeni. Erre azonban Torockó esetében nem kerülhetett sor, mert 1291-ben is magánbirtok volt, és végig az is maradt. A királyi kincstárát különben akkor még csak a nemes ércék (arany és ezüst) bányászata érdekelte, a vas jelentőségét még nem ismerte fel. A magánföldesurakat viszont a bányakutatásokról vagy éppen a bányanyitástól birtokaik esetleges elvesztésének veszedelme riasztotta vissza. A magánbirtok a bányagazdálkodásban csak 1327 után lett érdekelt, amikor Károly Róbert lemondott a királyi bányamonopóliumról, és bizonyos összeg, az ún. urbura lefizetése ellenében mindenkinek szabadságot adott a saját birtokán feltárt ércék kitermelésére. A középkori vastermelés kezdetei tehát, józanul, Torockón is csak a bányászati felvirágkoztatására határozott politikát kezdeményező Anjou-királyi idejére tehetők.

De a vashányászat és kohászat magyarországi és ausztriai fejlődésének általános menetéből levonható tanulságok is a 14. századi alapítás mellett szólnak. Azt a kohászati technikát, amellyel a vasat Torockón előállították, a magyar feudális királyság egész területén német szakemberek honosították meg. Bár német munkások a mai Szlovákiában már a 13. század vége felé megjelentek, onnan is csak 1344-ből ismeretes az első biztos adat az új technikának a vaskohászatban való alkalmazásáról. Különben az ércék zúzására és a kohók tűzének fűtatására vízi erőt hasznosító hámorok 1291-ben a torockóiak származási helyeként feltüntetett osztrák részeken is csak rövid múltira visszatekintő újdonságnak számítottak. A kohósítást és a nyert vas vízi erővel történő feldolgozását egyetlen műhelybe egyesítő, skandináviai eredetű hámort először Seelandon említik 1197-ben. Stájerországban az 1262., Karintiában az 1266., Morvaországban az 1269., Sziléziában az 1328., Gölnicbányán pedig az 1344. esztendőtt kevéssel megelőzőben kezdtek áttérni erre a korábbiál jóval gazdaságosabb termelési technikára. Ha tehát a torockóiak elei 1258—1260 körül települtek volna be Eisenerzből, akkor aligha hozhatták volna magukkal ezt a fejlettebb eljárást. Amennyiben a hámorok Torockón a 13. század második felében mégis meghonosodtak volna, miként ezt az 1291-ben kelt oklevél elhítenni szeretné, akkor innen vagy közvetlenül a stájer anyatelepről kellett volna ennek a technikának a középkori magyar királyságban elterjednie, nem pedig a cseh-morva-sziléziai bányavidék feldől, mint ahogy gyán valójában történt. Elgondolkoztató az is, hogy a Torockó anyatelepeként számbajöhet Innerbergen csak 1279-ben építettek templomot, Vordemberget pedig magát is csak 1314-től kezdődően emlegetik az oklevelek. Ilyen friss településekről pedig nehéz kirajzást elképzelni. Különben az említett két bányatelep felendülését az osztrák történetírás szintén az 14. századra teszi.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a legfejlettebb bányavidékeken, Gömör és Szepes megyében is csak 1320 után lendült fel a vastermelés, német bányászok betelepítése révén. Elképzelhetetlen tehát, hogy Torockó vashányászata időben megelőzhette volna a Csaetnek és Dobsina vidéki kitermelést. Amennyire kétségtelen, hogy Torockón szintén német bányászok honosították meg a hámorokat — feltéte-

lezésünk szerint a 14. század végén vagy a következő század elején — annyira bizonytalan, hogy ezek honnan valók lehettek. Mivel magánföldesurak közvetlenül külföldről nehezebben verbuválhattak szakmunkásokat altalaji kincseik kiaknázására, hihetőbbnek látszik, hogy a Thorotzkayak erdélyi birtokára valamelyik felső-magyarországi bányatelepről rajzott ki az a néhány német család, amelynek a neve a 15. század óta kimutatható a forrásokban. Talán nem egyéb véletlen egybeesésnél, hogy a vashányászatot Csetneken meghonosító földesúri család — akár a Thorotzkayak — szintén az Ákos nemzetségből származott. Minthogy a torockói vasművességnek — akárcsak a hasonló sajátosságokat mutató mencei hámoroknak — a mezőgazdasági szerszámok (kapák, ásók, ekevasak) voltak a legjellemzőbb és legkeresettebb termékei, az is elképzelhető, hogy a német mesterek ebből az 1358 körül keletkezett, Kassa környéki bányatelepről kerültek át Erdélybe. De akár közvetlenül Ausztriából, akár Felső-Magyarország közvetítésével a cseh-morva-sziléziai bányavidékről érkeztek is Torockóra az első német szakmunkások, teljesen bizonyos, hogy itt rövidesen elmagyarosodtak, és az eisenerzi eredet tudatát nem az ő leszármazottaik örökölték át a 18. századi utódokra.

Az 1291-es oklevélszöveg olyan fejlett termelési viszonyokat és munkaszervezési megoldásokat tükröz, amilyenek — egyéb ismereteink szerint — az osztrák vasiparban is legfeljebb a 16–17. században alakulhattak ki, és az itthoni körülmények között még inkább elképzelhetetlenek a 13. század végén. Torockón, az állítólagos privilégium szerint, 1291-ben rendkívül fejlett munkamegosztással folyt volna a termelés. Bányá- és hámortulajdonos gazdák (magistri, urburarii) mellett bányamunkásokból (ferri fodinarum, cultores, metallurgi), kohászokból (ferri fusores), verős kovácsokból (ferri fabri) és ezek segédmunkásaiból (collaboratores), valamint szénégetőkből (carbonarii) állottak volna azok a társaságok (societas), amelyek a termelés keretét alkották. A munkaszervezete tehát már 1291-ben is ugyanaz lett volna, mint a 18. század második felében. Ezzel a beállítással szemben ismeretes, hogy mind Eisenerzben, mind pedig Torockón a gazdák önállóan dolgoztak, amíg a nyersanyag bőven állott rendelkezésükre. Bányász társaságok csak ott és akkor alakultak, ahol és amikor a megszüllt lehetőségek között egyetlen család munkaereje és anyagi lehetőségei már nem futották a termelés folyamatosságának biztosítására. Eisenerzből az első adat a bányászgazda segítőitársaira 1490-ből ismeretes. Ugyanitt az első társaság megalakulására 1625-ben került sor. Torockón mindez — a jelek szerint — csak a 18. század folyamán következett be. A vaskohászat általános fejlődésének ismerete alapján határozottan állítható az is, hogy a 16. századot megelőzően külön olvasztárokról (ferri fusores) sem Torockón, sem sehol Európában beszélni sem lehet.

Hasonló anakronizmusok mutathatók ki mind a megfogalmazásban (magistratus, iudex tavarnicorum), mind pedig tartalmi tekintetben a falu önkormányzatát leíró oklevélrészben. Ezek felsorolása és elemzése helyett azonban elegendőnek látjuk az 1291. évi privilégium információinak hitelét, későbbi interpoláció feltételezése útján, legalább részben menteni próbáló Heckenast Gusztáv véleményének megismétlését. Szerinte a 13. századi Erdélyből más ilyen kiváltságlevél ismeretlen, az önkormányzattal kapcsolatos részeit pedig feltétlenül hamisítottak. A magánföldesúri joghatóság alatti Torockó már csak azért sem fellebbezhette pereit a tárnoki székre, mert oda csupán a királyi városok tartoztak, és mert 1291-ben ez a bírói fórum még nem is rendszeresült. Csak 1338–1380 között alakult ki fokozatosan, a tárnokmester bírói és kincstárnoki jogkörének szétválása során.

Az 1291-ből származtatott privilégium hitelessége akkor foszlik szét végérvényesen, ha a belőle kihozható torockói viszonyokat megpróbáljuk beilleszteni a feudális magyar királyság mezővárosi fejlődésének általános menetébe. Döntőnek kell tartanunk Fügedi Eriknek azt a megállapítását, hogy a középkori mezővárosok legtöbbször sohasem volt kiváltságselevele. Az pedig még a 14. században is teljességgel ismeretlen mind a királyi, mind pedig a magánföldesúri mezővárosok esetében, hogy a vásártartás és az igazságszolgáltatás joga a lakosság kezében legyen, miként ezt Torockó állítólagos privilégiuma állítja. A mezővárosok kialakulását ugyanis minden esetben a tulajdonosnak az a szándéka mozdította elő, hogy jövedelmei növelése érdekében városhoz hasonló (de csak hasonló!) települést hozzon létre. A vásártartásból és az igazságszolgáltatásból eredő jelentős bevételeket a lakosságnak átengedve viszont a földesurak éppen a városi jellegből eredő jövedelemtöbbletükéről mondtak volna le.

Kritikai fejtegetéseinket azzal a megállapítással zárjuk, hogy a torockói oklevelet éppen a legapróbb részletkérdések szabályozására való törekvése teszi gyanússá és leplezi le. Akit azonban a fenti érvek sem győztek volna meg afélől, hogy az 1291-re keltezett privilégium egészében a torockói bányásznap 18. századi szükségleteire szabott koholmány, az vessen össze III. Endre királynak a domoszlói vashánya számára 1296-ban adott kiváltságselevelel. Ez az eredetiben reánk maradt, hiteles privilégium ugyanis szükséztlenül csak annyit biztosít, hogy az illető földesúr bányát nyithat birtokán, és az odagyűjtendő bányászok a király

védelme alatt végezhetik munkájukat, élvezve a nemesek birtokain dolgozó többi bányász szabadságait. Ha a torockóiak kiváltságlevele valóban III. Endre kancelláriájából került volna ki, a domoszlóihoz hasonló szövegezésűnek kellene lennie.

A fentiekben Torockó mozgalmas történetéből és a korszerű történetkutatás műhelytitkaiból kívántunk közönségünknek ízelítőt adni. Érzékeltetni szándékoztunk azokat a veszedelmeket, amelyek a történet-szekre is leselkednek, ha nem kellő körültekintéssel és erkölcsi bátorsággal végzik munkájukat. Minthogy polgári történetírásunk annak idején elmulasztotta a feudalizmusból örökölt források, információk módszeres kritikáját, a mai kutató szintén áldozatul eshet legendáknak, még a hőbériség körülményei között létrejött s azóta ellenőrzés nélkül átöröklődő konstrukcióknak. Megszoktuk, hogy készpénznek, sziklaszilárd ténynek fogadjunk el állításokat pusztán azért, mert egy-két évszázad óta azok így élnek a köztudatban és így szerepelnek az írásos feljegyzésekben. A torockói kiváltságlevél hamisításának társadalmi háttere azonban bárkinnek megmutathatta, hogy egykor milyen gyakorlati érdekek játszottak közre legendák kialakításában, amelyekre az utódok mindmáig esküsznek. Az érdekeltek később azért is ragaszkodnak a kitalálásokhoz, mert ezek múltjukat „színesebbnek”, „előkelőbbnek” mutatják, mint a száraz hiteles források. Megeshet tehát, hogy a közvélemény veszteségnek érzi a lemondást a torockói kiváltságlevélhez és eredettudathoz hasonló megszokott, csillogó üveggyöngyökről. A munkáját felelősséggel végző történész meggyőződése azonban szilárd: ez az egyetlen módja annak, hogy valóságos múltunk igazgyöngyeinek birtokába juthassunk.

Jakó Zsigmond műveinek bibliográfiája

I. Tudományos munkák (könyvek, tanulmányok, cikkek)

1940

1. *Az erdélyi szász levéltárügy két évtizede.* Levéltári Közlemények, 18—19 (1940/41) 549—554.
2. *Bihar megye a török pusztulás előtt.* Budapest, Sylvester nyomda, 1940. 424 p. 1 h. (Recenzió: Baán Kálmán. Magyar Családtörténeti Szemle, 6 (1940) 2 : 286—287.; Makkai László. Századok, 75 (1941) 4—6:191—195.; Gáldi Ladislaus. Nouvelle Revue de Hongrie, 34 (1941) 3 : 273—277.; Pa-is László. Földrajzi Közlemények, 69 (1941) 2:138—139.; Balanyi György—Domanovszky Sándor—Lukinich Imre—Hajnal István. Akadémiai Értesítő, 52 (1942) 6, 92—95.; Südost-Forschungen, 7 (1942) 3—4:712—713.)

1941

3. *A románság megtelepülése az újkorban.* In: Erdély és népei. Szerk. Mátyusz Elemér. Budapest, 1941. 118—141. (Recenzió: I. T. Katolikus Szemle, 56 (1942) 11:341.; Makkai László. Protestáns Szemle, 51 (1942) 8:254.; Tóth András Századok, 78 (1944) 4—6:309.)

1942

4. *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának múltja és feladatai.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 133.) Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1942. 26 p. (Recenzió: Bakács István. Levéltári Közlemények, 24 (1946) 300—301.; Schwartz, M. Südost—Forschungen, 8 (1943) 1—2:326.)

1943

5. *A nagyszebeni Szász Nemzeti Levéltár újabb munkássága.* Erdélyi Múzeum, 48 (1943) 1:103—106.
6. *Die Ansiedlung des Rumänen in der Neuzeit.* In: Siebenbürgen und seine Völker. Red. Elemér Mátyusz. Budapest—Leipzig—Milano, Danubia Verlagsanstalt, 1943. 165—190.
7. *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban.* In: Magyarok és románok. I. Szerk. Deér József és Gáldi László, Budapest, 1943. 508—571. (Recenzió: Tóth András. Századok, 79—80 (1945/1946) 231.)

1944

8. *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Bevezetéssel közléteszi Jakó Zsigmond. Kolozsvár, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt. Pécsen, 1944. CIII, 484 p. 6 pl. 1 t. (Recenzió: Balassa Iván. Ethnographia, 56 (1945) 1—4:96—97.; Maksay Ferenc. Századok, 79—80 (1945/1946) 276—278.; Maksay, François. Revue d'Histoire Comparée, 24 (1946) 145—147.)
9. *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára.* (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 1.) Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1944. 38 p. 1 h. 2 ill. (Recenzió: Maksay Ferenc. Századok, 81 (1947) 300.)
10. *Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban.* In: Szolnok-Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Déz—Kolozsvár, 1944. 70—130, 279—282. (Recenzió: Tóth Zoltán. Századok, 79—80 (1945/1946) 239—240.)

1945

11. Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Erdélyi Történelmi Adatok. V. 2. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1945. 85 p. (Recenzió: C. B. Revue D'Histoire Comparée, 24 (1946) 423—424.)
12. Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez (1637—1782). Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 1—2:130—160.; Különlenyomat is: Erdélyi Történelmi Adatok V. 1. Kolozsvár, 1945. 30. p. (Recenzió: Ionescu, G. T. Revista istorică română, 16 (1946) 1:211.; Makkai László. Századok, 81 (1947) 300—301); C. B. Revue d'Histoire Comparée, 24 (1946) 199—200.)
13. A Papfalvi Havasabai család. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 3—4:235—240.
14. Az elpusztult települések kutatása. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 1—2: 46—60. Erdélyi Tudományos Füzetek, 194. 17 p. (Recenzió: Maksay, F. Revue d'Histoire Comparée, 24 (1946) 200—201.)
15. Az erdélyi mértékűrtörténet kérdéseiről. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 3—4:240—243.
16. Lakság—Lengyelkék. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 1—2:105—107

1946

17. Organizatia cancelarie voievodale ardeleni la inceputul secolului al XVI-lea. Hrisovul, Buletinul Scolalei de arhivistică, 6 (1946) 111—148. 4 facs. 1947
18. Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején. Erdélyi Múzeum, 52 (1947) 1—2:50—80. Erdélyi Tudományos Füzetek, 202. Kolozsvár, 1947. 33. p. (Recenzió: Kumorovitz L. Bernát. Századok, 81 (1947) 303—304.) In: Írás, könyv értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 42—61.

1951

19. Documente privind istoria României. C. Transilvania. Vol. 1—4. (Vecurile XI, XII és XIV.) (Colaborator) Bucureşti, Ed. Academiei, 1951—1955.

1953

20. Istoricul manufacturilor de potasă din Valea Ungurului şi Călin. Studii şi cerc. ştiinţ., Cluj, 4 (1953) 3—4:347—420. (Recenzió: Vianu, S. Studii, 7 (1954) 4:229—231.)
21. Szemelvények Bolyai Farkas és János leveleiből és levéltöredékeiből. In: Bolyai János élete és műve. Bukarest, Állami és Tud. Kiadó, 1953. 373—421.

1955

22. Les débuts de l'Ecriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie. In: Nouvelles études d'histoire. Présentées au Xe Congrès de Sciences Historiques, Rome 1955. Bucarest, Ed. de l'Academie de la R. P. R. 1955. 209—223. (Recenzió: Pichtenu, Heinrich. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 65 (1957) 220—221.; Csátári Dániel. Századok, 91 (1957) 1—4:439.; Bálay Vilmos—Komjáthy Miklós—Mezey László. Levéltári Közlemények, 28 (1958) 206—207.; Panaitescu, P. P. Studii, 13 (1960) 4:364.)

1956

23. A laikus írásbeliség kezdetei Erdélyben. Levéltári Híradó, 6 (1956) 2—3:14—27. (Recenzió: Archivum, 8 (1958) 148.) In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 25—36.
24. A magyarpatoki és a kalini hamuzsírhuza története. Adatok az erdélyi kapitalista erdőgazdálkodásnak és a nagybirtok ipari vállalkozásainak kezdeteiről. Bukarest, Tudományos Kk., 1956. 103. p. 1 h. (Recenzió: Imreh István. Korunk, 16 (1957) 1:122—125.; Csátári Dániel. Századok, 91 (1957) 5—6:850—851.), Fekete Sándor. Agrártörténeti Szemle, 1 (1957) 3—4:355—356.; Dankó Imre. Ethnographia, 69 (1958) 2:311—312.)

25. *Inceputurile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală.* Studii și cerc. de istorie Cluj, 7 (1956) 1—4:81—102. (Recenzió: Balan, C. Revue Roumaine d'Histoire, 2 (1963) 2:391.)
26. *Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XII—XV).* Documente privind istoria României. Introducere. Vol. 1. București, Ed. Academiei, 1956. 169—230, 50 planse. (Recenzió: Panaiteșcu, P. P. Studii, 10 (1957) 5:192—192.; Makkai László. Századok, 91 (1957) 5—6:851—852.; Borsai Iván —Entz Géza. Levéltári Közlemények, 28 (1958) 248—249.; Archivum, 8 (1958) 148.; Marsina, Richard. Historický Časopis, 7 (1959) 3:461—463.; Alexandru D(utu). Studii, 13 (1960) 4:364.; Balan; C. Revue Roumaine d'Histoire, 2 (1963) 2:391.)
27. *Sigilografia cu referire la Transilvania.* In: Documente privind istoria României. Introducere. Vol. 2. București, Ed. Academiei, 1956. 559—620, 14 planse. (Recenzió: Panaiteșcu, P. P. Studii, 10 (1957) 5:192—199.; Makkai László. Századok, 91 (1957) 5—6:851—852.; Borsai Iván —Entz Géza. Levéltári Közlemények, 28 (1959) 251—252.; Balan, C. Revue Roumaine d'Histoire, 2 (1963) 2:406.; Archivum, 8 (1958) 157.)

1957

28. *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok a reneszánsz kori művelődésünk kutatásához.)* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest, Tudományok Kk., 1957. 361—393. (Recenzió: Kis Péter. Igaz Szó, 5 (1957) 12:1105.; (Sándor István). Index Ethnographicus, 2 (1957) 2:119—120.; Facia, 12 (1957) 34762.; H. K. Neuer Weg, 8 (1957) 26892.; Palkó Attila. Igazság, 20 (1958) 52.; Balogh Edgár. Korunk, 17 (1958) 1:10—14.; Demény Lajos. Előre, 12 (1958) 31992.; Kiss Jenő. Utunk, 13 (1958) 7:1.; Kemény István. Élet és Irodalom, 2 (1958) 17:6.; ny.g. Unitárius Élet, 12 (1958) 42.; Árvay József. Revista arhivelor, 1 (1958) 1:441—442.; Benda Kálmán —Dercsényi Dezső—Póczy Klára—Tarnai Andor—Tóth András. Századok, 92 (1958) 3—4:441—442.; Reychman, Jan. Kwartalnik Historyczny, 66 (1959) 1:219—210.; Pirnát Antal —Somogyi Sándor. Irodalomtörténeti Közlemények, 64 (1960) 3:391—393.)
29. *Pramený materiál k dejinám Slovenská v Historickom Archive Rumanskej Akademie Vied v Kluži.* Historický Časopis, 5 (1957) 419—424. (Recenzió: Archivum, 9 (1959) 228.)

1958

30. *Az oklevéltársok fejlődése Erdélyben a XII—XV. században.* Levéltári Híradó, 8 (1958) 1—2:123—162, 52 planse. (Recenzió: Marsina, Richard. Historický Časopis, 7 (1959) 461—463.)
31. *Instrucțiuni archivistice ale oficiilor din Transilvania 1575—1841.* Revista arhivelor, 1 (1958) 1:34—81.) (Recenzió: Vörös Károly. Levéltári Közlemények, 30 (1959) 123—125.; Milota Sidlová—Darina Lehotská. Archivní Časopis, 6 (1959) 2:119.; Archivalische Zeitschrift, 56 (1960) 177.; Csetri Elek—Kiss András. Korunk, 20 (1961) 2:250—251.)
32. *Mátyás király törvénykönyvének újabb töredéke.* Magyar Könyvszemle, 74 (1958) 4:350—351.
33. *Újabb adatok Dés város legrégibb kiváltságlevelének kritikájához.* Studia Univers. Babes et Bolyai, Ser. IV. Historia, 3 (1958) 8(facs. 2):35—53, 5 facs. (Recenzió: Balogh Edgár. Korunk, 19 (1960) 4:504.; Komjáthy Miklós. Levéltári Közlemények, 33 (1962) 173—174.)
34. *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott.* Magyar Könyvszemle, 74 (1958) 4:345—350, 2 planse.
35. *Viser Lipót a megyei levéltárak lajstromozásáról.* Levéltári Közlemények, 28 (1958) 150—172, 1 facs (Recenzió: Zudel, J. Historický Časopis, 7 (1959) 3:475.; Marcus, Ion. Revista arhivelor, 3 (1960) 2:313) In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest. Kriterion, 1976. 96—102.
36. *Vîna a „capetia” szó magyar jelentése körül 1500-ban.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 2 (1958) 1—4:211—213.

1961

37. *Heltai Gáspár papírmalma.* Magyar Könyvszemle, 77 (1961) 3:290—295.
38. *Újabb adatok a kolozsvári Heltai nyomda kezdeteihez.* Magyar Könyvszemle, 77 (1961) 1:60—65. (Recenzió: Capesius, Bernhard. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 8 (1965) 2:97.)

1962

39. *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI—XVII. század)* I. Studia Univers. Babeş — Bolyai, Ser. Historia, 7 (1962) 2:59—81, 17 facs. (Recenzió: Richard Marsina. Historický Časopis, 12 (1964) 285—286.)
40. *Cultura în Transilvania în vremea feudalismului timpuriu și dezvoltat.* Istoria României, Vol. 2. București, Ed. Academiei, 1962. 187—191, 687—709.
41. *Cultura în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.* Istoria României. Vol. 2. București, Ed. Academiei, 1962. 1034—1039, 1045—1055.
42. *Három XVI. századi magyar vers a Bauhyaneumból.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 6 (1962) 1:188—191.
43. *Ródi Cseh István végrendelete 1507-ből.* Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények, 6 (1962) 1:184—187, 2 facs) In: Írás, könyv, értelmiség, Bukarest, Kriterion, 1976. 37—41.

1964

44. *Az enyedi régi könyvtár kéziratok riaságairól.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 8 (1964) 2:209—226.; In: Írás, könyv, értelmiség, Bukarest, Kriterion, 1976. 209—218.
45. *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (1712—1848).* II. Studia Univers. Babeş — Bolyai, Ser. Historia, 9 (1964) 1:55—92, 62 facs. (Recenzió: Szász Zoltán. Századok, 100 (1966) 4—5:958—986.)
46. *Cultura în Transilvania.* In: Istoria Romaniei, Vol. 3. Bucuresti, Ed. Academiei, 1964. 295—314.
47. *Könyvtörténet — művelődéstörténet. A legrégebb román nyomtatvány, 1544.* Korunk, 23 (1964) 11:1530—1536.; Korunk évkönyv, 1981. Kolozsvár, 1981. 73—78.
48. *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea.* Anuar. Inst. Ist. 7 (1964) 97—115, 2 facs.

1965

49. *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez.* Magyar Könyvszemle, 81 (1965) 1:48—56 (Recenzió: Studii, 21 (1968) 2:422.)
50. *Concepția modernă a paleografiei și aplicarea ei în cercetările de paleografie latină din țară.* Revista arhivelor, 8 (1965) 1:23—38. (Recenzió: Békény István. Levéltári Közlemények, 38 (1967) 271.)
51. *Editarea cartilor romanesti la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română.* Anuar. Inst. Ist. și Arh. 8 (1965) 115—126, 6 planse. (Recenzió: Hurmuzache, Șt. Revista arhivelor, 9 (1966) 2:335.; Simmons, J.S.G. The Library, 21 (1966) 3:267.; Contemporanul, (1966) 15:8)
52. *Glosar de termeni și expresii din documentele latine privind istoria mediei a României.* (Colaborator) București, Direcția Generală a Arhivelor Statului. 1965. 202. p.
53. *Ismereken magyar drámai emlékek a XVI. századból.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 9 (1965) 1:21—39, 5 facs.
54. *Nyomtatott bibliai színdarabok töredéke a XVII. századi Erdélyből.* Magyar Könyvszemle, 81 (1965) 4:313—328, 10 facs. (Recenzió: Hólvényi György. Századok, 100 (1966) 6:1380.; Simmons, J.S.G. The Library, 21 (1966) 2:173.; Studii, 21 (1968) 2:422.)
55. *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez.* Magyar Könyvszemle, 81 (1965) 2:159—163. (Recenzió: Szabó Miklós. Századok, 100 (1966) 1:228.; Studii, 21 (1968) 4:810.)

1966

56. *A romániai papírtörténeti irodalom és a kutatások útja a jövőben.* Könyvtári Szemle, 10 (1966) 135—138. (Recenzió: Simmons, J.S.G. IPH Information, 1 (1967) 2:28.)
57. *Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804.* Acta Musei Napocensis, 3 (1966) 103—120.

58. *Dezvoltarea problematicii și a metodelor de cercetări paleografice latine.* Revista arhivelor, 9 (1966) 1:47—62.
59. *Die Hermannstädter Druckerei in 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte.* Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 9 (1966) 1:31—58, 5 facs. (Recenzió: Gherman, Dionisie. Südost—Forschungen, 25 (1966) 495.; Simmons, J.S.G. The Library, 21 (1966) 4:358.)
60. *Erdély és a Corvina.* Magyar Könyvszemle, 82 (1966) 3:237—244.; In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 169—179.

1967

61. *A kolozsvári könyvtárak középkori latin kódexeiről.* Könyvtári Szemle, 11 (1967) 2:78—80.
62. *Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben.* Korunk, 26 (1967) 2:216—224, 3 ill.-In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 10—24.
63. *Az erdélyi értelmiség kialakulása. Probléma és módszer.* Korunk, 26 (1967) 1:20—27. (Recenzió: Pancratz, Arnold. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 12 (1969) 1:103.)
64. *Bibliofilia lui Cipariu.* Anuar. Inst. Ist. și Arh., 10 (1967) 129—171. (Recenzió: Szász Zoltán. Magyar Könyvszemle, 85 (1969) 2:186—187.)
65. *Codicele latine medievale din biblioteca lui Timotei Cipariu.* Revista arhivelor, 10 (1967) 1:35—72, 9 facs. (Recenzió: A. G. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 23 (1967) 2:574.; Constantinescu, Radu. Studii, 21 (1968) 3:586—590.; Csapodi Csaba. Magyar Könyvszemle, 84 (1968) 3:292—293.; Masai, Francois. Scriptorium, 22 (1968) 1:150—151.; N.G.W Scriptorium, 22 (1968) 2:347.; Pancratz, Arnold. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 12, (1969) 2:104.; Bekény István: Levéltári Közlemények, 40 (1969) 2:383.)

1968

66. *A művészeti pártól Nicolaus Olahus.* Korunk, 27 (1968) 2:202—204., 2 ill. (Recenzió: Pancratz, Arnold. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 12 (1969) 2:103.)
67. *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804. (I—IV.)* Acta Musei Napocensis, 5 (1968) 433—443.; 8 (1971) 439—455.; 9 (1972) 587—602.; 10 (1973) 615—639., 4 térk.
68. *Filigiane transilvănene din secolul al XVI-lea.* Studia Univers. Babes—Bolyai. Ser. Historia, 13 (1968) 1:3—19, 77 facs. (Recenzió: Bărbulescu, C. Studii și cercetări de documentare și bibliologie, 10 (1968) 2:263.; Bodor András. Korunk, 27 (1968) 4:608—609.; Pancratz, Arnold. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 12 (1969) 2:102.; IPH, Information, 2 (1968) 1:45.)
69. *Formarea bibliotecii lui Cipariu trainte de 1848.* Revista bibliotecilor, 21 (1968) 11:671—675. (Recenzió: Bodor András. Korunk, 28 (1969) 3:490—491.; Simmons, J.S.G. The Library, 24 (1969) 2:178.)
70. *Köleséri Sámuel (1663—1732) havasalföldi bibliofil és tudományos kapcsolatai.* Könyvtári Szemle, 12 (1968) 3:130—133.
71. *T. Cipariu și posibilitățile bibliofiliei românești în Transilvania trainte de 1848.* Revista bibliotecilor, 21 (1968) 10:619—622. (Recenzió: Bodor András. Korunk, 28 (1969) 3:490—491.; Simmons, J.S.G. The Library, 24 (1969) 2:178)

1969

72. *A Bathyanéum-könyvtár történetéből. 1. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése.* Könyvtári Szemle, 13 (1969) 3:125—129.
73. *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében. (Kapcsolattörténeti kutatásunk módszertani kérdéseiről.)* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 13 (1969) 1:55—66. (Recenzió: Bodor András. Korunk, 29 (1970) 1:151.)

74. *Beiträge zu den Beziehungen des rumänischen kulturellen Lebens mit der deutschen Frühaufklärung (Zur Methodik der Erforschung der einheimischen Kulturgeschichte.) Revue Roumaine d'Histoire, 8 (1969) 3:673—686.*
75. *Biblioteca lui Cipariu înainte de 1848 și soarta ei în timpul revoluției. Studia bibliologica, 3 (1969) 205—217; Philobiblion transilvan. București, Ed. Kriterion, 1977. 325—348.*
76. *Bibliografia privind istoria hîrtiei din România. Studia Univers. Babeș—Bolyai, Ser Historia, 14 (1969) 1:3—15. (Recenzió: Demény Lajos. Könyvtári Szemle, 13 (1969) 2:91—92.; Nussbächer Gernot. IPH Information, 3 (1969) 2:44.*
77. *Începuturile folosirii hîrtiei în țara noastră. Probleme ale istoriei hîrtiei în România. Revista bibliotecilor, 22 (1969) 11:675—678.*
78. *Legăturile bibliofile și științifice cu Muntenia ale lui Samuil Kölestéri (1663—1732). Revista bibliotecilor, 22 (1969) 6:372—375. (Recenzió: Simmons, J.S.G. — Wall, John. The Library, 25 (1970) 1:92.; Philobiblion transilvan. București, Ed. Kriterion, 1977. 227—236.*
79. *Országunk legrégebb ismert könyvtáráról. Várad helye középkori könyvtár történetünkben. Könyvtári Szemle, 13 (1969) 1:35—38.*

1970

80. *A hazai magyar történetírók szerepe. Korunk, 29 (1970) 4:484—491.*
81. *A székhelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története (I—IV.). Könyvtári Szemle, 14 (1970) 4:171—175; 15 (1971) 1:21—28; 2:71—78—3:116—124; In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 219—251. Románul: Philobiblion transilvan. București, Ed. Kriterion, 1977. 247—309.*
82. *A tudományok székhelyudvarhelyi műhelye. A Hét, 1 (1970) 5:16.*
83. *Az írás fejlődéséről. Művelődés, 23 (1970) 12:54—57, 8 facs.*
84. *Az 1544. évi román katolikizmus nyomában. Könyvtári Szemle, 14 (1970) 2:76—80; In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 193—198.*
85. *Emlékezetre méltó dolgok. Reutegi György fejlegyzéséről. Utunk, 25 (1970) 24:6—7, 4 kép.*
86. *Începuturile fabricării hîrtiei în țara noastră. I. Morile de hîrtie din Brașov și Cluj în secolul al XVI-lea. Revista bibliotecilor, 23 (1970) 3:177—181; II. Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea. Revista bibliotecilor, 23 (1970) 6:369—372, 7 facs. (Recenzió: Nussbächer, Gernot. IPH Information, 4 (1970) 4:81; 5 (1971) 2:49.)*
87. *Pe urmele catehismului românesc din 1544. Revista bibliotecilor, 23 (1970) 11—12:716—720. (Recenzió: Nussbächer, Gernot. Karpatenrundschau, 15 (1971) 2:2; Simmons, J.S.G.—Wal, John. The Library, 26 (1971) 2:188.; Philobiblion transilvan. București, Ed. Kriterion, 1977. 117—127.*
88. *Reutegi György a régi erdélyi „módíró”. Művelődés, 23 (1970) 10:50—53.*
89. *Reutegi György. Emlékezetre méltó dolgok. 1718—1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléstesi Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1970. 564, 13 fig. (Recenzió: Mikó Imre. Utunk, 25 (1970) 47:4; Veress Dániel. Megyei Tükör, 3 (1970) 193:7; Tonk Sándor Vörös Zászló, 23 (1971) 3:2; Szabó T. Attila A Hét, 2 (1971) 11:5—6; Szócs István. Előre, 25 (1971) 7280:1,3; Binder Pál. Brassó Lapok, 3. (1971) 16:11; Jancsó Elemér. Igazság, 32 (1971) 53:4; Trócsányi Zsolt. Valóság, 14 (1971) 5:91—95; Kicsi Antal, Igaz Szó, 19 (1971) 5:775—778; Demény Lajos. Könyvtári Szemle, 15 (1971) 2:92—93; Caeres Tibor. Élet és Irodalom, 15 (1971) 49:10; Héja Zoltán. Népszabadság, 29 (1971) 293:7; Demény Lajos. Studii, 24 (1971) 4:838—841; Ruffy Péter. Magyar Nemzet, 27 (1971) 299:9; Ruffy Péter. Magyar Nemzet, 28 (1972) 7:13; S. Sárdi Margit. Irodalomtörténet, 55 (1973) 2:484—488.)*

1971

90. *A könyvgyűjtés dicselete. Utunk, 26 (1971) 51:6.*
91. *Az Aranyos mente múltjából. Művelődés, 24 (1971) 6:7—11.*
92. *Miskolczi Csulyak István peregrinációs albuma. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 10—11 (1971) 59—72, 3 kép.*
93. *Richard de Bury. Philobiblion. A könyvek szeretője. Ford. és jegyz. ellátta Bodor András. A bevezető tanulmányt írta: Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1971. 199. 19 kép. (Recenzió: Dankanits Ádám. A Hét, 3 (1972) 7:4; Fábian Ernő. Korunk, 31 (1972) 3:476; K.I. Könyvvilág, 18 (1972) 4:8; Kato-*

na Ádám. Könyvtári Szemle, 16, (1972) 1:43—44.; mi. Esti Hírlap, 17 (1972) 134:2.; Mészáros József. Igaz Szó, 20 (1972) 5:788—792.; Molnár Gusztáv. Utunk, 27 (1972) 6:4.; Muzsnay Árpád. Igazság, 33 (1972) 77:10.; Vogel Sándor. Brassói Lapok, 4 (1972) 4:6.; Csorba Csaba. Könyvtáros, 23 (1973) 3:177—178.; Bacaru, Livia. Revista bibliotecilor, 26 (1973) 10:627—629.; Holl Béla. Magyar Könyvszemle 90 (1974) 1—2:201—202).

94. *Scrierea latină în evul mediu*. București, Ed. științifică, 1971. 183 p. 1 tab.; Album 39 p., 52 tab. (Recenzió: Daicoviciu, Constantin. Tribuna, 15 (1971) 48:12.; Pataki József. Utunk, 26 (1971) 40:4.; Tonk Sándor. A Hét, 2 (1971) 41:17.; Vekov Károly. Könyvtári Szemle 15 (1971) 4:185—186.; Demény Lajos. Revista arhivelor, 43 (1972) 1:173—177.; Makkai László. Levéltári Közlemények, 43 (1972) 149—151.; The Library, 27 (1972) 1:74.; Parvulescu, Adrian. Revista bibliotecilor, 26 (1973) 1:445—46.; Prodan, David. Südost—Forschungen, 33 (1973) 457—458.)

1972

95. *Könyv és könyvtár művelődésünkben*. Korunk, 31 (1972) 1:9—29, 14 kép.; In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 384—404.; In: Koppándi Sándor: A romániai magyar nemzetiség. Bukarest Kriterion, 1981. 367—402. Románul: Philobiblon transilvan. București, Ed. Kriterion. 1977. 362—403.; Nationalitatea maghiară din România. Red. coord.: Koppándi Sándor. București, Ed. Kriterion, 1981. 367—403.
96. *Vitéz János és a magyar humanizmus kezdetei*. A Hét, 3 (1972) 32:4—5.

1973

97. *A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka*. Korunk évkönyv, 1973. 89—100, 3 kép. (Recenzió: Cseres Tibor. Népszabadság, 31 (1973) 194:16. (Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 199—208.; Románul: Philobiblon transilvan. București, Ed. Kriterion, 1977. 128—146.

1974

98. *A balázsfalvi nyomda kezdetei. Művelődés*, 27 (1974) 12:33—35.
99. *A betű művészete*. Utunk, 29 (1974) 12:8—10, 4 kép.
100. *A torockói legenda születése*. Korunk, 33 (1974) 12:1241—1246.
101. *Erdélyi fények. Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1974. 547 p.; 51 kép (Recenzió: Mikó Imre. A Hét, 5 (1974) 40:5; Új élet, 17 (1974) 7:11.; Kormos Gyula. Utunk, 29 (1974) 31:1—3.; Vogel Sándor. Brassói Lapok, 6 (1974) 32:5.; Kántor Lajos. Igazság, 35 (1974) 230:3.; Dankó Imre. Hajdú-Bihari Napló, 31 (1974) 319:5.; Imreh István. Művelődés, 27 (1974) 12:45—46.; Esti Hírlap, 19 (1974) 300:2.; Vekerdő László. Tiszatáj, 29 (1975) 1:83—85.; 1. p. Új ember, 31 (1975) 2:2.; Szijj Dezső. Könyvvilág, 20 (1975) 2:10.; Haimann György. Magyar Könyvszemle, 91 (1975) 1:103—104.; Német S. Katalin. Kortárs, 19 (1975) 7:1162—1163.; Székely Artúr. Magyar Grafika, 19 (1975) 4:80.; Tóth András. Könyvtáros, 25 (1975) 4:241—242.; Dukkon Ágnes. Helikón, 22 (1976) 1:129—130.; Földes Éva. Magyar Pedagógia, 15 (1976) 4:397—407.; Művelődés, 29 (1976) 3:36—37.; Márkus Mihály. Teológiai Szemle, 19 (1976) 7—8:256.) Románul: Philobiblon transilvan. București, Ed. Kriterion, 1977. 147—226.
102. *Helai Gáspár 1574—1974*. Művelődés, 27 (1974) 9:26—27.; Könyvtár, 17 (1974) 3:74—76.
103. *Începuturile tipografiei de la Blaj*. Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. prof. Ștefan Pascu. Cluj, 1974. 492—503.; Biblioteca și învățămîntul. II. Cluj-Napoca, 1976. 829—840.; Philobiblon transilvan. București, Ed. Kriterion, 1977. 237—246.
104. *Misztófalusi Kis Miklós az olvasó népért*. Művelődés, 27 (1974) 3:29—32.

1975

105. *A torockói legenda kritikája*. Korunk, 34 (1975) 3:174—182.; In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 62—79.

1976

106. *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bukarest, 1976. (új kiad. 1977.) Kriterion, 374. p. 83 kép. Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei (10); A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben (25); Ródi Cseh István, az anyanyelvű írásbeliség erdélyi úttörője (37); Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején (42); A torockói legenda születése és kritikája (62); Az erdélyi hivatalok levéltári utasítása 1575—1841 (80); Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ből (96); A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében (103); Várad helye középkori könyvtártörténetünkben (138); Erdély és a Corvina (169); Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században (180); A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (199); A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története (219); A balázsfalvi nyomda kezdetei (252); A Cipariu-könyvtár kialakulása és története (257); Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben (284). (Recenzió: Fügedi Erik. Századok, 111 (1977) 6:1231—1240.; Bozóky Éva. Könyvtáros, 10 (1977) 622—623.; Nagy Pál. Igaz Szó, 12 (1977) 614—617.; Imreh István. Utunk, 32 (1977) 5:1—2.; Tonk Sándor. A Hét, 8 (1977) 13:19.; Bretter György — Rácz Győző. Utunk, 32 (1977) 9:4—5.; Katona Ádám. Igazság, 38 (1977) 38:3.; Krilek Sándor. Szatmári Hírlap, 10 (1977) 36:3.; Nagy Béla. Fáklya, 32 (1977) 82:3.; Veres István. Karpatendrundschau, 10 (1977) 11:5.; Széles Klára. Népszava, 105 (1977) 142:6.; Herceg János. Magyar Szó, 34 (1977) 200:11.; Benda Kálmán. Élet és Irodalom, 21 (1977) 32:10.; Varga Domokos. Új Tükör, 14 (1977) 34:11.; Gernot Nussbächer. Neuer Weg, 29 (1977) 8796:4.; B.E. Könyvvilág, 22 (1977) 9:7.; Szabó Zsolt. Könyvtár, 30 (1977) 3:28—22.; Oláh István. Hargita, 10 (1977) 66:3.; Virágh Ferenc. Köznevelés, 33 (1977) 30:13.; Virágh Ferenc. Békésmegyei Népiújság, 32 (1977) 179:4.; Csorba Csaba. Válság, 20 (1977) 10:113—115.; László Gyula. Új Írás, 17 (1977) 9:104—107.; Vekerdí László. Tiszatáj, 31 (1977) 11:98—101.; Fábián László. Magyar Nemzet, 33 (1977) 279:13.; Havasi Zoltán. Magyar Könyvszemle, 93 (1977) 4:397—398.; Hajdú Lajos. Levéltári Szemle, 27 (1977) 3:435—448.; Komjáthy Miklós. Levéltári Közlemények, 48—49 (1978) 284—288.; Kelecsényi Gábor. Magyar Hírlap, 11 (1978) 48:10.; Magyarország, 15 (1978) 2:22.; Teles. Hajdú-Bihari Napló, 35 (1978) 20:5.; Bitskey István. Alföld, 29 (1978) 5:78—80.; Rosonczy Ildikó. Forrás, 10 (1978) 3:95—96.; Simmons, J.S.G. The Library, 33 (1978) 2:185.; Demény Lajos. Revista de istorie, 31 (1978) 10:1892—1895.; Heltai János. Irodalomtörténeti Közlemények, 82 (1978) 4:505—507.; Dankó Imre. Békési Élet, 13 (1978) 1:136—138.; Virágh Ferenc. Történelemtanítás, 23 (1978) 2:29.; Németh S. Katalin. Új Szó, 32 (1979) 273:4.)
107. *Miszótfalusi Kis Miklós üzenete.* Korunk évkönyv. 1976. 234—242.
108. *Reneszánsz könyvkultúra a XV. századi Váradon.* Művelődés, 29 (1965) 9:35—38.

1977

109. *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. X. (1351—1355).* Sub red. acad. Ștefan pascor. Intocmit de Sabin Belu, Ioan Dani. Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch. Au colaborat: Fracisc Pall, Mihail Dan, Sigismund Jakó, Alexandru Neamtu, Teodor Naum, Ștefan Bezdechi, Iosif Pataki, Samuil Goldenberg, București, Ed. Academiei, 1977. 461 p.; 24 facs. (colaborare).
110. *Drumul parcurs de societatea secuiască pînă în secolul al XVI-lea.* In: Lupta secuilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, împotriva exploatarei feudale, participarea la lupta antiotomană. Referate și comunicări. Miercurea Ciuc, (F. edit.), 1977. 33—39; Magyar nyelven is: 40—46.
111. *Philobiblon transilvan.* Cu o introducere de prof. dr. Virgil Căndea. București, Ed. Kriterion, 1977. 511 p. (Cuprinde următoarele studii: Introducere (5); Oradea în istoria bibliotecilor noastre medievale (13); Transilvania și Corviniana (72); Tiparul cu litere latine în Sibiu în secolul al XVI-lea (93); Pe urmele catehismului românesc din anul 1544 (117); Biblioteca Colegiului Bethlen din Aiud (128); Fenixul transilvan (147); Legăturile bibliofile și științifice cu Țara Românească ale lui Kőleséri Sámuel (227); Începuturile tipografiei de la Blaj (237); Istoricul bibliotecii documentare din Odorheiu Secuiesc (247); Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu (310); Cartea și biblioteca în cultura maghiară din Transilvania (362). (Recenzió: Căndea, Virgil. A Hét, 7 (1976) 51:9; Berza, Mihai. Lucăfarul, 20 (1977) 46:6.; Edroiu, Nicolae. Steaua, 28 (1977) 12:40.; K.M. A Hét, 8 (1977) 48:2.; Alexandru Duțu. România literară, 10 (1977) 49:17.; Adolf Armbruster. Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für

Siebenbürgische Landeskunde, 7 (1977) 1—2:57—61.; Nussbächer, Gernot. Neuer Weg, 29 (1977) 8796:4.; Simonescu, Dan. Tribuna Romaniei, (1977) 123: Demény Ludovic. Revista de istorie, 31 (1978) 10:1892—1895.; Dreghiciu, D. Apulum, 16 (1978) 553—554.; Vásárhelyi Judit. Magyar Könyvszemle, 94 (1978) 3—4:385—386.; Micu, Dumitru. Contemporanul, (1978) 1:10.; Demény Lajos. Indrumatorul cultural (Biblioteca), 31 (1978) 5:45—46.; Marza, Eva. Citatel, 27 (1978) 4:156—157.; Constantinescu, Radu. Revista arhivelor, 56 (1979) 1:104—105.; J(ankovics) J(ózsef). Hungarológiai Értesítő, 1 (1979) 52—53.; Dalby, Andrew. The Book Collector, Autumn, (1980) 443—446.; Endroi, Nicolae. Cahiers roumains d'études littéraires. (1980) 4:135—136.

1978

112. *Evolutia societății la secui în secolele XIV—XV.* In: Rascoala secuilor din 1595—1596. Red. de Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly, București, Ed Academiei, 1978. 29—55.
113. *Kelemen Lajos üzenete.* Korunk, 37 (1978) 5:365—375., 6 kép.

1979

114. *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdájá.* Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, Kriterion, 1979. 51—69. 219—221, 29 kép. (Recenzió: Szócs István. Előre, 33 (1979) 9847:2.; Murádin Jenő. Igazság, 40 (1979) 186:3.; Katona Ádám. Igaz Szó, 27 (1979) 10:354—356.; Nussbächer, Gernot. Neuer Weg, 31 (1979) 9409:4.; Trugly Sándor. Új Szó, 13 (1980) 3:11.)
115. *A székely társadalom úija a XIV—XVI. században.* In: Székely felkelés 1595—1596. Előzményei, lefolyása következményei. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, Kriterion, 1979. 19—34.
116. *Nagyenyedi diákok, 1662—1848.* Bukarest, Kriterion, 1979. 263 p. (Recenzió: Bázsó Zsigmond. Igazság, 40 (1979) 3:292; Beke György. Utunk, 35 (1980) 15:4.; Nussbächer, Gernot. Neuer Weg, 32 (1980) 63—96:4.; Kósa László. Forrás, (1980) 8:82—83.; Gaál György. Korunk, 39 (1980) 7—8:510—512.; Trócsányi Zsolt. Századok, 114 (1980) 4:692—693.; Virágh Ferenc. Köznevelés, 36 (1980) 13:34.; Beke György. Honismeret, 8 (1980) 6:60—61.; Mészáros István. Pedagógiai Szemle, 30 (1980) 7—8:741—743.; Csire Gabriella. Előre, 34 (1980) 10013:2.; Makkai László. Confessio, 4 (1980) 3:115—117.; Richard Albert. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 4/(5) (1981) 2:184—187.)
117. *Négy évszázad a művelődés szolgálatában.* Korunk, 38 (1979) 7—8:545—555, 6 kép. (Recenzió: Óry M. Szolgálat, (1979) 49:89.)

1980

118. *Iskolatörténeti feladatok.* Korunk, 39 (1980) 9:516—517).

1981

119. *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. XI. (1356—1360).* Sub red. acad. Ștefan Pascu. Intocmit de Ioan Dani, Aurel Radutiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch, Sabin Belu, Au colaborat: Fancisc Pall, Mihail Dan, Sigismund Jakó, Alexandru Neamtu, Ioan Sabau, Theodor A. Naum, Ștefan Bezdechii, Iosif Pataki, Samuil Goldenberg. București, Ed. Academiei, 1977. 658 p., 17 facs. (colaborare).
120. *Despre cercetările privind începuturile intelectualității din Transilvania.* Stat — Societate — Națiune. Omagiu D. Prodan. Cluj-Napoca, 1982. 187—200.

1983

121. *Bihari várak kutatásáról.* Művelődés, 36 (1983) 5:42—44.; 6:42—45.

1984

122. *Három Zsigmond-kori erdélyi vajda.* In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, Akadémiai, 1984. 189—207.
123. *Forráskutatás ma.* In: Időfaggató. A Hét évkönyve 1983. Bukarest, 1984. 70—71.
124. *A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei.* Levéltári Közlemények, 55 (1984) 111—139.

1987

125. *A latin írás története.* (Radu Manolescu társszerzővel.) Budapest, Európa, 1987. 480 p.

II. Recenziók, beszámolók, tudományos jelenések, előadások, nekrológok, interjúk

1941

1. Jakabffy Elemér—Páll György: A bánsági magyarság húsz éve Romániában. Budapest, 1939. *Századok*, 75 (1941) 1—3:89—92.
2. Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. *Századok*, 75 (1941) 7—8:299—303.

1942

3. Erdély magyar egyeteme (Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos). Kolozsvár, 1941. *Erdélyi Múzeum*, 47 (1942) 2:284—290.
4. Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest, (1941). *Hüel*, 7 (1942) 4:193—205.

1943

5. A kolozsvári Szent Erzsébet Aggház levéltára. *Erdélyi Múzeum*, 48 (1943) 1:106—109.
6. Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1943. 24 p.

1944

7. Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944. 50 p.
8. Jelentés a naszói volt Határőr Múzeum levéltári gyűjteményéről. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Besztercén 1943-ban tartott vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944. 163—165.
9. Jelentés S. Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző levéltáráról. *Erdélyi Múzeum*, 49 (1944) 1—2:268—278.
10. Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Budapest, 1943. *Századok*, 78 (1944) 4—6:312—315.

1946

11. Titkári jelentés és munkaterv az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv-, és Történettudományi Szakosztályának 1945. évi közgyűlésén. *Erdélyi Múzeum* 51 (1946) 1—4:133—139.

1948

12. Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék. Kolozsvár, 1947. *Református Szemle*, 43 (1948) 4:153—155.

1949

13. A Román Népi Köztársaság területén lévő református egyház levéltári szabályrendelete. *Református Szemle*, 44 (1949) 11:306—311.

1956

14. Történetkutatás a „Bólyai” egyetemen. *Uunk*, 11 (1956) 272.

1959

15. Bernhard Bischoff: Paläographie, mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Kulturgebietes. Berlin—Bielefeld—München, (1956). *Levéltári Közlemények*, 30 (1959) 126—135.

1960

16. Izvoarele istoriei iobăgimii, editate de Arhiva Națională Ungară (Varga Endre szerk.: Úriszék, XVI—XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958. — Maksay Ferenc: Urbáriumok. XVI—XVII. század. Budapest, 1959.) *Revista arhivelor*, 3 (1960) 1:328—337.

1963

17. Tóth Kálmán, 1910—1962, *Magyar Könyvszemle*, 79 (1963) 1—2:150—151.

1968

18. Johann Gutenberg halálának 500. évfordulójára. *Könyvtári Szemle*, 12 (1968) 1:26—29, 3 kép.

1970

19. C. Dima—Drăgan: Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino stolnicul. București, 1967. *Magyar Könyvszemle*, 86 (1970) 3:282.
20. Mediaevalia Bohemica 1/1969. *Könyvtári Szemle*, 14 (1970) 2:91—92.

1971

21. Beszélgetés Szócs Istvánnal Rettegi emlékiratairól. *Előre*, 25 (1971) 7280:
22. Corneliu Dima—Dragan — Livia Bacaru: Constantin Cantacuzino stolnicul. București, 1970. *Könyvtári Szemle*, 15 (1971) 4:183—184.
23. David Prodan cu Liviu și Maria Ursutiu: Urbarile Țării Făgărașului, 1601—1650, I. București, 1970. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 15 (1971) 2:379—382.
24. Könyv — ma és holnap. *Uunk*, 26 (1971) 51:6.
25. Vizkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der Altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. I. Széchényi National-Bibliothek, Budapest, 1969. *Könyvtári Szemle*, 15 (1971) 1:42—43.; románul: *Revista bibliotecilor*, 25 (1972) 2:114—115.

1972

26. Mit üzennek a mának a régi frásos emlékek. (Interjú Kovács Erzsébettel). *Előre*, 26 (1972) 7599:4.

1975

27. Misztótfalusi Kis Miklós emlékezete. (Interjú Klacsmányi Sándorral). *Bányavidéki Fáklya*, 18 (1975) 3547:5.

1976

28. Szívósan, erős lélekkel. Hetvenéves Szabó T. Attila. *A Hét*, 7 (1976) 4:5.
29. Szülőföld vonzása, új utak keresése. (Interjú Dankanits Ádámmal). *A Hét*, 7 (1976) 36:3, 1 kép.
30. Tótfalusi Kis Miklós születésének 325. évfordulója. *Magyar Grafika*, 20 (1976) 6:22—27.

1977

31. Jakó Zsigmond nyilatkozik. (Interjú Szabó Zsolttal). *Könyvtár*, 30 (1977) 3:21—22.

1978

32. Kedves Barátaim! (Beszélgetés a Korunk Szerkesztőségében) *Korunk* 37 (1978) 1:33—35.
33. Feladatok, igények, tervek. (Interjú Nagy Bélával). *Fáklya*, 33 (1978) 84:3.
34. Nyersmérleg félúton. Benkóné Nagy Margit köszöntése. *Korunk*, 37 (1978) 10:856—860.
35. Találkozás a történelemmel. Látogatás Jakó Zsigmondnál. (Interjú Szabó Zsolttal). *Haza, szülőföld, nemzetiség. A Hét évkönyve 1978*. Bukarest, 1978. 174—178.

1979

36. Iskoláink. *Fáklya*, 34 (1979) 296:3.
37. Új távlatok tudományosságunk előtt. Megjelent az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár második kötete. (Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. II.) *Uunk*, 34 (1979) 6: 1—2.; *Reformátusok Lapja*, 23 (1979) 10:1.

1980

38. Balogh Péter hatvanéves. *Művelődés*, 33 (1980) 7:17.
39. Századok üzenete. *Művelődés*, 33 (1980) 3:6—10.

1981

40. Nagy Géza koporsójánál. *Korunk*, 40 (1981) 2:134—135.
41. Szabó T. Attila 75 éves. Rendkívüli tudományos vállalkozásokhoz mindig rendkívüli magatartás kellett. *A Hét*, 12 (1981) 3:5, 1 kép.

1982

42. Történészek műhelyében. Jakó Zsigmondnál. (Interjú Páll Árpáddal.) *Új Élet*, 25 (1982) 6:14.
43. A kor emberéhez akarunk eljutni. Beszélgetés Jakó Zsigmonddal. (Interjú Páll Árpáddal.) *Új Tükör*, 19 (1982) 23:18.

1983

44. A történészkedés nemcsak szakmai, de egyben erkölcsi kérdés is. Beszélgetés Jakó Zsigmondprofesszorral. (Interjú Beke Györggyel.) *A Hét*, 14 (1983) 38:9, 11.

1984

45. Kutassátok az írásokat. (Pompiliu Teodor kiadványának ismertetése. *Uunk*, 39 (1984) 4/1839/6.

1985

46. Történelem a tájban. Értelmes utazás. (Interjú Beke Györggyel.) *A Hét évkönyve 1985*. Bukarest, 1985. 25—26.

1986

47. Beszélgetés Jakó Zsigmond kolozsvári történészprofesszorral. (Interjú Koszta Lászlóval és Orbán Imrével.) *Aetas*, 1986 3:58—73.

1987

48. Szabó T. Attila sírjánál. *História*, (1987) 4:33. Ugyanez megjelent Szabó T. Attila koporsójánál címmel is *Tiszatáj*, 41 (1987) 5:79—80.

III. Szerkesztett munkák, előszók

1944

1. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, I. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944.

1945

2. Erdélyi Történelmi Adatok, V. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1945.

1957

3. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. (Szerk. Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila.) Kolozsvár, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 699 p.

1979

4. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, Kriterion, 1979. 266. p.

IV. Egyetemi jegyzetek

1952

1. Középkori egyetemes történeti előadások. Kolozsvár, 1952. 350 p.
2. Forrásszemelvények az egyetemes középkori történethez. Kolozsvár, 1952. 66 p.

1967

3. *Stiintele auxiliare ale istoriei*. Cluj, 1967. 514 p.

1970

4. *Crestomatie de istorie universala medie. Partea 1.: Evul mediu timpuriu*. Sub redactia lui Francisc Pall. Colectivul de autori: Mihail Dan, Sigismund Jakó, s.a. Bucuresti, Editura didactica si pedagogica, 1970. 298 p.

V. Jakó Zsigmondról szóló irodalom

1942

1. Szabó T. Attila: Három akadémiai kitüntetés. *Erdélyi Múzeum*, 47 (1942) 2:292—293.

1971

2. Répertoire international des médiévistes, V (Red. Edmond-René Labande et Bernadette Leplant.) Poitiers, Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, 1971. 383.

1976

3. Csetri Elek: Jakó Zsigmond 60. születésnapjára. *Utunk*, 31. (1976) 37:2.
4. Dankó Imre: Bihar megye kutatója. Jakó Zsigmond köszöntése. *Hajdú-Bihari Napló*, 33 (1976) 217:5.
5. Tonk Sándor: Jakó Zsigmond köszöntése. *Korunk*, 35 (1976) 8:616.
6. Comitetul de redactie. *Művelődés*, 29 (1976) 7:23.

1977

7. Dankó Imre: A hatvanéves Jakó Zsigmondról. *Békési Élet*, 12 (1977) 1:106—107.
8. Fügedi Erik: Jakó Zsigmondról, legfrisebb könyve nyomán. *Századok*, 111 (1977) 6:1231—1240.
9. Szabó T. Attila: Egy tanulmánykötet és ami előtte történt. *Korunk*, 36 (1977) 5:359—363.
10. Szabó Zsolt: Elődök, kortársak. Jakó Zsigmond. *Brassói Lapok*, 9 (1977) 3:4.

1978

11. Enciclopedia istoriografiei românești. Coordonator științific: Prof. univ. dr. Stefan Stefanescu, membru corespondent al Academiei R.S. Romania. București, Editura științifică și enciclopedică, 1978. 186—187.

1980

12. Demény Lajos: Nemzetiségtörténeti kutatás a szocialista Romániában. *A Hét*, (1980) 32:4.
13. Demény Ludovic: Ceriatarea istoriei naționalităților conlocuitoare și a înfrățirii lor cu națiunea română. *Revista de istorie*, 33 (1980) 7—8:1543—1567.
14. Sebestyén Mihály: Valóság és lehetőség a romániai magyar történetírásban. *Korunk*, 39. (1980) 7—8:614—618.

1981

15. Balázs Sándor—Bodor András: A társadalomtudományi gondolkodás a népi hatalom évtizedeiben. In: *A romániai magyar nemzetiség*. (Szerk.: Koppándi Sándor.) Bukarest, Kriterion, 1981. 265—278.; Románul: *Naționalitatea maghiară din România*. (Red.: Koppándi Sándor.) București, Ed. Kriterion, 1981. 260—280.

1986

16. Ágoston Vilmos: Jakó Zsigmond köszöntése. *Magyar Nemzet*, 49 (1986) 206:7.
17. Balogh Edgár: Erdélyi levél Jakó Zsigmond hetvenedik születésnapjára. *Élet és Irodalom*, 30 (1986) 35:4.
18. Dankó Imre: A hetvenéves Jakó Zsigmond köszöntése. *Nyomdász*, 23 (1986) 9:5.
19. Hajdú Lajos: Erdély historikusa. *Új Tükör*, 23 (1986) 37:23.
20. Imreh István: Öncélútságon felüli értelem. *Új Élet*, 29 (1986) 21/671:11.
21. Kiss András: Jakó Zsigmond scriptoriuma. *A Hét*, 17 (1986) 37:8.
22. Polgárdy Géza: Köszöntő, *Reformátusok Lapja*, 1986. szept. 21.

INHALT

STUDIEN

<i>P. Gunst</i> : Osteuropäische Agrargeschichte aus dem Scheideweg am Ende des 19-ten Jahrhunderts	1
<i>J. Nagy</i> : Der Abschluss und die Ergebnisse des Nagyatádi Landreforms	24

MITTEILUNGEN

<i>T. F. Zsuppán</i> : Das Militär und die Parlamentswahlen in Ungarn (1867—1914)	49
<i>J. Eszényi</i> : Die Unteroffiziere der Horthy-Armee (1920—1945)	60

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>Á. Pogány</i> : Arbeitslöhne in Ungarn während der Zwischenkriegszeit	70
<i>L. Timár</i> : Einige methodologische Probleme der regionalen Wirtschafts — und Sozialgeschichte	96

BEOBACHTER

<i>Gy. Németh</i> : Einige Probleme der ungarischen Geschichte der Zwischenkriegszeit in der neuesten angelsächsischen Literatur	111
--	-----

LEBENSWERKE

<i>Zs. Jakó</i> : Die Geburt der Torockó-Legende	122
Bibliographie der Werke von Zs. Jakó	134

CONTENTS

STUDIES

<i>P. Gunst</i> : East European Agrarian Development at a Crossroad at the End of the 19th Century	1
<i>J. Nagy</i> : The Final Phase and Results of the Nagyatádi Land-Reform	24

COMMUNICATIONS

<i>T. F. Zsuppán</i> : Armed Forces and Parliamentary Elections in Hungary 1867—1914	49
<i>J. Eszényi</i> : The Non-Commissioned Officers of the Horthy Army (1920—1945)	60

THEORY AND METHODOLOGY

<i>Á. Pogány</i> : Wages in Interwar Hungary	70
<i>L. Timár</i> : Some Methodological Problems of Regional Economic and Social History	96

OBSERVER

<i>Gy. Németh</i> : Some Problems of Interwar Hungarian History in the Latest Anglo-Saxon Literature	111
--	-----

LIFEWORKS

<i>Zs. Jakó</i> : The Birth of the Torockó Legend	122
A Bibliography of Zsigmond Jakó's Works	134

SOMMAIRE

ETUDES

<i>P. Gunst</i> : Le développement agraire d'Europe orientale à une croisée des chemins à la fin du 19 ^e siècle	1
<i>J. Nagy</i> : La fin et les résultats de la réforme agraire de Nagyatádi	24

COMMUNICATIONS

<i>T. F. Zsuppán</i> : Les forces armées et les élections en Hongrie (1867—1914)	49
<i>J. Eszényi</i> : Sous-officiers dans l'armée de Horthy	60

THÉORIE ET MÉTHODE

<i>Á. Pogány</i> : Les salaires en Hongrie d'entre deux guerres	70
<i>L. Timár</i> : Quelques problèmes méthodologiques de l'histoire économique et sociale régionale	96

OBSERVATEUR

<i>Gy. Németh</i> : Quelques problèmes de l'histoire de Hongrie d'entre deux guerres dans la littérature anglo-saxonne	111
--	-----

ŒUVRES

<i>Zs. Jakó</i> : La naissance de légende de Torockó	122
Ouvrages publiés par Zs. Jakó	134

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Гунст</i> : Аграрное развитие в Восточной Европе на распутье в конце 19 века	1
<i>Й. Надь</i> : Заканчивание земельной реформы Надьятади и Её результаты	24

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Ф. Жуппан</i> : Вооружённые силы и выборы в парламент в Венгрии 1867—1914	49
<i>Й. Эсени</i> : Об унтер-офицерском составе армии Хорти	60

Теория и метод

<i>А. Погань</i> : Заработная плата в Венгрии в межвоенный период	70
<i>Л. Тимар</i> : Некоторые методологические проблемы региональной экономической и общественной истории рипост	96
<i>Д. Немет</i> : Некоторые вопросы венгерской истории между двумя мировыми войнами в новейшей англосаксонской литературе	111

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПУТИ

<i>Ж. Яко</i> : Рождение легенды о Тороцко	122
Библиография трудов Жигмонда Яко	134

ОБОЗРЕНИЕ

Ára: 82,- Ft

Előfizetési ára egy évre 164,- Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézből postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636., 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 164,- Ft

Egy szám ára: 41,- Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és nyomda Vállalat főigazgatója

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990. — Nyomdai táskaszám:

Felelős szerkesztő: Hanák Péter

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 10,85 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0040-9634

Készült a Goldprint Kft nyomdájában

Táskaszám: 91.117

AKADEMIAI KIADÓ. BUDAPEST

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL:

Pritz Pál: A magyar külügyi szolgálat története a harmincas évek első felében

Somogyi Éva: A külügyminisztérium újjászervezése 1867–68-ban

KÖZLEMÉNYEK

Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948)

DOKUMENTUMOK

Juhász Lajos: Norvég követjelentések az 1956. év magyarországi eseményekről

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXI. ÉVFOLYAM, 1989. 3-4. SZÁM

Szerkesztők:

ENGEL PÁL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes)
VIKOL KATALIN (a szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, IRINYI KÁROLY, JUHÁSZ GYULA, KATUS LÁSZLÓ,
KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL,
PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Úri u. 51-53. — Telefon: 175-9011
Előfizetési díj egy évre 164 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Pritz Pál*: A magyar külügyi szolgálat története a harmincas évek első felében 149
Somogyi Éva: A külügyminisztérium újjászervezése 1867-68-ban 179

KÖZLEMÉNYEK

- Hiller István*: Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben 192
Sashalmi Endre: A levantei kereskedelem és Erdély Báthori István korában 208
Péter I. Hidas: A magyar arisztokrácia és a politikai vezetés a forradalom után
(1849-1853) 232
Molnár Miklós: A Tanácsköztársaság és a Nyugat 249
Timár Lajos: A zsidóság társadalma egy alföldi nagyvárosban a két
világháború között 255
Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága
(1945-1948) 270

DOKUMENTUMOK

- Juhász Lajos*: Norvég követjelentések az 1956. évi magyarországi eseményekről 292

NEKROLÓGOK

- Irinyi K. (1931-1988) — *Orosz István* 306
Kövecs E. (1946-1988) — *Menyhárt Lajos* 307
Szücs J. (1928-1988) — *Szakály Ferenc* 307
Mályusz E. (1898-1989) — *Engel Pál* 310
Makkai L. (1914-1989) — *Péter Katalin* 311

PRITZ PÁL

A magyar külügyi szolgálat története a harmincas évek első felében

Az akkor alig több mint egy évtizedes múltra visszatekintő önálló magyar külügyi szolgálatot az 1929/33. évi nagy gazdasági válság sújtó hatása olyan időpontban érte, amikor teljes kiépültségéről még nem is lehetett igazából beszélni. Hiszen az ezer gonddal küszködő trianoni Magyarország egyik központi feladatát éppen a történelmileg örökölt magas közalkalmazotti létszám leépítése képezte. Az erre irányuló törekvésekkel szemben a Külügyminisztérium vezetőinek csak igen nehezen és részleges eredménnyel sikerült elfogadtatni azt a szempontot, hogy nem lehet egy olyan apparátust csökkenteni, amely valójában még a megszületés elhúzódó fázisában van. E két ellentétes tendencia eredőjeként tulajdonképpen az élet mégis létrehozta azt a paradox jelenséget, hogy az önálló magyar külügyi szolgálat valójában a megszorítások — költségvetési csökkentések folyamataiban épült ki.¹

Ismeretes módon a New York-i „fekete csütörtökkel” 1929. október 29-én látványosan beköszöntő gazdasági válság a közép-kelet-európai térséget — és benne hazánkat — nem azonnal, hanem csak fokozatosan érintette egyre keservebben. Ám a gyenge lábakon álló gazdaságot érő első impulzusok is elégségesek voltak arra, hogy a minisztertanács már 1929. december 20-i ülésén elfogadjá

¹ Az önálló magyar külügyi szolgálat létrejöttével először *L. Nagy Zsuzsa* foglalkozott A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918/1919 című munkájában. Bp. 1965. 27–30. *Hajdu Tibor* is érintette a kérdést Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom című monográfiájában. Bp. 1968. 179. A Külügyminisztérium szervezeti felépítését első ízben *B. Lőrincz Zsuzsa* tekintette át A magyar Külügyminisztérium levéltára című kétkötetes repertóriumának bevezetésében. (Első rész Bp. 1959., második rész Bp. 1964.) Újabbán l. ugyanerre *L. Benke Zsófia* részletesebb repertóriumát az Országos Levéltárban. (Kézirat) Vö. még *Pritz Pál*: Az önálló magyar Külügyminisztérium kialakulása 1918–1919. In: Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. Szerkesztette *Kovács Kálmán*. Bp. 1983. 147–161., ső: A magyar Külügyminisztérium története a húszas évek első felében. In: *Bolgár Elek* Emlékkönyv. Bp. 1983., ső: Entstehung und Geschichte des selbständigen ungarischen Auswärtigen Dienstes 1918–1930. In: *Etudes historiques hongroises* 1985. Szerkesztette *Pamlényi Ervin és Glatz Ferenc*. Bp. 1985., ső: Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban. Jogtörténeti Szemle/2. 1987.

a pénzügyminiszter előterjesztését az államigazgatásban és az állami üzemeknél lévő személyzet létszámának hat év alatt végrehajtandó 10%-os csökkentésére.²

Az I. melléklet számadatai arra vallanak, hogy az elkövetkező hat költségvetési esztendőben a közalkalmazottak — pontosabban szólva a közalkalmazott társadalmon belül a témánk szempontjából reális összevetést kínáló együttes, vagyis az állami közigazgatásban ténylegesen szolgáló tisztviselők és egyéb alkalmazottak — létszáma, ha nem is az előírt mértékben, de mégis jelentősen, mert több mint öt százalékkal csökkent. Ellenben a Külügyminisztérium először ugyan több mint három százalékkal kisebbedik, később azonban a létszám lényegében változatlan, majd az évtized fordulóján mintegy egy százalékkal emelkedik. A harmincas évek derekán azonban ezzel együtt is a külügyi szolgálatban foglalkoztatottak összlétszáma alig több mint 90 százaléka az 1921/22-es költségvetési év szintjének.³

Érdemes ugyanakkor felfigyelni, hogy a ténylegesen betöltött állások száma minden esetben kevesebb a jóváhagyott költségvetésben engedélyezettekénél. 1930 őszén legkisebb az eltérés, ekkor csupán 6 fő, a későbbiekben 18 és 30 között ingadozik, de 1934 végén 104 betöltetlen állást regisztráltunk, ami azt jelenti, hogy majd minden ötödik állás ekkor üresen állt.

Az ilyen nagyfokú eltérés miatt akár számítási hibára is gyanakodhatunk. Ellenben egyfelől önmagában az 1920/1921-es és 1935/1936-os költségvetési év közötti kerekben másfél évtized adatsora is jelzi, hogy a külügyi szolgálat *tervezett* létszáma szintén erősen hullámozott. 1920/21-ben egy meghökkentően magas, 1014-es számmal találkozunk, ez az elfogadott létszám hirtelen 661-re zuhan a következő esztendőben, majd újabb egy év múlva hirtelen 863-re ugrik. Ezután 1923/1924-től 1927/1928-ig ismét (bár csökkenő ütemű) zuhanás következik. Az 1927/1928-as mélypontról — 554 fő — az emelkedés évei jönnek, hogy azután az 1929/1930-as (az I. mellékletből már ismert) 611-es számról ismét a csökkenés, stagnálás majd minimális növekedés esztendei jöjjenek.⁴

Másfelől azonban a húszas évek ténylegesen betöltött állásaiból kirajzolódó trendvonal azt mutatja, hogy egyetlen eset kivételével — 1928 áprilisában az engedélyezett 554 fővel szemben 559 személyt alkalmaznak — a Külügyminisztérium a kevésnek tartott, de engedélyezett állásokat sem töltötte be.

² Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Elnöki Osztály iratai. (A továbbiakban: K 59.) 7. tétel. Létszámcsonkítási ügyek 1923–39. 1.459/1929. res. PM. sz.

³ A létszámelőirányzatok adatait „A magyar állam költségvetése a ... számadási évre” című, esztendőként az adott tárgyévben megjelenő sorozat vonatkozó kötetei alapján állítottuk össze. A minisztérium tényleges állományát pedig a Külügyi Közlöny azon számai alapján összeaírtuk, amelyek a táblázatban megjelölt időpontokban a külügyi szolgálat személyi beosztását tartalmazzák.

⁴ Lásd erre „A magyar állam költségvetése a ... számadási évre” című sorozat vonatkozó éveit, valamint az 1. sz. jegyzetben hivatkozott Entstehung und Geschichte... című tanulmány 219. lapján közölt táblázatot.

Mindezen túl van még egy igen jelentős tény, amely a harmincas években (is) meglévő üres állások meglétét valószínűsíti. A húszas évek első felében a Bethlen-kormány hosszú küzdelmet folytatott a közalkalmazottak számának visszaszorításáért. A Külügyminisztérium vezetői mereven elzárkóztak területükön a csökkentés elől. „Addig amíg külképviseleteink egész hálózata ki nem épül — írták 1922 áprilisában —, a Külügyminisztérium nincs abban a helyzetben, hogy létszámapasztásra gondolhasson és státusa részére rendszeresített állások közül az említett kivétellel akár csak egyet is feláldozhasson.” Az említett kivétel — ird és mondd — egyetlen állás leadásának kilátásba helyezése volt. Amikor azonban a népszövetségi kölcsön felvételével összefüggésben 1924 februárjában a Külügyminisztérium is rákényszerült egy radikális létszámcsökkentésre, akkor kiderült, hogy a leadott 159 állás közül összesen csupán 62 volt betöltve, tehát a leadott állások 61%-a üresen állt.⁵

Nem rendelkezünk forrásszerű bizonyítékkal arra vonatkozóan, hogy mi lehetett az üres állásokat fenntartó gyakorlatnak az oka, de feltehetőleg nem járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk, hogy az ily módon felszabaduló bértömeget a meglévő tisztségviselők jobb ellátására fordították. Az illetmények dolgában a külügyi szolgálat vezetői két tűz között voltak. A sajtóban és a képviselőházban megnyilatkozó ellenzéki közvélemény számtalanszor túlzottan magasnak találta a szolgálatban dolgozók járandóságát, azok ellenben ugyancsak számtalanszor annak elégtelenségére panaszkodtak, és felemelésére indítottak újabb és újabb rohamot. Azt kell mondanunk, hogy mindkét oldalnak megvolt a maga igazsága. Hiszen a korabeli magyar fizetési viszonyokhoz képest — amikor már irigyelt helyzetbe jutott az, aki havi 200 „fix”-szel rendelkezett, amikor a kor színvonalán való szolidan tisztességes megélhetés is csak elérhetetlen vágyalom volt széles néprétegek számára — akkor az 5000 pengős követi fizetés természetesen felháborítóan soknak tűnt. (A külföldi fizetések nagysága az adott állomáshely megélhetési viszonyaitól függött. Voltak olcsóbb és igen drága állomáshelyek is. 5000 pengős havi fizetése volt a párizsi, a római és a berlini követnek, ellenben a szomszédos országokban 3000 pengőt húztak a magyar követek, míg londoni és washingtoni kollégáiknak 7500 pengő járt. A beosztott tisztségviselők járandósága természetesen jóval szerényebb volt. A bécsi követségen — például — egy kezdő, X. fizetési osztályba sorozott fogalmazási tisztségviselőt havi 680 pengő illetett, egy ugyanilyen tisztségviselő Belgrádban 1070 pengőt élvezett. De még egy követségi altiszt is havi 270 és 460 pengő közötti összeget kapott.)⁶

⁵ K 59. 7. tétel. Létszámcsökkentési ügyek 1921–1923. 5196. sz. alatt április 23-án válszlevél-tervezet Kállay Tibor pénzügyminiszternek. A kérdésre I. részletesebben A magyar Külügyminisztérium története a húszas évek első felében című, az I. sz. jegyzetben hivatkozott tanulmányt.

⁶ A minisztériummal kapcsolatos parlamenti kritikára leginkább az éves költségvetések letárgyalásának általános és tételes vitája nyújtott alkalmat. Lásd erre Az 1927. január 25-

Az ellenzéki közvélemény kritikája az idők múlásával még megalapozottabbá vált azáltal, hogy a magyar diplomácia majd két évtizeden át nem sok eredménnyel büszkélkedhetett.⁷ Az ország függetlenségét ugyan sikerrel védelmezte, de ez az erősen megcsontított országban — amelynek az elfogadott békeszerződésben vállalnia kellett, hogy nem mond le függetlenségéről⁸ — nem tűnt túl nagy eredménynek. (Másfelől azonban, ha tekintetbe vesszük, hogy a komoly erőfőlényben lévő kisantant milyen nyomást fejtett ki a magyar függetlenség korlátozása érdekében — kezdve a teljes bekerítésre irányuló elgondolásokkal, folytatva az 1924. évi népszövetségi kölcsön körüli manipulációkkal stb. —, akkor nem lehet kétséges, hogy a magyar diplomácia elhárító akcióinak önmagukban is komoly jelentőségük volt. Később pedig, amikor az önállóságot a harmadik birodalom sodorta veszélybe, majd el is emésztette, akkor e diplomácia erőfeszítései ugyan valóban meddőnek bizonyultak, ám mindennek ellenére a szuverenitás megőrzéséért küzdő erők pantheonjában érdemes hely illeti meg a külügyi szolgálatot is.) Eredményesnek bizonyult a külügyi szolgálat az ellenforradalmi rendszer védelmezésében is, ezt azonban bírálói, akik maguk a rendszer liberális, demokratikus átformálására törekedtek, természetesen éppen nem fogadták elismeréssel. Végül a területi revízió ügyében — amely sem a húszas évek nagyobbik felében, sem a harmincas évek elején, egészen Gömbös Gyula kormányra kerüléséig nem hivatalos kormányprogram, nyíltan csupán a társadalmi szervezetek által szorgalmazott célkitűzés — ugyan formailag nem volt elmarasztalható, mégis az e téren elért siker lett volna az, amely a társadalom széles körei által népszerűvé, elismertté tette volna. (Az 1921-es területi nyereség — a soproni népszavazás — ugyan élénken élt a társadalom tudatában, de főleg inkább oly összefüggésben, hogy többet kellett volna visszakapni, illetve hogy a kiigazításra majd még lesz lehetőség, tehát a magyar diplomácia — egyébként kétségkívül alárendelt — jelentőségét nem honorálta a társadalom. Az első, majd főleg a második bécsi döntés alaposan megjavítja majd a Dísz tér presztízsét, ez azonban már kívül esik tanulmányunk

ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának Naplója (a továbbiakban: Napló), valamint Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának Naplója (a továbbiakban: Napló 1931) tárgyba vágó köteteit. A fizetésekre vonatkozó adatok az 1930. VII. 1-jei állapotot tükrözik. K 59. 7. tétel, személyzeti ügyek, általános, elvi és tömeges 1924–1935 (1929–1930) Kimutatás a külföldön állomásozó m. kir. külképviseleti hatóságokhoz tényleges szolgálattételre beosztott tisztviselőket és egyéb alkalmazottakat 1930. évi július hó 1-jétől kezdve megillető illetmények egy havi összegéről. A magyar katonai elit anyagi helyzetéről, jövedelemviszonyairól Szakály Sándor tájékoztat A magyar katonai elit 1938–1945 című könyvében. Bp. 1987. 231–242.

⁷ A korabeli magyar diplomáciára átfogóan l. *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Harmadik, átdolgozott kiadás. Bp. 1988.

⁸ Az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés 73. cikke értelmében „Magyarország nem mondhat le függetlenségéről, csak a Nemzetek Szövetsége Tanácsának beleegyezésével”. *Hal-mosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Második, átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1983. 109.

időhatárán.) Nem növelte a szolgálat megbecsülését a külföldi, főleg a szomszédos országokban élő magyarság sorsával való törődése sem, mert érdemben nem tudta enyhíteni a kisantant országok nyíltan asszimilációs politikája által a magyar etnikumnak okozott károkat. (Amit pedig a maga eszközeivel tett ennek érdekében, azt természetesen nem lehetett a széles nyilvánosság elé tárni. Volt bizonyos nyilvánossága az 1937–38-as magyar–kisantant tárgyalásoknak, és az ott magyar részről nagy súllyal szerepeltetett kisebbségi kérdésnek is, mindez azonban már szintén túlnyúlik jelen tanulmányunk időhatárain.)⁹

Másfelől a Külügyminisztérium vezetőit a szolgálat tagjai azzal vádolták, hogy messze nem tesznek meg mindent megfelelő ellátásuk érdekében.¹⁰ Számukra elsősorban a nemzetközi parkett viszonyai, külföldi kollégáik anyagi lehetőségei voltak leginkább szembeszökőek. Még ha figyelemmel is voltak az ország sanyarú gazdasági helyzetére, mindennapi kapcsolataik, közvetlen benyomásaik többnyire erősebben hatottak rájuk. Mivel képzettségüket, politikai iskolázottságukat partnereik többségével egyenrangúnak vagy éppen jobbnak tartották — és tegyük hozzá, hogy ezen önminősítés általában egyáltalán nem volt megalapozatlan —,¹¹ ezért is gondolhatták úgy, hogy jobb ellátást célzó igényeik korántsem méltatlanok.

⁹ „Mindenesetre tény — írja összefoglalóan a szerzőhöz intézett 1986. január 21-i kevelében Szegedy-Maszák Aladár —, hogy a Külügyminisztérium Magyarországon nem volt népszerű.”

¹⁰ A külföldön állomásozó diplomaták panaszaira l. általában Hory András: Bukaresttől Varsóig című memoárját. Bp. 1987. (A továbbiakban: Hory 1987.) A központi szolgálat ellátására pedig — nemzetközi összehasonlításban — a német diplomáciai iratok nyújtanak eligazítást. Schoen budapesti német követ 1933. XI. 13-i jelentésében — Khuen-Héderváry Párizsba kerülése kapcsán — a Külügyminisztériumban „nagyon csekélyen dotált” posztjáról ír. Mackensen pedig Apor Gábornak, a politikai osztály vezetőjének Bécsbe kerülésével foglalkozva 1934. IX. 25-én azt írja, hogy az új követ Budapesten társaságilag kissé visszavonultan élt. Ez azonban nem személyes természetével, hanem inkább a minisztériumi nagy munkamegtérheléssel és részben a Dísz téren dolgozó tisztviselők „rendkívül csekély” fizetésével függött össze. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (a továbbiakban: PA) Politik 8 Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns im Ausland und umgekehrt (a továbbiakban: PO 8 U) Band 2.

¹¹ A jól működő diplomáciai szolgálatok eredményességéhez nélkülözhetetlenül hozzátartozott a partner hálózatok belső személyi viszonyainak, az áthelyezéseknek, visszahívásoknak, előléptetéseknek stb. pontos és kellő időben történő megfigyelése. Az ilyen tárgyú jelentések a központon keresztül eljutottak az érintett állomáshelyekre és nagyon segítettek az ott dolgozó diplomaták idejekorán történő, jól hasznosítható informáltságát. A német külügyminisztérium irattárában az idők során hatalmas iratmennyiség halmozódott fel ezekből az anyagokból is, amelyek révén a két háború közötti diplomáciai élet összehasonlítható vizsgálatához nagyon sok támpontot lehet nyerni. Ezeknek az anyagoknak a forgatása arról győzi meg a kutatót, hogy a meglehetősen szigorú ítélkező német diplomaták összességében a magyar szolgálat színvonaláról kedvező bizonyítványt állítottak ki. Természetesen az iratok keletkezésénél tekintettel kell lenni oly gyakran elkerülhetetlen elfogultságokra, a tárgyilagos mérlegelést torzító rokon- és ellenszenvekre. Mindezt mérlegelve is arra a következtetésre lehet jutni, hogy a korabeli magyar diplomácia munkája jobb volt, mint a térség külügyi szolgálataié, és szélesebb összehasonlításban is az átlagnál színvonalasabbnak mondható.

Ezért volt az, hogy amikor a tárca éves költségvetési vitájában az ellenzék bírálatával szembesültek, akkor gróf Károlyi Gyula külügyminiszter egyrészt arra utalt, hogy a külügyi szolgálat létszáma 1922/1923-tól nyolc esztendő alatt több mint 30%-kal csökkent, másrészt pedig a nemzetközi összehasonlítás adatait idézte. Magyarország ugyanis 1931-ben állami költségvetése 1,27%-át fordította nemzetközi kapcsolatainak fenntartására, míg ugyanekkor Bulgáriában 1,55, Görögországban 1,76, Jugoszláviában 2,8, Csehszlovákiában 1,76, Svájcban 2,1 és Lengyelországban 1,47%-ot szenteltek erre a célra.¹²

A gazdasági válság megszorító hatása nem csupán az előirányzott létszám csökkentésében, majd stagnálásában mutatkozott meg. Jóval erősebben kellett csökkenteni magának a külügyi szolgálatnak a költségvetését. A II. melléklet adatai meggyőzően dokumentálják, hogy a krízis hatása tulajdonképpen elsősorban a költségvetés visszafejlesztésében érződött: a válság mélypontján — amikor az 1932/1933. évi állami büdzsét készítették elő, a Külügyminisztérium alig kapta meg az 1929/1930. évi költségeinek a 86%-át. A mélypont a következő évre is állandósult, az előirányzat ekkor egy árnyalatnyit még tovább romlott, majd az eljövendő két esztendő javuló tendenciája is csupán olyan korrekciót eredményezett, amely révén az 1929/1930-as szintnek alig több mint 90 százalékát sikerült elérniük.¹³

A bérköltségek elemzése több szempontból is sokatmondó. Talán a legfőbb tanulság az, hogy a válság kezelésének ekkor is azt az útját választották, hogy a személyi járandóságok lefaragásával egyenlítették ki a terhek nagyobbik hányadát. A bérügyi kiadások csökkenése terén a „fejlődés” ugyan csak vontatottan bontakozott ki — érdekes módon a központi igazgatásban, vagyis a minisztériumban 1930/1931-ben az előző évhez képest még abszolút számokban mérve is növekszik a személyi járandóságok tétele —, hogy azután a visszafogás annál nyersebb és elhúzóbb legyen. Hiszen e téren a kései 1933/1934-es esztendő jelenti a mélypontot, amikor a négy esztendővel korábbi szintnek még a háromnegyedét sem éri el, majd a következő év viszonylag gyors fejlődése sem hozhatott több javulást, mint amely révén a bérköltségek terén lényegében kétszer akkora visszafejlődés mutatkozott, mint a teljes büdzsé 10 százalékos redukciója.

Érdemes az átfogó adatok mögé pillantani abból a szempontból is, hogy miképpen festettek a központi igazgatás, illetve a külföldi szolgálat bérvisszonyai. A minisztériumban a személyi járandóság tételen az egész ráfordításnak mintegy egyharmados hányada képződött csupán, míg a külföldi állomáshelyek fenntartásánál lényegében fordított volt az arány. Tehát itt a személyi járandóságok kezdetben kereken kétharmados nagyságot képviselnek. A csökkentés ennek

¹² Napló XXXVI. kötet 34. Gróf Károlyi Gyula 1931. V. 8-i felszólalása.

¹³ A táblázat adatait A magyar állam költségvetése ... című sorozat köteteiből állítottuk össze.

megfelelően e téren jóval gyorsabban és drasztikusabban kezdődik, mint a minisztériumban, ellenben ez 1933/1934-re már olyan feszültséget eredményezett, hogy miközben 1934 és 1936 között még tovább folytatódik a központi igazgatási személyi járandóságok tételének nyirbálása, itt már az 1934/1935-ös évben enyhítenek valamit a helyzeten, és ez a tendencia a következő esztendőben is folytatódik.

A személyi járandóságok tételének radikális csökkentése csupán részben adódott a tisztviselők fizetésének lefaragásából. (Ismeretes módon az 1931. augusztus 24-én hivatalba lépett Károlyi Gyula-kormány első intézkedései közé tartozott, hogy augusztus 31-én elrendelte az állami, vármegyei, vasúti és állami üzemi alkalmazottak fizetésének leszállítását.) Hozzá kellett nyúlni magához a külképviseleti hálózathoz is.¹⁴

1931. december 31-i hatállyal megszűnik Magyarország berni követsége. A követet, Parcher Félixet, már december 1-én felmentették a követség vezetése alól, a berni képviselőt ellátására december 15-i hatállyal gróf Ambrózy Lajos bécsi követ kapott megbízást. (Parcher egyben Egyiptomra kiterjedő követi megbízással is rendelkezett. Az új helyzetben a döntés úgy szólt, hogy a központba visszarendelt diplomata azontúl Budapestről lássa el egyiptomi követi megbízását — ami persze elég bizarr megoldás volt.)¹⁵

Kerek egy hónappal később a stockholmi követség is osztozott a svájci misszió sorsában. A követi teendőket — csakúgy mint a norvégiai és a dániai diplomáciai képviselőket is, amelyet a stockholmi ügyvivő, Nemeskéri Kiss Sándor látott el — a hollandiai magyar követre, Török Bélára bízta. A konzuli joghatóság gyakorlását pedig egy stockholmi illetőségű tiszteletbeli főkonzulra ru-

¹⁴ A húszas évek fejlesztésének utolsó állomásként 1930. április 1-jén Buenos Aires-ben diplomáciai képviselőt létesítettek — főleg a Latin-Amerikában lévő nagyszámú kivándorolt magyarság gondozása érdekében. A követség vezetésével Nelky Jenő lett megbízva miniszterrezidensi minőségben. (A miniszterrezidensi állás sajátos átmenetet képezett az állandó ügyvivői és a követi méltóság között.) Nelky nem csupán az argentin, hanem a chilei és az uruguayi kormány mellett is akkreditáltotott. Külügyi Közlöny (a továbbiakban: KK) 1930, 28. Magyar gazdasági körök az új állomáshely létesítését megpróbálták a hazai munkanélküliség csökkentésére hasznosítani. A Pester Lloyd 1930. IV. 20-i (reggeli) számában arról cikkezett, hogy évente novembertől februárig (tehát a hazai holtszézonban) mintegy százezer munkás dolgozhatna Dél-Amerikában. A lap számítása szerint ez 150-200 millió pengővel javíthatná a magyar államháztartás mérlegét, és egyben a vásárlóerőt is növelné. A budapesti német követ az ügyet már csak azért is jelentette, mert egy ilyen nagy tömegű ingázás a német hajótársaságok számára jó üzletnek ígérkezett. Az érdekes terv azonban nem valósulhatott meg. PA Po 8 U Band 2, Schoen 1930. IV. 29-i jelentése, valamint ugyanott a santiago-i német követség 1930. XI. 27-i jelentése.

¹⁵ KK 1931, 52., 1932, 2. és 4. Parcher Félix dragomanként — azaz tolmácsként — kezdte külügyi pályafutását. Követi megbízatását sem tekintette többnek mint adminisztratív ügyintézésnek. Politikailag — ahogy az egyik svájci partnere, valamint a berni német követ megalapította — nem sokat lehetett „kihozni” belőle. PA Po U Band 2, 1931. XI. 11-i jelentés.

házták.¹⁶ (A tiszteletbeli konzulátus intézménye, a tiszteletbeli konzuli, főkonzuli méltóság a korszak gyakorlatának fontos eleme volt. Olyan külföldi városokban, ahol a magyar érdekek ellátása kívánatos volt, ellenben az ügyek gyakorisága nem volt túlzottan magas, illetve gyakoriságuk ellenére sem volt mód és lehetőség konzulátus létesítésére, ott egy idegen állampolgárt bíztak meg a konzuli teendők ellátásával. Arra is volt helyenként példa, hogy a tiszteletbeli (fő)konzult munkájában a Külügyminisztérium fizetett tisztviselője segítette. A tiszteletbeli konzulátusok száma messze meghaladta a diplomáciai és konzuli hivatalok együttes számát. A válság időszakában pedig különösen gyorsan gyarapodtak. Nem ritkán egy-egy helyen — nyilván személyi okokból is — rövid életűnek bizonyultak, ám a megszűntek számát bőven meghaladta az újonnan létesítetteké. Az 1929/1930-as költségvetési év küszöbén számuk 65 volt, három esztendővel később 75 ilyen hivatal működött, az 1935/36-os év elején pedig 76.)¹⁷

Már a húszas évek gyakorlatának is jellemző vonása volt, hogy a takarékoság jegyében a megszülető diplomáciai képviselvek élére nem követeket, hanem csak állandó ügyvivőket állítottak. Így — például — 1927-ben a 22 követi poszton csupán 14 követ volt. A húszas évek utolsó időszakának konszolidált viszonyait a Külügyminisztérium vezetése arra is felhasználja, hogy az ügyvivőket követekkel cserélje fel. Az 1929/1930-as költségvetési év előtt közvetlenül már csak Athénban, Helsinkiben és Stockholmban volt állandó ügyvivő, valamint a Buenos Aires-i követség élén állt követ helyett miniszteri rezidens.

A gazdasági válság présében most megfordul ez az egészséges tendencia; követeket hívnak vissza és helyükre ügyvivőket állítanak.

Hevesy Pált 1931. december 10-én „ideiglenesen” felmentik a madridi követség vezetése — és egyben a Portugáliában való képviselet ellátása — alól, majd 1932. január 3-án a központba rendelik. Helyére nem is állandó, hanem csupán ideiglenes ügyvivő kerül Mengele (1936-tól Marosy) Ferenc személyében. Hevesyt azonban — aki Budapesten a külügyminiszter közvetlen rendelkezése alatt hosszú éveket töltött, míg végül 1939 szeptemberében „ideiglenesen” nyugdíjazták — 1935 márciusában végleg felmentik követi megbízatása alól, az ideiglenes és állandó ügyvivők sorát ellenben csak 1939-ben váltják fel Madridban követtel.¹⁸

1931. december 31-től ismét csupán ügyvivő állt a brüsszeli követség élén. Hedry István előbb ügyvivőként, majd 1929 októberétől követként vezeti e diplomáciai képviselveket. Takarékosági okból 1931 végén felmentik, rendelkezési állományba kerül, helyét pedig ügyvivőként a párizsi követségről áthelyezett gróf Woraciczky Olivér foglalja el.

¹⁶ KK 1932, 2. és 4.

¹⁷ A Külügyi Közlönyök adatai alapján.

¹⁸ KK 1931, 55., 1932, 24., 1935, 17., 1939, 52.

1934. június 8-án Wodianer Andort felmentik a Buenos Aires-i követség vezetése alól, helyére pedig Haydin Albert főkonzul kerül. Haydin addig a Rio de Janeiro-i követséget — amely rajta kívül csupán egy irodafőtisztből és egy tiszteletdíjas alkalmazottból állt — vezette. Az argentin fővárosba történt áthelyezése egyben a brazíliai követség megszüntetését, valamint az argentinai, brazíliai, chilei, uruguayi és paraguayi magyar képviselők összevonását, egy kézbe kerülését is jelentette. A brazil kormány — amely Argentína minden előnybe helyezésével szemben nagyon érzékeny volt — ezen annyira megsértődött, hogy budapesti követsége Belgrádba vagy Prágába való áthelyezését fontolgatta. A brazil fővárosban igen közkedvelt Haydin Albert fellépésére azonban „ideiglenesen” ettől a represszáliától eltekintett.¹⁹

Részben a válság enyhültével, részben pedig „gazdasági érdekekből” 1934. február 1-jén a berni követség ismét megnyitotta a kapuit, egyelőre csak a berni kantonra kiterjedő konzuli joghatósággal. A követség vezetését Tahy László követ látta el — Genfből, mert elsődleges feladata, tisztje a Nemzetek Szövetsége melletti magyar képviselő irányítása volt.²⁰

Már nem csupán a restriktív nyomának eltüntetését, hanem tényleges fejlesztést jelentett a moszkvai követség létesítése. Ismeretes módon a magyar-szovjet diplomáciai viszony felvételére vonatkozóan még 1924. szeptember elején történt megállapodás, a magyar fél visszalépése miatt azonban akkor a kérdés rendezése végül is elmaradt. 1933 nyarán elindult a Szovjetunió diplomáciai elismerésének újabb hulláma és ekkor a Gömbös-kormány — a törökök és az olaszok ösztönzésére —, nem minden huzavona nélkül, de a kisantantot mégis megelőzve 1934 februárjában megállapodott a kapcsolatok rendezésére. A követségek felállításának időpontját július 1-jében jelölték meg, azok azonban csak később jöttek ténylegesen létre. A budapesti szovjet követség 1935. elején kezdte meg működését. A moszkvai magyar követség irodája 1935. április 13-án nyitott kaput, az ankarai követi megbízása mellett a moszkvai diplomáciai képviselővel 1935. április 31-jétől megbízott Jungerth-Arnóthy Mihály ellenben csak 1935. május 7-én kap felmentést törökországi megbízatása alól, és a jelek szerint a követség érdemi munkáját 1935 őszén, vége felé kezdte el.²¹

A külföldi hálózat változása tendenciáinak áttekintése csak akkor értelmezhető helyesen, ha magának a struktúrának az egészét is felvázoljuk. 1933. május elején 22 követségen, 16 konzulátuson (értve ezen a főkonzulátusokat, konzuli osztályokat, konzuli kirendeltségeket is), valamint 73 tiszteletbeli konzulátuson

¹⁹ KK 1929, 26., 1932, 4., 45.; 1934, 38., PA Po 8 U Band 2, a Rio de Janeiro-i német követség 1934. VI. 28-i jelentése.

²⁰ KK 1934, 11.

²¹ Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp. 1982. (A továbbiakban: Pritz 1982) 141–149. KK 1935, 13., 1934, 26., 1935, 21.

(értve ezen a tiszteletbeli főkonzulátusokat is) lengetett magyar lobogót a szél. A Külügyminisztérium költségvetésének képviselőházi vitáiban a Dísz tér vezetőit gyakran érte szemrehányás, éles kritika, hogy a szolgálat nem eleget foglalkozik gazdasági kérdésekkel, tevékenységében túlteng a politikai elem.²² Még ha eltekintünk a tiszteletbeli konzulátusok igen nagy számától és csupán a tényleges konzulátusokat vetjük egybe a diplomáciai képviselőkkel, akkor is látható, hogy az ilyen kritika meglehetősen egyoldalú volt. Természetesen a követségek gazdasági kapcsolatokat szervező munkájának tartalmi elemzése adna csak megnyugtató választ a felvetődött problémára — és ez önmagában további és igen szerteágazó kutatási feladatot jelent —, de a struktúra aligha mutatja a politikai elem egészségtelen túlsúlyát. Hiszen ekkor Magyarországnak az európai államok közül — bár diplomáciai képviselőkkel rendelkezett — az egész Baltikumban nem volt önálló követsége, a skandináv államok közül pedig csak Finnországban. Nem működött követség Portugáliában, Svájcban és Dániában. Az egész amerikai földrészen csupán az Egyesült Államokban, Brazíliában (1934-ig) és Argentínában létezett magyar diplomáciai misszió, az egész ázsiai földrész a magyar külpolitika szempontjából (Törökországot európai hatalomnak tekintve) egy hatalmas fehér folt, és ugyanez a helyzet lényegében Afrikával is — hiszen a Budapestről működtetett kairói követség (az egyiptomi fővárosban ekkor egyetlen magyar alkalmazott sem volt) ezen a képen aligha változtatott.

Mindezzel szemben a konzuli terület jóval gazdagabb, mozgalmasabb képet mutat. Ez a hálózat egyfelől a külföldön élő magyarságnak és az akkori világban létezett magyar gazdasági kapcsolatoknak volt a tanulságos lenyomata. A legtöbb szál Németországba vezetett, ahol a bajor fővárosban tényleges főkonzulátus működött, Hamburgban és Kölnben tiszteletbeli főkonzulátus tevékenykedett, Aachenben, Boroszlóban, Drezdában, Düsseldorfban, Frankfurt am Mainban, Hannoverben, Kasselen, Lipcsében, Magdeburgban, Mannheimben és Nürnbergben pedig tiszteletbeli konzulátus intézte az ügyeket.

²² A legélesebb támadásokat a szociáldemokrata képviselők intézték a külügyi kormányzat ellen. Lásd — például — Malasits Géza 1931. V. 8-i felszólalását. Napló XXXVI. kötet 30–31. „Jó néhány esztendeje felhívtam a t. Ház figyelmét arra, hogy diplomatáink vessék le az arany-szűjtásos ruhát, öltözzenek köznap ruhába és törekedjenek azokban az államokban, amelyekben Magyarországot képviselik, gazdasági kapcsolatokat teremteni és ha akárhogy is, akármilyen csekély kilátással is, de mégis szívósan annak érdekében dolgozzanak, hogy Magyarország a termékeit valahogy a külföldön elhelyezhesse. Akkori felszólalásom a Ház osztatlan tetzését nyerte meg. Ennek már jó néhány esztendeje, de ezen a téren nem történt semmi.” (31)

Gratz Gusztáv ellenben a külügyminiszter, Walko Lajos gazdasági felkészültségét méltatta 1932. V. 27-i felszólalásában. Igen szerencsés, hogy ma, „amikor tényleg a gazdasági válság tengelye körül kell mozognia majdnem minden ország külpolitikájának, egy olyan férfi vezeti a magyar külpolitikát, aki a pénzügyi kérdések terén teljesen járatos, és akinek a gazdasági és kereskedelempolitikai kérdések iránt is elvitathatatlanul igen nagy érzéke van”. Napló 1931 VIII. kötet 307.

Olasz földön a konzuli hálózatról a milánói főkonzulátus emelkedett ki, de volt konzulátus Triesztben is, Fiumében pedig konzuli kirendeltség működött. Nápolyban tiszteletbeli főkonzulátus ápolta a kapcsolatokat, valamint további hat olasz városban (Bari, Firenze, Genova, Palermo, Torino és Velence) tiszteletbeli konzulátus dolgozott.

Sem Angliában, sem Franciaországban nem volt tényleges konzulátus (ellenben Cardiff, Dublin, Glasgow és Southampton, illetve Cherbourg, Le Havre, Lyon és Marseille városában — ez utóbbi két helyen főkonzulátusi ranggal — tiszteletbeli konzulok tevékenykedtek). Ugyanakkor az Egyesült Államokban és Kanadában több valóságos konzulátus is létesült, elsősorban a nagy számban kivándorolt magyarsággal való törődés érdekében. New Yorkban és Montrealban főkonzulátus, Chicagóban és Los Angelesben, illetve Winnipegben konzulátus működött, Pittsburgban pedig a clevelandi konzulátus kiküldöttje iparkodott megbirkózni az aránytalanul nagy feladattal.

Jóllehet, a dél-amerikai földrészen is igen sok kivándorolt magyar sorsának ápolása adott volna bőséges munkát, csupán a braziliai Sao Paulóban volt az egyetlen tényleges konzulátus.

A teljes külföldi hálózatról a III. melléklet nyújt áttekintést.²³

A Külügyminisztérium éves költségvetésének erőteljes megnyirbálása nem hozta magával a visszafejlesztések szokásos velejáróját, az intézményi átszervezést. A központi igazgatás részleges módosítására csak 1933 végén, illetve 1934 derekán került sor, amikor már a minisztérium költségvetése egészében emelkedett. Így az átszervezés nem a visszafogás, hanem kimondottan a továbbfejlesztés jegyeit viselte magán.

1933. december 27-én Kánya Kálmán külügyminiszter rendeletet adott ki a minisztérium protokoll szolgálatának átszervezése tárgyában. Ennek az volt a lényege, hogy a protokolláris ügyek intézésére — amely addig az elnöki osztály keretében történt — önálló osztály jön létre. Az új osztály feladata lett — az összes protokoll ügyön túlmenően — a budapesti idegen missziók működésével, azok tisztviselőivel kapcsolatos problémák, az etikett és rangkérdések, a kitüntetésekkel kapcsolatos ügyintézés, diplomata útlevelek intézése, valamint a külügyminisztériumi könyvtár felügyelete.²⁴

A fél esztendővel későbbi átszervezés a minisztérium nemzetközi jogi osztályainak körét érintette. Az ezen időpontot megelőző esztendőkből a minisztériumban három ilyen osztály működött: a nemzetközi közjogi osztály; a nemzetközi magán- és büntetőjogi osztály; valamint a közigazgatási és jogsegély osztály. Az átszervezésnek — amely a legutóbb említett osztály kettéosztásával, egyes ügy-

²³ A melléklet a Külügyi Közlöny 1933. évi 6. számának 59–61. lapján közzétett kimutatás alapján készült.

²⁴ KK 1933, 89.

körök átcsoportosításával e részlegek számát négyre növelte — az volt a kiváltó oka, hogy a nemzetközi szerződések megkötésénél az alakszerűségek tekintetében nem mindig érvényesült az egyöntetűség, holott az ilyen szerződéseknel a közjogi vonatkozású intézkedéseket egységesíteni lehetett. A nemzetközi közjogi osztály azonban csupán a nemzetközi közjogi vonatkozású szerződéseket intézte, és jöllehet az az egyéb szerződéseknel azoknak közjogi vonatkozásai és alakszerűségei tekintetében esetenként ugyan állást foglalt, ez azonban nem eredményezte a kívánatos egyöntetűséget.

Az átszervezés ezért a nemzetközi közjogi osztályból nemzetközi közjogi és szerződési osztályt formált. A nemzetközi magán- és büntetőjogi részlegből nemzetközi büntetőjogi és rendészeti osztály lett. A magánjogi ügyek a közigazgatási és jogsegély osztály kettéosztása révén létrejött nemzetközi magánjogi osztályba kerültek. Végül a negyedik részleg a nemzetközi közigazgatási osztály lett.²⁵

A minisztérium munkája sokat javulhatott ekkortájra a húszas évek nem kevés gondjához, gyermekbetegségéhez képest. Összehangoltabbá válhatott a minisztérium egyes részlegeinek működése, s magának a minisztériumnak általánosan elfogadottá vált más tárcák előtt a külkapcsolatok minden ágában való illetékessége, amely a húszas évek első felében, főleg elején még egyáltalán nem volt természetes állapot.²⁶ A tartalmi kérdésekben azonban — természetesen a kifejezetten külpolitikai természetű ügyeken túlmenően — a Dísz tér messzemenően tiszteletben tartotta a szaktárcák — Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Kereskedelemügyi Minisztérium, Földművelődésügyi Minisztérium, Belügyminisztérium stb. — álláspontját, feladatát pedig a koordinációban és a kialakult álláspont külföld felé való képviselésében látta.

A gazdasági válság, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerének súlyos keringési zavarai, a külpiaci értékesítés számos esetben teljesen lehetetlenné válása a külképviseletektől még az addigiaknál is jobban megkívánta a gazdasági kérdések fokozott figyelemmel kísérését, a megszerzett információknak a magyar gazdasági faktorok rendelkezésére bocsátását. Az értesülések gyors és egyszerre több helyre való eljuttathatósága érdekében elrendelték, hogy a gazdaságpolitikai jelentéseket a követségek, konzulátusok több példányban terjesszék fel.²⁷ 1932 februárjában — a földművelődésügyi miniszter kérésére — a Dísz tér felkérte a külképviseleteket, hogy figyelmük a növényeket károsító rovarok terjedési irányára, a növénybetegségek keletkezésére, az illetékes hatóság óvintézkedéseire is terjedjen ki, és adandó alkalommal a kérdéstről részletes jelentést küldjenek.²⁸ Ez is

²⁵ KK 1934, 27–29.

²⁶ Ezekre vonatkozóan l. részletesebben A magyar Külügyminisztérium története a húszas évek első felében című írást. In: Bolgár Elek Emlékkönyv Bp. 1983.

²⁷ KK 1933, 21, 63.

²⁸ KK 1932, 43.

arra vall, hogy a minisztérium feladatát egyáltalán nem értelmezte szűkkeblűen, messze nem csupán a kifejezetten külpolitikai természetű ügyekkel foglalkozott.

A magyar mezőgazdaság akut értékesítési gondjain segítendő 1933. január 1-jei hatállyal Külkereskedelmi Hivatal jött létre, amely kiépülésével párhuzamosan megkezdte külföldi kirendeltségeinek a megszervezését is. Az új intézmény létrejötté megkívánta az együttműködés szabályozását. Khuen-Héderváry Sándor 1933. december 14-i rendeletében a külképviselőket felhatalmazta, hogy az árucikkek piacairól, elhelyezési lehetőségeiről, áráiról, a bel- és a külföldi cégekről; vasúti és hajózási tarifákról, áruszállítási kedvezményekről, szállítástechnikai kérdésekről; az adott ország gazdaságpolitikai intézkedéseiről; konkrét exportügyletek technikai lebonyolításáról a Külkereskedelmi Hivatallal közvetlenül levelezzenek. Más esetekben a képviselők csak a Külügyminisztérium külön felhatalmazása alapján léphettek közvetlen érintkezésbe a Külkereskedelmi Hivatallal.²⁹

A Külkereskedelmi Hivatal létrejötté nem érintette a kereskedelmi szerződések, árucsereregymények és egyéb államközi megállapodások létrejöttének addig kialakult mechanizmusát, hanem azok gyakorlati érvényesítésének előmozdítása volt a feladata. Így a hivatal külföldi kirendeltségeinek vezetői kötelesek voltak az illetékes követséget állandóan tájékoztatni, számukra szükséges információt beszerezni. Ha munkájukkal kapcsolatban az illetékes követségnek kifogása támadt, úgy azt „feltétlenül és azonnal” abba kellett hagyni, és a hivatal számára jelentést kellett küldeniük.³⁰

A minisztérium kiadott rendeletei ugyanakkor azt is mutatják, hogy a munka megszervezésén, színvonalán bőven akadt még javítanivaló.

Jóllehet ismeretes módon az elvégzett munka mennyisége és minősége, illetve a hivatalos munkaidő betartása között korántsem létezik merev összefüggés, mégis a munkaidő túlzottan liberális kezelése feltétlenül kihat a munkára. Ezért a minisztérium vezetői általában szemet hunytak az ilyen lazaságok felett, időnként azonban körözhvényekkel, rendeletekkel iparkodtak a beosztottakat nagyobb fegyelemre szoktatni. Többszöri változás után a Külügyminisztérium munkarendje 1926-ban vált viszonylag hosszabb időre állandóvá, előírva, hogy fogalmazási tisztviselők délelőtt 10-től délután 2 óráig, a segédhivataliak 9-től 2-ig, délután pedig mindkét szakágban 5-től 7-ig dolgoznak. Arra vonatkozóan, hogy ezt az előírást tömegesen mennyire nem tartották be, legélesebben a segédhivatali tisztviselők — akik nyilván e téren is kevesebbet engedhettek meg maguknak, mint a hierarchiában jóval felettük álló fogalmazásbélieliek — hanyag bejárása vet fényt. Rittchen Károly segédhivatali igazgató 1932. november 10-i körözhvényében a lelkiismeretre is apellál — lehetetlen, hogy „ma, amidőn a magánéletben [ti. nem a közszolgálatban — P. P.] a nyomorúságos viszonyok leküzdése céljából már napi

²⁹ KK 1933, 90.

³⁰ A Külkereskedelmi Hivatal 55. sz. körrendelete. KK 1933, 90–91.

10 órai munkateljesítésre is át kellett térni, a Külügyminisztériumban a szabad délután igénybevétele mellett 10–2 óráig, vagyis *napi 4 órát teljesítsen valaki szolgálatot!*” (eredeti kiemelés — P. P.) — a biztosabb hatás érdekében azonban végül egyszerűen a fegyelmi úton való elbocsátást helyezi kilátásba.³¹

Érdemi változásra mégsem kerülhetett sor, mert — amint Kánya Kálmán külügyminiszter 1934. június 4-i körrendeletéből kitűnik — az egyes részlegek a naponta leadandó jelenléti íveiket nem juttatták el időben (nyilván a tetemes késések miatt) a Főigazgatási Irodába, ráadásul igen gyakran azok nem is fedték a tényleges állapotot.³² Az 1934. október 9-i marseille-i gyilkosság után az ország olyan mély külpolitikai krízisbe jutott, hogy akkor már a munkaidő teljes kihasználása is kevésnek bizonyult az összetorlódtott feladatok megoldására. Ezért Hory András — aki nemrégiben foglalta el a külügyminiszter állandó helyettesének székét — október 20-án ügyeletes szolgálatot vezet be. Délelőtt 9-től 10-ig fogalmazási, délután 2-től 3-ig, valamint este 7-től 9-ig fogalmazási és segédhivatali ügyeletes szolgálatot kellett tartani.³³

1935. május 10-i hatállyal új rendelet lépett életbe, amely az ügyeleti időt csupán szombat délutánra, valamint a vásár- és ünnepnapok délelőttjére írta elő, azzal, hogy azt az egyes osztályok vezetői saját hatáskörükben szabályozzák. Az osztályvezetők jogot nyertek arra is, hogy a segédhivatali tisztviselőket és egyéb alkalmazottakat a délutáni munkaidő alól esetről esetre felmentsék.³⁴

Mivel az egyes belső utasításoknak nem a jó munka nyugtázása, hanem a hiányosságok korrigálása volt a célja, ezért az ilyen körrendeletekből kibontakozó negatív képnél az általános helyzet minden bizonnyal lényegesen jobb lehetett. Mindenesetre az feltehetőleg megalapozottan állítható, hogy amikor valamit újból és újból szóvá kell tenni — például azt, hogy a jelentések nem megfelelő példányszámban készülnek, a különféle típusú jelentések szétválasztása nem történik meg —, akkor annak általánosabb érvénye volt, mint ahogy az egyedileg felrött esetekből is sokszor nyilvánvaló a szélesebb érvényű következtetés indokoltsága. 1933 februárjában, például, közlést tesznek, hogy a jövőben a minisztérium osztályai, valamint a külképviseletek a Külügyi Közlönyt — amennyiben az elkallódott és pótlását kérik — nem fogják ismételtlen megkapni.³⁵

A más tárcákkal, illetve az ügyfelekkel szemben használt hanggal, modorral kapcsolatban időnként még mindig voltak gondok. „Tudomásomra jutott — írja Miklós Tibor, az elnöki osztály vezetője 1932. november 28-i rendeletében —, hogy a m. kir. külképviseleti hatóságok részéről a m. kir. kormány tagjaihoz

³¹ K 59. 13. tétel. Körrendeletek 1932–1944(1932) szn.

³² K 59. 13. tétel. Körrendeletek 1932–1944(1934) 6098/1. sz.

³³ Uo. 13.311/1. sz.

³⁴ K 59. 13. tétel. Körrendeletek 1932–1944(1935) 5493/1. sz.

³⁵ KK 1933, 15.

intézett jelentések hangja és szövegezési módja gyakran nem felel meg az e tekintetben fennálló kívánalmaknak.” Ezért elrendeli, hogy a külképviseleti hatóságok vezetői a jövőben nem az illető minisztériumhoz, hanem magához a miniszterhez címezzék leveleiket „és a szövegezésben úgy a hang tiszteletteljes voltára, valamint a szokásos udvariassági kitételek használatára súlyt helyezzenek.” A rendelet azt is szóvá teszi — és változást sürget —, hogy a külképviseletek egyes magánfelekhez írott levelei is több ízben „lazán, szinte magánlevelezésszerűleg vannak szövegezve és nélkülözik a hivatalos kiadmányoknál elengedhetetlen, szokásos komolyságú hangot és szabatoságot”.³⁶

Két esztendővel később Hory Andrásnak azért kell rendeletet kiadnia, mert „ismételten panasz tárgyává tétetett, hogy némely m. kir. külképviseleti hatóságnál egyes irodaszakbeli tisztviselők a hivatalban eljáró felekkel szemben udvariatlan magatartást tanúsítottak”. Hory nemcsak a mindenkori messzemenő udvariasságot és előzékenységet sürgeti, de azt is megkívánja, hogy a misszióvezetők szigorúan figyeljenek, és a kifogás alá eső esetekről jelentsenek, hogy a rendelet ellen vétő tisztviselők ellen eljárhasson.³⁷

A húszas években számos esetben okozott gondot az eredményes munkához olyannyira nélkülözhetetlen feltétel, a megfelelő titoktartás megőrzése. Úgy tűnik, hogy e téren a harmincas évek első felében is számos gond akadt. A bizalmas iratok megfelelő védelme érdekében a húszas években is szorgalmazta a minisztérium vezetősége, hogy a fogalmazási kar tagjai mennél nagyobb számban tanuljanak meg gépelni, ellenben egy 1934-es rendeletből az derül ki, hogy nagy részük nem sajátította el ezt a tudást. Ezért Kánya ekkor elrendelte, hogy a VII., VIII., IX. és X. fizetési osztályba tartozó fogalmazási szakbeliek hat hónapon belül megfelelő jártasságra tegyenek szert e téren.³⁸

A titokvédelemre hozott intézkedések nem megfelelő határfokát Gömbös Gyula a minisztertanács 1933. február 24-i ülésén szóvátette, hiszen olyan problémáról volt szó, amely messze nem csupán a külügyi szolgálatot érintette. Ő viszont — felfogásának megfelelően — a képviselők ilyen informáltságát ugyanúgy kifogásolta, mint a politikusokét, hírlapírókét. A hivatali titoktartást a tisztviselői kar „különleges kötelességévé” tette, amelynek betartásáért az osztályvezetők feleltek. Az elfogadott határozat értelmében a bizalmas iratokat el kellett zárni, a titkos iratokat pedig pánccszekrényben kellett őrizni. A kérdéssel foglalkozó március 28-i rendeletében Kánya a mulasztókkal szemben „a legszigorúbb fegyelmi vizsgálat” megindítását helyezte kilátásba, „súlyosabb esetekben, például hivatalos ügyiratok tartalmának a sajtóval való közlése esetén pedig a köteles-

³⁶ KK 1932, 77–78.

³⁷ KK 1934, 47.

³⁸ KK 1934, 27.

ségükről megfélemezett tisztviselők ellen” a bünyügyi eljárás rémével igyekezett hatni.³⁹

Külügyi téren a futárszolgálatnak is — amely egyébként a minisztérium egyik szinte állandó, ismét és ismét rendeletekkel javítani igyekezett gondja volt — megvoltak a maga titokvédelmi problémái. Bár a futárok magatartását legutóbb 1930 decemberében részletesen megszabták, 1934 derekán ismét foglalkozni kellett az ügygel. Mivel az új rendelet meglehetősen egyszerű és egyben alapvető két szempontra hívta fel az érintettek figyelmét — ti. 1. „futár voltukat ne hozzák ok és szükség nélkül köztudomásra útítársaik előtt, azzal ne kérkedjenek, hanem ellenkezőleg, igyekezzenek inkognitójukat a lehetőség határain belül megőrizni”, 2. „Az útítársakkal való érintkezésben ... a legnagyobb óvatosságot tartsák szem előtt. Ismeretlen személyekhez bizalmasak ne legyenek, barátságot ne kössenek...” —, ezért feltételezhető, hogy jóval több mint „egy konkrét eset” tette a körrendelet kiadását szükségessé.⁴⁰

Jól tudjuk, hogy a gömbösi kísérlet — kudarca ellenére is — igen jelentős módosulásokat hozott a magyar társadalomban.⁴¹ Néhány személyi változás a külügyi szolgálatban kétségkívül szintén az új kurzusnak volt a következménye, többnyire azonban az átrendezések megmaradtak a próbálkozások, a formai változások szintjén. Következőleg az 1932–1936 közötti időszak a külügyi szolgálat zárt világában korántsem hozott markáns eltolódásokat.

Így a miniszterelnök kívánságának eleget téve a 95 pontos „Nemzeti munkaterv” egy-egy példánya minden tisztviselő (tehát nemcsak a fogalmazásiak, hanem a kezelési szakbeliek) asztalára eljutott.⁴² Újabb hullámban születtek takarékosági intézkedések, köztük formálisak, nem sok sikerrel kecsegtetők. Így elrendelték a minisztériumi telefonvonalakon a magánbeszélgetések lehetőség szerinti mellőzését, elkerülhetetlen esetekben pedig annak megtérítését. A nyilvántartás céljából minden egyes készüléknél „beszélgetési jegyzéket” kellett felfektetni. Annyi engedményt azonban tettek, hogy a hívott számot nem kellett feljegyezni...⁴³

Újabb kísérlet történt a magyar társadalom régi betegsége, a protekciózás területükön jelentős kinövéseinek lenyesegetésére is. Khuen-Héderváry Sándor már 1930 őszén elrendelte, hogy a minisztérium egyes osztályai csakis az elnöki osztály előzetes hozzájárulása alapján kérhetik meg a külképviseleteket egyes személyek pártfogására, támogatására. Az osztályok azonban e rendelkezést is-

³⁹ KK 1933, 19.

⁴⁰ K 59. 13. tétel. Körrendeletek 1932–1944(1934) 85/eln. res. sz

⁴¹ Gömbös Gyula belpolitikai törekvéseire I. *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968.

⁴² KK 1932, 73.

⁴³ K 59. 13. tétel. Körrendeletek 1932–1944(1932) 11.857/1. sz. Puky Endre 1932. XI. 29-i körrendelete.

mételten figyelmen kívül hagyták, aminek az lett a következménye, hogy egyesek visszaéltek ezekkel az ajánlásokkal. 1932 októberében ezért Khuen-Héderváry az említett rendeletet megszigorította, s így az elkövetkezőkben csupán az elnöki osztály állíthatott ki pártoló leveleket, a többi részleg pedig csak abban az esetben, ha az adott kérdésben az elnöki osztály e jogát kifejezetten átruházta.⁴⁴

Gömbös Gyula csak számos kompromisszum révén jutott a miniszterelnöki székbe. Puky Endre külügyminisztersége is azon engedmények közé tartozott, amelyekre a kormányalakítási tárgyalások során Gömbös a nagybirtok és a nagy-tőke exponenseivel szemben kényszerült. Ellenben míg a többi tárca új birtokosa önálló, karakterisztikus egyéniség volt, addig a semmiféle diplomáciai múlttal nem rendelkező Puky esetében nem lehetett kétséges, hogy — amint azt Bethlen a budapesti francia követ előtt nem habozott kijelenteni — csupán „spanyolfal lesz”, aki mögött mások fogják a magyar diplomáciát irányítani. Bethlen azt gondolta, hogy a Külügyminisztériumban lévő emberei révén — élükön a kitűnően felkészült, „ballplatzi” múlttal, nagy tapasztalatokkal rendelkező Khuen-Héderváry Sándorral, mellesleg rokonával — ő lesz a spiritus rector, változatlanul üzheti a diplomácia mesterségét, amelyet bármennyire is szívesen művelt, az az ország nemzetközi adottságai miatt messze több volt, mint egy kedvenc szenvedély.

Ellenben Gömbös — aki az előző másfél évtizedben is viszonylag sokat foglalkozott külpolitikai kérdésekkel — szintén kézenfekvőnek látta, hogy a magyar külpolitikát maga irányítsa. „Megnyugtathatlak benneteket — mondotta baráti körben —, akárki is a külügyminiszter... a külpolitikát én magam fogom irányítani. Sem az öreg Pukynak, sem a leendő utódjának nem sok beleszólása lesz abba.”⁴⁵

Puky Endre külügyminisztersége valóban csupán néhány hónapra korlátozódott. Miután Gömbös elfogadta Kozma Miklós Kánya Kálmán berlini követre vonatkozó javaslatát, az idős diplomata pedig szintén igenlőleg nyilatkozott, a többször lemondott Puky leköszönése 1933. január 7-én elfogadtatott. Kánya azonban csak február 4-én foglalta el a külügyminiszteri széket, a közbülső időben Gömbös irányítja a Díz térü ügyeket.

A miniszterelnök ezt az alkalmat használta fel arra, hogy egy részletes felhívásban a külügyi apparátusról kialakult véleményét, valamint elvárásait megfogalmazza. Ő is azokkal tartott, akiknek rossz véleményük volt a magyar külügyi szolgálatról, mert nem tartották elég magyarnak, mert túlzottan magasnak találták azoknak a diplomatáknak, konzuloknak a számát, akik 1918 előtt a közös

⁴⁴ K 59. 13. tétel. Kőrrendeletek 1932–1944(1932) 10.910/1. sz.

⁴⁵ Documents diplomatiques français 1932–1939. 1re Serie (1932–1935), Tome I. Paris 1964. 225., de Vienne 1932. X. 4-i jelentése. Antal István visszaemlékezései. (Kézirat.) MTA Történettudományi Intézete 64.

külgügyi szolgálatban dolgoztak, és így magukba szívták annak „schwarzgelb” vagy jobbik esetben is nemzetekfeletti atmoszféráját.

Gömbös már régen megtanulta, hogy célját megfelelő taktikával jobban elérheti, mint huszáros rohamokkal, ezért előljáróban visszautalt 1932. novemberi római útja nyomán a Külügyminisztérium és a római követség „odaadó munkásága” iránt kifejezett elismerésére, majd kifejezetten leszögezte, hogy korábban sem értett egyet a külgügyi szolgálatot a közvélemény előtt elmarasztaló kritikával.⁴⁶

„A kormány kívánja azt — fogalmazta meg első elvárását —, hogy minden tisztviselő és így a külgügyi státusbeli tisztviselők is az intranzigens magyar szellemnek és magyar gondolatnak legyenek szóvivői, ehhez szükséges, hogy Magyarország életkörülményeit, a magyar nép lelki és anyagi adottságát alaposan ismerjék, tanulmányozzák és állandóan figyeljék. Szükséges, hogy a jó diplomata ennek az országnak az életét, népének jellemrajzát, földrajzi és néprajzi viszonyait, gazdasági helyzetét teljes egészében ismerje és minden alkalmat, tehát a szabadságát is arra használja fel, hogy elmélyedjen ezekben a kérdésekben.” Ugyanannak a kérdésnek ily részletes körbejárása is mutatja, hogy e sorok mögött az indirekt kritika lappang, amely azután nyíltan is kibukkan. „Ebben a tekintetben — folytatja — kívánnivalót találtam nemcsak a külgügyi státuszhoz tartozó tisztviselőkkel szemben, hanem általában a központban szolgálatot teljesítőkkal szemben is, ugyanis sokszor azt vettem észre, hogy tisztviselőink az országot nem ismerik. Sőt előfordult az — itt a bírálat visszafordul a külgügyi tisztviselőkre és egyben még élesebbé válik —, hogy a külföldnek egynémely országát jobban ismerik, mint Magyarországot. Nem látták a Hortobágyot, nem ismerik a magyar hegyeket, nem ismerik a magyar Alföldet, nem ismerik az ország nevezetességeit, nem voltak Pannonhalmán, nem ismerik jó vidéki városainkat stb., és így — vonja le szigorú s egyben már az elmarasztalást is burkoltan tartalmazó következtetését — nem lehettek abban a helyzetben, hogy objektíve tudják az ország érdekeit képviselni.”⁴⁷

Második elvárása a kormány társadalmi programjával, a „Nemzeti munkaterv”-vel való azonosulást követeli meg. „Külön utakat egyes kardinális kérdésekben, de részletkérdésekben sem akceptálhatok, mert ha valahol szükséges a teljes harmónia tisztviselő és kormány között, úgy a külgügyi szolgálat involválja ezt.” Ellentétes véleménye-tapasztalata itt is felszínre bukkan: „Magam megfigyeléseimből tudnék példákat említeni ennek a felfogásnak az ellenkezőjéről”. Majd egyértelműen, katonai példával fogalmazza meg igényét: „A külgügyi szervezet egy eszköz, hasonlóan a vezérkarhoz, amely felsőbb hatóságok engedelmese, hozzáértő végrehajtó közege, anélkül, hogy ez a szolgálalkütség vádjával volna

⁴⁶ K 59. 13. tétel. Kormányrendeletek 1932–1944(1933) 628/1–933. sz. 1933. I. 10.

⁴⁷ Uo.

illeshető". Végül élesen leszögezi: „Az a külügyi tisztviselő, aki nem egyeztetetheti össze felfogását a kormány intencióival, az jobban teszi, ha a szolgálatból kilép”.

Harmadik elvárása jegyében „nagy aktivitást” sürgetett — érdekes megfigyelni a sorrendet — „úgy gazdasági, mint politikai téren, valamint a magyar állampolgárok érdekeinek képviselésében”. Később a diplomaták ismét kapnak egy vágást, amikor arról szól, hogy e munkát „modorbelti merevségek” nélkül kell végezni. Magyarságra ébresztésüket még újabb és újabb összefüggésekben is szorgalmazza: „Ne szégyeljük azt, hogy magyarok vagyunk, sőt azt sem, hogy Ázsiából jöttünk, legyünk büszkéek, hogy az európai sorsközösségbe ezer esztendeje bele tudtunk illeszkedni... Azok, akik külföldön élnek, sokszor abba a hibába esnek, hogy bizonyos mániáknak lesznek rabjai. Szerintem idegen miliőben fokozott mértékben kíváncsi az erős magyar érzés kifejlesztése és fenntartása, ehhez tartozik a magyar nyelvnek teljes ismerete és ezen célból a magyar irodalomnak élénk ápolása, nemcsak tisztviselői részről, hanem annak családja részéről is.”

Végül a személyi kérdésekben való fegyelmezetlenséget, protekciózást teszi — változást sürgetve — szóvá. „Megfigyeltem azt is, hogyha különösen személyi dolgokról van szó, indiszkréciók követtetnek el, amelyek sajnálatosak és meg nem engedhetők. Áthelyezések estében minden követ megmozgatnak, sőt idegen segítségért is folyamodnak pozíciójuk megtartása érdekében.”⁴⁸

Amikor Gömbös ezeket — az érintettek körében feltehetőleg élénk és aligha mindenben egyetértő visszhangot kiváltó — sorait papírra vetette, akkor tíz napja már megtörtént a londoni követnek, báró Rubido-Zichy Ivánnak a nyugdíjazása, aki talán a leginkább volt szálka a szemében. Rubido-Zichynek nemcsak „ballplatzi” múltja volt a bűne, de az is, hogy névjegyét koronás címer ékesítette, mert a murgai tanítófiú Gömbös az arisztokratákkal szemben általában sok ellenszenvet érzett. Rubido-Zichy Kalsbergben, a jezsuitáknál nevelkedett, s Magyarországra vonatkozó ismeretei bizonyára hagytak kívánnivalót maguk után. Ahogy a húszas évek első felében Bukarestben követi posztot betöltő diplomatáról egyik közeli munkatársa, Hory András feljegyezte, akkortájt főnöke a magyar nyelvben még annyira gyakorlatlan volt, hogy a német szót jobban és szívesebben használta, maguk a követi jelentések is Hory tollán csiszolódtak megfelelő magyar fogalmazvánnyá. A szabadkirályválasztó, IV. Károly második visszatérési kísérletének megghiúsításában fontos szerepet vitt Gömbössel ellentétben Rubido-Zichy nyíltan legitimista érzelmű volt. Londoni működése során többször volt összetűzése a Revíziós Liga embereivel, mert bírálta, akadályozta azok nem ritkán hebrencs akcióit. Minden bizonnyal a nemzetközi összefüggéseket józanul mérlegelő diplomatának lehetett teljesen vagy legalább nagyrészt

⁴⁸ Uo.

igaza, hazai ellenfelei viszont realizmusát a revízió ügyétől való elhatárolódásként értelmezték, és valami hasonló lehetett Gömbös véleménye is.⁴⁹

Ugyancsak 1932. december 31-én került nyugállományba egy másik közös külügyminisztériumi múlttal rendelkező diplomata, gróf Ambrózy Lajos bécsi követ is. Míg azonban a volt londoni követet 58 éves korában — tehát a nyugdíjkorhatár előtt — mentették fel, addig a 64 esztendőes bécsi követnek formailag nem lehetett oka a panaszra.⁵⁰

Londonba gróf Széchényi László került, aki addig a washingtoni követség élén állt, annak megalapításától fogva. Áthelyezése — amely szintén Gömbös műve volt — nemcsak az amerikai fővárosban okozott meglepetést, de váratlanul érte magát a követet is. Széchényi édesapja hosszú évekig az Osztrák–Magyar Monarchia berlini követe volt, ő maga azonban nem volt képzett diplomata. Washingtoni követi megbízatását annak idején főleg annak köszönhette, hogy 1908-ban nőül vette a hírneves amerikai milliomos, Cornelius Vanderbilt lányát, Gladyst. A házasság az Egyesült Államok felső köreivel hozta szoros kapcsolatba a magyar mágnást, aki a washingtoni társaság egyik kedvence lett. Német követkollégája megítélése szerint Széchényi biztos taktikával és sok ügyességgel képviselte országa érdekeit. Gyakran hiányzó politikai ismereteit, diplomáciai előképzettségének fogyatékosságát természetes rátermettséggel (amely egyébként Prittwitz

⁴⁹ KK 1932, 83. Gömbös 1931. VII. 6-án levelet intézett Bethlen István miniszterelnökhöz, amelyben a londoni követet azzal vádolta meg, hogy a királykérdésben a kormány politikájától eltérő tevékenységet folytat. Bethlen az ügyben Walko Lajos külügyminiszterhez fordul, aki VII. 20-án a követet védelmébe vette és az információ helyességét tagadta. Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Politikai iratok (a továbbiakban: K 63.) Politikailag bizalmas levelek 1931. Apor Gábor, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője 1932. X. 24-én rövid levelet írt a grófnak. „A miniszter rendeletére sajnálattal kell közölnöm Veled, hogy Gömbös miniszterelnök a londoni állásból való felmentésedet kívánja azon indokolással, hogy nem viseltetik bizalommal irántad.” Azt is jelzi, hogy a felmentésre január elsejével kerül sor. K 63. Politikailag bizalmas levelek 1932. Visszaemlékezéseiben Hory Rubido-Zichyrol jóval összetettebb képet rajzol és nyugdíjazását „csúnya intrika” eredményének mondja. Hory 1987, 120–122. A Rubido-Zichy körüli nagy ellenszenvre jellemző, hogy Eckhardt Tibor 1932. V. 30-i képviselőházi felszólalásában — akkor már a kisgazdapárt lobogója alatt — végletesen támadta a londoni követet. Olyannak mondotta, „akinek elmúlt tízéves működése ... jelentékeny részben a revíziós mozgalom elgáncsolására, a revíziós mozgalommal szemben kifejtett működésére koncentrálódott”. Szerinte Jan Masaryk (az elnök fia, Csehszlovákia londoni követe — P. P.) nem dolgozott annyit a revízió ellen Londonban, mint „a m. kir. kormány követe”. A gróf azoknak az embereknek a típusa, akik nem tudtak „hozzá hasonlítani a magyar nemzet lelkéhez ... Londoni követünk ma is úgy látja, mint annak idején a Ballplatz-ról általában nézték a magyar nemzetet, hogy az rebellis nemzet, hogy tulajdonképpen a magyar függetlenségi törekvések, a Kossuth Lajos jegyében folytatott öncélú magyar politika alapján véve lázadó politika. Ők úgy tartják, hogy általában a nemzeti gondolat alig egyéb az újságírók találmányánál, akik a nemzeti gondolatot frázisként hajigálják bele a tömegbe, hogy azután a külpolitika szentélyébe beavatkozott személyek munkáját megnehezítsék”. Mindezen kemény szavakat a képviselő még azzal a szokatlan dologgal is megtoldotta, hogy a követ fizetésének 25 pengővel történő leszállítását indítványozta. Napló 1931 VIII. kötet 327–328.

⁵⁰ KK 1932, 83.

szerint sok magyarnak sajátja) tudta pótolni. Mivel a méregdrága metropolisban állásának költségeit zömmel saját vagyonából fedezte, ezért washingtoni barátai úgy vélekedtek, hogy addig maradhat állomáshelyén, ameddig kedve tartja, hogy azután újfent a magánéletbe vonuljon vissza.⁵¹

Nincsen biztos fogódzónk arra vonatkozóan, hogy Gömbös döntését mi motiválta. Mindenesetre a két háború közötti magyar diplomáciában Széchényi még így is rekordot állított fel hosszú washingtoni kiküldetésével. Ekkor már sem a magyar, sem a nemzetközi diplomáciai gyakorlat nem folytatja korábbi koroknak gyakori szokását, hogy egy-egy vezető diplomata évtizedeket töltött el külföldi állomáshelyén.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy London szintén igen drága állomáshely volt, akkor talán helyes irányban keressük az áthelyezés motívumait.

Bécsbe Nelky Jenő került, aki a monarchia közös szolgálatában a konzuli ágon dolgozott, de akit a húszas években nem tartottak „ballplatzi”-nak. A jelek szerint a Gömbös-csoporthoz tartozott, a húszas évek elején a Dísz téren osztályvezető, a kifelé többnyire rejtett politikai hírszolgálati osztálynak volt az irányítója. Bécsben azonban Nelky alig több mint egy esztendeig dolgozott, mert házasságra lépett egy szerb diplomata leányával, a frigyhez ellenben nem kapta meg a Külügyminisztérium szükséges engedélyét. Budapesten ugyanis az volt a vélemény, hogy magyar diplomata nem köthet jugoszláv nővel házasságot. A vétó irányába hatott az a tény is, hogy az illető apa az első világháború idején különösen magyarellenes álláspontot képviselt. Nelky egy ideig közvetlenül a külügyminiszter rendelkezése alatt volt, majd 1935 januárjában nyugdíjazták. A fiatal nyugdíjast Kozma Miklós később a Rádióhoz vette.⁵²

1933. február elején Kánya Kálmán került a Dísz téri palota élére. Ez általános nemzetközi érdeklődést, visszhangot, feltűnést keltett. Kifejezetten németbarát, erősen antantellenes politikusnak számított, idős kora miatt (ekkor 64 esztendő volt) már sokkal inkább a nyugdíjazását, mintsem a külügyminiszteri kinevezését találgatták. A húszas évek elején a Gömbös-csoporttal is rokonszenvezett, de magas állását mégsem ennek köszönhette elsősorban, hiszen már a húszas években Bethlen is felajánlotta neki a bársonyszéket, de ő azt akkor elhárította. Mélyszégyen arisztokratizmusa személyiségéből és nem származásából eredezett. Saját magáról alkotott — megalapozottan — igen jó véleménye formálhatta nyelvét másokkal szemben szinte fékezhetetlenül csípőssé. Szarkazmusa szellemességgel, fordulatosággal is bőven ötvöződött, így nem csupán beosztottjai retgették —

⁵¹ KK 1933, 66., PA Po 8 U Band 2, Prittwitz washingtoni német nagykövet 1932. XII. 31-i jelentése.

⁵² Országos Levéltár, Kozma Miklós iratai (a továbbiakban: K 429.) 4. csomó 1. dosszié Kozma levele 1932. X. 3-án Mecsér Andrásnak. KK 1932, 83., 1934, 5., 51., 67., 1935, 2., PA Po 8 U Band 2, Schoen 1932. XI. 25-i és Rieth (Bécs) 1934. II. 27-i jelentése.

Hory szerint titkárai nemegyszer jöttek ki könnyes szemmel dolgozószobájából —, de a Budapesten állomásozó idegen diplomatáknak sem volt könnyű partner. A szerbekkel szembeni, messze földön híres mély ellenszenve természetesen erősen megszabta a budapesti jugoszláv követek helyzetét, de a másik két kisantant állam diplomatáiról sem vélekedett sokkal jobban. Diplomáciai művészetének magas stílusa — amely tiszta logikával felépített előadásaiiban, egyszerre széles pillantású és ugyanakkor a részletekben is precíz helyzetelemzéseiben öltött testet — nemcsak magának, de a magyar diplomáciának is elismerést szerzett. Hatásából igen sokat megmutat a budapesti német követ vele szembeni beállítódása is. Hans Georg von Mackensen, aki a legendás hírű Mackensen tábornagnak volt a fia, 1933. december elején került Budapestre. Személyisége is jól pozicionált volt, hisz egyrészt Neurath külügyminiszternek volt a veje, másrészt pedig a Wilhelmstrassén belül azon kevesekhez tartozott, akik belülről is azonosultak a nációkkal. Mindezen túl maga mögött tudhatott egy olyan nagyhatalmat, amely a Duna-medencében jelenlétét egyre nagyobb nyomatókkal tudta érvényesíteni.

Mackensen több mint jó viszonyt tudott létesíteni a magyar politikai élet vezető egyéniségeivel, így — például — Gömbössel, Darányi Kálmánnal, Kozma Miklóssal. Kányához azonban — panaszkolta Kozma Miklósnak 1936 őszén — nem tudott közelférködni. „Az az érzése, hogy Kánya őt ki nem állhatja és vele szemben mindig tartózkodó, fölényes, rideg, sőt néha már-már goromba is, ami nála már valóságos Kánya-komplexumhoz vezetett.”⁵³

1935 őszén a kormányzó Kányát a felsőház örökös tagjának nevezte ki. A híresztelésekben akkor sem szegény magyar fővárosban rögtön találgatni kezdtek a kinevezés okát, és egyesek tudni vélték, hogy miniszteri posztjáról várható visszavonulása előkészítéséről van szó. Valójában azonban Kánya nemcsak az ellenforradalmi Magyarország legformátumosabb, de egyben a leghosszabb ideig hivatalt viselő külügyminisztere volt, aki csak 1938 végén köszönt le — a sors furcsa fintoaraként, vagy talán inkább a gyökeresen megváltozott körülmények miatt — a németek nyomására. Felsőházi tagsága sokkal inkább azzal függött össze, hogy a kormány tagjai többször unszolták: lépjen fel egy biztos kerületben képviselőjelöltnek. Minisztertársai közül ugyanis egyedül neki nem volt mandátuma. Kánya azonban elhárította az ilyen ösztönzéseket, mert — mint Mackensennek mondta — az a szokása, hogy csak akkor beszéljen, ha mondania kell valamit. A parlamentben azonban az ellenkező elv a mértékadó. Azonkívül is — fűzte hozzá,

⁵³ PA Po 8 U Band 2, Schoen 1932. XI. 25-i jelentése, Hory 1987, 398., K 429. 4. csomó 1. dosszié, berlini út 1932. XII. 9–13., Pritz 1982, 86–89., Hory 1987, 397., K 429. Adatgyűjtemény 1936, berlini út.

és ez még élesebb fényt vet mentalitására — lehetetlen dolognak tartaná, hogy a kezében egy söröskorsóval választóinak a barátságát keresse.⁵⁴

1933. december 31-i hatállyal a külügyminiszter addigi állandó helyettese, gróf Khuen-Héderváry Sándor a párizsi követség vezetésére kapott megbízást. A ballplatzi múlttal rendelkező diplomata távozása mögött esetleg komolyabb politikai kombinációkat kereshetnénk, annál is inkább, mert e tapasztalt főtisztviselő nem nagy kedvvel készült új helyének elfoglalására. Hiszen tisztában volt azzal, hogy egy magyar követnek Párizsban nem sok mozgástere, tennivalója lehet. Egyszerűen felesége kérésének engedett, aki már régóta szorította abba az irányba, hogy a minisztériumban nagyon kevésbé megfizetett állását követi poszttal cserélje fel.⁵⁵

Az addigi római követ, Hory András került a helyére. A németek a változást fanyalgással fogadták, mert fájlalták a számukra kipróbáltan megbízható Khuen-Héderváry távozását. A „bizonyára inkább olaszbarát” Horyval történő felcserélését „döntő veszteség”-nek minősítették. A volt római követ intranzigens nemzeti-nacionalista álláspontot képviselt, magyar államigazgatási, valamint ún. földművelésügyi szaktudósítói múlttal került 1919 márciusában a Külügyminisztériumba, külügyi népbiztosságra. Sok gondot, bosszúságot jelentett számára az a tény, hogy a Dísz téren hosszú időn át a kulcspozíciókat olyan diplomaták birtokolták, akik pályájuk elején a Monarchia külügyi szolgálatában tevékenykedtek. A jelek szerint nagy ambícióval látott munkához, jó néhány rendelettel igyekezett a szolgálat — és ezen belül is a központi igazgatás, vagyis a minisztérium — munkáját jobbá tenni. Fontos feladatokhoz jutott a marseille-i gyilkosság után kialakult mély nemzetközi elszigeteltségből való kilábalásban. Új megbízatása mégsem bizonyult hosszú életűnek, 1935. március végén a varsói követi posztra kapott megbízást. Emlékirataiban Hory úgy írja, hogy sötét intrikának esett áldozatul, magunk részéről megkockáztathatónak véljük, hogy Kánya helyére tört. Mai ismereteink birtokában aligha lehet végleges véleményt formálni, azonban az biztosnak látszik, hogy a minisztériumban sokan nem jó szemmel figyelték aprólékosan gondos rendteremtő törekvéseit.⁵⁶

⁵⁴ PA A varsói német nagykövetség iratai. Magyarország politikája, 2. kötet, Mackensen 1935. X. 20-i jelentése.

⁵⁵ PA Po 8 U Band 2, Schoen 1933. XI. 13-i jelentése. Kezdetben Gömbös Khuen-Héderváryt is el akarta távolítani a Dísz térről és az általa kedvelt, vele baráti viszonyban lévő báró Apor Gábort akarta a helyére tenni, Khuen-Héderváry azonban az új miniszterelnöknek végül is meg tudta nyerni a bizalmát. K 429. 4. csomó 1. dosszié, 1932. XII. 9–13-i berlini út. Uo. 2. dosszié, 1933. I. 8-i naplóbejegyzés.

⁵⁶ PA Po 8 U Band 2, Schoen 1933. XI. 13-i jelentése, Hory 1987. KK 1934, 5., 13., 1935, 17., 16., K 59. 13. tétel. Körrendeletek 1932–1944. Hory aprólékosságára jellemző, hogy a minisztérium minden egyes osztályának előszobájában egy falra erősített szekrénykét helyeztetett el a kulcsok számára, majd rendeletben szabályozta, hogy miképpen kell a szobákat bezárni. Uo. 1934. V. 4-i 5455/1. sz. rendelet.

Hory áthelyezése a személyi változások egész sorát vont maga után. Helyét — alig több mint fél esztendő bécsi követi ténykedés után — báró Apor Gábor foglalta el, aki a diplomáciai munka irányításában már nagy tapasztalatokkal rendelkezett, lévén hogy 1928 és 1934 között a politikai osztály élén állt.

Hogy Hory számára a varsói poszt elfoglalható legyen, az ottani követet, Matuska Pétert Szófiába helyezték. Rudnay Lajos szófiai követ pedig Apor megüresedett bécsi állását foglalta el. Rudnay ugyan Gömbös egyik kedvenc diplomatája volt, így a fontos bécsi állomáshely elnyerésében nem kizárt, hogy a miniszterelnök befolyása is érvényesült. A változtatás döntő oka ellenben az volt, hogy Rudnay szeretett volna megszabadulni szófiai környezetétől, ahol felesége elhagyta, hogy — amint Mackensen csípősen megjegyzi: átmenetileg — feleségül menjen Albrecht főherceghez.⁵⁷

A vizsgált időszak minden bizonnyal legtöbb bonyodalmat jelentő követát-helyezési ügye Masirevich Szilárd Berlinből Londonba kerülése volt.

Kánya Kálmán külügyminiszteri kinevezése után egyik régi pályatársa, bizalmas barátja, Masirevich Szilárd került berlini helyére. Masirevich kitűnően képzett diplomata volt, de helyzete 1934 októbere után mégis egyre tarthatatlannabbá vált a német fővárosban. Az ügy — amelynek részletes feltárására egyik korábbi írásunkban már kísérletet tettünk — lényegében röviden abban foglalható össze, hogy a magyar külpolitika irányítói hosszú hónapokig nem tudták lemérni Hermann Göring porosz miniszterelnök 1934. október derekán Sándor jugoszláv király temetése alkalmával többször tett azon kijelentésének súlyát, mely szerint a birodalom nem támogatja a Jugoszlávia és Románia ellen irányuló magyar revíziós törekvéseket. Berlini tapogatódzásai során Masirevich lényegében áldozatává vált a német külpolitikát hivatalosan irányító Wilhelmstrasse és a német külpolitika egyes relációira — így többek között a jugoszláv ügyekre — mind nagyobb tényleges befolyást gyakorló Göring közötti rivalizálásnak, hovatovább az általa nyíltan bírált Göring bosszújának, aki 1935. májusi budapesti látogatása során Gömbösnél a követ visszahívását sürgette.

Kánya egy darabig még harcolt barátja megmentéséért, mivel azonban Neurath is úgy nyilatkozott, hogy a követtel való együttműködést nem tartja lehetségesnek, kénytelen volt engedni. Haragját egyfelől úgy juttatta kifejezésre, hogy Masirevichet csak hónapokkal később, 1935. december 10-én mentette fel berlini követi megbízatása alól, másfelől pedig — azzal a felkiáltással, hogyha már a németeknek nem volt jó az okos, jól képzett diplomata, akkor kerüljön a helyére egy

⁵⁷ KK 1928, 17., 1934, 50., 1935, 17., 16., PA Po 8 U Band 2, Mackensen 1935. III. 23-i jelentése.

színvonaltalan és diplomáciailag képzetlen személy — Sztójay Dömét küldette a helyére.⁵⁸

1935. október 16-án Széchényi Lászlót felmentették londoni követi megbízatása alól, majd saját kérésére a hónap végével nyugállományba is helyezték. Kezdetben Budapesten az volt az elgondolás, hogy Khuen-Héderváry legyen az utód, akivel legutóbb a párizsi poszton találkoztunk. Személyében Horthy, Gömbös és Kánya — tehát az ilyen kérdésekben súllyal mérlegelő három faktor — meg tudott egyezni. A csatornán ellenben mégsem kelhetett át, mert felesége elvált asszony volt, és a korabeli londoni udvari etikett az ilyesmit nem viselte el. Állítólag a budapesti angol követ is szót emelt figyelmeztetőleg. Mindenesetre tény, hogy a tervet elejtették.

Kánya ekkor Masirevichre vonatkozó javaslatát hozta szőnyegre, ám ez ellen mind a kormányzó, mind a miniszterelnök fellépett. Minden bizonnyal a magyar-német kapcsolatok miatt; nem akarták egy Berlinben lényegében nem kíváncsi személyvel a nagyon fontos londoni helyet betölteni.

Ekkor a vatikáni követ, Barcza György személye merült fel, és ő később valóban el is foglalja ezt az állást. Ez időben azonban még angol nyelvtudása — állítólag — hiányos volt, ezért ez a terv is kudarcba fulladt.

A következő jelölt Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár lett, aki a walesi herceg budapesti látogatása során jó kapcsolatokra tett szert az angol trónörökösrel. Jelölése ellen azonban ez alkalommal Kánya emelt vétót, mert nem tartotta lehetségesnek, hogy Sztójay kinevezése után szinte azonnal a másik legfontosabb követi poszt is egy nem hivatásos diplomatának — egy outsidernek — jusson.

Így jutottak vissza Masirevich személyéhez, akiért külügyminiszter barátja szívósan harcolt, már csak azért is, hogy hatástalanítsa annak berlini kellemetlenségeit.

Masirevich 1936 márciusában valóban Londonba került, és ez a döntés meggyőzően cáfolta azokat a híreszteléseket, hogy Kánya bukása a közeli jövőben várható. Hozzátehetjük, a híresztelésnek ez alkalommal valóban volt alapja. Alapja volt annyiban, hogy 1935 októberében az Olaszország ellen — abesszíniai agressziója miatt — várhatóan felmerülő szankciók kérdésében súlyos nézeteltérés támadt Gömbös és Kánya között. Kánya az angol érzékenységre messzemenően figyelmet fordított, ellenben a fasiszta szolidaritás jegyében Gömbös a szankciók ellen akart szavazni. A külügyminiszter ekkor — álláspontjának súlyát növelendő

⁵⁸ Pritz 1982, 203–219., KK 1935, 47., Ráday Levéltár, *Szentiványi Domokos: Csonka-Magyarország külpolitikája 1919–1944.* 145. Megjegyzendő, hogy Masirevich Gömbös utasítására tiltakozott Neurathnál Németország Jugoszláviával kapcsolatos politikája ellen. Miután a közttek nagy fokú felháborodást váltottak ki a Wilhelmsrassén, Gömbös visszakozott, a követet hazarendelték. — Ádám Magda lektori véleménye alapján.

— lemondását dobta a serpenyőbe, Horthy pedig salamoni döntést hozott: maradjon az öreg diplomata a helyén, ugyanakkor a szankciók ellen kell szavazni.

Tegyük hozzá: az október 9-i szavazáson csupán Olaszország szavazott nemmel. Albánia, Ausztria és Magyarország tartózkodott a szavazástól.⁵⁹

Így festett a diplomáciai élet Magyarországon a harmincas évek derekán.

I. melléklet

	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36
As állami költségvetésben ténylegesen szolgált tisztségviselők és egyéb alkalmazottak létszáma	78.279	77.822	77.452	76.580	75.808	75.265	74.503
1. 100%		99,42%	98,94%	97,83%	96,84%	96,15%	95,18%
2. 100%		99,42%	99,52%	98,87%	98,99%	99,28%	98,99%
A Külügyminisztérium alkalmazottainak száma	611	591	591	589	589	590	596
3. 100%		96,73%	96,73%	96,4%	96,4%	96,56%	97,55%
4. 100%		96,73%	100%	99,66%	100%	100,17%	101,02%
5. 99,44%		89,41%	89,41%	89,11%	89,11%	89,26%	90,17%
A Külügyminisztérium tényleges állománya	nincs adat	585 (1930.X.1.)	561 (1932.II.17.)	565 (1933.V.1.)	nincs adat	485 (1934.XII.15.)	578 (1936.VIII.1.)
6.		96,98%	94,92%	95,93%		82,37%	96,98%

1. Ez a sor azt mutatja, hogy miképp változik a számsor 1929/30-hoz képest. 2. Ez a számsor azt mutatja, hogy milyen a változás iránya az *előző* évhez képest. 3. Uaz., mint az 1-nél. 4. Uaz., mint a 2-nél. 5. Ez a sor azt mutatja, hogy miképp változik a számsor 1921/22-höz képest. 6. A költségvetési adatokhoz viszonyított arány.

II. melléklet

	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36
A központi igazgatás kiadásai	3.200.040.	3.230.160	3.134.710	2.868.830	2.761.870	2.738.200	2.835.300
100%		100,94%	97,96%	89,65%	86,31%	85,57%	88,6%
ebből bér	1.086.900	1.137.420	1.093.380	1.075.660	968.700	924.430	928.900
1. 34%		35,21%	34,88%	37,5%	35%	33,76%	32,76%
2. 100%		104,64%	100,59%	98,96%	89,12%	85,05%	85,46%
A külföldi képviseletek kiadásai	7.726.430	7.736.140	7.594.990	6.522.280	6.615.730	6.830.900	7.012.100
100%		100,13%	98,3%	84,41%	85,62%	88,41%	90,75%
ebből bér	5.120.422	4.981.250	4.791.340	3.875.010	3.654.240	3.867.620	4.003.800

⁵⁹ KK 1936, 9., PA Po U Band 2, Mackensen 1036. I. 13-i jelentése, Pritz 1982, 233–238.

	1. 66,27%	64,39%	63,09%	59,51%	55,24%	56,62%	57,1%
	2. 100%	97,28%	93,57%	75,68%	71,37%	75,53%	78,19%
Összes költség	10.926.470	10.967.300	10.729.700	9.391.110	9.377.600	9.569.100	9.847.400
együtt	100%	100,37%	98,2%	85,95%	85,82%	87,58%	90,12%
Béreköltség	6.207.322	6.118.670	5.884.720	4.958.670	4.622.940	4.792.050	4.932.700
együtt							
	1. 56,81%	55,8%	54,85%	52,8%	49,3%	50,08%	50,09%
	2. 100%	98,57%	94,8%	79,88%	74,48%	77,2%	79,47%

1. A béreköltség aránya a kiadásokon belül.

2. A béreköltség alakulása 1929/30-hoz viszonyítva.

III. melléklet

Ország (illetve szuverén állam)	Követség	Konzulátus	Tb. konzulátus
Németország	Berlin		Aachen Boroszló Bréma Drezda Düsseldorf Frankfurt a/M Hamburg (fő) Hannover Kassel Köln (fő) Lipcse Magdeburg Mannheim München (fő) Nürnberg
Anglia	London		Cardiff (al) (Ez idő szerint nem működik) Dublin Glasgow Southampton
Franciaország	Párizs		Cherbourg Le Havre Lyon (fő) Marseille (fő)

			Aleppo (Szíria) Bejrút
Olaszország	Róma	Milano (fő) Trieszt Fiume (konzuli ki- rendeltség)	Bari Firenze Genova Nápoly (fő) Palermo Turin (=Torino) Velece
Vatikán	Vatikán		
Amerikai Egyesült Államok	Washington	Chicago Los Angeles (konzuli kirendeltség) New York (fő) Cleveland Pittsburg (A clevelandi konzulátus kiküldöttje)	Denver (al)
Ausztria	Bécs		Graz
Csehszlovákia	Prága	Pozsony	
Románia	Bukarest	Kolozsvár (útleveélkirendeltség)	
Jugoszlávia	Belgrád	Zágráb	
Lengyelország	Varsó		Katowice Krakkó Lemberg Posen
Nemzetek Szövetsége	Genf (képviselő)		
Spanyolország	Madrid		Barcelona (fő)
Belgium	Brüsszel		Antwerpen
Finnország	Helsinki		
Törökország	Ankara	Sztambul (az ankarai követtség konzuli osztálya)	
Görögország	Athén		Patrasz Szaloniki Pireusz
Bulgária	Szófia		Filippopolisz (fő) Burgasz

			Ruscsuk Várna
Hollandia	Hága		Amszterdam (fő) Roermond Rotterdam (fő) Batávia (=Holland-Kelet-India)
Egyiptom	Kairó		Alexandria (fő)
Brazília	Rio de Janeiro	Sao Paulo	Porto-Alegre
Argentína	Buenos Aires		Rosario de Santa
Kanada		Montreal (fő) Winnipeg	
Svájc			Zürich (fő)
Svédország			Göteborg (fő) Stockholm (fő)
Norvégia			Oslo (Krisztiána)(fő) Bergen
Dánia			Koppenhága (fő)
Észtország			Reval (=Tallin)
Lettország			Riga
Litvánia			Kovno (=Vilniusz)
Portugália			Lisszabon Oporto
Luxemburg			Luxemburg
Málta			Valetta
Danzig			Danzig
Palesztina			Jeruzsálem (Ez idő szerint nem működik)
India			Kalkutta Madrasz
Kuba			Havanna (fő)
Mexico			Mexico (fő)
Uruguay			Montevideo (fő)
Összesen:	22	16	73

Pál Pritz:

The History of Hungarian Foreign Service in the First Half of the Thirties

The study is part of a longer comprehensive work on the history of Hungarian foreign service from 1918 to 1945. Based on a rich source-material it describes the composition and material supply of the personnel, the effect of the 1929–33 economic crisis causing a setback. It analyses the organization and professional level of the service, its role in the foreign trade connections of the country. The period 1932–36 (when Gyula Gömbös was the Prime Minister) did not bring about significant changes in the closed world of the foreign service though a number of personal changes were due to the new political line. Practically only attempts at changes and seeming transformations took place.

The study traces the causes of the personnel changes (in the leadership of the ministry and at the most important ambassadorial posts) pointing out whenever only subjective factors and cases where serious political considerations played a role. The portraits of a number of leading diplomats (Kálmán Kánya, Sándor Kluen-Hédervári, András Hory, Iván Rubido-Zichy) are contributions to the history of the mentality of the age.

II. Приц:

История венгерской дипломатической службы первой половине 30-их годов

Данная статья, которая является составной частью обзора, показывающего историю венгерской дипломатической службы 1918–1945. гг., разрабатывает историю первой половины 30-их годов с этой точки зрения. На основе использования широкого круга данных она изображает изменения в составе, материальном обеспечении аппарата, по сути дела регрессивное влияние экономического кризиса 1929–1933, гг. Статья анализирует изменения в организации работы, стиля, уровня дипломатической службы, её роль в международных экономических связях страны. Отвечая на вопрос о том, что оказывающая глубокое впечатление на общественные и политические отношения Венгрии эпоха Гембеша как отражалась в жизни дипломатической службы, автор утверждает, что хотя некоторые изменения в личном составе дипломатического корпуса несомненно являлись последствием нового курса, но эти перегруппировки не вышли за рамки попыток, формальных изменений. Таким образом эпоха между 1932–1936. гг. принесла о собой в замкнутом мире дипломатии далеко не решительные перемещения.

Статья обращает особое внимание на изменения в личном составе министерства, важнейших постов посольств, стараясь раскрыть и причины упомянутых изменений. Таким образом она отмечает, когда мы имеем дело только с влиянием субъективных моментов, и когда нащупать более глубокие политические связи. Путём обращения света на личность некоторых ведущих дипломатов — Калман Каня, Шандор Куэн-Хедервари, Иван Рубидо-Зичи — статья старается дать материалы и к истории образа мыслей эпохи.

SOMOGYI ÉVA

A Külügyminisztérium újjászervezése 1867–68-ban

1867 júniusában, amikor Ferenc József, a megkoronázott magyar király szentesíti a kiegyezési törvényeket, tehát birodalma dualista átalakítását, Ferenc József császár külügyminiszterét, Friedrich Ferdinand Beust bárót birodalmi kancellárrá nevezi ki. Ezzel olyan hatalmat ad a kezébe, amelyet a monarchia külügyminiszterei Schwarzenberg¹ óta nem élveztek. Hogyan értelmezhető Beust birodalmi kancellári kinevezése? Az új birodalmi kancellári intézmény a birodalom egységét szolgálta-e, vagy a birodalmi kancellária újjászervezése, a politikai ügyek megosztása egy osztrák és egy magyar osztályfőnök között éppen a külügyek dualista átalakításának irányába hatott? Tanulmányunk ezeket a kérdéseket vizsgálja a bécsi Politisches Archiv, a Kabinettskanzlei vonatkozó aktái és a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján.

*

Amikor 1866 októberében Beust Mensdorff² örökébe lépett a Ballhausplatzon, a kiegyezési tárgyalások a magyarokkal már másfél esztendeje folytak, azokat a birodalom másik fele részéről Schmerling államminiszter, majd Belcredi miniszterelnök és államminiszter vezette. Hogy a külügyminiszter Mensdorff akár hivatali, akár személyes kapcsolatai révén a magyar ügyekbe avatkozott volna, annak a másfél esztendő alatt semmi nyoma sincsen. Beust első fellépésétől jogosultnak érezte magát arra, hogy a birodalom újjászervezésének kérdésében állást foglaljon, s nyilván nem azért tette, mert oly nagyon tájékozott lett volna a Habsburg Monarchia belső ügyeiben. 1866 őszétől pusztán minisztertanácsi megnyilatkozásai alapján, majd decemberétől a magyarokkal folytatott közvetlen tárgyalásai során pontosan rekonstruálható, hogy eleve úgy gondolta, hivatott arra, hogy az összbirodalom ügyeire a maguk teljességében befolyást gyakoroljon.

¹ Felix Fürst zu Schwarzenberg – miniszterelnök, a császári ház és a külügyek minisztere 1848 nov. 21.–1852. ápr. 5.

² 1866 okt. 30-án lesz Alexander Mensdorff-Pouilly gróf utódként Friedrich Ferdinand Beust báró a külügyminiszter.

Ennek a személyes ambíciónak nyilvánvalóan jelentős szerep jut majd további hivatali pályáján.

Birodalmi kancellári kinevezésének körülményei jól ismertek. Legfontosabb elemeit maga mondja el emlékiratában, s a történetírás is sokat foglalkozott a kérdéssel.³ Mégis azt hiszem, a birodalmi kancellár kinevezése, a birodalmi kancellária szervezése olyan események, amelyekben a hatvanhetes rendezés ellentmondásai oly sokoldalúan mutatkoznak meg, hogy indokolt a problémára újra és újra visszatérni.

Beust nevezetes június 11-én kelt felterjesztése, amelyben birodalmi kancellári kinevezését kéri császári urától, viszonylag terjedelmes. Különösen feltűnő azonban, hogy a 14 oldalas szövegnek csak a 9. lapján tér a lényegre, arra, amiért a feliratot megfogalmazta.⁴ Az irat első (általam ismert) elemzője, Erb azzal magyarázza a túl hosszúra sikerült bevezetést és Beust körülményes mentegetőzését, hogy felterjesztéséhez nem szerezte meg az uralkodó előzetes jóváhagyását, ahogy az szokás volt.⁵ (A felterjesztés szövegében ilyenkor ui. *expressis verbis* utalni szoktak az előzetes engedélyre.) S ezért nem mellékelte a felterjesztéshez az uralkodói elhatározás tervezetét sem, amint ezt az általános gyakorlat szintén megkövetelte.⁶

Azt hiszem, a hosszas mentegetőzésnek a formain túl tartalmi okai is voltak. A Monarchia külügyminiszterei, különösen az alkotmányos korszakban (ezt Ausztriában 1861-től számíthatjuk), olyan fajta miniszterelnöki funkciót, amely nem egyszerűen a császár távollétében a minisztertanácsban való elnöklést, hanem a birodalmi politika irányításának lehetőségét biztosította volna, nem viseltek. Rechberg külügyminiszter mellett az állam belső ügyeinek alakítója Golu-

³ *Friedrich Beust: Aus dreiviertel Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen.* 2. kötet, Stuttgart 1887. 2. 144, 176–177. *Miklós Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges.* In: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates des Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918).* Hrsg.: Miklós Komjáthy. Bp. 1966. 32–35. *Walter Goldinger: Die Zentralverwaltung in Cisleithanien — Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung.* In: *Adam Wandruszka—Peter Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Bd. 2. Verwaltung und Rechtswesen, Wien 1975, 171–172. Újabbán: *Helmut Rumpler: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918.* In: *Adam Wandruszka—Peter Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Bd. 6. Die Habsburgermonarchie im System der Internationalen Beziehungen, Wien 1989, 30–34.

⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA.) Administrative Registratur (AR.) F4. K. 399. A Vortragot közli *Somogyi Éva*, in: *Danubian Historical Studies.* Volume 1/2. Bp. 1987. 64–71. „... um die Geduld Ew. Majestät nicht durch langen Einleitung zu ermüden, nenne ich zunächst die Sache, die ich im Auge habe...”

⁵ Nachlass Erb K. 1. HHStA.

⁶ „Die Fassung der ah. Entschliessung, die ich erst dann formulieren wurde, wenn die Gedanke die ah. Genehmigung fände...”

chowski, majd Schmerling volt, Mensdorff Belcredi mellett formálisan sem viselt miniszterelnöki funkciót.⁷

Beust méltán feltételezhette, hogy a császárnak a külügyminiszter és miniszterelnök hatalmának ilyen megnövekedésével szemben esetleg elvi aggályai keletkezhetnek. Hiszen a kancellári kinevezés Beustot Schwarzenberg hatalmi örökébe segítette, s — mint a parlamentnek felelős miniszter — bizonyos értelemben nála is nagyobb, a császártól függetlenebb pozícióba került. Nekünk ui. lehetnek fenntartásaink a közös minisztérium alkotmányos volta vonatkozásában, hangsúlyozhatjuk, hogy a gyakorlatban a közös külügyminiszter legfeljebb közvetve volt felelős, Ferenc József nyilván nem így ítélte meg a közös kormányzat alkotmányos kötöttségeit.⁸ És igaz, hogy azon nevezetes minisztertanács óta, amikor Ferenc József Schwarzenberg halála után bejelentette, hogy ezentúl a maga miniszterelnöke lesz,⁹ tizenöt hosszú esztendő telt el, s a császár azóta kénytelen-kelletlen megbarátkozott az alkotmányosság eszméivel, de minden lépés, amely az alkotmányos hatalom erősítését szolgálta, fájdalmas volt számára. Beust méltán tarthatott attól, hogy az újonnan alkotmányossá alakított birodalomban egy birodalmi kancellár léte a császár számára is terhes lehet. Ezért volt óvatos a felterjesztéssel.

A birodalmi kancellári funkció alapvetően azonban *nem* a többé vagy inkább kevésbé *alkotmányos* miniszter, hanem az *összbirodalmi* miniszter pozícióját erősítette. Abban a pillanatban, amikor a császár szentesítette a magyar 1867. évi XII. tc-et, amely nem ismer a két ország felett álló „összbirodalmat”, csak közös minisztereket a közös ügyek vitelére, akik azonban együttesen kormányt nem alkotnak, amikor a törvény expressis verbis kimondja, hogy a közös külügyminiszter sem egyik, sem másik fél belkormányzatának ügyeibe nem avatkozhat, Beust ezeket a törvényes megkötéseket sok vonatkozásban semmibe vevő funkciót biztosít a maga számára. A császárnak azt magyarázza, hogy a birodalmi miniszterelnöki állásnak a birodalmi kancellár titulus felel meg a legjobban. Ez a cím alkalmas arra, hogy Ausztriában az új rendszerrel kapcsolatban keletkezett bizonyos kételyeket eloszlassa, Magyarországon pedig bizonyítsa, „hogy a dualizmus nem fajulhat perszonálunióvá, hanem abban bizonyos központi vezetés jut érvényre”.¹⁰

⁷ Mensdorff provizorikus miniszterelnöki megbízatását 1865. június 26.–1865. július 27. érdemi mondandónk szempontjából nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk.

⁸ A közös kormányzat felelősségéről: *Somogyi Éva*: A közös minisztertanács működése 1896–1907. In: *Századok*, 119 (1985), 1105–1109.

⁹ Ministerkonferenz v. 14. 4. 1852. Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung. Das Ministerium Buol-Schauenstein. Bd. 1. Hrsg.: Waltraud Heindl. Wien 1975. 2–5.

¹⁰ Lásd 4. sz. jegyzetet.

Nem lehet véletlen, hogy a birodalmi kancellári kinevezés ügyében az első irat a magyar XII. tc. szentesítésekor, a záró, a Reichskanzlei intézményének formát adó 1867. december 21-én, az osztrák decemberi törvények szentesítése napján keletkezett. Ekkor, a dualista átalakítás befejezésének pillanatában Beust egyértelműbben fogalmaz, mint fél évvel korábbi elaborátumában: „Bármiként alakuljanak is a Monarchia viszonyai, egy dolog elengedhetetlennek tűnik; azt gondolom, hogy a magasabb politika minden feladatát koncentráltan egy embernek kell vezetnie, aki közvetlenül Őfelsége fennhatósága alatt áll, és Őfelsége teljes bizalmát élvezi. Az igazságszolgáltatást és a közigazgatást a magyar jogoknak megfelelően meg lehet osztani; a magyar jogoknak ebben a két vonatkozásában szabad játékteret lehet engedni; az egyes királyságok és országok kisebb vagy nagyobb autonómiájának hasznosságáról bizonyos fokig eltérhetnek a nézetek anélkül, hogy azok veszélyeztetnék a legmagasabb államérdekeket, *de a politikai rendszernek az egész államban egységesnek kell lennie*, és annak csak egyetlen felelős vezetője lehet. Ha a dualizmust vagy a föderalizmust ezen a ponton is megengednénk, akkor az egymás ellen törő erők szabad mozgást nyernének, s ez az állam összeomlásához vezetne.”¹¹

Beust alapfelfogását, a centralizmushoz való elvi ragaszkodását e citátum vitathatatlanra teszi. A kérdés most már csak a „centralizmus” tartalma, mert e fogalom az osztrák és a magyar történeti irodalomban, lényegében az egykorú felfogásbeli különbségek hagyományaként nem azonos jelentésű. A magyar történeti irodalomban a nagy nehezen kiharcolt vagy visszaküzdött dualizmussal szemben a hagyományos birodalmi egység gondolatát jelenti és a magyar önállóság tagadását. Pedig Beust hatalomra kerülése óta több irányban hadakozott, és a „birodalmi kancellár” titulus nem csak, megkockáztatnám, 1867 második felében nem is elsősorban Magyarország irányában kellett hogy hasson. Hiszen ez a periódus az osztrák decemberi alkotmány elfogadtatásának, az új osztrák kormány megszületésének időszaka, harc a cseh, a galíciai autonómia-törekvésekkel, a tiroli klerikálisokkal. A december 21-i felterjesztés nemcsak az összbirodalmi centralizációt szolgálta, szemben a dualizmus követelményeivel, hanem a nyugati tartományok egységét is az ott fellépő föderalista igények ellenében. Márpedig az a törekvés, hogy a szűkebb Ausztria éppoly egységet alkosson, mint Magyarország, a dualista államfelfogásnak jogi és politikai értelemben nem hogy ellentéte lett volna, hanem éppen szerves része, feltétele. Ha Beust osztrák centralizációt,

¹¹ Beust's Vortrag v. 21. 12. 1867 betreffend die Organisierung der Präsidialsektion des mit Ungarn gemeinschaftlichen Ministeriums der auswärtigen Angelegenheiten (Reichskanzlei). HHStA. AR. F4. K. 399 ad 40/R. K. A ténylegesen felterjesztett Vortrag-ból (HHStA. Kabinettskanzlei [Kab. Kanzlei] Vorträge 4710/1867) az idézett utolsó mondat hiányzik.

a birodalom nyugati fele egységét akarta, ezzel nagyon is megfelelt a magyar elgondolásoknak.¹²

Korántsem arról van szó, hogy a Belcredi által kezdeményezett polemikát akarnánk folytatni, Beust egyenes, becsületes vagy álnok voltáról, hogy valamilyen fajta morális igazságot akarnánk szolgáltatni Beustnak.¹³ Csak érzékeltetni szeretnénk, hogy a fogalmak sokjelentésűek. Amikor Beust a birodalmi kancellári címmel mintegy deklarálta, hogy ő a két ország felett álló „Birodalom” kancellárja, végső soron a fogalmak tisztázását is szolgálta.

A sokszor idézett felterjesztéshez (a kancellári kinevezés tárgyában) az ürügyet-alkalmat Eduard Herbst egy levele adta. Herbst osztrák liberális politikus, a liberálisok azon csoportjához tartozik, amely 1867 májusában tudomásul veszi a kiegyezés tényét, de 1867 nyarán visszautasítja, hogy a kiegyezési törvények osztrák parlamenti jóváhagyása előtt részt vállaljon a kormányzásban. A visszautasítást, Herbst politikai nyilatkozatnak szánt levelét Beust, mintegy a birodalmi kancellári funkció szükségessége igazolásaként, mellékeli felterjesztéséhez.¹⁴

Herbst azt írja: „minthogy a Reichsministerium egyelőre [ti. a kiegyezés osztrák parlamenti elfogadásáig] egyben az itteni tartományok országos kormánya szerepét is betölti, ez azzal a sajnálatos következménnyel jár, hogy úgy tűnik, mintha a birodalom érdeke lényegében az itteni tartományok érdekével esne egybe és Magyarország érdekeivel szemben állna. És úgy látszik, mintha minden koncesszió, amit Magyarország a birodalomnak tesz, az örökös tartományoknak tett engedmény volna. Lajtán innen és túl ma is sokan így fogják fel. A valóság pedig teljesen homályban marad, az ui., hogy az örökös tartományokat nem fűzi más érdek a birodalomhoz, mint Magyarországot, és éppen ezért nem kényszeríthetők nagyobb áldozatokra, mint amekkorát a magyarok a maguk jól felfogott

¹² Ezt a törekvést mutatja a „Punktionen zum Entwurf eines organischen Statutes für die Reichskanzlei” v. 12. 8. 1867 HHStA. AR. F4. K. 399 ad 40/R. K. Ennek 12. és 13. pontja szerint a Reichskanzlei közvetlen kapcsolatot tarthat a tartományfőnökökkel — azaz a birodalom nyugati felének belső ügyeibe avatkozhat. A „Punktatio”-t az önálló osztrák országos kormány megalakulása után módosítják, ettől kezdve a birodalmi kancellária már csak az országos kormány közvetítésével tarthat kapcsolatot a tartományokkal. Au. Vortrag des Reichskanzlers v. Beust v. 16. 2. 1868 HHStA. Kab. Kanzlei Vorträge 579/1868. Mégis, legalábbis a kiegyezést követő első időszakban, a közös miniszterek inkább beavatóztak Ausztria belső dolgaiba, mint ahogy ezt a törvényes előírások engedték, s mint ahogy ezt Magyarországgal szemben tették. Pl.: részt vesznek osztrák minisztertanácsi értekezleten. Taaffe Beustnak 26. 10. 1868. HHStA. PA. I. K. 563. Nr. 807.

¹³ A vita, amely Belcredi bukásának heteiben indult (l.: *Somogyi Éva*: Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867, Budapest–Wiesbaden 1983. 91–93.), még 1868. decemberében a sajtóban is folytatódott, amikor is Beust ismét előadta a maga interpretációjában a kiegyezés keletkezés-történetét. HHStA. Politisches Archiv (PA.) I. K. 553. Nr. 1510. Beust Belcredinek. 1868. december.

¹⁴ Eduard Herbst levele Beusthoz a kancellár felirata mellékleteként nem található, de megtalálható: HHStA. PA. I. K. 558. A levelet közli *Paul Molisch*: Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918. Wien 1934. 40–43. A *Neue Freie Presse* is közölte 28. 7. 1867.

érdekében hoznak.” Herbst ebben az osztrák belpolitika szempontjából nagyon is bizonytalan helyzetben egyetlen dolgot kívánt: deklarálni, hogy a birodalomban háromféle érdek létezik, és hogy az érdekek egymással hierarchikus rendben állnak.

Nemcsak Herbst tartotta fontosnak tisztázni, ki milyen érdek képviselője. Az első delegációs ülészakot előkészítő közös minisztertanácson Beust arra kérte Andrássy Gyula magyar miniszterelnököt, hogy a magyar delegációban képviselje őt. Andrássy azt válaszolta: az 1867. XII. tc. 8. §-a előírja, hogy a külügyminiszternek „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett” kell eljárnia. Ezt a paragrafust ő mindig úgy fogta fel, hogy támogatnia kell a közös minisztert. De a külügyekért egyedül a külügyminiszter felelős, ha tehát a delegációban nem tudja képviselni a maga álláspontját (nyelvi akadályok miatt), akkor ezt csak kijelölt helyettese teheti meg. Ő, mármint Andrássy, magyar miniszter, ő csak a magyar kormány álláspontját képviselheti.¹⁵

Egyszerre jelentkezik az érdekek elhatárolásának igénye és az a kényszer, hogy az érdekek szükségképpen ütköző voltát nem szabad bevallani. Mert hogy létezik birodalmi érdek és országos érdekek, és hogy ez utóbbiakat a birodalmi érdekek alá kell rendelni, azt tulajdonképpen senki sem tagadta. A kiegyezési tárgyalások 1865-ben ennek deklarálásával indulhattak el. De e tény egy sor konzekvenciáját már nehéz volt vállalni, mert különféle érzelmeket sértettek volna vele.

Baloldali képviselők, Ghyczy és társai interpelláltak a magyar delegációban a „Reichsministerium” és a „Reichskanzler” titulus ellen, mert azok „törvényektől idegenek, a magyar korona országai önállóságával és függetlenségével nem egyeztethetők össze.”¹⁶ Beust tökéletesen tisztában volt azzal, hogy itt nem egyszerűen elnevezésekről volt szó, illetőleg, hogy a sérelmesnek talált kifejezések Magyarország korlátozott önállóságának adtak nyelvi formát. Éppen ezért még mielőtt a magyarok tiltakozhattak volna, a külügyminiszter máris tagadta, hogy valamiféle „birodalmi” hatóságot akarna létrehozni. „Hogyha az az ellenvetés merülne fel, hogy egy birodalmi kancellária létrehozása azért ad okot aggodalomra, mert a közös ügyekről szóló magyar törvények ilyen intézménnyel nem számoltak, akkor egyszerű volna ezt a nyilvánvaló tévedésen nyugvó nézetet visszautasítani. A birodalmi kancellária nem hatóság a szó szokásos értelmében, hanem csak egy szekció — elnöki szekció — a magyarok által is megengedett közös minisztérium keretei között.”¹⁷

¹⁵ Gemeinsame Ministerratsprotokolle (GMRProt.) v. 26. 1. 1868. GMCZ. 8. HHSStA. PA. XL. K. 283.

¹⁶ Beilage zum GMRProt. v. 30. 1. 1868. GMCZ. 9. HHSStA. PA. XL. K. 283.

¹⁷ Lásd 11. sz. jegyzetet.

Bármiként értelmezzük a 67-es törvények jogi és politikai vonatkozásait, vitathatatlan, hogy voltak a dualista monarchiának olyan ügyei, amelyeket az ortodoxan értelmezett 67-es keretekbe nem lehetett beiktatni, amit Beust az első, a birodalmi kancellária szervezését célul tűző feliratában így fogalmazott meg: „... mindazok az ügyek, amelyek szorosan véve sem a külügyminisztérium hatáskörébe nem tartoznak, sem a két országos kormányéba, amelyek bizonyos politikai jelleggel bírnak és az egész birodalmat érintik.”¹⁸ Ilyenek a külügyminisztérium elnöki ügyei, a közös minisztertanács dolgai, a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek vezetése, a kapcsolattartás a delegációkkal, az összbirodalmi vonatkozású sajtóügyek stb. Beust végül is visszakozni kénytelen a birodalmi kancellária szervezésének kérdésében az első tervekhez képest. Megelégszik azszal, hogy a külügyminisztériumon belül egy elnöki irodát hoz létre. De Beust alapproblémája, hogy a Monarchiának valamifajta birodalmi miniszterelnöki intézményre mégis csak szüksége van, a dualizmus további éveiben is újra és újra felmerül.¹⁹ A század végén Goluchowski szervezi majd újjá a „Kabinet des Ministers”-t, a külügyminisztériumnak a közös minisztertanáccsal, a delegációkkal stb. foglalkozó ügyosztályát, pedig neki sem birodalmi kancellári ambíciója, sem centralista attitűdje, sem konfliktuskereső hajlama nem volt, gondosan kerülte az összbirodalom léte ellen berzenkedő magyarokkal való összeütközést.²⁰ Természetesen vitatható, hogy Beust betölthetett-e birodalmi miniszterelnöki, Reichskanzleri funkciót, összefért-e ez a 67-es törvények *szellemével*, de hogy a gyakorlat kényszere ilyen irányba hatott, az kétségtelen. Lehetett tagadni a birodalmi kancellária „alkotmányos” voltát, de valamilyen szervnek mégis csak intéznie kellett a *de facto* létező, a két ország felett álló összbirodalom ügyeit.

*

A közös minisztériumok szervezése Beust minden centralizáló ambíciója ellenére egy a centralizációs törekvésekkel bizonyos fokig ellentétes folyamatot is elindított. 1867-től Magyarország intézményesen képviseltette magát a közös mi-

¹⁸ Vortrag Beust's v. 27. 7. 1867 HHStA. AR. F4. K. 399.

¹⁹ Vö. Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates 120. Rumpfer: Die rechtlich-organisatorischen Rahmenbedingungen. Az Entwurf v. 21.08. 1867 még „Reichskanzlei”-ről, a 13. 9. 1867 már csak „Präsidialsection”-ről szól. Komjáthy hívja fel a figyelmet a 10. 1. 1868 Vortrag szövegére: „den Aufwand des gemeinsamen Ministerium des Aussern mit Einschluss der derselben als Präsidial-Section einverleibten Reichskanzlei...” Au. Vortrag v. Beust v. 10. 1. 1868 HHStA. PA. I. K. 563. Nr. 102/R. K. 10.

²⁰ A Kabinet des Ministers feladatáról Musulin: Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreich-ungarischen Diplomaten, München 1924. 134-135. Ludwig Bittner: Das österreichisch-ungarische Ministerium des Aussern. Seine Geschichte und Organisation. In: Berliner Monatshefte 15(1937)832. Rudolf Wiedermayer: Geschäftsgang des k. u. k. Ministeriums des Aussern 1908-1918. In: Archivalische Zeitschrift, 40(1931)133.

nisztériumokban. Itt elsősorban nem a magyar *politikuskra* gondolunk, hanem a közös minisztériumok különböző rangú *tisztviselőire*. (Az ui. köztudott, hogy a dualizmus egész időszakában a kül- és pénzügyminiszter közül az egyik rendszerint magyar volt.) Andrássy korában majd a politikai gyakorlatot szervezetileg is érvényesítik. A külügyek egységes vezetése mellett, amit a külügyminiszter személye biztosít, a külügyminisztériumba két politikai osztályfőnököt neveznek ki: egy osztrákot és egy magyart. A két birodalomfél közös kereskedelempolitikai ügyei a 3. osztályfőnök alá tartoznak. A közös tárgyalásokon az első osztályfőnök elnököl, ő tartja a kapcsolatot az udvari hatóságokkal, ő elnököl a katonai konferenciákon, és ő a külügyminiszter helyettese. A külföldi diplomatákkal való kapcsolatot (amennyiben nem tartja fenn magának a külügyminiszter) az első és a második osztályfőnök felosztja egymás között. A kereskedelempolitika a harmadik osztályfőnök kizárólagos feladata, akadályoztatása esetén tetszőlegesen az első, vagy a második osztályfőnök helyettesítheti. A három osztályfőnök egyaránt a harmadik rangosztályba tartozik.²¹ Schwegel miniszteri tanácsos tervezetét Calice kapja meg véleményezésre, s az ő bevezető megjegyzései világosan tükrözik az új szervezet célját: „A Monarchia dualista államberendezkedése és ennek következtében a császári ház és a külügyek miniszterének kapcsolata a két birodalomfél kormányával megköveteli, hogy a külügyminisztérium kebelén belül mindkét fél viszonyai közelebről ismertek legyenek, továbbá, hogy a minisztérium képviseltesse magát az ugyancsak dualista módon szervezett delegációkban. Mindez azt hozza magával, hogy a korábban egységes államtitkári funkciót most két tisztviselőre ruházzuk.”²² Az a tény, hogy a dualista Monarchia külpolitikájáért a külügyminiszter a delegációknak felelősséggel tartozik (interpellálhatnak a delegációban, a delegáció szavazza meg a közös költségvetést), olyan intézményes kapcsolatot kíván a két országgal, amilyen korábban nem létezett.

Érdemes megjegyezni, hogy először születik meg a birodalmi kancellária, a birodalmi miniszterelnöki intézmény terve. Az első szervezési javaslatokban a külön osztrák és külön magyar osztályfőnök státus még nem szerepelt.²³ A terv később és nyilván praktikus szükségből eredt, valakinek képviselnie kellett a külügyminisztert a delegációkban. Az 1880-as évektől majd a közös külügyminiszter egy-egy közönséges tisztviselőt nevez ki, aki a kapcsolatot tartja a delegációkkal, egyet az osztrák és egyet a magyar delegációban való képviselőtére. Ez azonban egyszerű adminisztratív jellegű intézkedés. A kinevező irat a delegációs akták kö-

²¹ HHStA. PA. XL. K. 326. Organisatorisches 1849–1880. A tervezet 1877-ből származik, az uralkodó Andrássy felterjesztését 1877. március 13-án hagyja jóvá. HHStA. AR. F4. K. 452.

²² Uo.

²³ Beust's Vortrag v. 27. 7. 1867 betreffend die Organisation der Reichskanzlei, majd Punktationen zum Entwurfe eines organischen Statutes für die Reichskanzlei v. 21. 8. 1867. HHStA. AR. F4. K. 399.

zött található. Az első évtizedekben, azt hiszem, ennél többről volt szó. Beust és Andrássy osztályfőnökei széles körű politikai joggal rendelkeztek, tulajdonképpen a külügyminiszter helyettesei voltak.

Az alkotmányosságra való áttérés egyébként is új feladatok elé állította a külügyminisztérium vezető tisztviselőit. Beust sorra elbocsátott öreg hivatalnokokat, akik túl hosszú ideig szolgáltak az előző rendszerben ahhoz, hogy az új viszonyokhoz alkalmazkodni tudjanak.²⁴ Rendkívül nagy energiát szentelt a külügyminisztérium személyi állományának átalakítására,²⁵ és ebben bizonyosan fontos tényező volt az is, hogy egyrészt az alkotmányos átalakulás, másrészt a külügyminisztérium sajátos birodalmi miniszterelnöki funkciója következtében a külügyminisztériummal, ill. hivatalnokaival szemben támasztott igények lényegesen megváltoztak.

A külügyminisztérium átszervezése emellett „nemzeti” követelés is volt. Andrássy azt mondja egy 1868. január eleji, a császár elnöklete alatt tartott minisztertanácson: „Nevetséges, hogy egy miniszter ne beszélhessen németül, ha magyarul nem ért. Azonban (a delegáció) tagjainak többsége nem meri venni az erkölcsi bátorságot, hogy ezt beismerje.” A delegáció bizottságaiban a külügyminiszter nyugodtan beszélhet németül, a delegáció plenáris ülésein képviseltesse magát valakivel.²⁶ „Magyarországon magyar államtitkárt várnak (ti. a külügyminisztériumba). Megengedi, hogy ennek következtében vegyes elemek kerülnek majd a minisztériumba, de ez nyelvi okok miatt mégis szükséges. Lassan kell e vonatkozásban előre lépni, talán pillanatnyilag nem is fogjuk megtalálni a megfelelő embereket, ha azonban megtaláljuk, nem szabad elszalasztani őket.”²⁷ Andrássy nemcsak magyar államtitkárt remélt, hanem azt is, hogy a közös minisztériumok magasabb posztjain bizonyos osztrák–magyar paritást sikerül majd elérni.²⁸ Egy más alkalommal, amikor ismét magyar tisztviselők közös kormányzatbeli szerepéről esik szó, azt mondja: „nem szabad elmulasztani az alkalmat, hogy jószándékunkat demonstráljuk”²⁹ (ti. a magyar közvélemény irányában). A magyar államtitkári állás létesítése „megnyugvás volna Magyarország számára” — és személyekre is javaslatot tesz: eredetileg Szécsen Antalra gondolt, de ő nem vállalja a megbízatást, így merül fel Szögyén László, gróf Széchenyi Imre, majd báró Orczy Béla neve.³⁰ A nagy szervezés heteiben a delegációban is interpel-

²⁴ Beust's Vorträge v. 19. 5. 1868 HHStA. PA. I. K. 560. Nr. 564 und 566.

²⁵ A kérdésről l. Erb dolgozatát, HHStA. Nachlass Erb K. 1.

²⁶ GMRProt. v. 21. 1. 1868. GMCZ. 8. HHStA. PA. XL. K. 283.

²⁷ Uo.

²⁸ GMRProt. v. 10. 1. 1868 GMCZ. 2. Uo.

²⁹ GMRProt. v. 30. 1. 1868 GMCZ. 9. Uo.

³⁰ Lásd 26. sz. jegyzetet.

lálnak, mégpedig kormánypárti képviselők (Kerkápoly és elvbarátai) a magyar államtitkár kinevezése érdekében.³¹

Magyarok alkalmazása hamarosan a közös pénzügyminisztériumban is felmerül. Becke közös pénzügyminiszter beszél erről a minisztertanácson³², majd feliratot készít, amelyben egy külön magyar ügyosztály felállítását kéri, „hogy az tartsa fenn a szükséges kapcsolatot a magyar kormánnyal és a magyar delegációval, különösen a delegációk elé terjesztendő költségvetési javaslat előkészítése során”.³³

A dualista és alkotmányos átalakítás elindít egy folyamatot, a magyar tisztviselők beáramlását vagy inkább beszivárgását a közös minisztériumokba. Nincsenek pontos fogalmaink a folyamatról, csak esetleges adataink. Ismeretes, hogy különösen a korai évekre vonatkozóan nehéz rekonstruálni a közös minisztériumok nemzeti összetételét. A Personalstand des Ministerium des Aussern-t csak 1876-tól publikálják, a Jahrbuch des Auswärtigen Dienstes 1897-től jelenik meg. Ezeken kívül Haus-, Hof- und Staatshandbuch áll a kutatás rendelkezésére az 1866, 1868, 1874 és 1876-os évekre, s pusztán e szemantikusok alapján a minisztériumok nemzeti összetételében bekövetkezett változás gyakorlatilag nem rekonstruálható. Diószegi István publikált a tárgyban egy kisebb dolgozatot, amit maga is inkább esettanulmánynak tekintett, semmint a kérdés rendszeres feldolgozásának.³⁴ A század végéről már pontos képünk van. 1897-től a külügyminisztérium maga készített összeállítást hivatalnokainak nem nemzeti megoszlásáról, hanem honosságáról. Az összeállítás a magyar delegáció követelésére született, és ebből pontosan rekonstruálható a külügyminisztérium központi apparátusának, a diplomáciai és konzuli tisztviselőknek állampolgársága. Az 1890-es évek külügyminisztériumában a különböző rangú tisztviselők 15%-a, a diplomáciai és konzuli szolgálatban lévők 30%-a volt magyar honos, azaz magyar állampolgár. Harminc évvel korábbra visszavetíteni ezeket az adatokat azonban túlzott merészség lenne.³⁵

De nem pusztán az előtanulmányok hiányában nem szólunk arról, hogy milyen szerepet töltöttek be a magyar tisztviselők az újjászervezett közös minisztériumokban, hanem mert *nem* ebben a vitathatatlan *mennyiségi* növekedésben látjuk az 1867-ben bekövetkezett változás egyedüli jelentőségét.

A korábbiakban megpróbáltuk érzékeltetni, hogy a birodalmi kancellária létesítésével, a birodalmi kancellária intézményében mennyire egymással ellen-

³¹ Beilage zum GMRProt. v. 30. 1. 1868, l. 29. sz. jegyzetet.

³² GMRProt. v. 10. 1. 1868 GMCZ. 2. l. 28. sz. jegyzetet.

³³ Au. Vortrag v. Becke v. 1. 1. 1868 Kab. Kanzlei Nr. 4867/1867.

³⁴ *Diószegi István: A magyar külpolitika útjai.* Bp. 1984. 268–277. *A magyar értelmiség a közös külügy szolgálatában.* Továbbá: *Nikolaus Preradovich: Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804–1918),* Wiesbaden 1955.

³⁵ HHStA. AR. F4. K. 460. Staatsbürgerschaft der Beamten des Ministerium des Aussern.

tétes érdekeket kellett egyeztetni, és mennyire a rendszer lényegéhez tartozott, hogy nem volt szabad bevallani azt, amit mindenki tudott, hogy kompromisszum született.

A kompromisszummal a fogalmak és az értékek bizonyos fokig relativizálódtak. Most már nem kellett, mert nem lehetett eldönteni, hogy valaki a birodalmi vagy az országos érdek képviselője-e. A kétféle lojalitás nem zárta ki egymást, jól megfér egymás mellett. Magyar miniszteriális tisztviselők kerülnek a közös minisztériumokba, hogy a közös miniszter álláspontját képviseljék a magyar delegáció előtt. Orczy Béla báró, aki 1866–67-ben aktívan részt vesz a kiegyezési tárgyalásokban, Deák köréhez tartozik, 1868 májusában külügyminisztériumi osztályfőnök lesz, „hogy politikánkat a magyar delegáció kebelében képviselje”, ahogy Beust fogalmaz. Orczy a külügyminisztériumban rendkívül széles jogkört kap, betekintést a teljes diplomáciai levelezésbe, amellet ő a keleti ügyek referense. Ugyanakkor kimondottan a magyar miniszterelnök embere, Andrássy kérésére kerül pozíciójába, az ő informátora.³⁶ Adolf Érkövyt a magyar pénzügyminisztériumból a közös pénzügyminisztériumba rendelik szolgálattételre. A felterjesztés szerint, ha ott feleslegessé válna, automatikusan visszatérhet magyar hivatalába.³⁷

Amikor Érkövy hivatali esküjére kerülne sor, a közös pénzügyminiszter a legnagyobb zavarba kerül. Kell-e Érkövynek egyáltalán esküt tennie (újabb esküt, mert hiszen mint magyar tisztviselő már nyilván tett), s ha igen, mire esküdjön? És egyáltalán, mire esküdjenek a Monarchia közös kormányzatának tisztségviselői? 1868 márciusában a közös minisztertanácsban hosszú vita folyik a kérdésről, s aztán úgy döntenek, Érkövy egyelőre ne tegyen esküt, mert nem opportunus eldönteni az eskü szövegét.³⁸ Májusban egy magyar tisztviselőt neveznek ki a közös legfelső számvevőszékhez, a dilemma megismétlődik. Szerdahelyi Vince osztálytanácsos eskütételét is elhalasztják. Végül augusztusban Beust azt mondja: „Arra fognak esküt tenni, hogy a Reischsratban képviselt királyságok és országok, valamint a magyar korona országai közös ügyeinek kezelésében az alkotmányhoz és az alaptörvényekhez rendíthetetlenül hűségesek maradnak.” Ez az esküforma Beust szerint „a jelenlegi törvényes állapotoknak tökéletesen megfelel, és tekintetbe veszi a magyar oldalról megfogalmazott álláspontot is.”³⁹ Bizonyára így volt. Az esküforma teljes bizonytalanságával és önellentmondásával tökéletesen megfelelt az adott törvényes viszonyoknak. Mert hiszen amikor a

³⁶ Beust's Vortrag v. 12. 3. 1868 wegen Ernennung des Baron Béla Orczy zum Sektionschef und des Grafen Julius Széchenyi zum Hof- und Ministerialrat extra status im Ministerium des Aussen. HHStA. Kab. Kanzlei 887/1868. Beust's Vortrag v. 19. 5. 1868. HHStA. PA. I. K. 560. Nr. 564.

³⁷ Vortrag des gemeinsamen Finanzministers v. 28. 2. 1869 HHStA. Kab. Kanzlei 800/1868.

³⁸ GMRProt. v. 5. 3. 1868. GMCZ. 15. HHStA. PA. XL.K.283.

³⁹ Vortrag Beust's v. 20. 8. 1868 HHStA. Kab. Kanzlei 3023/1868.

közös hivatalnokok az alkotmányra és az alaptörvényekre esküdtek, azt fogadták meg, hogy a két ország egymásnak sok vonatkozásban ellentmondó alkotmányához egyszerre lesznek hűségesek. És ha a monarchia újonnan kinevezett közös tisztviselői nem olvashatták is Žolger évtizedek múlva megjelenő munkáját,⁴⁰ az ellentmondásokkal azért pontosan tisztában voltak.

A külügyminisztérium 1867–68. évi átszervezése, magyar osztályfőnök kinevezése, magyar ügyosztály szervezése a közös pénzügyminisztériumban nem a közös ügyek dualista megosztását szolgálta. A birodalmi kancellária szervezési tervszövege — mint erről szóltunk — határozottan lefekteti, hogy csakis egységes politikai vezetés mellett (amit a külügyminiszter személye biztosít) kerülhet sor a két politikai osztályfőnök kinevezésére. Nagyon jellemző, hogy a külpolitikának az a része, amelyben valóban érvényesülhettek az országok külön érdekei, ti. a külkereskedelmi politika egyetlen osztályfőnök vezetése alatt maradt. (A századvégen egy közjogi vita alkalmával az uralkodó is leszögezi: nincs kizárva, hogy „kereskelempolitikai ügyekben az egyik vagy másik birodalomfél érdekei jussanak kifejezésre”. A külpolitika azonban „... mindenkor csak az összbírodalom politikája lehet”.⁴¹)

Bibó István újabban divatosná vált tanulmányában a kiegyezési rendszer „hazug” voltáról beszél, arról, hogy a kiegyezés létrehozói becsapták önmagukat és partnerüket.⁴² Mi (nem az eufemizmus kedvéért) ellentmondásos kompromisszumos voltát hangsúlyoztuk. Akármint nevezzük is, a hazugság, a féligazság vagy a félig bevallott igazság bizonyos értelemben azonos következménnyel jár: felmentést ad a kizárólagos és abszolút lojalitás kényszere alól. A kiegyezési korszak hivatalnokát a birodalmi kancelláriának nevezett közös külügyminisztériumba rendelik, majd vissza az országos kormányzatba. Mit szolgál ez a hivatalnok? Lojalitást mégsem lehet pillanatnyi hivatali beosztás szerint váltogatni. — A „mienk” is lesz a birodalom, a közös kormányzat; de nem a külpolitika lesz dualista, hanem az új hivatalnok réteg mentalitása, tudata. Egy új bürokrácia jön létre, amely bevallva vagy bevallatlanul királynak és császár- és királynak egyaránt alattvalója.

⁴⁰ *Ivan Žolger: Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn. Leipzig 1911. A mű a közös ügyek és azok kezelésére vonatkozó osztrák és magyar törvények eltérő voltát elemzi.*

⁴¹ GMRProt. v. 1. 6. 1895 GMCZ. 389 HHStA. PA. XL. K. 297.

⁴² *Bibó István: Eltorzult magyar alkotás, zsákutcs magyar történelem, In: Bibó István: Válogatott tanulmányok 2. köt. Bp. 1986. 582–590.*

Éva Somogyi:

The Reorganization of the Ministry of Foreign Affairs in 1867

The study deals with the consequences of the establishment of the institution of the Chancellor of the Austro-Hungarian Empire. Did the reorganization of the Chancellery (the Ministry of Foreign Affairs), the division of political issues between an Austrian and a Hungarian head of department strengthen the unity of the empire or was it a sign of the dual division of foreign affairs?

The establishment of the Chancellery of the Empire strengthened the positions of the united Empire. It is a matter of debate whether this institution was in accordance with the spirit of the 1867 laws. There existed, however, an Empire beyond the two countries and its affairs had to be dealt with by some kind of an institution. When the Ministry of Foreign Affairs was reorganized in 1867 besides the Austrian and Hungarian heads of departments an increasing number of Hungarian officials were admitted to the joint ministry. This fact did not serve the dual division of the joint ministry but contributed to the emergence of a new type of officials who did not see any gap between the national and the joint affairs.

Е. Шомоди:

Преобразование МИД-а Австро-Венгрии в 1867-68 гг.

Автор ставит своей задачей выяснение вопроса о том, чему служила созданная в 1867 г. общеимперская канцеллария на основе Министерства иностранных дел: укреплению единства империи, или же новое делопроизводство, в рамках которого политические дела были разделены между венгерским и австрийским начальниками отделов являлось шагом вперед ко введению дуализма в области внешней политики.

Учреждение общеимперской канцелярии без сомнения служило укреплению единства империи в целом. Хотя можно спорить о том, насколько был этот государственный орган совместим духом закона 1867 г. о Соглашении, несомненным является факт, что помимо двух стран, т.е. Австрии и Венгрии существовала и т.н. *Gesamtmonarchie* и государство нуждалось в органе для специальных общеимперских дел.

Во время реорганизации МИД-а Австрии после Соглашения во главе отделений (секций) были поставлены по одному венгерскому и австро-немецкому заведующим. Кроме этого в состав чиновников МИД-а были введены во все большей мере и подданные Венгрии. Обстоятельство это никак нельзя считать началом разделения МИД-а по принципу дуализма, все же оно содействовало формированию такого рода чиновничества, для которого не существовал разрыв между правительствами Венгрии и Австрии с одной стороны и общеимперским правительством с другой.

HILLER ISTVÁN

Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben

„Azon legyen Kegyelmed, hogy totaliter jóakarókká és fontosokká tegye az lengyel urakat, ha alámegyünk. Mi sem mulatunk el semmit, amit megcselekedtünk, úgymint az Isten tisztességéért az catholica religioért és szegény hazánkért”¹ — írta Csáky Istvánnak Rákóczi fejedelem támadásáról 1644. augusztus 19-én Magyarország nádora, Esterházy Miklós.

Valóban végveszélyt jelentett halandóra és halhatatlanra Magyarországon az erdélyi fejedelem támadása? Tényleg felhasználták Rákóczi ellen a politika minden formáját és fortélyát? Elképzelhető, hogy a diplomatákkal, külpolitikai rutinnal alig rendelkező királyi Magyarország a külfönt, Lengyelországot is meg tudta mozgatni a segítségért?

Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, előbb át kell tekintenünk a harmincéves háború végéhez közeledő Európát, s benne főként a Magyar Királyság és Erdély kapcsolatát.

A huszonhat éve háborúzó kontinens lassan befáradt a harcokba. Az újkori történelem folyamán soha nem látott létszámú európai seregek összecsapásai kimerítették nemcsak az államkasszákat, de a harcoló katonákat és a lakosságot is.

Osnabrückben és Münsterben megkezdődtek az első modern, egész Európát rendezni kívánó béketárgyalások. A megbeszélések eredményeit azonban ekkor még nem lehetett érezni a csatatereken. Sőt, a tárgyalások ellenére mintha újult erővel csaptak volna össze az ellenfelek. Turenne Dél-Németországot dúlta, IV. Keresztély, Dánia királya, kirobantva a háborút Svédország ellen, hamarosan Malmönél járt. A dán–svéd háború komolyan keresztülhúzta az erdélyi számításokat is. Az 1643. április 26-án, majd november 16-án megerősített francia–svéd–erdélyi szövetség katonai együttműködést irányzott elő, s többek között 150 000 tallér hadisegélyt helyezett kilátásba Rákóczinak. A haditerv Bécs közös ostromát tűzte ki célul. A délre törő svédek, s az északnyugat felé közeledő erdélyi sereg egyesülése megoldhatatlan probléma elé állította volna a bécsi udvart. IV. Keresztély hadbalépése ezt jócskán elodázta. Torstensson tájékoztató levelét, amelyben közölte, hogy a svéd korona egyelőre nem képes segítséget nyújtani Rákóczinak, a fejedelem csak jóval gyulafehéri elindulása (február 2.) után, március végén kapta meg. Az erdélyi hadak pedig ekkor már Kassán is túljutottak. A francia–svéd–erdélyi szövetségről Bécs is tudott; a dánok elküldték Ferdinándnak azt az elfogott futárpostát, amely

¹ Esterházy levele Csákynek 1644. aug. 19. Csáky család levéltára OL P71 Fasc. 187. Fol. 27. A diplomáciai akció levéltári anyagának eddig ismeretlen része egy fasciculusban található, ezért a későbbiek során csak a fólíószámot jelölöm.

a szerződés egy példányát tartalmazta.² Erdély tehát — bekapcsolódva a nemzetközi szövetség-rendszerek bonyolult hálózatába — kezdte meg a harcot. A fejedelem támadásának elhárítása a királyi Magyarország feladata volt. Bécs erősít a már említett francia offenzíva, s a hamarosan Morvaországban hadakozó Torstensson kötötte le. Rákóczival a nádor által vezetett csapatoknak kellett felvenni a harcot. Esterházy azonban nem rendelkezett számottevő sereggel. Már a fejedelem megindulásakor is világosan látszott, hogy ha az Esterházy köré tömörülő főurak³ harcra szállnak is a nádor hívására — ezzel nem egyensúlyozható Rákóczi főlénye. Új utakat kellett keresni, s mivel a birodalmon belül a már említett okok miatt nem találhatták meg a megoldást, csak a külföldi segítség jöhetett szóba.

Dolgozatomnak kettős célja van; bemutatni azt a tevékenységet, amit a királyi Magyarország fejtett ki az erdélyi fejedelem támadásának elhárítására, s képet alkotni a magyar diplomaták munkamódszereiről, irányításukról.

Kényszer szülte diplomácia

A külföldről jövő segítség megszerzése nem volt egyszerű feladat. A királyi Magyarország számára ez a kérdés égetőbb probléma lehetett, mint egy külkapcsolatokkal hagyományosan rendelkező állam számára. A három részre szakadt országnak ugyanis nem volt független diplomáciája. A császári külpolitika alakításába a magyar alattvalók egyre kevésbé szólhattak bele, bár az országgyűléseken a rendek állhatatosan tiltakoztak. Esterházy külpolitikai elképzeléseiről még nagyon keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy terveiben a diplomácia a modern politika fegyvereként szerepelt.⁴

Az erdélyi támadás elhárítása nem tűrt halogatást. Szükséghelyzet állt elő, amelynek rendezése Bécs számára legalább annyira fontos volt, mint a birtokaikat, javaikat, országuakat féltő magyar főurak számára. Diplomáciai akcióra volt szükség, amely minél gyorsabban eredményt hoz. Ilyen feltételek mellett csakis Lengyelország jöhetett szóba.

Melyek voltak azok a fő okok, amelyek bizonyossá tették, hogy az északi szomszédhoz kell fordulni?

Lengyelország a 17. század derekán a kontinens második legnagyobb országa volt. Trónján ekkor a Wasa-dinasztia tagja, IV. Ulászló ült (1632 — 1648). A központi hatalom sokat veszített egykori erejéből. A számunkra fontos döntéseket — vagyis a külkapcsolatokat érintőket is — közös tanácskozások, tehát a király és az országgyűlés közösen hozták.⁵

Ez idő tájt Lengyelország nem viselt háborút, így a lengyel állam — elvileg — alkalmasnak látszott arra, hogy katonai segítséget nyújtson. III. Zsigmond (1587 — 1632) a harmincéves háborúban a Habsburgokat támogatta, s ez csak növelte az esélyeket. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a személyes kapcsolatokat sem, hiszen ezek legalább olyan fontos szerepet játszottak a politikában, mint a hadviselés. Esterházyék szemében a dinasztikus kötelék lehetett az egyik legdöntőbb tényező. A lengyel uralkodó, IV. Ulászló felesége ugyanis — Cecilia Renáta

² Szilágyi Sándor: Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövetekezéseinek történetéhez. Mon. Hung. Hist. Diplomataria XXI. Bp., 1873. 143. és Uő.: I. Rákóczi György és a diplomácia. Bp., 1878. 47.

³ Az Esterházy-kör létrejöttéről és tagjairól: Péter Katalin: Esterházy Miklós. Bp., 1985. 154–185.

⁴ Péter Katalin: i. m. 148., ill. Hajnal István: Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka. Bp., 1930. XLIX; XCI.

⁵ Hüppe: A lengyel alkotmány története. Bp., 1894. 489.

— III. Ferdinánd császárnak és magyar királynak édestestvére volt. Ez a rokoni szál valóban igen jó esélyt adott arra, hogy a lengyel király ne tagadja meg sógora alattvalóinak kérését.⁶ Ugyanakkor természetesnek kell tartanunk, hogy a magyar főurak közül többen — akiknek birtokai határosak voltak Lengyelországgal — nemcsak legközvetlenebb lengyel szomszédaiakkal, hanem más ottani nemességekkel is jó viszonyt tartottak fenn.⁷ Élénken élt mind a lengyel, mind a magyar urak emlékezetében Illésházy István Lengyelországba menekülése és ottani fogadtatása. Egyik országban sem feledték Homonnay György 1619-es Lengyelországból kiinduló akcióját, amellyel hátba támadta az erdélyi fejedelem seregét.⁸ A lengyel-magyar kapcsolat a harmincas, negyvenes években is tovább élt. 1642-ben Casimirus herceg, a későbbi János Kázmér, Magyarországon járt.⁹ Megbeszéléseket folytatott Esterházyval,¹⁰ de egyelőre nem ismerjük az ügy pontos hátterét.

Összességében annyit mondhatunk, hogy a kényszer mellett számos — a két országot összekötő — személyes és hivatalos szál is indokolta azt, hogy a külpolitikai akció színtere Lengyelország legyen. A későbbiek megértéséhez azonban egy dolgot még feltétlenül le kell szögezni. Az említett összekötő szálakat a nádor teljes egészében fel tudta volna használni, szinte bárkivel szemben — egyetlen kivételtől eltekintve. Ez a kivétel Erdély, illetve Rákóczi fejedelem volt. Lengyelországot legalább annyi kapcsolat fűzte Erdélyhez, mint a királyi Magyarországhoz. Nemcsak a közös uralkodó, Báthory emléke, de — ahogy azt Magyarországgal való viszonyuknál is elmondhattuk — a hétköznapiak is közelebb hozták egymáshoz a két országot. Több lényeges ok miatt mégis a nádornak lehetett nagyobb esélye a segítség megszerzésére. Egyrészt a dinasztikus kapcsolat, másrészt a közös vallás, a „catholica religio” miatt — szemben a protestáns Erdéllyel, harmadrészt a török fenyegetettség miatt — s ezzel Esterházy gyakorta fog érvelni — amely annál közelebb kerül, minél közelebb van Rákóczi.

A diplomáciai akció végrehajtásához olyan embert kellett találni, aki nemcsak hűen képviseli a királyi Magyarország érdekeit, de jól ismeri Erdély belső politikai viszonyait is. Erre a feladatra gr. Csáky István látszott a legalkalmasabbnak. A „diplomata” kiválasztása nem kis gondot okozhatott az udvarnak, s az országot közvetlenül irányítóknak, különösen Esterházyinak. Mi készítette a bécsi diplomáciát arra, hogy egy sokáig nem is a királyi Magyarország területén élő főurat szemeljen ki erre a kényes feladatra? A kérdésre a követ életútja adja meg a választ. Csáky István 1603. május 3-án született¹¹ Abaúj vármegyében, Regete-Ruszkán. Édesapja „Nagy” Csáky István 1605-ben halt meg,¹² feleségére hagyva két fia, István és László felnevelését. Az édesanya,¹³ Wesselényi Anna hamarosan átkereszteltette fiait a katolikus hitre. Kiváló nevelésben részesítette őket, Istvánt Bécsbe küldte taníttatni.¹⁴ A Wesselényi név a későbbiekre nézve is fontos. Csáky István nagybátyja — Wesselényi István — a Wesselényi család évszázados hírnevének megalapozója volt. Fia, a majdani nádor, éppúgy a tudatosan

⁶ A dinasztikus házasságról: Historia Dyplomacji Polskiej. Warszawa, 1982. 95.

⁷ Csáky István és Csáky László levelei Esterházy Miklóshoz. Közli Merényi Lajos. Történelmi Tár, 1904. 198–199.

⁸ Hopp Lajos: A lengyel magyar hagyományok újjászületése. Bp., 1972. 22.

⁹ Péter: i. m. 150.

¹⁰ Hajnal: i. m. XLVII, LXVIII.

¹¹ Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században. Bp., 1883. 3.

¹² Uő.: Adatok a „Nagy” Csáky István életéből. Értekezések a történettudományok köréből Bp., 1877. II.

¹³ A Csáky család részletes családfáját l. Málnássy Ödön: gr. Csáky Imre bíbornok élete és kora. Bp., 1933. külön melléklet.

¹⁴ Deák F.: Egy magyar főúr... i. m. 7.

Esterházy köré csoportosuló nemesi társaság egyik fiatal képviselője volt, mint Csáky. Néhány évtized elteltével — túl a rokoni kapcsolatokon — gyakran tűnnek fel együtt a politikai életben.

A bécsi tanulmányok befejeztével, s bonyolult birtokperek sikeres elrendezése után feleségül vette Forgách Évát. Forgách Zsigmond nádor leánya révén, akinek nevelőanyja br. Pálffy Katalin volt, Csáky előtt nemcsak addig zárt ajtók nyíltak meg, hanem az ara tekintélyes vagyont is hozott. A házasságot szívesen fogadta Erdély fejedelme, Bethlen Gábor is. Csáky az uralkodó egyre megbízhatóbb embere lett. Házasságának évében Bethlen Kolozs vármegye főispánjává nevezte ki. Csáky erdélyi pályája — úgy tűnt — töretlenül felfelé ívelt. A nagy fejedelem halála azonban Csáky későbbi életét döntő módon megváltoztatta. Állítólagos viszonya Brandenburgi Katalinnal, a fejedelem özvegyével,¹⁵ s sikertelen kísérlete a fejedelmi szék megszerzésére¹⁶ összetörte erdélyi karrierjét. Rákóczi György fejedelemségének megszilárdulása azt jelentette, hogy Csákynek el kell hagynia Erdélyt. 1631-től a királyi Magyarország területén élt. 1633-ban megkapta a szendrői kapitányságot, amely nyilvánvalóan nem elégítette ki a néhány évvel ezelőtt még trónra törő fejedelem-jelöltet. 1638-ban megszerezte Szepes várát, a hozzá tartozó 123 helységgel; e mellé a grófi rangot — mindez már Csáky magyarországi érvényesülését jelezte. 1640-ben, első feleségének halála után alig egy évvel elvette Perényi Máriát. Rövid együttlét után 1643-ban, immáron harmadszor nősülve Erdély egyik leggazdagabb özvegyét, Mindszenti Krisztinát kérte nőül. A menyasszonyt — akinek kezét Csáky a volt ellenféltől, Rákóczi fejedelemtől is megkérte — erdélyi követség kísérte az ország határáig.¹⁷ Csáky ekkor már rangos főúr volt a magyar nemések között, az özvegy vagyona pedig csak növelte tekintélyét. 1644-re Csáky nemcsak hogy be tudott illeszkedni a királyi Magyarország nemesei köré, de tudásával, szerencsés házasságaival, s ambíciózus jellemével szűkebb körökben is helye volt. Ebből a szempontból tehát mindenképpen alkalmasnak látszott a diplomata szerepre. Erdély belső helyzetét pedig nemcsak külső szemlélőként, hanem egykori aktív alakítójaként is kiválóan ismerte. Személyes, ha nem is baráti viszonyban volt a fejedelemség minden jelentős emberével. Ismerte az „erdélyi óra” szerkezetét, kiszámíthatta a reakciókat, s megtalálhatta a legmegfelelőbb válaszlépéseket. Lengyelországhoz több szál is kötötte. Édesanyja — Wesselényi Anna — családjának¹⁸ tagjai a lengyel király, Báthory István hűséges segítői voltak és ennek révén lengyelországi birtokokkal is rendelkeztek. Wesselényi Anna élete utolsó éveit Lengyelországban élte le. Csáky már ifjúkorában megtanult nemcsak latinul és németül, de lengyelül is.¹⁹ Személyes kapcsolatairól ő maga írt: „Az vajdával (ti. krakkói) Nagyságos Uram nekem oly nagy correspondentiám vagyon, hogy ha értékem volna hozzá, igazsággal írom Nagyságodnak, nem kellene a lator-elméjű magyaroktól tartanunk, sőt kívánva kellene várnunk professiojuknak exercitiumját.”²⁰ A követelményeknek tehát Csáky maximálisan megfelelt. Bízott benne a nádor és köre, jól ismerte Erdélyt, s szoros családi és személyes szálak fűzték Lengyelországhoz.

¹⁵ Deák Farkas kritikával kezelendő művében egész fejezetet szentel Csáky Brandenburgi Katalinnal való viszonyának, ill. annak cáfolatának. Mivel szűkebb témátat ez a kérdés nem érinti, felesleges részletesebben kitérni rá. Lásd Deák F.: Egy magyar főúr... i. m. 21–91.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 144.

¹⁸ Deák Farkas: Wesselényi Anna életrajza és levelezése. Bp., 1875. Utolsó éveiről l. 60.

¹⁹ Deák F.: Egy magyar főúr... i. m. 24.

²⁰ Csáky levele Esterházyhoz. Történelmi Tár, 1904. 188.

A diplomáciai küldetés

1644. március közepén Csákyt Bécsbe hívták. Útjáról s ottlétéről feleségének, Mindzsenti Krisztinának írott leveleiből tájékozódhatunk.²¹ Ezekből kiderül, hogy Csáky március elején indult a császári székhelyre. Első üzenete Árva várának közeléből íródott. Március 12-én már Pozsonyból keltezte levelét. Itt, Pozsonyban a nádor (!) várta, s az érsekkel együtt vitte Bécsbe. Az ügy fontosságára nemcsak abból következtethetünk, hogy a nádor és az érsek együtt kísérték Bécsbe Csákyt, hanem olyan apróságokból is, hogy a két főúr saját lovait bocsátotta Csáky rendelkezésére. Ő még megérkezésekor sem tudta, hogy pontosan milyen okból rendelték az udvarba. Leveleiből szorongás érződik ki. Útnak indulásakor így írt: „Ő felsége az én kegyelmes uram azonképp több nagy emberek is jó kedvel várnak, és úgy hiszem, hogy az mely felé fognak is fordítani jó rendeléssel cselekszik, azon kívül hidd el édes társam, bizony bolond és fundamentum nélkül való szolgálatot fel nem vállalok.”²² A nádor és az érsek folyamatosan készítették fel a leendő követet szolgálatának teljesítésére anélkül, hogy közölték volna vele pontos megbízatását. Tájékoztatták arról, hogy sem a svéd, sem a török nem fog segítséget adni Rákóczinak, Bécsből pedig 13 000 válogatott fegyveres fog elindulni a támadás visszaverésére!²³

A lengyel követség dolgát március 15-én maga a király, audientíán közölte Csákyval. E napon írt levele két részből áll. Az első oldalakat délután két órakeret vetette papírra. Az utóiratban, amelyet a királlyal való találkozása után, hat órával a levél megkezdése után írt, döntő fontosságú dolgokról tájékoztatta feleségét. „Írhatom azt is szerelmes társam, hogy engem derekas követséggel bocsát a lengyel királyhoz ő felsége az én kegyelmes uram... ő felsége mind az generálisságnak tisztít, mind az szabad városoknak főbíróaságát (Tavernicorum magistratus) az egész országban mindenütt az ki vannak nékem conferálta.”²⁴ Nyilvánvaló, hogy a tárnokmesteri címet Csákyknak azért adományozta III. Ferdinánd, hogy a külföldi udvarban méltó tisztú követ képviselhesse országa érdekeit. Az új tárnokmester azt is közölte feleségével: a dologról egyelőre ne beszéljen senkinek, mivel az titkos.

Március 27-én Csáky már Zenicsről jelentkezett, útban Lengyelország felé. A „követ” már március elejétől fogva Krakókba címezte leveleit. Ez a momentum azonban nincs közvetlen kapcsolatban küldetésével. Csáky édesanyja — ahogy erre már utaltam — ekkor már Krakókban volt. A levelekből az is kiderül, hogy Rákóczi fejedelem támadásakor, amikor még szó se volt a követségről, Csáky feleségét és szűkebb házanépét édesanyjához, Krakókba küldte. Ez a jelentéktelennek látszó esemény később komoly gondokat okozott a diplomátának.

Csáky tényleges diplomáciai munkája április végén kezdődött. Április 18-án ért Varsóba, de a király, IV. Ulászló csak 21-én, csütörtökön érkezett meg. IV. Ulászló rendeletének értelmében a magyar követ 23-án mehetett be a városba. Csáky fogadtatása a lengyel király megbecsülését és tiszteletét mutatja: „Tíz hintóval és feles lovasokkal küldött ki előmbé ő felsége és én alám az maga király szekerét hozták.”²⁵ A magyar diplomáciatörténet számára különlegesen érdekes Csáky következő megállapítása: „Az én szerelmes uram rezidense szállásomra jött volt... mondta azt is, hogy az király hívatta volt ezelőtt egy héttel s örömmel jelenthette

²¹ Deák F.: Egy magyar főúr... Okirattár; Csáki levelei feleségéhez 322–335.

²² Csáky levele 1644. március elején. Uo. 322.

²³ Csáky levele 1644. márc. 15. Uo. 326.

²⁴ Utóirat uo.

²⁵ Csáky levele 1644. ápr. 23. Uo. 330.

az én jövetelemet neki, s dicsérté, hogy ő felsége császár urunk magyart és nem németet küldött volna hozzája követségbe.”²⁶

A korábbi számításokat azonban nem várt esemény húzta keresztül. Cecilia Renáta királyné, III. Ferdinánd testvére, IV. Ulászló lengyel király felesége még március 14-én meghalt. Erről március 15-én, amikor Bécsben Csáky megkapta az első konkrét utasításokat, még sem a császár, sem Esterházy nem tudhatott. Csáky április közepén — Varsóba érkezésekor — feltehetően már értesült a halálesetről, de erről az eddig ismert levelekben nem szól. Mindenesetre Ferdinánd hűgának halála alapvetően módosította az eredeti elképzeléseket.

Az elkövetkező héten Csáky háromszor volt audiencián IV. Ulászló királynál. A megbeszélések rendje és lefolyása különlegesen érdekes szempontból világítja meg Csáky kezdeti tárgyalásait, s a lengyel államon belüli nézetkülönbségeket. Április 24-én Ulászló király „privata audientian” fogadta a magyar követet. A magánjellegű kihallgatáson a király legnagyobb jóindulatáról és segítőkészségéről biztosította Csákyt, illetve uralkodóját. Mindez ünnepélyes külsőségek között zajlott: „mellyére tette az kezét az király, ezt mondta, hívom az latent bizonyosságul, valamint én az én kedves Atyámfiának segítséget meg nem cselekedhetek el nem mulatom, ilyen hamar kész hadat nem adhatok.”²⁷ A király első reagálásából több dolog kiderül. Először is az, hogy Csáky feladata eredetileg nem az volt, hogy Lengyelországban katonákat toborozzon a fejedelem támadásának visszaverésére, hanem hogy a lengyel király, illetve a lengyel állam bocsásson hadat a királyi Magyarország rendelkezésére. A király válasza pedig csak az adott időpontra vonatkozólag volt elutasító, korántsem zárta ki azt, hogy később ad segítséget. A protokoll értelmében Csákynek el kellett készítenie írásos beadványát, amelyet publica audientian „praesentibus omnibus” nyújtott be. Néhány nap múlva — még április 28. előtt — a király publica audientian fogadta a királyi Magyarország követét. A kihallgatás, s a punctumok benyújtása az előzőek ismeretében meglepő légkörben folyt: „mintha nem is látta volna a király az előbb (ti. Csáky levelét) mindjárt ollót kért az Ő fő Cancelláriustól, aki jobb keze felől az király mellett állott.”²⁸ A hűvösen udvarias fogadás azzal zárult, hogy a követnek megígérték: a király később majd kibocsátja resolútióját.

Alig telhetett el néhány óra — hiszen a három audientia öt nap alatt zajlott le — Csáky újabb meghívást kapott. A fogadás előtt a főkancellár Ossolinsky közölte a követtel, hogy se a publica resolúción, se a király elmúlt alkalommal tanúsított viselkedésén meg ne ütközzön, „mert annak így kell lenni”. Ugyanakkor biztosította Csákyt, hogy a király eredeti véleménye semmiben sem változott, de azt titokban akarja tartani és titokban véghezvinni.

Mi lehet a magyarázata IV. Ulászló változó magatartásának? Miért kellett eltitkolnia véleményét saját alattvalói előtt?

Lengyelországban a külpolitikai döntéseket a király és az országgyűlés együttesen hozta. IV. Ulászló idején a lengyel diplomáciába új vonások kerültek be. A 17. század derekán a lengyel nemesség, a szenátorok egyre nagyobb figyelemmel fordultak Franciaország felé.²⁹ Folyamatosan fejlődött ki az a francia orientáció, amely a későbbiek során döntő fontosságúvá vált a lengyel állam számára. Az erdélyi-svéd-francia szerződés, amely XIV. Lajos francia

²⁶ Uo.

²⁷ Csáky levele Esterháznak, Varsó 1644. ápr. 28. Csáky levéltár Fol. 44–45.

²⁸ Uo.

²⁹ A lengyel-francia kapcsolatokról: Hist. Dypl. Polskiej. i. m. 184. és Leitsch: Moskau und die Politik des Kaiserhofes im XVII. Jahrhundert I. Teil 1604–1654. Köln–Graz, 1960. 258.

királyt is kötelezte, Erdélyt egyértelműen a francia orientáció irányába vezette.³⁰ A lengyel szenátori-nemesi réteg, amely vonzódott a francia irányvonalhoz, nem szívesen lépett volna fel Erdéllyel szemben — még ha az protestáns is — s főleg nem nyíltan, fegyveres segítséggel. Az uralkodó, a Wasa-dinasztia tagja viszont azzal, hogy Cecilia Renáta kezét kérte meg, a Habsburg-orientáció mellett szállt síkra. A király és a nemesség tehát megoszlott a kérdés megítélésében. Ezért volt szükséges, hogy a király a publica audientián hideg mértékletességgel, s ne elkötelezett barátságot mutatva viselkedjen Csákyval.³¹

A Varsóban kialakult nézetkülönbség sok gondot okozott Esterháznak, hiszen a legfontosabb épp az lett volna, hogy a lehető legrövidebb időn belül megérkezzen a lengyel fegyveres segítség. A királyné halála ekkorra már több szempontból is igen kényes helyzetet teremtett a nádor és a követ számára. Világosan látható és várható volt, hogy amíg a temetés és az azt követő szertartások le nem bonyolódnak, a lengyel urak és a király érdemben nem tudnak és nem is fognak foglalkozni a magyar üggyel. Bár Ossolinsky főkancellár, aki — mint az már korábban is kiderült — a király közeli tanácsadója volt, azzal biztatta Csákyt, hogy a temetés előkészülete alatt módot fognak találni a megoldásra, illetve megpróbálják minél rövidebb idő alatt dűlőre vinni a dolgot.³² Ossolinsky optimizmusa nem fedte a valós helyzetet. A döntés, a királyi resolutio napok, sőt hetek elteltével is váratott magára. Ennek oka nem egyedül Cecilia Renáta halála és temetése volt. A szertartás jó ürügyet is szolgáltatott arra, hogy a lengyelek pontosabban mérjék fel a helyzetet, jobban megismerjék Rákóczi elképzeléseit, s ne kötelezzék el magukat túl gyorsan. A királynak pedig bármennyire is fájdalmas volt felesége elvesztése, tudomásul kellett vennie, hogy megszűnt a rokoni kötelék, amely eddig III. Ferdinándhoz kötötte. Ezt a tényt természetesen Bécsnek is akceptálnia kellett, s egyre erősebben kellett számolni mind a Burgban, mind Varsóban a francia orientáció képviselőivel.

Csáky pontosan átlátta a helyzetet. Hosszú levélben fejezte ki aggodalmait, s ismételte meg kéréseit. Érveléséből kiderül, hogy Esterházy könnyűlovasságot és segédsapatokat várt Lengyelországból, de mindenekelőtt a királyi resolutiót, amely minden további fejleménynek alapja lett volna.

Csáky indokait világos nyelvezettel, logikus gondolatmenettel és meggyőző érveléssel fejtette ki. Hangsúlyt fektetett arra, hogy kiemelve az elhunyt királyné Habsburg mivoltát: „Cecilia Renata desideratissima Soror Sanctae Regiaeque Maiestatis, deliciae Domus Austriacae.”³³ Emlékeztetett gr. Homonnay György és Zsigmond lengyel király (Ulászló apja) kapcsolatára, amely hasonló körülmények között „in simili occasione” — Bethlen támadása idején — alakult ki. Külön érdekesség a magyar külkapcsolatok szempontjából, hogy az elhunyt királyné személye és a rokoni kapcsolat megemlézése után szinte közvetlenül az őt (ti. Csákyt) útjára bocsátó magyar előkelőségek intő és irányító szavait hozta fel érvként: „Et licet toties monerer a Primoribus Regni Hungariae praesertim ab ipso Excellentissimo Domino Palatino Hungariae, ut tam opportunam rei bene gerendae pro Patria pro Catholica Religione occasionem non intermitterem”.³⁴

³⁰ Az 1644-es év végén nem véletlen, hogy a francia király követe — Croissy — Lengyelországon keresztül érkezett Erdélybe. A követről, az erdélyi készülődésről: *Szilágyi: Okmánytár* I. Rákóczi György svéd és francia szövetségeseinek történetéhez 165. 205, 208.

³¹ Lengyelország diplomáciai mechanizmusáról: *Hűppe: i. m.* 521.

³² Csáky a főkancellárnál volt vendégségben, Ossolinsky ott mondta ezeket a szavakat Csáky levéltár Fol. 45.

³³ Csáky levelének fogalmazványa Csáky levéltár Fol. 38.

³⁴ „... s annyiszor figyelmeztettek a Magyar Királyság előkelőségei és kiváltképp maga Magyarország Nagyságos Palatinus ura, hogy a hazáért s a katolikus vallásért ezt a fontos alkalmat el ne szalasszam.” Uo.

Esterházy kiemelkedően fontos szerepe és közvetlen irányító tevékenysége ebből is világosan megmutatkozik.

A magyar legatus későbbi soraiból újabb probléma bontakozik ki előttünk. Így ír: „ad hunc usque terminum sepulturae Serenissimae Reginae praestolari iussus sum et bono animo esse”.³⁵ Csáky más, é napokban írt leveleiben, amelyeket a nádorhoz, illetve Lippayhoz intézett, ugyanaz a probléma merült fel. Van-e értelme a további várakozásnak? Nincs-e nagyobb szükség a tárnokmesterre Magyarországon? Május 27-én Esterházynek azt írta, hogy Lengyelországban tétlenül kell várakoznia, mikor otthon nagyobb hasznára lehetne hazájának. Újabb utasítást is kért: maradjon-e még itt választ várva, vagy hazamenjen?³⁶ A hónap utolsó napján az esztergomi érseknek arról írt, hogy tárgyalt a krakkói vajdával. A vajda azt tanácsolta neki: ne várja meg személyesen a királyi resolútiót.³⁷ A feltett kérdésekre Ferdinánd egy későbbi leveléből ismerjük a választ. E szerint Csáky azt a parancsot kapta, hogy várja meg Ulászló végzésének kibocsátását.³⁸

A felvetődő kérdés más szempontból is érdekes. Csáky István május 28-án levelet intézett Szepes vármegyéhez, 12 név szerint meg nem nevezett nemeshez (12 vicinis comitibus). Az irat formátuma már az első pillanatban is feltűnést keltő. Levél helyett oklevelet kellene említenünk. Teljes rang és címfelsorolással kezdődő ünnepélyes kinyilatkoztatásról van szó. A levél tartalmából világos, hogy Csákyt Magyarországon ekkor, tehát májusban — két hónappal távozása után — árulással vádolták. (Itt ismét hangsúlyoznom kell, hogy Csáky küldetése kezdetben titkos volt, s hogy feleségét még akkor kiküldte Lengyelországba, amikor ő még nem tudott leendő követjárásáról.) A többség számára azonban az volt a szembetűnő, hogy az Erdélyből származó főúr Rákóczi fejedelem támadása után néhány héttel feleségétül eltűnt. Csáky, bár hivatkozott arra, hogy már Szepes várából megírta: királyi szolgálat miatt teszi mindezt, ennek az írásnak azonban nem sok foganatja lehetett. „Isten és az egész keresztény világ biztonságát tehetnék felőlem, hogy Uramnak és Nemzetemnek soha csak egy óráig is való árulja sem voltam, melyet jövőndő cselekedeteimmel is ac tataliter éltem elfogyásával is ha Istennek úgy tetszik meg fogok bizonyítani.”³⁹ Tehát Csáky nemcsak azért kérdezte, hogy hazatérjen-e, mert nem bízott a pozitív varsói döntésben, hanem azért is, mert szükségét érezte, hogy esetleges visszatéréseivel bizonyítsa ártatlanságát, a fegyveres harcban való részvétellel cáfolja meg az árulás vádját. Kiderült, hogy az akció irányítói úgy vélték, Csáky küldetése fontosabb, mint a rágalmak személyes cáfolata. Ez az utasítás egyben bizonyíték is arra, hogy Csáky Esterházyék teljes bizalmát élvezte.

Május végére a magyarországi hadihelyzet némileg megváltozott. A galgóczi ütközet után a királyi seregek a nádor vezetésével folyamatosan szorították vissza az erdélyi fejedelem hadát. Június közepén a sikertelen sárosi tárgyalások befejeztével — úgy tűnt, hogy az Esterházy vezette csapatok jobb helyzetben kezdik az újabb összecsapásokat, mint Rákóczi katonái. A magyarországi változásokat Csáky küldetésén pontosan lehet érzékelni.

Lengyelországnak mindenképpen az állt érdekében, hogy a problémát békés úton rendezzék. Ulászló már március közepén mediátori szerepet vállalt. A hónap végén írt Rákóczi fejedelemnek, s felajánlotta, hogy segít a béke helyreállításában. A lengyel király követi május 15-én érkeztek Rákóczi táborába, s ekkor adták át uralkodójuk levelét. A sikeres lengyel köz-

³⁵ „Azt a parancsot kaptam, hogy a Nagyságos királyné temetéséig várakozzak és türelemmel legyek.” Uo.

³⁶ Csáky Esterházynek 1644. május 27. Csáky levéltár Fol. 49.

³⁷ Csáky Lippay esztergomi érseknek 1644. május 31. Csáky levéltár Fol. 50-51.

³⁸ Ferdinánd levele 1644. jún. 20. *Szilágyi*: A linzi béke okirattára Bp., 1885. 19.

³⁹ Csáky Szepes vármegyéhez 1644. május 28. Csáky levéltár Fol. 43.

vetítés május végén, júniusban Erdélynek lett volna kedvezőbb. Lengyelország is mindenképp a békés rendezést szorgalmazta, hiszen így elkerülhették volna a már többször emlegetett belső ellentétek kiélezését. Ha nyíltan, tehát fegyveresen nem támogatják Bécset — ugyanakkor Erdélyt se juttatják előnyös helyzetbe —, akkor nem adnak okot a Habsburg-barát nemeseknek és a francia orientáció képviselőinek a nyílt összeütközésére.

A kiválóan működő erdélyi diplomácia azonnal érzékelte, hogy a helyzetet a saját javára fordíthatja. Rákóczi követei révén emlékeztette IV. Ulászlót, hogy vállaljon mediátori szerepet⁴⁰ és járjon közbe a béke helyreállításában. Ha a lengyel király elfogadta volna a felhívást és közvetítési kísérletei sikerre vezettek volna, ez nemcsak azt jelentette volna Esterháznak, hogy kihasználatlan marad a kedvező harci helyzet, hanem azt is, hogy a már annyira várt fegyveres segítség ügye ismételtelen elhúzódik. Ez az álláspont Csáky küldetésében döntő változást okozott. Elsődleges feladata az lett, hogy diplomáciai eszközökkel, tárgyalással, érveléssel, protokolláris megbeszélésekkel hárítsa el az újonnan keletkezett akadályt, hiúsítsa meg, hogy a lengyel király végre a katonai segítség elutasítása mellett döntsön.

Május végén, június elején beadványokkal, kérelmekkel, személyes hangú írásokkal halmozta el a lengyel tárgyalópartnereket. Csáky május 29-én hosszú levélben fordult a krakkói vajdához, kérve közbenjárását a lengyel királynál. Június 4-én ugyanezeket írta Ossolinsky főkancellárnak. A két beadványnak az a lényege, hogy Ulászló utasítsa el Rákóczi felhívását, ne vállaljon békeközvetítést, hanem minél előbb adja ki resolúcióját, amely által lehetővé válik, hogy a lengyel könnyűlovasság és a segédcapatok elinduljanak.

A krakkói vajdához írott levél a korabeli magyar külkapcsolatok fontos emléke és bizonyítéka. Csáky érvelésében minden olyan elem megjelent, amelyet az akció irányítói, s maga a követ is felhozhattak Rákóczi ellen. A magyar diplomata megpróbálta bebizonyítani, hogy a közvetítésnek nincs értelme, a döntést a fegyverekre kell bízni: „Quod vero Rakócius Sacram Regiam Maiestatem Poloniae impleret in pacis arbitrum, ne quidem cogitare possum sine indignatione. Deus avertat tam importunum malum ab animo suae Maiestatis Regiae Poloniae... Rogo Vestram Excellentissimam per Deum immortalem, dissuadeat Serenissimo Regi, si quid tale cogitaret pro Rakóczio. Et licet eo se demittat Regiae Maiestatis Clementiae. ut pro pace Rakóczio facienda se se interponat, periculum est, ne nihil efficit... nihil tractandum cum Rakóczio, sed armis decernendum.”⁴¹

Csáky különleges módon indokolta azt, hogy miért kell Rákóczit visszaszorítani. Hangsúlyozta, hogy a harc nem kizárólag területért, birtokokért folyik. Az elsődleges cél a „töröktől remegő lelkeknek biztonságot nyújtani”.⁴² Ez az indok burkoltan hívta fel a figyelmet a közelgő veszélyre: Rákóczi támadása súlyos következményekkel járhat a lengyel koronára nézve is! Az erdélyi seregek térhódításával szabadabb az út a törökök akár észak felé is! Magyarország és Lengyelország közös veszéllyel áll szemben: ezért is szükséges, hogy lengyel sereg beavatkozzon. A közös sikernek az az alapja, hogy Ulászló ne segítsen a béke létrehozásában épp akkor, amikor jobb esély van az erdélyiek visszaverésére, mint eddig bármikor. Néhány nap múltán a

⁴⁰ Ulászló felajánlja közvetítését 1644 márc. 26. EOE. X. Bp., 1884. Szerk.: *Szilágyi S.* 418.

⁴¹ „Ami pedig azt illeti, hogy Rákóczi a fenséges lengyel királyt kérte a békekötés ügyében, nem tudok erre méltatlankodás nélkül gondolni. Az Isten óvja a lengyel király öfelségét ilyen nagy hiba elkövetésétől. A halhatatlan Istenre kérem Nagyságos Uramat beszélje le a fenséges királyt, ha ilyeneket forgat a fejében. Veszélyes dolog, hogyha belebocsátkozik abba a Méltóságos király, hogy közreműködik a béke megkötésében Rákóczival.” Csáky a krakkói vajdának — Csáky levéltár Fol. 47. 1644 máj. 29.

⁴² „Trepidantibus Turcarum animis securitatem efferre.” Uo.

magyar követ arra kérte Ossolinskyt, hogy intézkedjen a királynál, s a szenátoroknál a resolutio ügyében.⁴³

Rákóczi fejedelem a királyi Magyarország akciójának semlegesítésével két tapasztalt diplomatáját, Haller Istvánt és Bethlen Ferencet bízta meg. A követutasítás részletesen meghatározta feladatukat. A királyné temetésén jelenlétükkel képviseljék országukat, a temetés után pedig akadályozzák meg, hogy a lengyel király segítséget küldhessen Esterházyéknak.

Bethlenéket többször fogadta IV. Ulászló, s tárgyaltak a lengyel főurakkal is. Tárgyalásaikról pontos jelentéseket küldtek. A fejedelem, illetve a diplomáciai apparátus részletes, jól kidolgozott utasításokkal látta el a diplomatákat. Az eredmény nem váratott sokáig.⁴⁴

A királyi Magyarország beadványaira június 9-én válaszolt Ossolinsky főkancellár⁴⁵ és IV. Ulászló, Lengyelország királya is.⁴⁶ Az uralkodó Magyarország nádorához, Esterházy Miklóshoz intézte levelét. Ezt azért lényeges kiemelnünk, mert a lengyel király hivatalos levele bizonyíték arra, hogy Ulászló elismerte tárgyalófélként a magyar nádort, s nem tartotta fontosnak, hogy üzenetét III. Ferdinándon keresztül juttassa el hozzá. A két levél tartalma szinte teljesen megegyezik. Ulászló közölte a nádorral, hogy a szenátorokkal való közös döntését a temetési szertartások után tudatja Csáky gróffal. Ossolinsky azt is megemlítette, hogy mindkét állam kívánságait alaposabban át kell tekinteni. Mindez a diplomácia nyelvén annyit jelentett, hogy — belátható időn belül — nem várható lengyel katonai segítség.

Június 25-én Bethlen már ezt jelenthette uralkodójának: „sem a király, sem az respublica nem akarja magát az hadakozásba elegyíteni”.⁴⁷ Az erdélyi követek tehát teljesítették feladatukat. Csáky diplomáciai kísérlete gyakorlatilag ezen a ponton bukott meg.

Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a lengyel király nem nyújt katonai segítséget. A hadszerzésre azonban más módon is volt lehetőség. Csáky a már említett Lippaynak címzett levelében új javaslatról tesz említést. Beszámolója szerint a krakkói vajda már korábban azt ajánlotta neki, hogy saját pénzen fogadjon lovasokat, vagyis ne kérjen, hanem toborozzon sereget. Június 2-án Wesselényi Ferencnek azt írta, hogy nagy költségekben van, s 150 lovas toborzott már. Kérte Wesselényit: ha módjában áll, küldjön Lengyelországba 200 vagy 300 lovasra való pénzt, természetesen későbbi elszámolás fejében. Rokonán keresztül szólította fel a Palatinust arra, hogy küldjön a krakkói vajdának biztosító levelet 1000 lovas fogadásáról. Az assecuratoriának összesen 16 000 talléros kiadást kellett fedeznie.⁴⁸ Csáky június 30-án keltezett leveléből, amelyet Szelepcsényi Györgynek írt, újabb érdekes részletek derülnek ki. A követ beszámolt arról, hogy privata audientian volt a királynál. (Az audientia pontos idejét nem tudjuk.) A kihallgatáson a király csak sajnálkozott, hogy ennyire elhúzódott az ügy rendezése, s udvariasan sejtette, hogy a közeljövőben nem várható semmi változás. Csáky nem kevésbé udvariasan, mégis a szokottnál keményebb hangon válaszolt: Mondtam neki (királynak) nem illik hozzám, hogy

⁴³ Csáky Ossolinskynek 1644. jún. 4. Csáky levéltár Fol. 42.

⁴⁴ Dolgozatomban az erdélyi diplomáciai akciót, annak irányítását csak annyiban tartotam fontosnak megemlíteni, amennyiben a királyi Magyarország külpolitikai lépésére jobban rávilágít. Az erdélyi követek részletes jelentései (elsősorban Bethlené) feltehetőleg Gyulafehérváron vannak, ezeknek kutatása nem állt módomban. Az erdélyi akcióról: *Lukinich Imre*: Keresdi báró Bethlen Ferenc. Századok 1908; *Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára. Gyulafehérvárott T.T. 1895. 630–652. (Bethlen 1645-ös követjárásáról is.); Erd. Tört. Ad. IV. Haller Gábor naplója 92–93. Szerk.: *Gr. Mikó Imre*. Kolozsvár, 1855., ill. *Szilágyi S.* idézett munkái.

⁴⁵ Ossolinsky levele 1644. jún. 9. Csáky levéltár Fol. 29.

⁴⁶ Ulászló lengyel király levele Esterházy nádorhoz 1644. jún. 9. Csáky levéltár Fol. 54.

⁴⁷ Bethlen jelentése: *Lukinich*: i. m. 783.

⁴⁸ Csáky Wesselényinek 1644. jún. 2. Csáky levéltár Fol. 51–53. Közli *Szilágyi S.* Történelmi Tár, 1885. 63.

rekapituláljam Cancellárius úr szavait (az ki az király mellett állott az privata audientiámban), de akkor én előttem Varsóban még azoknak az uraknak neveit is megmondotta, az kiktől kész hadat fog felségnek vihetni, melyet applicálni akart felséged az én Kegyelmes uram szolgálatjára.”⁴⁹ Csáky jelentése szerint erre a király csak sóhajtott tudott. Az audientia második felében a magyar követ azt kérte Ulászlótól: adja írásba neki, hogy az ország területén fogadhat hadat, s ezeket a katonákat a későbbiek során sem fogják proscibálni. Az uralkodó engedélyezte a toborzást, de parancslevelet nem adott ki. Amikor Csáky erre rákérdezett, ismételt hallgatás volt a válasz: „Erre bizony nem felel sem maga Ő felsége, sem Cancellárius úr... hanem megint másról kezdenek beszélni, néha egymással is beszéltek olaszul.”⁵⁰

A lengyel udvar habozását és útkeresését jól magyarázza egy Esterházy és Lónyai közt folyt bizalmas tárgyalás jegyzőkönyve. „Kész alkalmazosság, Nagyságos uram, az töröknek lengyel király ő felsége ellen az hadakozásra, hogy ha lengyel segítség az erdélyi vitézek ellen jó ki az erdélyi határban.”⁵¹

A megbeszélések szövegéből kiderül, hogy az erdélyi diplomácia pontosan ismerte a lengyelországi magyar törekvéseket. Tudatosan számolt azzal, hogy a lengyel király számára — többek között a török fenyegetettség miatt is — túlságosan veszélyes lenne nyílt katonai segítséget nyújtani Esterházyéknak. Ha Csálynak csak a toborzást engedélyezik, Lengyelországot nem érheti vád.

Ulászló beleegyezése feltehetően csak utólagos igazolása volt a megkezdett toborzásnak. Csáky leveleiből az derül ki, hogy már az audientia előtt belefogott a katonák felfogadásába, úgy, ahogy azt a krakkói vajda javasolta.

Csáky további diplomáciai munkájáról III. Ferdinánd június 20-án keltezett, hozzá intézett leveléből,⁵² illetve ugyanaznap kibocsátott Esterházynak szóló írásából⁵³ tájékozódhatunk. Csáky feladata az lett, hogy semlegesítse az erdélyi diplomáciát, tájékozzon mindenről, ami az eseményeket befolyásolhatja, s ezekről tájékoztassa Esterházyt. Toborozzon lengyel katonákat, s szervezze meg, hogy a zsoldoshad fennakadás nélkül lépessen magyar földre.

Amíg Lengyelországban Csáky folytatta a tárgyalásokat, s a katonákkal bajlódott, Magyarországon ismét változott a hadihelyzet. Június 14-én Kemény János erdélyi serege felmentette az Esterházy által ostromolt Kassát, június 26-án pedig legyőzte a királyi hadakat. Júniusban erdélyi kézre került Szalánc, Ungvár és Jezenő is. A nádor seregével együtt visszavonulásra kényszerült. A magyarországi események híre hamar eljutott Lengyelországba is. Csáky július közepén már ezekről a hírekről tudósított. Június 13-án a nádor Vasecről írt levelére válaszolt. Csáky ebből az Esterházy levélből tudta meg, hogy a Palatinus június 20 óta egyetlen sorát sem kapta meg! A követ bizonygatta Esterházynak, hogy az ottani ügyek késedelmének nem ő volt az oka. Az újabb magyarázkodásra azért volt szükség, mert a királyi Magyarország két előkelősége, Batthyány Ádám és Pálffy Pál ismét az árulás bélyegét sütötték Csákyra. A tárnokmester úgy érezte, már elég jelét adta hűségének, s talán „Pálfi Pál uram is elhiszi felelőlem, hogy nem vagyok áruló s nem is leszek eléb ő kegyelménél azzá”. Ugyanakkor kérte a nádort: szerezzen 20 000 aranyat, amiből 3 000 lovasat tudna fogadni.

⁴⁹ Csáky Szelepcsényinek 1644. jún. 30. Csáky levéltár Fol. 56.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A beszélgetés a sikertelen sárosi tárgyalások után, Szilágyi szerint június 24-én történt Szilágyi: A linzi béke okirattára 30.

⁵² Ferdinánd Csáknak 1644. jún. 20. Közli Szilágyi S. Történelmi Tár, 1885. 67–68.

⁵³ Szilágyi: A linzi béke okirattára. 19.

A fejedelem előretörése Csákyt közvetlenül is érintette. „Magam felől azt írhatom Nagyságodnak, ego omnia mea mecum habeo.”⁵⁴ Rákóczi elfoglalta az összes Csáky birtokot, s a követ szomorúan jegyezte meg, hogy a nádor nem hagyott véderőt az utolsó Csáky várban sem. Hat nappal később a diplomata újabb jelentést tett a Palatinusnak. Beszámolt arról, hogy privata audientián volt a királynál. A téma a magyar seregek visszavonulása volt. Az uralkodó kérdésére, ti. hogy mi volt az oka a nádor meghátrálásának, Csáky így válaszolt:

1. Élelmezési gondok
2. A király (Ulászló) halogatása
3. Esterházy „öreg lövő szerszámokat” vár.⁵⁵

Ezeket hallva a király aggódva fogalmazta meg véleményét: a királyi Magyarország nem hajlik a békekötésre. Csáky kérte Esterházyt, hogy tájékoztassa őt a fegyvernyugvásról, s a hadsereg ügyeiről. Kérte, hogy döntsön a tárgyalások kérdésében, s azt közölje a lengyel királlyal is.

Esterházy július 26-án keltezte Ulászlónak szóló levelét. A hadihelyzet változásával a nádor álláspontjának változását is figyelemmel kísérhetjük. Esterházy ekkor, a sorozatos vereségek után, a kérdést mindenképpen tárgyalásokkal akarta rendezni. A nádor leszögezte, hogy a végső megoldás csakis az lehet, hogy Rákóczi kivonul Magyarországról. Véleménye szerint a megoldás végső akadálya az, hogy a fejedelem nem hajlandó tárgyalni. A királyi Magyarország szívesen bocsátkozik tárgyalásokba a lengyel király közvetítésével is.⁵⁶

Amint láttuk azonban, a diplomáciát meghatározó belső küzdelemben fordult a kocka. Ahogy a harctéren felcserélődtek a szerepek, úgy a diplomáciában is. Rákóczi, aki eddig a tárgyalások legfőbb híve volt, némileg megváltoztatta véleményét, sőt követői is elhagyták Lengyelországot.⁵⁷

Augusztus elsejére az erdélyi fejedelem a felsőmagyarországi rendek számára gyűlést hirdetett Kassára. A rendek a kedvező hadihelyzet mellett is azt kívánták, hogy folytatódjanak a tárgyalások.

Úgy látszott, jó esély nyílt a béke megkötésére. Szinte egy időben azzal, hogy a kassai gyűlés határozatot hozott, útnak indult Csáky zsoldosserege. Augusztus 1-jén bontottak táborn Lengyelországban.⁵⁸ A katonák gyülekezési helye a lengyel határ szélén, Dunavicen volt. A murányi vár pedig épp azokban az órákban került Wesselényi Ferenc kezére, amikor a lengyelek megérkeztek.

Ismét felborult volna a már-már kialakult egyensúly? Fegyveres harc vagy béketárgyalások? Ezek a kérdések vártak megoldásra.

A bizonytalanságot Csáky pontosan érezte. Esterházy augusztus 19-én levelet írt kövétének. Ebben utalt arra, hogy hajlanak a tractára, s lesznek tárgyalások, másrészt leszögezte, hogy Rákóczit ki kell verni az országból. Csáky erre a levélre bosszús, majdhogynem haragos megjegyzést írt. (A megjegyzést a levélpapír aljára írta, s természetesen nem közölte Ester-

⁵⁴ Csáky Esterháznak 1644. júl. 12. Csáky levéltár Fol. 58. Közli Merényi Lajos. Történelmi Tár, 1884. 212.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Esterházy levele a lengyel királyhoz. Közli: Szilágyi S. Történelmi Tár, 1885. 68.

⁵⁷ A lengyel király interpositioja elmúlásának okai. Feltehetőleg Csáky Esterháznak d. n. Közli: Szilágyi S. Történelmi Tár, 1885. 69. old.

⁵⁸ Csáky Esterháznak 1644. aug. 4. Csáky levéltár Fol. 61.

házyval). „Minemű contrarietas ez is. Egy felől tracta más felől kiverés elméjében Palatinus Urnak. Nem ismerem hasznosnak az két utra való járást.”⁵⁹

Márpedig a küzdelem két színtéren folytatódott tovább. A kedvező tárgyalási feltételek nem jelentették a hadicsелеkmények befejezését. Szeptember közepén Götz generális támadást intézett Rákóczi ellen. Ez idő tájt jelentette Csáky, hogy komoly gondot okoz a lengyel urak előtt bizonyítani igazukat. Rákóczi fejedelem, írásaival és újból megjelent kövei útján nagyon sok előkelőséget nyert meg. Az általában kiválóan működő erdélyi diplomácia 1644 szeptemberében mégis elkövetett egy nagy hibát. Rákóczi fejedelem ugyanis erősen bírálta Ulászlót és a szenátorokat, amiért hagyták és engedélyezték a magyar követ működését. A megrovást a lengyel uralkodó kereken visszautasította. Csáky szerint ez olyan súlyos lépés volt, hogy Rákóczi politikai hitelét többé már nem tudja visszaállítani Lengyelországban.⁶⁰

Szeptember végétől Erdély s a királyi Magyarország küzdeme egyre inkább a határokon belül folyt. Csáky küldetésének jelentősége azzal, hogy sikerült Magyarországra lengyel hadat küldenie, s hogy a nagyszombati tárgyalások kilátásban voltak, jócskán csökkent. Leveleiben egyre többet foglalkozott lengyelei sorsával, Götz generális megmozdulásaival.⁶¹

Felvetődik a kérdés, ha Csákyra, az ország tárnokmesterére nem volt olyan nagy szükség külföldön, miért nem hívták vissza Magyarországra, ahol fontos tárgyalások kezdődtek? — Esterházyék számítottak arra, hogy a tractán ott lesz gr. Csáky István. A nádor szeptember 28-án két levelet küldött Lengyelországba. Mindkettőben felszólította Csákyt, hogy térjen haza, jöjjön Nagyszombatba a tárgyalásokra. Esterházy hangsúlyozta, hogy szüksége van a megbeszéléseken és a későbbi eseményeknél Csákyra.⁶² A tárnokmester október elején azt ígérte, hogy mire a fejedelem kövei Nagyszombatban lesznek, ő is odaér.⁶³ Mindezek ellenére gr. Csáky István nem tért haza Magyarországra sem a tractára, sem később abban az évben. Leveleiből nem derül ki világosan, hogy miért maradt ilyen hosszú ideig Lengyelországban. Megemlítette, hogy túlságosan a „lengyel aerhoz” szokott, de kategorikusan nem indokolta távolmaradását.

Az október 25-én megkezdődő nagyszombati tárgyalásoknál nem volt szükség külföldi közvetítőre, se idegen segédszereplőkre. A Csáky-küldetés két alapvető indoka: a hadszerzés és a szűkebb értelemben vett diplomáciai munka novemberre elvesztette jelentőségét. A diplomáciai akció gyakorlatilag befejeződött. A továbbiakban — bár még csattogtak a kardok is — a nagyszombati tárgyalóasztaloknál dőlt el a háború kimenetele.

Az akció értékelése

Csáky István gróf márciusban kezdődő küldetése a fentiek alapján bizonyítottan diplomáciai feladat volt. Az Esterházyék által irányított akció teljes célját nem érte el. Az eredetileg elvárt segélyhad helyett többnyire magánpénzen toborzott zsoldosereg vette fel a harcot Rákóczival. A súlyosabb problémát mégis az jelentette, hogy a lengyel csapatok későn érkeztek

⁵⁹ Esterházy Csákyknak 1664. aug. 19. Csáky levéltár Fol. 27 és ugyanott Csáky megjegyzései Csáky levéltár Fol. 28. Hasonló hangvételben Csáky Lippaynak 1644. aug. 4. Csáky levéltár Fol. 60.

⁶⁰ Csáky Szelepcsényinek 1644. szeptember 9. Csáky levéltár Fol. 63. Hasonló tartalommal Csáky Lippaynak 1644 szept. 2. Csáky levéltár Fol. 62.

⁶¹ Lengyeleiről és Götzről: Csáky Fekete Lőrincnek 1644. szept. 23. Csáky levéltár Fol. 68. és Esterházyknak 1644. okt. 6. Csáky levéltár Fol. 20.

⁶² Esterházy Csákyknak 1644. szept. 28. Csáky levéltár Fol. 18-19.

⁶³ Csáky válasza Esterházyknak 1644. okt. 6. Csáky levéltár Fol. 20.

meg. Augusztusban a segédcsapatok már nem tölthették be azt a szerepet, amit a nádor eredetileg szánt nekik.

Csáky szűkebb értelemben vett diplomáciai tevékenysége sem hozott jelentős eredményt. Feladatát, hogy minél több lengyel befolyásos urat győzzön meg a királyi Magyarország harcának igazolásáról — részben tudta csak teljesíteni. Mindenképpen javára írhatjuk, hogy sikerült bejutnia a legelőkelőbb lengyel udvari körökbe, s számos komoly megbeszélést, tárgyalást folytatnia. Legalább ötször volt királyi audientián, s rendszeresen hivatalos volt a legmagasabb méltóságok ünnepségeire, fogadásaira. Leggyakrabban Ossolinsky főkancellárral⁶⁴ és Lubomirski krakkói vajdával⁶⁵ tárgyalt. Mindketten segítették munkájában, a vajda már mint személyes ismerőst üdvözölte s a későbbiek folyamán is baráti tanácsokkal látta el. Csáky diplomáciai manővereinek részleges kudarca nem személyes jóakarata hiányán múltott. A magyar követ munkája — Cecilia Renáta halála miatt — kedvezőtlen légkörben kezdődött. A rokon kapcsolat, amelyre Esterházyék alapvetően építettek, Csáky küldetése idején már nem jelentett segítséget, sőt a temetési szertartások elhúzódnásával még akadályozta is a követ munkáját. A királyné halálánál azonban sokkal nagyobb gondot okozott a gördülékenyen működő, tapasztalt erdélyi diplomáciával való küzdelem. Csáky követjárása diplomáciatörténeti szempontból épp ezért igen figyelemreméltó. Az akció kiváló összehasonlítási alapot nyújt a királyi Magyarország s a kifinomult, sokkal nagyobb tapasztalatokkal rendelkező erdélyi külpolitikai gépezet működésének összehasonlítására. A követ-utasítások pontossága, a diplomaták tapasztaltsága, a tudatosan kiépített kapcsolatrendszer, a jól működő futárhálózat mind az erdélyi diplomácia sikerét vetítette elő. Az előzmények ismeretében ez nem is meglepő. Erdély viszonylag önálló diplomáciát folytathatott, követei Isztambultól Svédorszáig, Angliától Itáliáig mindenütt tárgyaltak. Az évtizedek alatt tapasztalt diplomatakar, jól bejáratott belföldi irányító gépezet jött létre. Az erdélyi diplomaták remek személyes kapcsolataik mellett rendelkeztek a külkapcsolatokban nélkülözhetetlen rutinnal is. A külügyi munkát olyan előkelő erdélyi családok látták el, mint a Selmecziek, Hallerek, Szalánczyak, Mauerek stb., akiknek nevét bár gyakran olvashatjuk, mégis csak a „második vonalhoz” tartoztak hazájukban. Ennek a témának a részletesebb kutatása még előttünk áll.⁶⁶

Rákóczi utasítását Bethlen és Haller is rutinfeladatként oldották meg. A királyi Magyarország ezt nem is tudta megakadályozni.

Ugyanakkor a Csáky-féle diplomáciai küldetés jelentős mérföldkő a kora-újkori magyar külkapcsolatok történetében. Jelentősége abban áll, hogy a bécsi udvar — a már említett nemzetközi kül- és hadipolitikai helyzet miatt — az akció irányítását gyakorlatban átadta a nádornak.⁶⁷ Ilyen lépés Mohács óta a legkritikább esetben fordult elő. Az akció gyakorlati próbatétel

⁶⁴ Ossolinskyról a legújabb életrajzi összefoglaló: Polski Słownik Biograficzny Wrocław-Warsawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985. Tom. XXVIII/3 423.

⁶⁵ Stanisław Lubomirskirol uo. Tom. XXVII/4.

⁶⁶ Az erdélyi diplomáciáról, működési mechanizmusáról a fentiekén kívül még: *Trócsányi Zolt*: Erdély központi kormánya 1540–1690. Bp., 1980. 249. és Erdély története Bp. 1986. II. kötet 705. Főszerkesztő: Köpeczi Béla.

⁶⁷ Esterházy mellett Lippay érsek és Szelepcsényi György állt állandó hivatalos kapcsolatban a diplomatával, de irányító tevékenységük közelébe sem érhetett Esterházyénak. A Csáky–Lippay, és a Csáky–Szelepcsényi levelezés esetében hivatalos információváltásról van szó. Szelepcsényi szerepe így is jóval szerényebb, mint az érseké.

volt, amely számos részproblémát vetett fel. A Habsburg császár mint magyar király jogosan gyakorolta a döntési jogot külpolitikai kérdésekben. A 17. század közepére Európában már mindenütt az udvar privilégiuma a diplomácia. A magyar rendek azonban nemcsak a döntéshozatalból szorultak ki, hanem a végrehajtásból, a követjárásokból is — még ha magyar ügyek voltak is napirenden. Esterházy ez ellen tiltakozott és harcolt is folyamatosan. Csáky küldetése hosszú évtizedek óta az első olyan eset volt, amikor magyar ügyben, magyar diplomata képviselte a királyi Magyarország érdekeit. A nádor korábbi „reformtörekvéseinek” ez részleges beteljesülése volt, amelynek értékéből az sem von le, hogy Bécsen külső körülmények kényszerítették erre.

Fontos említést tennem Csáky és III. Ferdinánd viszonyáról. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy nem a császár és Bécs mögötti titkos, esetleg konspiráló magyar diplomáciai akcióról van szó. A Burg minden lényeges lépésről pontosan tudott, s nem is volt olyan elképzelés se Lengyelországban, se Magyarországon, hogy bármit is eltitkoljanak az udvar elől. Csáky minden lépését a császárra és királyra hivatkozva tette meg, de ezek az utasítások a nádortól származtak. III. Ferdinánd legfőbb szerepe a Csáky-féle akcióban az volt, hogy nevét, illetve címét adta hozzá. Ez persze nem jelentette azt, hogy a császár nem is törődött az ügygel, hiszen hivatalosan ő közölte Csákyval feladatát, s később is küldött leveleket a magyar követnek.

Természetesen Csáky akció irányítása nem jelentette automatikusan a későbbi Magyarországot érintő diplomáciai küldetések nádori igazgatását. Mégis az Esterházy és köre által indított külpolitikai törekvés, amelynek a Csáky-féle szolgálat az egyik első eredménye és bizonyítéka, egy több évtizedes folyamatnak volt elindítója, amely húsz év múltán Zrínyi Miklós szinte egész Európát átfogó hatalmas szervezőmunkájához vezetett.

Meg kell említeni, hogy az 1644-es Esterházy-féle diplomáciai manőver nemcsak a lengyel kapcsolatokból állt.

A nádor erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy semlegesítse a török birodalmat. A cél egyértelmű volt: megakadályozni, hogy a Porta konkrét lépéseket tegyen Erdély érdekében. A nádor a budai pasát⁶⁸ próbálta rávenni arra, hogy járjon közbe a Portánál. Esterházy és Lippay levelei szólnak egy bizonyos megbízottról⁶⁹ is, aki a török birodalom fővárosában kísérelte meg elérni ugyanezt. Az erdélyi diplomácia ezt a veszélyt is elhárította. Rákóczi a közismerten megvesztegethető török hivatalnokokat, sőt magát a fővezért is elhalmozta ajándékokkal, s ezzel „kiengesztelte”⁷⁰ őket. Az erdélyi fejedelem kedveskedése mindenképp sikeres diplomáciai lépés volt. Az ajándékok többet jelentettek, mint a nádor követének észérvei.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Csáky diplomáciai működésével szinte egyidejűleg Homonnay gróf is megbízást kapott, hogy próbáljon sereget szervezni Lengyelországban, pontosabban a lengyelországi kozákok között. Hasonló eredményességgel járt el, mint Csáky: hozzávetőlegesen azonos időpontban is érkeztek meg az általa toborzott katonák.

⁶⁸ A budai pasával való kapcsolatra: Lippay levelei Csákynek 1644. okt. 19., ill. dec. 2. Csáky levéltár Fol. 10.

⁶⁹ A megbízottal való érintkezésre: Lippay levele Csákynek 1644. dec. 2., ill. nov. 8. Csáky levéltár Fol. 10., ill. Fol. 8.

⁷⁰ Esterházy levele 1644 nov. 7. Csáky levéltár Fol. 21.

A Homonnay-féle sereggyűjtés⁷¹ diplomáciai vetületéről nem tudok, így dolgozatomban, amelynek célja a királyi Magyarország egy akciójának, illetve külpolitikai manőverező képességének bemutatása volt, nem tárgyaltam részletesebben.

Végző összefoglalásként le kell szögezni, hogy Csáky István gróf küldetése, ha nem is érte el mindenben a kitűzött célokat, a királyi Magyarország olyan próbálkozása volt, amely a nádor és köre számára mindenképpen komoly új ismereteket nyújtott, és távlatokat nyitott a diplomácia irányítása és alkalmazása területén. Az akciót nem szabad a 17. századi magyar történelemből kiragadva szemlélni, hanem pontosan úgy kell értékelni, mint egy kibontakozó folyamat részét, amely folyamat feltárása történetírásunk egyik legizgalmasabb és sok új tapasztalattal szolgáló feladata lehet.

⁷¹ Szilágyi S.: I. Rákóczi György és a diplomácia... i. m. 58. 60. 61. old., ill. Esterházy Csákynek 1644. aug. 19. Csáky levéltár Fol. 13.

Csáky diplomáciai küldetését történetírásunk mindeddig nem tárta fel. A lengyel történetírás I. Hist. Dipl. Polskiej, ill. *Wladyslaw Czaplinnsky*: Wladislaw IV i jego Czasy és Leszczynski: Wladislaw IV a Slask 1644–48 nem tárgyalja. Szilágyi Sándor idézett munkáiban Csáky István lengyelországi tevékenységét kizárólag sereggyűjtésként értékeli. Az általa közölt Csáky leveleket, csak mint az Erdély elleni felforgató tevékenység iratait tartja számon, s a magyar követ diplomáciai munkáját nem is vizsgálja.

Merényi Lajos, Lukinich Imre, Beke Antal forrásközlései fontos levéltári kutatások eredményei, de semmiképp se tekinthetők feldolgozásnak. Deák Farkas többször említett Csákyról szóló művében meglepő rövidséggel kezeli a tárnokmester külföldi működését. Csáky lengyelországi akciójára könyve 156. oldalán egy lábjegyzetben utal: „Említésre méltó, hogy e követségről a bécsi cs. kir. titkos levéltárban eddigelő semmi okirat sem fordult elő, habár Arneth úr maga és Károlyi Árpád úr is szívesek voltak utána nézni és nézetni.”

SASHALMI ENDRE

A levantei kereskedelem és Erdély Báthori István korában

I. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala

Pach Zsigmond Pál a Századok 1975. évfolyamának 1. számában megjelent tanulmányában bizonyította, hogy a Levante-kereskedelemnek létezett egy erdélyi útvonala, már I. Lajos és Zsigmond korában, melynek végpontjai az árumegállító joggal rendelkező szász városok, Szében és Brassó voltak. Erdély és rajta keresztül Magyarország is, nemcsak a 14–15. században, de még a 16. sz. elején is jórészt ezen keresztül jutott hozzá a keleti fűszerekhez. A fűszer útja a szász városokból Nagyvárad felé vitt, s ettől fogva a kassai kereskedők húztak hasznot a keleti cikkek további forgalmazásából.¹ A 16. sz. végén azután fordult a kocka, és a kassai polgárok ekkor már Bécsből fedezik fűszerszükségletüket,² ami az erdélyi út kikapcsolódását, ill. erős visszaszorulását tükrözi.

A fűszerkereskedelem útvonalának ezen irányeltolódása és ebből következően az erdélyi út megbénulása az 1500-as évek végétől, nagymértékben a hollandok és az angolok Indiai-óceánon való előretörésének tudható be, és valamelyest szerepet játszott ebben a század végén ismét fellángoló harc a Habsburgok és az Oszmán-birodalom közt, ami végül is a „tizenöt éves háborúban” kulminált. Azonban a Báthori István korabeli források tanulmányozása alapján úgy érezzük, bizonyítható, hogy az 1570-es évektől a fejedelemség a korábbi időszakhoz viszonyítva ismét nagyobb mennyiségben kap fűszereket a „hagyományos” keleti útvonalon.

1. Első és egyben legfontosabb forrásunk, amely közvetlen bizonyítékot szolgáltat erre, az Báthori Istvánnak egy 1571. szept. 18-án kelt, Brassó város tanácsának címzett utasítása. Ebben a fejedelem elrendeli, hogy Marco Giliatti fűszerkereskedő áruit ezentúl ne csak a brassóiak vásárolhassák fel, hanem a fennmaradó rész (ami iránt a helybeliek részéről nincs kereslet) idegen kereskedők kezére juthasson.³ Az olasz kereskedő bizonyosan valamelyik fekete-tengeri kolóniából érkezett Erdélybe.

A Fekete-tenger partvidékét ugyanis sűrűn behálózták a velencei, de kiváltképp genovai érdekeltségű kereskedőtelepek, s ez utóbbiak egyik nagy központja a Krím-félszigeten levő Kaffa városa volt. Samuel Goldenberg Kolozsvár 16. századi kereskedelméről írott munkájá-

¹ Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján Századok 1978/6. 1036. A továbbiakban: Pach Zs. P. 1978/6.

² Magyarország Története 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., Akadémia K. 1985. I. k. 314.

³ Veress Endre: Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése 1556–1586. Kolozsvár 1944. I. k. 109. A továbbiakban: Veress E. 1944.

ban megemlíti, hogy Kolozsvár a 16. század második felében is fenntartotta azt a kapcsolatot, amely a 14. század óta létezett a város és a Kaffában élő genovai kalmárok közt.⁴

A forrás még három szempontból érdekes számunkra:

- a) Egyrészt, mert azt mutatja, hogy viszonylagos bőség volt ebben az időben a fűszerekből, hiszen a brassóiak a jelek szerint nem vásárolták fel az egész mennyiséget, pedig a fűszer mindig jó üzletnek számított, különösen, ha tudjuk, hogy ekkor magasak voltak a fűszerárak. (Ennek okára még kitérek a későbbiekben.)
- b) Másrészt Báthori rést üt a szászok azon kiváltságán, hogy kizárólag ők részesedjenek a fűszerek forgalmazásának hasznából, és az áruforgalom élénkítésére az idegen kereskedőket is igyekszik támogatni.
- c) Harmadrészt, mivel Brassó a Havasalfölddel való kereskedelemben játszott nagy szerepet, az olasz kereskedő minden bizonnyal Havasalföld felől jött Erdélybe.

2. Következő forrásaink már az 1580-as évekből származnak. 1581. febr. 18-i ugyancsak Brassónak címzett levelében Báthori elrendeli, hogy nyissák meg az „Uthas” utat a Havasalfölddel való kereskedés megkönnyítésére, ugyanakkor megtiltja az örmény árusok bejövetelét. Kiderül a forrásból, hogy ezt a restriktiót a szászok eszközölték ki Báthoritól, arra hivatkozva, hogy az örmények Erdélybe való szabad járása kárakra van. Báthori, habár teljesítette a szászok kérését, megjegyezte: szándékában állt, hogy az örményeknek a „mi Oroszországunkból” („ex nostra Russia”) Havasalföld felé szabad utat biztosítson.⁵ Milyen területet akar jelölni a „mi Oroszországunk” („nostra Russia”) terminológia? Ez egyrészt vonatkozhat Ukrajnára, ami ugyan nem a szorosabban vett Lengyelország, hanem Litvánia részét képezte, de mivel 1569 óta reálunió volt Lengyelország és Litvánia közt, utalhat a megjelölés Ukrajnára is.

Ugyanakkor Vörös-Oroszországot is érthetjük rajta, ami már kétséget kizáróan a szűkebb értelemben vett lengyel királyság része volt. A magam részéről ezt tartom valószínűbbnek. Mindez azonban csak metodológiai jellegű probléma, a dolog lényegén nem változtat, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.

Az örmények erdélyi jelenléte egyértelműen a korábbi út újjáéledését bizonyítja, hiszen Horváth Mihály is írja, hogy többek közt Nagyszebent már I. Lajos korában sűrűn látogatták az örmények, akik keleti fűszereket hoztak. A király egy oklevélben szabályozza kereskedésüket — megtiltja számukra a kiskereskedést, és kötelezi őket, hogy áruikat nagy mennyiségben adják el a honi kalmároknak.⁶ Ahhoz, hogy a Báthori rendelkezése mögött álló gazdasági viszonyokat megértsük, kicsit részletesebben kell foglalkoznunk az örményekkel. Örményország a 13. században a mongol hódítás áldozata lesz, és lakosságának nagy része elmenekül. Az örmények így szétszóródnak és jelentős számban telepednek meg a Krímben. Nagy Kázmér uralkodása alatt a kereskedelem révén az olaszok mellett jelentős számú örmény áramlik be Lengyelországba. A 14. században Dél-Lengyelországban gazdag telepeket hoznak létre, amelyek Lvovig érnek.⁷ Ugyanakkor Podoliában is élt jelentős örmény elem. A Dél-Lengyelországban élő örmények jelentős számára utal, hogy a a délkeleti városok örmény lakossága helyi autonómiával és speciális közösségi szervezettel rendelkezett.⁸

⁴ Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. Kolozsvár 1957. 303. A továbbiakban: Emlékkönyv.

⁵ Veress E.: i. m. 1944. II. k. 190.

⁶ Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 1975/1. 4. A továbbiakban: Pach Zs. P. 1975./1.

⁷ The Cambridge History of Poland from the origins to Sobieski (to 1696). Cambridge 1967. 568.

⁸ Uo. 425.

Bizonyára nem véletlen, hogy I. Lajosnak az örmények kereskedését szabályozó oklevele arra az időre esik (1382), amikor a fellendülő kereskedelem révén nagyszámú örmény áramlik nemcsak Dél-Lengyelországba, hanem Erdélybe is. (Erre utalhat Báthori rendelkezése is, mintegy 200 évvel később.)

Az örmények a keleti cikkek, köztük a fűszerek forgalmazásában betöltött jelentős szerepüket azoknak a kiterjedt kapcsolataiknak köszönheték, amelynek fő vonalát az ún. „örmény tengely” elnevezéssel illethetjük, s melynek egyik végpontját az örményországbeli Julfa (Ó-Julfa) másrészt pedig Lvov képezte (Új-Julfa). Isphahan külvárosa majd csak a 17. század elejétől lesz az új centrum, de lakosságának nagy részt az Ó-Julfából deportált örmények adják.⁹

Az örmények különlegesen privilegizált pozícióban voltak, saját hazájukon kívül is. „Örmény kereskedők kolonizálták egész Perzsiát”.¹⁰

A Közép-Ázsiából és Perzsiából jövő karavánutak Örményországon keresztül futottak Trapezuntba. E várossal és a perzsiai piacokkal élénk kapcsolatot tartott fenn a krímbeli Kaffa. A legújabb kutatások azt bizonyítják, hogy az örmények még a 16. században is Kaffa lakosságának 44%-át tették ki.¹¹

Annak ellenére is, hogy 1475-ben, amikor a törökök elfoglalják Kaffát, a leggazdagabb örményeket Konstantinápolyba hurcolják, létrehozván ezzel ott egy gazdaságilag erős örmény diaszpórát.¹² Másfelől ugyancsak 1475 után a krímbeli örmények egy jelentős része Ukrajnába menekül, majd a következő lépésben Litvániába és Lengyelországba,¹³ szélesítve és kitérítve ezáltal településhálózatukat. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a kaffai kereskedők közt sajátos munkamegosztás alakult ki: a genovaiak főképp a rabszolga- és gabonaüzletre, a város görög, örmény, zsidó, tatár kereskedőelemei viszont túlnyomóan keleti cikkekre specializáltak magukat,¹⁴ s ebben számarányuk miatt az örményeké volt a vezető szerep. Ezek a fűszerek az ukrainai, litvániai, dél-lengyelországi telepeken keresztül jutottak Lvovba.

Lvov, Vörös-Oroszország legnagyobb városa volt az a lengyel város, amely Lengyelország kelet-nyugati kereskedelmének oroszlánrészét bonyolította le.

Ez a Kaffa-Lvov-Krakkó vonal pedig, a tőle délre eső havasalföldi úthoz hasonlóan, szintén közvetített fűszereket Erdélybe és Magyarországra.¹⁵ Ezek után több mint valószínű, hogy Báthori ezeknek az örményeknek a kereskedelmét igyekezett támogatni.

3. Utolsó forrásunk a fűszerkereskedelemben a másik főszerepet játszó városhoz, Szebenhez kapcsolódik.

1583. február 28-án Szebenhez intézett levelében Báthori megerősíti a városnak Mátyás királytól kapott 1468. évi kiváltságlevelét. Eszerint a Moldvából, Havasalföldről érkező idegen árusok Szeben, Brassó és Szászváros határán túl áruikat nem vihetik tovább. A fejedelem egyúttal jóváhagyja a nevezett városok árumegállító jogát is.¹⁶

Mielőtt vizsgálat alá vennénk a forrást, nézzük meg az 1468-as Mátyás-féle privilégium keletkezésének történetét. Ezt a kiváltságlevelet ugyanis nem a szebeniek, hanem a brassóiak

⁹ Fernand Braudel: *Civilisation and Capitalism II (15–18 Centuries) The Wheels of Commerce*. New York 1984. 159.

¹⁰ Uo. 154.

¹¹ Memorial Ömer Lufti Barkan XVIII. Librairie D'Amérique et D'Orient Adrien Maisonneuve. Paris 190. 238.

¹² Uo. 238.

¹³ Uo. 238.

¹⁴ Pach Zs. P.: i. m. 1975/1 25.

¹⁵ Uo. 31.

¹⁶ Veress E.: i. m. 1944. II. k. 217.

eszközölték ki a királytól. Szebennek már volt ilyen kiváltságlevele, mint tudjuk 1382 óta, és ez kötelezte az idegen kereskedőket a fűszerek nagyban való eladására a szászok számára, eltöltve együttal az idegeneket a kicsiben való árusítástól.

Hasonló törekvések meghiúsítására eszközölték ki a brassóiak 1468-ban Mátyás királytól olyan szabadalmat, amely árumegállító jogot biztosított számukra a havasalföldi és moldvai kereskedőkkel szemben,¹⁷ és a kiváltságlevélbe Brassó mellett Szebent és Szászvárost is belefoglalták. 1482-ben pedig olyan oklevelet szereznek a brassóiak, ami a kiskereskedést tiltja meg az idegeneknek a szász városokban.¹⁸ Az előző két forrás, valamint az 1468-as Mátyás-féle kiváltságlevél ismerete, amely egyértelműen a szász városok fűszerkereskedelmének védelmében fogant, igencsak valószínűvé teszik, hogy a Mátyás-féle kiváltságlevélnek az 1583-ban, Báthori által való megerősítése háttérében, a Levante-kereskedelem erdélyi útjának, mind a havasalföldi, mind a moldvai útnak a Báthori István korabeli funkcionálása, létezése áll.

Van azonban még egy bizonyítékunk, amivel állításunkat igazolhatjuk. A korábbiakban már rámutattunk arra az örményekkel kapcsolatban, hogy milyen szoros időbeli egybeesést mutat az örmények 14. századi kereskedelmi tevékenysége Erdélyben és Lengyelországban, azaz ha a Levante-kereskedelmet tekintjük, a Lengyelországra és Erdélyre ható gazdasági erők azonosak voltak. Hogy ez nemcsak a 14. századra igaz, hanem Báthori István uralkodásának idejére is, azt a következőkben fogjuk bizonyítani. Ismét két idegen kereskedőnépet kell vizsgálat alá venni, nevezetesen az olaszokat és a zsidókat. Az olasz kereskedők minden nagy városban megtalálhatók voltak Lengyelországban, így Krakkóban, Lvovban, Lublinban, Varsóban. Az olasz jelenlét nagy korszaka a 16. század végétől a 17. század közepéig tartott.¹⁹

Ugyanez vonatkozik Erdélyre is, ahol az olaszok szintén igen aktívak voltak a 16. század második felében, nemcsak mint művészek, tudósok stb., hanem mint kereskedők is. Erre közvetlen bizonyítékot adott a dolgozat legelején elemzett forrásunk, amelyben Marco Giliatti nevű olasz fűszerkereskedővel találkozunk.

Hasonló a helyzet a zsidókkal is, akiknek a 16. század második felében a Nyugatról való kiűzetésük után a Török Birodalom mellett Lengyelország lett a mentőváruk. 1570-re Poznań, Krakkó, Lublin, Lvov zsidó lakossága már meghaladta az ezret, kisebb közösségeik pedig mintegy háló fonták be a lengyel-litván királyság területét.²⁰ Az 1580-as években Jan Zamoyski lengyel kancellár amellett, hogy helyi zsidókat telepít le birtokain, a török udvarban levő összeköttetései révén elérte, hogy egy csoport spanyol és portugál zsidót telepíthessen le családi székhelyén, Zamoścban. A termelés és a vásárlás fellendítése mellett az volt a célja, hogy Zamoścban privilegizált pozíciót biztosítson Lengyelország és a Levante akkor virágzó kereskedelmében, ami a Lvov és a Fekete-tenger közti, valamint a Havasalföldön, Moldván áthaladó szárazföldi útvonalon bonyolódott.²¹ Itt van tehát a két útvonal (a moldvai és a havasalföldi), amin keresztül nemcsak Lengyelország, hanem Erdély is kapta a keleti cikkeket. Braudeltől tudjuk ugyanis, hogy az örmény és a zsidó kereskedők, különösen 1550 után, főleg

¹⁷ Pach Zs. P.: i. m. 1978/6 1026.

¹⁸ Uo. 1026.

¹⁹ Fernand Braudel: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. New York 1979. Vol. 1 201.

²⁰ Jonathan Israel: *The European Jewry in the Age of Mercantilism*. Clarendon Press, Oxford 1985. 29.

²¹ Uo. 29.

fűszereket és selymet küldtek Lengyelországba,²² és ez kellett, hogy legyen az Erdélybe irányuló export fő tétele is.

Úgy véljük, mindezzel a Levante-kereskedelem erdélyi útvonalának Báthori István kori újjáéledése bizonyítottnak tekinthető. De vajon mi idézte elő a megújodást ebben az időszakban? Alapvetően négyféle okot említhetünk:

- a) Az 1550-es években az arab hajózás kiheveri a portugál flotta csapásait, és újra virágzásnak indul a kereskedelem a Perzsa-öblön, másrészt a Vörös-tengeren keresztül, ami a Levante-kereskedelem újjáéledését vonja maga után. Ezzel párhuzamosan megélénkül a perzsa, örmény, török kalmárok tevékenysége, megerősödik az az örmény tengely, ami kulcsfontosságú a mi szempontunkból. Emellett a 16. század második felében megnövekszik a szárazföldi kereskedelem és néhány elhagyott út is visszatér a használatba. Ehhez kapcsolódik a másik ok.
- b) Ez két olyan hadisiker, ami Oroszország állami fejlődésében is kiemelkedő szerepet játszott. 1552 — a Kazanyi Kánság bevétele — ezután IV. Iván igyekszik kijutni a Kaspi-tenger felé. 1556 — Az Asztrahanyi Kánság felszámolása. Asztrahany kereskedelmi jelentőségét már a 14–15. században az adta, hogy a keleti áruk közvetítője volt Európa és Ázsia közt. Erre a szerepére mutat rá Joszafat Barbaro, amikor arról beszél, hogy a velenceiek a 14. században minden árujukat Asztrahanyon keresztül kapják.²³ Az 1550-es évek végére tehát az összes közép- és alsó volgai út Oroszország kezében összpontosul és az utak stabilizálódása következtében Asztrahany ismét virágzásnak indul.²⁴ Ez motiválja azokat az angol kísérleteket, melyek arra irányulnak, hogy a Fehér-tengertől indulva majd a Volgán és Asztrahanyon keresztül közvetlen kereskedelmi kapcsolatot létesítsenek Perzsiával és Indiával. Ezzel a céllal jön létre 1558-ban a Moszkvai Társaság, hogy megtörjék Portugália és Itália monopóliumát a fűszerkereskedelemben.²⁵ Az északi út felfedezése más országoktól független összeköttetést biztosított az angolok számára. Anglia megkapta Oroszországon át Perzsiából és általában a keletről a szükséges cikkeket, a balti országok versenyének kiküszöbölésével.²⁶

Asztrahany kereskedelmi jelentőségének megnövekedése azért is fontos, mert tudjuk, hogy korábban kapcsolatban állt a krímbeli Kaffával, de ez a kapcsolat (a Levante-kereskedelemnek egy északi, nagyrészt szárazföldi útja, mely a Fekete-tenger partvidékén haladt) részben Timur Lenk támadása, részben más okok következtében megszakadt. Mivel tudjuk, hogy Asztrahanyban is nagyszámú örmény élt, így lehetséges, hogy a Fekete-tenger partvidékén levő kereskedőkolóniák az északi karavánút mentén is kaptak fűszereket. Mivel a Krím és Oroszország közt az 1570-es években feszült volt a viszony, ezért úgy érezzük, hogy ennek nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, a legfontosabbnak így az „örmény tengelyen” keresztül érkező fűszerkereskedelem tekinthető véleményem szerint.

²² *Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. New York 1979. Vol. 1 199.*

²³ *A. Ja. Szpakovszkij: Torgovlja Moszkovszkoj Ruszi sz. Perszijej v XVI–XVII. vekah. Kijev 1915. 8.*

²⁴ *M. V. Fehner: Torgovlja russzkogo goszudarsztva szo sztranami vosztoka. Moszkva 1956. 42.*

²⁵ *N. Kosztomarov: Ocserki torgovlji Moszkovszkogo goszudarsztva v. XVI–XVII. sztoletijah. Szanktpetyerburg 1862. 13.*

²⁶ *Uo. 27.*

c) A harmadik ok már időben is szorosabban kapcsolódik az 1570-es évekhez és Báthori uralkodásához. Az 1570 körül az események ismét a portugál fűszerkereskedelem számára vettek kedvező fordulatot. „1568-ban az oszmán uralom ellen széles körű arab felkelés bontakozott ki, ami megszakította a Vörös-tengeren a kereskedelmet. Ezt a felkelést 1573-ban verték le, eközben Velence, Spanyolország oldalán 1570—73 közt részt vett a Mediterráneumban folyó törökellenes háborúban.”²⁷ A régi, Velence és Genova közt folyó politikai és tengeri rivalizálás most elmerült egy nagyobb, a keleti Mediterráneum óriása, a Török Birodalom és a nyugati Mediterránium vezető hatalma, Spanyolország versengésében. A körülmények ilyen konstellációja hirtelen hanyatlást idézett elő a Levante-kereskedelemben²⁸ (pontosabban a Levante-kereskedelem déli útvonalán). 1577-ben a velenceieknek ismét Lisszabonba kellett menni borsot vásárolni és ezért felemelték a nyugatról érkező fűszerek behozatali vámját, amit már 1519-ben is megtettek.²⁹ Az 1580-as évek első felében az üzlet még rosszabb lett a Levantén, valószínűleg a török-perzsa ellenségeskedés miatt. 1585-ben II. Fülöp azzal a javaslattal fordult a velencei szenátushoz, hogy a portugál borsimport nagyobb részét alacsony áron eladják Velencének, és egyben megígérte a Lisszabont látogató velencei hajók biztosítását.³⁰ A javaslat nem hagyta hidegen a velenceieket, tekintettel a Levantén uralkodó magas fűszerárakra.³¹ Ha Velence ezt elfogadja, akkor ez halálos csapást mért volna a Levante-kereskedelemre³² (elsősorban déli útjára).

Tehát összességképpen: az 1560-as évek végétől az 1580-as évek végéig a Levantén magasak voltak a fűszerárak, a Levante-kereskedelem déli, legnagyobb forgalmú útvonalának kikapcsolódása miatt. Ez szükségképpen szívó hatást gyakorolt a többi útra — a Perzsiából és Indiából a Fekete-tenger déli partja felé irányuló középső, ill. a Fekete-tenger északi partján futó, ill. a Lengyelországon és Oroszországon át Perzsiába és Indiába vivő transzkontinentális útvonalra.

Nem véletlen, hogy a IV. Iván Isztoma Sevrigin nevű követének — akit a cár 1580-ban a Vatikánba küldött, hogy a pápát megnyerje a Báthorival való békétárgyalások közvetítőjének — olyan utasítást ad többek közt, hogy ígérje meg: a velencei kereskedők szabadon utazhatnak Oroszországon át a Kazany és Asztrahany felé Indiába és Perzsiába.³³

Ne felejtjük el az évszámot. 1580-ban vagyunk, a velencei kereskedelem előbb idézett századvégi nagy válságának idején, pontosan három évvel azután, hogy Velence immár másodízben kényszerült felemelni a nyugatról érkező fűszerek behozatali vámját. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a velencei fűszerkereskedelem első 16. századi válsága idején, 1520-ban (tehát egy évvel azután, hogy Velence először kényszerül felemelni a nyugatról érkező fűszerek vámját) kereskedői minőségben járt Moszkvában Paolo Centurione te-

²⁷ The Cambridge Economic History of Europe IV. Cambridge 1967. At the University Press 1967. 166.

²⁸ Uo. 166.

²⁹ Uo. 166.

³⁰ Uo. 167.

³¹ Uo. 167.

³² Uo. 167.

³³ Pámjátnyik gyiplomatycieszkizh sznosénijy drévnjej Rosszii sz gjerzsavami inosztrannümi T. X. Szanktpetyerburg. 1871. 17.

kintélyes velencei patrícius, hogy új utat keressen Európán keresztül Indiába és általában a Keletre.³⁴

Mindezek azt mutatják, hogy amikor a Levante-kereskedelem déli, legnagyobb forgalmú útvonala válságba került, illetve megszűnt domináns szerepet játszani, akkor a többi, addig kevésbé fontos út emelkedett nagyobb jelentőségre.

- d) Végül, de nem utolsósorban negyedik okként hangsúlyozni kell még egy tényezőt, ez pedig a korszak politikai viszonyaiban rejlik. 1568-ban a drinápolyi békével lezárult a nagy várháborúk első korszaka, és 25 éves nyugalom következett a Habsburg–török viszonyban. Ebből a huszonöt évből 15 esik Báthori István uralkodására. Így az újonnan kibontakozó gazdasági folyamatokat nem zavarta meg a politikai viszonyok kedvezőtlen alakulása.

Végősszépgésként tehát azt mondhatjuk, hogy a Levante-kereskedelem felvirágzásában, Asztrahany jelentőségének és a szárazföldi kereskedelem növekedésében, valamint a Mediterráneumban uralkodó magas fűszerárakban és az akkori Erdély politikai viszonyaiban kell keresni a Levante-kereskedelem erdélyi útjának újjáéledését Báthori István korában.

II. Idegen kereskedőelemek az Erdélyi Fejedelemségben

A Báthori István korabeli erdélyi gazdaságtörténet érdekes momentumja az idegen kereskedőelemek nagyobb számban való megjelenése, amely annyira szorosan kapcsolódik a Levante-kereskedelemhez, hogy ez utóbbi története nélkül nem is érthető meg. (Ezt láttuk az olaszok, zsidók, örmények esetében is.)

A 16. század második felében a szász kereskedelem a hanyatlás jeleit mutatja — román, görög, macedón, örmény, később pedig zsidó kalmárokkal kellett vetélkedniük.³⁵

Ez ugyanakkor az Erdélyen kívül álló gazdasági erők jelentős átalakulását is tükrözi: „a 16. század végén, a 17. század elején megrendült a Török Birodalom belső kereskedelme”. Ezzel függ össze az a jelenség, hogy nemcsak Erdélyben, de Magyarországon is a török kalmárokat egyre inkább háttérbe szorítják a görög, örmény, zsidó kereskedők.³⁶ Ennek hatására a szász kereskedelem a második felében az előretörésből védekezésbe ment át.³⁷

A forrásokból az derül ki, hogy az idegenek közül ebben az időszakban a görögök tettek szert a legnagyobb jelentőségre, így ezért nekik szenteljük a legnagyobb figyelmet ebben a részben. Másodsorban a zsidók tevékenységével foglalkozunk. Az örmények, mint a harmadik legjelentősebb erdélyi kereskedőelem szerepét már részletesen taglaltuk a megelőző részben, így erre itt nem térünk ki.

Már az 1551-es országgyűlés kitiltja a görög kalmárokat Erdélyből és az itteni kereskedés jogát a havasalföldi és moldvai románoknak biztosítja.³⁸

³⁴ A. Sz. Miljukin: Priédz inosztrancev v Moszkovszkoje goszudarsztvo Iz isztoriji russz-kogo prava, 16-18 vekov, Szanktpetyerburg 1909. 48.

³⁵ Emlékkönyv... 295.

³⁶ M. T. 341.

³⁷ Emlékkönyv... 295.

³⁸ Emlékkönyv... 295.

1572-ben Báthori István a Duna vonalától délről jövő kereskedőknek megtiltotta, hogy áruikkal Szeben, Brassó és Szászváros piacain megjelenjenek.³⁹ Majd az 1577–78-as országgyűlések is hasonló intézkedéseket hoznak, melyek értelmében a görög, török, román kereskedők csak a kijelölt piacokon folytathattak kereskedést.⁴⁰

Azoknak pl., akik Munténiából jöttek az Öreg völgyön (Töröcsvári-szoros) át, Sellenberg-nél meg kellett állniuk, ahol árulerakatok voltak.⁴¹

Az 1578. április 24.—május 5-ig tartó országgyűlés 29. tc-e kimondja, hogy „se görög, se más ember ne jöjjön Erdélybe marhával való kereskedés végett”. Aki pedig a tilalom ellen vét, annak portékáját kobozzák el, fele azé, aki megfogja, fele a kincstáré legyen.⁴² Néhány hónappal később ismét egy tc. foglalkozik a görögökkel, de most már zsidókról is említést tesznek: „Soha annyi egyszer be nem jöttek afféle görögök, sőt sidók is, mind e mostani Szent Gál napi sokadalomra” — éppen ezért Báthori tartassa be a korábbi törvényeket.⁴³

1579-ben ismét az országgyűlés napirendjére kerül a görögök ügye. „A görögök vakmerő bátorsággal meg nem elégedvén a nekik adott letevőhelyekkel az országot szerént szerte járlák, törököket is melléjük vevén mindenféle állatot kivisznek az országbeli kereskedők kárára, s az ország nagy nyomorúságára.”⁴⁴ A görögök áruikat nagyon megrágították, mondja az országgyűlés, emellett a belső kereskedelembe is beleártották magukat. Tehát a lerakodóhelyeknél beljebb ne jöjjenek és csak török áruval kereskedjenek.⁴⁵

A görögök szinte soha nem tartották be ezeket a rendelkezéseket, és a román és karánsebesi kereskedőkkel együtt megkerülték Szebent, Brassót és így jutottak Erdély területére.⁴⁶ Ezért már János Zsigmond 1560-ban úgy rendelkezett, hogy ezek a görögök, akiknek nagy része Kolozsvár felé igyekezett, áruikat kötelesek legyenek Kolozsvárott letenni.⁴⁷

1583-ban azonban Báthori ismét kénytelen napirendre tűzni a görög kereskedők problémáját. Március 14-i utasításában elrendeli, hogy a görög kereskedők ezentúl Karánsebesen kívül csupán Szeben, Brassó külvárosaiban folytathassanak kereskedést, ha pedig arannyal és ezüsttel üzérkednek, azt tőlük foglalják le a kincstár számára.⁴⁸ A tilalom ellenére — írja a levél — a görögök egész Erdélyben, mind a városokban, mind a mezővárosokban, falvakban nagy számban megtalálhatók és áruikat a kincstár minden hasznának kizárásával árusítják.⁴⁹

A görögök jelentős számára utal ezenkívül az is, hogy a latin terminológia két szóval jelöli a görög kereskedőket, nevezetesen az „institor”-ral és a „mercator”-ral. Az előbbi kis-, ill. házaló kereskedőt, míg az utóbbi nagykereskedőt jelent. Ugyanez a Báthori levél megemlíti még azt is, hogy a görögök áruikat kötelesek eladni a fent megnevezett három város kereskedőinek,

³⁹ Nicolae Nistor: Wirtschaftsbeziehungen Zwischen Südsiebenbürgen und der Walachei Während des 15–17 Jahrhunderts. In: Forschungen zur Volks- und Landeskunde Band 14 Nr 2 Bucureşti 1971. 47.

⁴⁰ Uo. 47.

⁴¹ Uo. 47.

⁴² Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek Budapest 1877/3. 136. A továbbiakban: Szilágyi S. EOE.

⁴³ Szilágyi S.: EOE 3. k. 139–140.

⁴⁴ Emlékkönyv... 73.

⁴⁵ Uo. 74.

⁴⁶ Uo. 308.

⁴⁷ Uo. 308.

⁴⁸ Veress Endre: Báthori István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–85) Bp. 1948. Akadémia 29. A továbbiakban: Veress E. 1948.

⁴⁹ Uo. 29.

akik azokat összegyűjtve újra eladják honi polgároknak.⁵⁰ Két évvel később ismét hallatnak magukról a görögök az országgyűlésen, de a változatosság kedvéért most nem a zsidókkal, hanem az olaszokkal együtt említik őket.

Az 1585. szept. 19–24-i gyűlés 7. tc-e kimondja, hogy azok a görögök és olaszok, akiknek nincs levelük a kereskedésre, ne jöhessenek be Erdélybe és aranyat se vihessenek ki.⁵¹ Veress Endre különösnek találja, hogy efféle tilalmaknak az országgyűlési végzésekre Izabella királynőig felmenőleg semmi nyomát nem lelhetjük fel.⁵² És valóban 1578-ig csak egy ízbén találtunk ilyen cikkelyt 1551-ben, majd 1559-ben egy általános rendelkezést, amikor is a külföldi és állandó lakhellyel nem bíró kereskedőknek tiltják meg az árusítást.⁵³ Azonban egyszerre érthetővé válik a dolog, ha az idegen kereskedőelemek nagyobb arányú beáramlását a Levante-kereskedelem 1550. utáni felvirágzásával hozzuk összefüggésbe. Nemcsak a Levante-kereskedelem erdélyi útjának továbbélésére kell gondolnunk, hanem a kelettel való árucseré-forgalom általános fellendülésére. Ez 1559-ig nemigen érezthette hatását Erdélyre, így ebből a szempontból az 1551-es határozatot figyelmen kívül hagyhatjuk, az 1559-est pedig inkább egy afféle általános rendelkezésnek kell minősíteni.

Az 1570-es évektől a tilalmak, szabályozások megszorodása viszont már nagyobb bevándorlási hullámra utal, s ebben a főszerepet a görögök viszik.

A görögök és a zsidók nagy része a Balkán felől jött Erdélybe. Igaz ugyan, hogy Lengyelországban és a keleti útvonal mentén, a Földközi-tenger vidékén is élt jelentős görög és zsidó elem (a zsidók már a Bizánci birodalomban Hérakleiosz császár alatt megindul és III. Leó alatt is folytatódó zsidóüldözés hatására menekültek ide), de a fejedelemségben, ha voltak is ilyenek, számuk csekély lehetett. A Balkán irányából viszont sokkal nagyobb számban érkezhettek. Ezt Báthorinak a már említett 1572-es intézkedése is alátámasztja, amikor a Duna vonalától délről jövő kereskedőkkel kapcsolatban intézkedik, és ugyanezt erősíti meg 1583. évi levele is.

A zsidók előrenyomulása a nevezett területen azzal magyarázható, hogy a 15. század végén Spanyolországból való kiűzetésük után Konstantinápolyban és Thesszalonikiben telepednek meg, és jelentős lesz a textiliparuk. Amint látjuk, Magyarország és Erdély a 16. sz. második felétől a korábbi nyugati hullám helyett egy déli irányú, spanyol-mór eredetű zsidóbeáramlás színtere lesz. Ezek a zsidók a törököktől különböző kedvezményekben részesülnek.

A görögök előretörése a Balkánon a 16. század második felében indul meg és a későbbi századokban fokozatosan kiszorítják innen az olaszokat.

A görögök és a zsidók árukészletét csakúgy, mint az örményekét a helyi használatra szánt egyszerűbb áruk mellett főleg a keleti termékek, a fűszerek és a luxuscikkek képezték. Tudjuk emellett ugyanakkor azt is, hogy Báthori csak egy cikk esetében engedte meg a kiskereskedést a görögök számára, ez pedig a szőnyeg volt.

A zsidók nagyobb számú jelenléte is mutatja Erdély periférikus gazdasági helyzetét, ahogy Wallerstein és Jonathan Israel írja, a zsidók vonatkozásában a 16. században földrajzi egyensúlyhiányról beszélhetünk, eltűnnek Nyugat-Európából, viszont Kelet- és Dél-Európa bizonyos részein megnő a számuk. Vagyis eltűnnek a központi államokból és megszorodnak a periférián.⁵⁴

⁵⁰ Uo. 30.

⁵¹ Szilágyi S.: EOE 3. k. 217.

⁵² Veress E.: i. m. 1948. 29.

⁵³ Szilágyi S.: EOE 2. k. 144.

⁵⁴ Immanuel Wallerstein: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Bp., 1983. 270. A továbbiakban: I. Wallerstein.

Ezt egyértelműen alátámasztja az 1579-es országgyűlés egyik — az előbbieken már említett — törvénycikkében szereplő „török áruk” kifejezés, ami ez időben már vitán felül a keleti cikkekre, a fűszerekre és egyéb levantei árukra vonatkozott.

III. Erdély bányászata Báthori István korában

A Báthori István kori erdélyi bányászat tanulmányozásához két alapvető forrás áll rendelkezésünkre, amelyek képet adnak nemcsak a bányák állapotáról, de a különböző kitermelési eljárásokról is. Az egyik: Pierre Lescapier naplója, aki még Báthori fejedelemségének első éveiben, 1574-ben járt Erdélyben és Zalatna higany- és aranybányáit, valamint Torda sóbányáit látogatta meg. A másik forrás Herberstein Felicián báró jelentése, aki az akkor már a lengyel királyi koronát is viselő Báthori megbízásából, annak uralkodása végén utazta be 1585-ben az Érchegységet és számolt be a bányászat elmaradottságáról és elhanyagoltságáról. Ezenkívül igen érdekes adalékokat szolgáltat Báthori levelezése és ezen belül is különösen az erdélyi cancelláriával való levélváltásának azon része, mely a Herbestein Feliciánnak bérbe adandó bányák kérdésével foglalkozik.

Nézzük ezután a francia követ beszámolóját, aki mint laikus szemtanú tájékoztat bennünket az erdélyi bányák egy részéről. Zalatnáról a következőket írja:

„Július 5-én megtekintettük az aranybányát, amely egy magas hegy alatt igen mélyen benyúlik a föld gyomrába. Az itt kitermelt kőzetet a bányászok előbb kiegészítik, mint a gipszet szokták, majd egy vízimalomban megőrlik: a kiegészített kőzet egy favályúba kerül, mely egy láb széles és kétszer három öl hosszú, itt néhány vastag cölöppel összezúzzák, a cölöpök egymás után emelkednek fel és zuhannak alá, a kőveket kavics nagyságúvá zúzva. A por és a kavics lassan sodródik az áramló vízzel telt vályúban, és ebből távozva szétterül azokon a durva vásznon, amelyek enyhén lejtő deszkálapokkal egy nagy teknő fölé vannak kifeszítve. Az arany megtapad a vásznon, ami nem tapad meg, az a teknőbe jut a felül áramló vízzel együtt, amely alul elfolyik. A bányászok minden huszonnégy órában két ízben leemelik, más teknőben kimossák a vásznakat, majd az edényben maradt üledéket, vagyis a vizes homokot nagy fatálcára terítik.

Ezt mindaddig rázogattják, amíg az arany össze nem gyűlik az egyik oldalon, a fölőleges homok pedig a tálcá másik oldalán nem marad. Párizsban a Pénzváltók hídján olykor magam is láttam, hogy miként vonják ki a boltokban a szemétkébe hullott aranyat. Miután bizonyos mennyiséget kiválasztottak az aranytartalmú homokból, kevés higannyal lombikba teszik, amelyben a hő hatására a higany rudakba redukálja az aranyat.

6-án a higanybányát látogattuk meg. Egy fél mérföld magasságú hegyen kutakra emlékeztető kerek gödrökhöz át lehetett leereszkedni a bányákba, ahonnan sárgás-vöröses földet hoznak a felszínre. Ezt a földet igen szűk szájú agyagedényekbe töltik. Az agyagedények szájához kevés kősenet tesznek, majd a lyukat, vagyis az edény száját egy darabból készült fadugóval elzárják. Több, hasonlóképpen előkészített edényt helyeznek el, és pedig szájjal lefelé, nedves földdel betapasztják, majd nagy tüzet raknak fölötte a négy oldalán. Ha négy-öt óra múltán a tűz kialszik és az edények kihűltek, kiviszik és felnyitják őket. Azonnal látható, hogy az edényekben a föld megfolyósodott, mégpedig az edények szájához helyezett szén hatására, és jól kivehető, hogy a higany mozog. Egy-egy tűzrakásnál nagyjából ötszáz ilyen módon előkészített edényt állítanak egymás mellé.⁵⁵

Eddig a bányákat érintő leírás első része.

⁵⁵ Benda Kálmán — Tardy Lajos: Pierre Lescapier utazása Erdélyben, 1574. Bp. 1982. 80.; a továbbiakban: Benda K. — Tardy L.

Lescalopier beszámolójának azonban van még számunkra egy nagyon fontos adaléka, nevezetesen az, hogy megadja a zalatnai bányák bérlőinek nevét és hovatartozását:

A két személy — a velencei Giacomo Grisoni, és a római Fausto Guai.⁵⁶ Feltűnő még az is, hogy Kolozsmonostor környékén olasz szőlőbérlőkről tesz említést.⁵⁷ Mind a napló, mind más korabeli források arról tanúskodnak, hogy ebben az időben már nagyszámú olasz élt Erdélyben, akik nemcsak kereskedelemmel, bányabérlettel és pénzváltással foglalkoztak, hanem bizonyos helyeken már szőlők bérletét is megszerezték.

Mivel magyarázható ez a jelenség? Magyarázatként alapvetően két dolgot említhetünk. A bányák és a pénzügyek terén véleményem szerint igen jelentős egy kb. 40 évvel azelőtti esemény, nevezetesen Gritti három éven át tartó (1531–1534) kormányzósága. Grittinek nagyszabású kereskedelmi tervei voltak. „Ezek azt a célt szolgálták, hogy a magyar föld legértékesebb bányakincseit kiragadják a dél-német kereskedőtőke — elsősorban a besztercebányai réz- és az erdélyi sóbányákat bérlő Fuggerek — kezéből, s azok útvonalát átterelje a Török Birodalom, ill. közvetlenül Velence irányába.”⁵⁸ Nagyszabású terveiből gyakorlatilag semmi sem valósult meg. „Sztambulból, ill. néhány hónapos magyarországi villámlátogatások szűkre szabott ideje alatt nem lehetett átrendezni egész Közép-Kelet-Európa gazdasági kapcsolatrendszerét.”⁵⁹ A budai bajor követ szerint Gritti jártas volt a bányaművelés területén is, azonban megbízottainak kérészétetű erdélyi működése semmiféle fordulatot nem hozott az ott levő bányák hasznosításában.⁶⁰ „Jelentősebb hasznot egyetlen vállalkozása hozott, az sem neki, hanem az országnak” — egy erdélyi aranybánya beindítása.⁶¹

Gritti távozása után János király rendszerint visszaszerezte a velencei kezébe bocsátott bányákat és vámokat, anélkül, hogy az azokba helyezett bérlőket — akik alkalmasint tényleg Gritti tőkéjével gazdálkodtak — kártalanította volna.⁶² Nyilvánvaló azonban, hogy az erdélyi viszonylatban jelentős tőkeerővel és a pénzügyi műveletekben való jártassággal rendelkező olaszokról nem mondhattak le teljesen sem ő, sem utódai, így azok egy része ott maradt a fejedelemségben és folytatta bérlői, pénzváltói stb. tevékenységét. Igaz ugyan, hogy mint bányabérlők háttérbe szorulnak egy időre az itáliaiak, mert az erdélyi bányák gazdagsága a bajor hercegek figyelmét is felkeltette. Szakembereket küldtek megvizsgálásukra, majd egyezséget kötöttek Szapolyaival és 1536-ban meg is kezdték a művelést, s a talált ezüsből magyar dénárokat verettek.⁶³ A 16. század második fele (ezen belül is különösen a Báthoriak kora) azonban már az itáliaiak erdélyi jelenlétének nagy fénykorát hozta, s ebben nagy része volt a fejedelmek itáliaiak iránti szimpátiájának.

Véleményem szerint főleg ezzel magyarázható, hogy Pierre Lescalopier 1574-ben itáliai bérlőket talált a zalatnai bánya esetében. Tudjuk ui., hogy a két zalatnai bérlő Báthori közeli emberének, az antitrinitárius vallású olasz orvosnak, Biandrata Györgynek a köréhez tartozott.⁶⁴ Az olaszok tehát igen fontos szerepet vittek a pénzügyekben. Ezt támasztja alá Báthorinak egy 1577. ápr. 7-i, Báthori Kristófnak írott levele, melyben azt írja, hogy a zalatnai

⁵⁶ Benda K. — Tardy L.: i. m. 76.

⁵⁷ Benda K. — Tardy L.: i. m. 90.

⁵⁸ Szakály Ferenc: Vesztőhely az út porában. Bp. 1986. Helikon 99. p.

⁵⁹ Uo. 99.

⁶⁰ Uo. 99.

⁶¹ Uo. 99.

⁶² Uo. 100.

⁶³ Acsády Ignác: A magyar nemzet története V. k. Bp. 1897. 185. A továbbiakban: Acsády I.

⁶⁴ Pirnát Antal személyes közlése alapján.

aranybevéltó olaszokat tartsa meg a nekik átengedett fejeérvári ház birtokában, amíg tisztjüket viselik.⁶⁵

Erdélyben nemcsak a bányák mélyéről hoztak felszínre aranyat, de aranszemcséket lehetett találni egy némely folyóban, patakban is. Erről is megemlékezik naplójában a francia követ. „Tordát egy folyó szeli keresztül, mely az ország hegyeiből érkezik. Homokja aranyat tartalmaz. Magyarul Aranyos a neve, ami aranyos vizet jelent.”⁶⁶ A követ végül néhány szót ejt a sóbányászatról is. „A falu [Torda] melletti hegyekben sóbányák találhatók, melyek évente 14 ezer tallér bérleti díjat hoznak. Egy kúthoz hasonló nyíláson át leereszkedtem az egyik aknába, melyet mintegy fél mérföldnyire mélyítették ki. Az akna csaknem a hegy közepéig hatolt be, lent négyféle, semminő előkészítést nem igénylő, étkezésre alkalmas só található. A vizet gyakran merik ki, és pedig egy négy sarkánál hajókötélhez erősített ökörbőr tömlő segítségével.”⁶⁷ Ennyi tehát összesen az a rövid, de számunkra igen becses részlet, amit Lescapier az erdélyi bányákról ír. A francia követ naplóját ebből a szempontból ki is merítettük, de maradjunk még Lescapier követjárásának évében, 1574-ben. Ekkor ugyanis Báthori több rendelkezést is kiad a bányászattal kapcsolatban.

1574. május 27-én Brassó város tanácsát utasítja, hogy „miután Offenbányán egy elhagyott arany- és ezüstabányát meg akar nyitattatni, küldje oda a város annak előzetes megvizsgálására Smelcher Albert és fia György radnai szakértőket”.⁶⁸

Ugyanez év július 29-én pedig Hesdát Márton aranybevéltőt levélben értesíti arról, hogy kinevezi a „Jára vize aranytermelésének vezetőjévé”,⁶⁹ majd néhány hónappal később 1575. febr. 7-i levelében megerősíti Hesdát ebben a tisztségében, kérve egyúttal kétszáz forint aranyra váltását.⁷⁰

Úgy tűnik, hogy a bányászat fellendítésére tett intézkedések ezzel le is kerülnek a napirendről a 70-es években. Magyarázhatnánk a dolgot azzal, hogy nem maradtak ránk források a későbbi évekből — természetesen ezzel is számolni kell —, de úgy érzem, logikusabb az a feltevés, hogy 1575 után Báthorit először a lengyel trón megszerzése, később pedig a királyság egyéb ügyei meglehetősen elfoglalták, elég ha csak a Livonai-háború keretében vívott harcaira utalunk. Így nyilvánvalóan kevesebb ideje maradt többek közt az erdélyi bányák felkarolására is. Feltevésünk elfogadhatósága mellett szól az a tény, hogy miután 1582-ben békét kötött Rettegott Ivánnal, újra előtérbe került az erdélyi bányák problémája.

Az erdélyi kormány 1583. június 30-i levelében a következőkről tudatja Báthorit: Kapnikbányát Herberstein Feliciánnak „a nagybányai német úrnak” adták árendába, ami úgy látszik jó hasznot hoz a kincstárnak, hiszen eddig a költségeket sem fedezte a jövedelem.⁷¹ Ugyanakkor a kormányzat azt is írja, hogy ha találnak más vállalkozót, akkor azon lesznek, hogy a továbbiakban kiterjesszék ezt a módszert.⁷²

1584. aug. 13-án azonban már a következő levelet írja Báthorinak az erdélyi kormány: Herberstein Felicián 1583-ban bérbe vette Kapnikbányát évi kétszáz gira ezüstért, amit meg is adott az első esztendőben (gira: pénz, vagy pénzérték — 16 arany- vagy ezüstnehezéket tett ki, másként négy latot. — 1 lat = 233,887 gr). De mivel úgy látta, hogy az üzlet ráfizetéses lesz,

⁶⁵ Veress E.: i. m. 1944. II. 71.

⁶⁶ Benda K. — Tardy L.: i. m. 89.

⁶⁷ Uo. i. m. 89.

⁶⁸ Veress E.: i. m. 1944. II. 288–89.

⁶⁹ Uo. II. k. 297.

⁷⁰ Uo. 311.

⁷¹ Veress E.: i. m. 1948. 74.

⁷² Uo. 74.

ezért kéri, hogy a bányához tartozó falvakat 12 évig kössék le neki, mert ezek nélkül lehetetlen a bánya művelése.⁷³ A falvak használata fejében hajlandó még plusz 50 girát adni. Ha közben ő meghalna, fiai vennék át helyét a régi feltételek mellett, ha hajlandóságot mutatnak, ellenkező esetben a bánya és a falvak visszaszállnak a kincstárba.⁷⁴

1584. szeptember 5-i válaszlevelében Báthori arra kéri az erdélyi hármastanácsot, ha egy mód van rá, ne adják oda a Kapnikbánya környéki falvakat, de Herberstein érdemeit tekintve ha másként nem megy, olyan feltétellel bocsássák az osztrák bérlő rendelkezésére, hogy 12 év múlva ugyanannyi jobbággal bocsássa vissza, és ha lehet, a bérösszeget srófolják fel 300 girára.⁷⁵

A megegyezés pár hónappal ezután létre is jött, de a szerződés végleges megkötése még jó időre kitolódott. Az erdélyi kormány 1584. dec. 14-i leveléből arról értesültünk, hogy Herberstein Felicián nagy nehezen belement a feltételek elfogadásába, de emellett a megegyezést megnehezítette Keresztúry Kristóf akadékoskodása is.⁷⁶ Tudomást szerzünk a forrásból arról is, hogy közel Kapnikbányához, Láposbányán Grison Jakab folytat aranybányászatot, de azt készséggel átengedné Herbersteinnek, ha ahhoz Báthori is hozzájárul.⁷⁷ Valószínűleg Grison Jakab kérését tolmácsolja az erdélyi kormányzat, amikor azt ajánlja Báthorinak, hogy adjanak neki egy falut a környékről, mert akkor a bánya akár háromszoros hasznot is hozhatna.⁷⁸ Ez a Grison Jakab egyébként nem más, mint az a Jacomo Grisoni, akit 1574-ben Lescapier Zalatna egyik bérlőjeként említ. Két hónappal ezután 1585. febr. 26-án a kormányzat jelenti Báthorinak, hogy már minden készen áll a szerződés megkötéséhez, de Herberstein csak úgy vállalja, ha 12 évre és nem rövidebb időre lekötik neki a falvakat.⁷⁹ A bérleti időt illetően azonban Báthorinak fenntartásai voltak, szeretne volna ugyanis kitolni a Herbersteinnel kötendő szerződést, amíg az ő egészsége Rudolf császárral létre nem jön, „mert 12 év nagy idő és kedvezőtlen az országra nézve”.⁸⁰ Ezenkívül javasolja a bérlet oly módon való megkötését, hogy azt háromévenként meg lehessen újítani. Ezeket tartalmazza 1585. március 27-i válaszelevele.

Mielőtt megvonnánk a Báthori korabeli bányászat mérlegét, tekintsük meg vázlatosan a bevezetésben alapvető jelentőségűnek minősített forrást, Herberstein Felicián jelentését. A bányáüggel foglalkozó osztrák 1585-ben a következőképpen számol be bányáügyi tanulmányútja eredményéről, melyet Báthori megbízásából tett az Érchegeységben.

Meglátogatta „Zalatna, Almás, Ruda, Brád, Abrudbánya, Offenbánya, valamint Rézbánya és ölömbányáit”, s azok állapotáról részletesen beszámolva javaslatot tesz hasznosabb művelésükről, egyben kijelenti, hogy hajlandó egynémely bánya bérbevételére is.⁸¹

Zalatnát teljes elesettségben találta, a bányák kimerülőben voltak, az eljárások kezdetlegesek.⁸² A termelés nem folytonos, a zúzómalmok vízellátása bizonytalan. Abrudbányán a telérek még bőven fizetnek, de a korszerűtlen munkaeszközökkel és termelési eljárásokkal valóssággal elpocsékolják az aranyat.⁸³

⁷³ Uo. 181.

⁷⁴ Uo. 181.

⁷⁵ Uo. 193.

⁷⁶ Uo. 199.

⁷⁷ Uo. 199.

⁷⁸ Uo. 216.

⁷⁹ Uo. 238.

⁸⁰ Uo. 246.

⁸¹ Veress E.: 1944. II. 323.

⁸² I. Tóth Zoltán: *Paraszmozgalmak az erdélyi érchegeységben 1848-ig*. Bp. 1962. 18.

⁸³ Uo. 18.

A termelékenység alacsony, hiányzik a szakértelem.⁸⁴ Ilyen volt a bányák állapota Báthori uralkodásának végén.

A végső konklúzió tehát a következő: A Báthori István korabeli bányászat történetét vizsgálva három periódust különíthetünk el. Uralkodásának első éveiben (1571–1575) több intézkedéssel kísérli meg a bányászat fellendítését, de ez a lendület megtörik Báthori lengyel királlyá választásával. Ezután az 1580-as évek elejéig nemigen történhetett jelentősebb előrehaladás, mivel Báthori orosz háborúi miatt ez a kérdés lekerült a napirendről.

1582. után a IV. Ivánnal kötött békét követően ismét megélenkülűt Báthori érdeklődése a bányák iránt, s mintegy ennek csúcspontját képezi a Herberstein Feliciánnak adott megbízatás, ami a kérdés generális rendezésének szándékára utal. Ez azonban sok más tervével együtt meghiúsult Báthori hamarosan bekövetkező halála miatt. Báthori erőfeszítései csak igen szerény eredményeket hoztak ezen a téren, az erdélyi bányászat nagyarányú fellendülése csak Bethlen Gábotól veszi kezdetét.

A bányászat Báthori alatt is archaikus formák közt folyt — nem volt ezalól kivétel még a nemesfémbányászat sem. A bányaművelés részben a fiskális uradalomak jobbágyságra hárult, akik a bányászat vagy hárommunka mellett legtöbbször mezőgazdasági termeléssel is foglalkoztak, ill. a bányászat csak egy ilyen falusi háttérgazdaság működése mellett volt fenntartható, ezért kéri Herberstein Felicián Báthoritól a 12 falut (csakúgy, mint Grison Jakab). Erdélyben a 16. században csak a torokói és a vajdahunyadi uradalom vasművei érték el a magyarországi bányák fejlettebb szintjét.⁸⁵

Báthori uralkodása alatt már észrevehetjük azt, hogy az olasz mellett megjelent az osztrák kereskedelmi tőke is, hiszen nemcsak Erdélyben képviselteti magát Herberstein Felicián személyében, hanem Magyarországon is, ugyanis 1579-ben a bécsi Castell és Croy, az udvar immár osztrák kölcsönzői is bekapcsolódnak a besztercebányai rézbányák művelésébe.⁸⁶

IV. Fiskalizmus, vagy merkantilizmus? Báthori gazdaságpolitikájának megítélése

A jelenleg a legolvasottabb gazdaságtörténészek közé tartozó Immanuel Wallerstein szerint a 16. századi államok gazdaságpolitikájában leginkább még csak fiskalizmusról vagy korai merkantilizmusról beszélhetünk. Körülbelül 1650 után azonban a nyugati államok mindenre kiterjedő merkantilista politikába kezdtek, amivel a világgazdaságon belül elfoglalt pozíciójukat még tovább akarták erősíteni.⁸⁷

Fiskalizmus alatt Wallerstein a kincstári szempontokat túlzottan előtérbe helyező gazdaságpolitikát érti. Az abszolút monarchia kialakulásának korában a merkantilizmussal szemben az erős államgépezet kialakításához szükséges adóbevételek rövid távú maximalizálására törekedett, fő eszköze az adóprés volt.⁸⁸

A merkantilizmus kifejezésnek kettős értelme van. Jelenti elsősorban az egyes államok meglehetősen központosított hatalommal kormányzó uralkodóinak gyakorlati gazdaságpoliti-

⁸⁴ Uo. 18.

⁸⁵ M. T. 375.

⁸⁶ Uo. 299.

⁸⁷ I. Wallerstein: i. m. 588.

⁸⁸ Uo. 772.

káját, egész gazdasági rendszerét, de jelenti ezenfelül e gazdasági rendszernek bizonyos elméleti fejtegetéseit is.⁸⁹

A merkantilizmus történetében két fázist különböztethetünk meg: a korai szakaszt, amelyet Marx monetárrendszernek nevez és a kifejlett merkantilizmust, amelyet „tulajdonképpeni merkantilizmusnak” vagy kereskedelmi merkantilizmusnak hív.⁹⁰

Az első szakasz jellemzője a nemesfémek, a pénz jelentőségének túlhangsúlyozása, fetiszizálása. A pénz ekkor kincsként jelenik meg. A cél az, hogy a nemesfémeket a legkülönbözőbb módon az országba csalogassák, és az ottlevő nemesfémállomány kiáramlását megakadályozzák.

A második szakasz már megragadja a lényegét és a termelés fokozására törekszik az első szakasszal szemben, megengedi bizonyos mennyiségű nemesfém felhasználását a profit növelése érdekében. A 17. századi merkantilizmus legfőbb jellemzőit a pénz- és nemesfémállomány, a termelés, valamint a külkereskedelem védelmében és fejlesztésében foglalhatjuk össze.⁹¹

Vajon milyen helyet foglal el Báthori gazdaságpolitikája ebben a tekintetben, és milyen szempontok alapján, mihez mérten mondjunk róla ítéletet? A kérdés első részét egyelőre hagyjuk függőben, de a második részére már most válaszolhatunk. Nyilvánvalóan nem lehet egészében konzekvens, ha nyugat-európai példát veszünk viszonyítási alapul. Viszonyítani Erdélyt mindenekelőtt magához kell, s erre véleményem szerint a legjobb példa, ha Bethlen Gábor uralkodását tekintjük, és így hasonlítjuk össze a két fejedelem gazdaságpolitikáját. Annál is inkább, mivel Zimányi Vera Bethlen Gábor gazdaságpolitikájáról szóló tanulmányában írja, hogy Bethlen gazdaságpolitikája, noha komoly megszorításokkal, de kimeríti a 17. századi merkantilizmus fent említett ismérveit.⁹²

Ugyanakkor hozzá kell ehhez tennünk, hogy maga Bethlen is intézkedéseit nem mintegy a „levegőben lévő” merkantilista elvek alkalmazásának szándékával fogantatosította, hanem a kínálókozó lehetőségeket ragadta meg jó érzékkel.⁹³

Nézzük meg először, hogy mik voltak a lényegi, közös vonások a nyugati, ill. az erdélyi, bethleni merkantilizmus közt, és azután azt, hogy milyen elemek vannak meg ebből Báthorinál?

1. Az egyik döntő ismérv az, hogy az uralkodók, teoretikusok egységes nemzeti méretekben gondolkodtak.⁹⁴ Ugyanezt megtalálhatjuk Bethlennél is, akinek a pénzügyek terén tett intézkedései, egyrészt a nemesfémállomány védelme és törekvése a rossz pénz megszüntetésére, másrészt a belső vámok eltörlésére Erdély és a királyi Magyarország 7 vármegyéje közt, mind az egységes belső piac kereteiben való gondolkodást tükrözi.
- a) Báthori már uralkodásának elején, 1571. dec. 6-án közrendeletet bocsát ki arany-ezüst ügyben, és egyben megállapítja az ezüstmárka beváltási árát.⁹⁵ 1573. január 5-én Brassó város tanácsát utasítja, hogy a kitermelt aranyat és ezüstöt küldjék be Szebenbe a meghatározott napra,⁹⁶ s ugyanerre utasítja 1574. május 27-én Beszterce városát is.⁹⁷ 1580-ban megerősíti az arany- és ezüstváltás fejedelmi jogát.⁹⁸ Az 1585. szeptember 19–24-i országgyűlés határozatai közt három olyan cikkelyt is találunk, ami a nemes-

⁸⁹ *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 1953. 557.

⁹⁰ Uo. 558.

⁹¹ *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája. Századok 1982/6. 721.

⁹² Uo. 712.

⁹³ Uo. 708.

⁹⁴ *Mráz V.*: i. m. 562.

⁹⁵ *Veress E.*: i. m. 1944. I. 156.

⁹⁶ Uo. 226.

⁹⁷ Uo. 289.

⁹⁸ *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976. 184.

fémállomány védelmét helyezi előtérbe. A 7. tc. kimondja, hogy: „azok a görögök és olaszok, akiknek nincs levele kereskedésre ne jöjjenek be Erdélybe és aranyat ne vihesenek ki”.⁹⁹

A 8. tc.: „Se vert, se por aranyat senki ki ne vigyen.”¹⁰⁰ A 9. tc. pedig a következőképpen rendelkezik: „Velencei marháért senki kereskedőember ne menjen, hogy az féle heába való aprósággal az ország kincse ki ne hordassék”¹⁰¹ (— a velencei marha itt nem állatot, hanem velencei árut jelent).

Mindezekből az intézkedésekből világosan kiderül, hogy Báthori felismerte a nemesfémállomány védelmének jelentőségét és szisztematikusan arra törekedett, hogy az arany és az ezüst mind vert, mind egyéb formájában a fejedelemség határán belül maradjon és ne folyjon ki Erdélyből. Ez világosan merkantilista ismérv, de ugyanakkor a merkantilizmus korai fázisának ismérve, ugyanis a merkantilizmus korai gyakorlata szerint az országban levő pénz, nemesfém egyenlő az ország gazdaságával.

- b) Báthori mindjárt uralkodásra jutásának évében egy olyan kereskedelmi parancsot bocsát ki, ami szellemében kísértetiesen hasonlít ahhoz a törekvéshez, amit Bethlen kívánt megvalósítani, nevezetesen, hogy megszüntesse Erdély, a Partium és a fejedelemséghez csatolt királyi Magyarország 7 vármegyéje közt fennálló vámokat, amik a kereskedelem növekedését gátolták: 1571. júl. 22-én elrendeli, hogy Kolozsvár város polgáraitól és árusaitól Erdélyben és a kapcsolt részekben (Partium) senki vámot szedni ne merészeljen.¹⁰²

E nyílt parancs mellett több konkrét dologban való eljárás is bizonyítja, hogy Báthori már jóval Bethlen előtt ez utóbbihoz hasonló úton haladt a vámpolitika terén is. 1572. jan. 3-án kelt közrendeletében Daczó Györgyöt és Kálnoky Bálintot eltöltja Kézdivásárhelyen a vámszedéstől.¹⁰³

1572. febr. 1-jei levelében utasítja ugyanezen Daczó György és Kálnoky Bálint várhegyi kapitányokat, valamint Kézdi- és Orbaiszék királybírát, hogy vigyázzanak — a brassói árusokat Bereczken vámadásra ne kényszerítsék a tisztek.¹⁰⁴

Példaként felhozhatjuk még 1575. február 3-i levelét, amikor Szilvásy Imre gyalui udvarbíróknak ír, hogy a kapott panasz folytán nézzen utána, kell-e a kolozsváriaknak Gyaluba vámot fizetniük, vagy nem.¹⁰⁵

Az előbb elmondottakból világosan kiderül, hogy a pénz- és vámpolitika terén tett intézkedéseivel már Báthori is igyekezett előmozdítani a belső piac egységesedését.

Bethlen azonban nemcsak „befelé” törekedett egységesítésre, hanem „kifelé” a szomszédos államok felé is biztosítani akarta a kereskedelem zavartalan bonyolódását, felismerte, hogy a fejlődés nem az elszigetelődés, a partikularizmus, hanem világméreteken az egységesedés felé vezet.¹⁰⁶

Ezt voltak hivatottak segíteni kereskedelmi szerződésai a szomszédos államokkal, valamint azon kísérlete, hogy egységes pénzt vezessen be Erdélyben, Lengyelországban, és a Román fejedelemségekben, és hasonló terve volt Erdélyt és Csehországot illetően

⁹⁹ Szilágyi S.: EOE. III. 217.

¹⁰⁰ Uo. 217.

¹⁰¹ Uo. 217.

¹⁰² Veress E.: i. m. 1944. I. 130.

¹⁰³ Uo. 166.

¹⁰⁴ Uo. 175.

¹⁰⁵ Uo. 315.

¹⁰⁶ Mráz V.: i. m. 562.

is. Báthori ezen a téren sem marad alul Bethlennel szemben. Báthori, aki támogatni igyekezett az Erdély és Lengyelország közt szövődő kereskedelmi kapcsolatokat, 1583. szeptember 7-i levelében azzal a javaslattal lép elő, hogy mivel már Erdélyben is annyira elterjedt a garas, hogy használatát nem nélkülözhetik, ezért a fejedelemségben is hozzá kellene látni veréséhez. Amint írja, segíteni is hajlandó ebben, többek közt felajánlja, hogy mestereket is küldene Lengyelországból.¹⁰⁷ Ebből világosan kiderül, hogy Báthori is képes volt nagyobb méretekben gondolkodni, mint a belső piac, a nemzeti keret, és nála is megtalálható a szomszédos államokkal való gazdasági integráció gondolata.

2. Közös vonás a nyugati és a bethleni merkantilizmusban a termelés, az ipar és a kereskedelem fejlesztésére tett intézkedések.¹⁰⁸ Bethlen a bányászatot és az ipart főleg külföldi mesterek, cseh, morva anabaptisták betelepítésével lendítette fel.
- a) Báthoriról nem mondhatjuk el, hogy effajta nagyszabású állami telepítést végzett volna, de határozott intézkedéseket készült foganatosítani a bányászat terén, amint ezt az előző részben elemeztük.

Itt említettük meg azt is, hogy az erdélyi bányászat Bethlen Gábor idején vesz nagy lendületet és a bányászat terén Bethlen jóval eredményesebb volt elődjénél. Noha jelentősebb számú külföldi mesterrel az ipar terén sem találkozhatunk, annál inkább van viszont bizonyítékunk Báthori iparfejlesztő törekvéseire. 1573. március 12-i Szeben város tanácsához intézett levelében megengedi a városnak, hogy határain belül papírmalmot építsenek és a papírt Erdély bármely részén árulják.¹⁰⁹ Első látásra talán kissé jelentéktelennek tűnhet számunkra ez az intézkedés, de egészen más megvilágításban áll előttünk a dolog, ha felidézzük egy fél évszázaddal korábban megtörtént esetet. Ez pedig a következő volt. 1526 decemberében, amikor Jozefics püspök, Szapolyai új követet megjelent a velencei tanács előtt és átadta János király levelét, bocsánatot kért, hogy a levél nem hártýára van írva, mint ahogy az királyoknál szokás, hanem papírra. Mentegetőzésekppen azt hozta fel, hogy hártýát sehol sem lehetett kapni, sőt, papírt is Bécsből kellett hozatni.¹¹⁰ A magyar kancelláriák papírszükségletüket külföldről elégtették ki, kereskedők útján. A hazai papírkészítés csak a 16. században indult meg, s igényét az írás elterjedésén kívül a kialakuló hazai nyomdaipar is növelte. A 16. században Erdélyben papírmalom létesült, 1546-ban brassói, 1563-ban a kolozsvári.¹¹¹ Ezt követte a szebeni papírmalom létrehozása, Báthori uralkodása idején. „E papírmalmok berendezése a papírkészítés technológiája és az előállított papír általában azonos volt a külföldiekével”.¹¹²

- b) Ha az összehasonlítást a kereskedelem terén folytatjuk, akkor is azt tapasztaljuk, hogy Báthori nem marad el Bethlentől, sőt bizonyos fókig Bethlen elődje kezdeményezéseit folytatja. Bethlen 1623-ban a zsidó kereskedők számára ad ki kiváltságlevelet, amely szerint szabadon kereskedhettek a városokban, 1627-ben pedig a görög kereskedők ügyét is rendezte, amikor megengedte nekik, hogy áruikat meghatározott helyeken eladhassák. Az idegen kereskedők Báthori István kori tevékenységét szintén részletesen tárgyaltuk dolgozatunk első felében. Ebből világosan kiderül, hogy Báthori sok intézkedést tett az idegen kereskedők javára az áruforgalom fellendítésének érdekében, megemlíthetjük itt

¹⁰⁷ Veress E.: i. m. 1948. 93.

¹⁰⁸ Mráz V.: i. m. 562.

¹⁰⁹ Veress E.: i. m. 1944. I. 243.

¹¹⁰ Acsády I.: i. m. 183.

¹¹¹ Kállay István: A történelem segédtudományai. Bp. 1986. ELTE BTK 89.

¹¹² Uo. 89.

a görögöknek adott 1583-as kiváltságlevelét, ami a bethleni kiváltságleveléül előképeként fogható fel.

Mindezek az intézkedések a termelés, az ipar és a kereskedelem fejlesztése terén már a markantilizmus második szakaszának jellemzői.¹¹³ Viszont ennek a második szakasznak még csak kezdeti fokával találkozunk, ugyanis a manufaktúrában való foglalkoztatásra sem Báthori, sem Bethlen nem gondolt. A nyugati módszerek Közép-Kelet-Európában a térség gazdasági-társadalmi fejlettségéhez idomultak, ill. ennek megfelelő formákat mutattak. Alkalmazkodtak ahhoz a környezethez, ahol a gazdasági-társadalmi struktúrát a nyugatinál sokkalta erősebben szőtték át a feudális szálak. Így Erdélyben manufaktúrák helyett céheket találhatunk, még keletebbre menve pl. Oroszországban ugyan megvan a manufaktúrában való foglalkoztatás, de ez a Nyugattól eltérően a bér munka helyett jobbágyok robotjával történt.

3. Speciális vonás Bethlen gazdaságpolitikájában az állami monopóliumok kérdése. Ezek Nyugaton is megtalálhatók, de korántsem vonatkoznak olyan sokféle cikkre, mint Erdélyben. Bethlen nagyrészt a legfontosabb és nagy mennyiségben exportálható cikkek monopóliumát sajátította ki az állam számára, amelynek forgalmát Nyugaton államilag támogatott magánkereskedelem bonyolította le.¹¹⁴ Ezeknek a monopóliumoknak a megjelenését Erdélyben szintén Bethlen Gábor nevéhez szokták kötni. A valóság azonban az, hogy ezek már Báthori István alatt is léteztek. Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a monopóliumok három fajtáját különíthetjük el annak alapján, hogy milyen, ill. milyen eredetű cikkek terjedtek ki. (a. Fémek — bányakincsek; b. mezőgazdasági eredetű nyersanyagok; c. élő állat.)

- a) Báthori korából egyetlen olyan monopóliumot ismerünk, amely bányakincsekre vonatkozott (leszámítva a nemesfémeket), ez pedig a réz volt. Mindjárt uralkodásra jutásának évében, 1571. szeptember 7-én kelt levelében megtiltja a vörösréz behozatalát büntetés terhe mellett.¹¹⁵ Míg ezt a levelét Brassó város tanácsához intézte, addig szeptember 17-én már a szász universitásnak címezve a következőképpen rendelkezik: hogy a feldolgozó ipar részére elegendő réz legyen az országban, megtiltja annak nyers állapotban való kivitelét.

Akit a kivitelben rajtacsípnék, annak áruja elkobzandó, s egy része a hatóságot illesse, kétharmada pedig Várad megerősítésére fordítandó.¹¹⁶ Ezt a rendelkezést egy nappal később Brassóval külön tudatja és egyben utasítja a várost, hogy akinek rézre van szüksége, az forduljon magához Báthorihoz, és pontosan adja meg, hogy mekkora mennyiséget igényel egy évben.¹¹⁷ Majd szeptember 20-án Beszterce város tanácsának rendeli el, hogy hirdesse ki a vásárokon a rézkivitel dolgában kiadott intézkedését. Ebben a levélben írja még Báthori, hogy a réz teljesen fedezi a belső szükségletet.¹¹⁸

1575. szeptember 26-án pedig ugyancsak Besztercének írott levelében megtiltja az idegen országból való rézbehozatalt, mind nyers, mind megmunkált állapotban.¹¹⁹

Ennyi forrás áll rendelkezésünkre a rézzel kapcsolatos monopólium kérdésére, de véleményem szerint ezek is egy átgondolt gazdaságpolitikát tükröznek. Báthori az első lépésben

¹¹³ *Mráz V.*: i. m. 562.

¹¹⁴ Uo. 562.

¹¹⁵ *Veress E.*: i. m. 1944. I. 138.

¹¹⁶ Uo. I. 140.

¹¹⁷ Uo. I. 143.

¹¹⁸ Uo. 147.

¹¹⁹ Uo. 353.

megtiltja a rézbehozatalt, majd nyers állapotban való kivitelét. Így a réz, amely egyébként fedezi a belső szükségletet, az országon belül kerül felhasználásra, fejlesztve egyúttal a belső ipart is. A következő lépésben megszervezi a központi elosztást, és a rendeletek vásárokon való közzétételére utasít, végül négy évre rá ismét megtiltja a réz behozatalát, de most már mind nyers, mind megmunkált állapotában, így egyszerre nemcsak ösztönözve, de védve is a hazai rézipart a külföldi cikkek versenyétől. Tehát a fémeket, bányakincseket tekintve Báthorinál csak a réz volt állami monopólium. Ezzel szemben Bethlen skálája szélesebb volt ezen a téren — ő ugyanis a kén, a higany, majd 1628-tól a vas egyedárúsítási jogát sajátította ki az állam számára.¹²⁰

- b) A mezőgazdasági eredetű nyersanyagok közt kiemelkedő szerepet foglalt el a bőr. Kivitelét már 1560-ban is megtiltották, így ezen a vonalon Báthori már félig kitaposott úton haladt. 1572. január 15-én közrendeletet ad ki, melyben a szebeni mesterek könyörgésére megtiltja a nyersbőrök és a kender kivitelét. Aki ezt megszegné, annak portékáját kobozzák el, kétharmad része a kincstáré, egyharmad része azé legyen, aki a vétkest elfogta.¹²¹ A rézmonopóliumnál említett fokozatosság itt is megvan, de még következetesebben figyelhetjük meg ennek érvényesülését. Az 1578. ápr. 24. — máj. 5. országgyűlés 20. tc-e ismét megtiltja a bőrök kivitelét, hogy a „műves nép” ne panaszkodjon drágaságuk miatt,¹²² majd a 21. tc. megadja a különböző bőrök árfolyamát, végül a 22. tc. kimondja: „semmi rendbeli ember bőrrel ne kereskedhessék, hanem csak a fejedelem és az ő nagysága embere, az műves népnek azon áron adja az bőrt, az mint maga veszi, de mindennek előtte az műves nép vehessen minden rendbeli bőrt.”¹²³

A kender esetében igazi monopóliumról nem beszélhetünk, mint amivel a réz, ill. a bőr esetében találkozunk, mivel itt csak a kivitel tilos, az egyedárúsítási jog (monopólium) viszont a belső kereskedelemre is kiterjed.

A kender kivitelét először a bőr kapcsán már említett 1572. január 15-i közrendelet tiltja meg, majd 1572. január 23-án Báthori utasítja Daczó György és Kálnoky Bálint várhegyi kapitányokat, hogy ellenőrizzék azokat, akik tiltott úton kendert meg más terményeket visznek külföldre.¹²⁴

Ebbe a csoportba tartozik a viasz, de ez a kendertől eltérően az egyedárúsítási jog körébe tartozott 1578-ban.¹²⁵ A második csoportba sorolt cikkek közül csak a viasz monopóliumát találjuk meg Bethlennél, a bőrre hiányzik, csakúgy, mint a posztóé, amellyel a következőkben foglalkozunk, viszont Bethlennél a méz is állami monopóliumnak számított, ennek viszont Báthorinál nem találjuk nyomát.

1572. január 15-én Báthori közrendeletet ad ki a posztókivitel ügyében. Ebből megtudhatjuk, hogy noha az elmúlt kolozsvári országgyűlés megtiltotta a szürkeposztó kivitelét, a posztóüzemek könyörgésére megengedi annak külföldre szállítását, mivel Erdélyben nincs iránta nagy kereslet. A szürkeposztó mellett világossárga és fakószínű posztóról történik említés a forrásban.¹²⁶ 1578-ban pedig Báthori állami monopóliummá nyilvánítja a posztókereskedelmet.¹²⁷

¹²⁰ Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között”. Bp. 1984. 196.

¹²¹ Veress E.: i. m. 1944. I. 171.

¹²² Szilágyi S.: EOE. 1877. III. 134.

¹²³ Szilágyi S.: i. m. 1877. III. 134.

¹²⁴ Veress E.: i. m. 1944. I. 172.

¹²⁵ Emlékkönyv... 75.

¹²⁶ Veress E.: i. m. 1944. I. 170.

¹²⁷ Emlékkönyv... 75.

- c) A marhával és egyéb állatokkal való kereskedés ügye már egyszer, igaz, akkor mellékesen, előkerült dolgozatomban, a Levante-kereskedelem tárgyalásakor, így ezekre ismét nem térek ki részletesebben, kivéve a marhakereskedelmet érintő problémát.

Idézzük fel újra az 1578-as országgyűlés 29. tc-ét.

„Se görög, se más ember ne jöjjön Erdélybe marhával való kereskedés végett”, aki pedig a tilalom ellen vét, annak portékáját kobozzák el.¹²⁸

Az állatokkal való kereskedés terén úgy tűnik, szintén nincs „tisztá monopólium” Báthorinál, csak kiviteli, ill. behozatali tilalmakkal találkozunk, s nincs egyedárusítási jog a legfontosabb kiviteli cikkekre a marhára sem.

Ha az előző két csoport tekintetében Bethlen továbblépett elődjénél, akkor még inkább ezt kell mondanunk a marha és a ló monopóliumával kapcsolatban, Bethlen ugyanis ezekből húzott nagy jövedelmeket. A monopóliumok tekintetében a végső összehasonlítás a következő: Báthorinál már egyértelműen megvannak azok a kezdeményezések, amiket később Bethlennél is megtalálunk. A monopólium alá foglalt termékek, cikkek skálája azonban Bethlennél szélesebb és emellett pl. a marhakereskedelem terén Bethlennél egy magasabb változattal találkozunk. Báthori korában négy cikk: a réz, a bőr, a viasz, a posztó, Bethlennél hét: a kén, a higany, a vas, a méz, a viasz, a marha, a ló volt állami monopólium. Mindez ugyanakkor semmit nem von le Báthorinak abból a jelentőségéből, hogy a kezdeményezés és az első sikerek vitathatalanul az ő nevéhez fűződnek. Mind Báthori, mind Bethlen azért kényszerült arra, hogy ezeknek a cikkeknek a monopóliumát az állam, a kincstár számára sajátítsa ki, mivel Erdélyben a Nyugattal ellentétben nem létezett olyan nagyszámú és erős polgárság, amely a termékek kereskedelmét lebonyolíthatta volna.

A merkantilizmussal szorosan összefügg az abszolutizmus kérdése is. Erdélyben ugyan abszolutizmusról nem beszélhetünk sem Báthori, sem Bethlen alatt, beszélhetünk viszont a feudális centralizáció egy sajátos formájáról, amelyben itt-ott már mutatkoznak bizonyos abszolutisztikus jelenségek. Sajátossága alatt azt értjük, hogy ez a centralizáció a külpolitikai erőviszonyok alakulása és az ebből eredő fenyegetettség miatt lényegesen erősebb annál, mint amit az ország gazdasági-társadalmi fejlettsége indokol.¹²⁹ A kormányzat az állam legprimérből feladatára, a hadügyre koncentrál, pénzügyi bázisát rendben tartja, ami ezen túl van, a gazdasági élet jelenségei iránti érdeklődés, a kincstári termelési ágazatok életének figyelemmel kísérése stb. — ezek az abszolutizmus szerény kezdetei a 16.–17. századi erdélyi kormányzatban.¹³⁰ A merkantilizmus az abszolút monarchia korának gazdaságpolitikája.

Az állam hatalmának erősítését, melyet gazdasági úton szolgált a merkantilizmus, a belső kiváltságok megtörésére irányuló törekvés politikailag segítette elő.¹³¹ Tudjuk, hogy Bethlennek is volt egy terve a nemesség megadóztatására, mindjárt uralkodása elején, de ez gyakorlatilag kudarcba fulladt. Vajon találunk-e nyomokat Báthori uralkodása alatt a nemesség hasonló megadóztatására utaló tendenciára? Egyértelműen igen a válasz.

1583. november 16-án kelt levelében ösztökéli az erdélyi hármastanácsot valamiféle rendszeresebb jövedelem szerzésére. Példaként ajánlja Lengyelországban általa bevezetett adókat — mint pl. a sör után szedett adó, ami akkora összegre rüg, hogy abból viselte lefolyt hadjárata minden költségét.¹³² Ez a fogyasztási adó Erdélyben szerinte még jobban beválna, mivel

¹²⁸ Szilágyi S.: EOE 1977. III. k. 136.

¹²⁹ Trócsányi Zolt.: Erdély központi kormánya 1540–1690. Bp. 1980. 416.

¹³⁰ Uo. 416.

¹³¹ Mráz V.: i. m. 563.

¹³² Veress E.: i. m. 1948. 109.

ott a bor után is szedhető lenne akár „csak egy-egy pénz minden veder után, amit senki meg nem érezne”.¹³³ Pár hónappal később, 1584. február 26-án újra felhossa a boradó bevezetését, megtoldva azzal, hogy nemcsak szüretkor, hanem a bor eladásakor is két-két pénzt szedjenek és ezalól még a vajda bora se legyen mentes.¹³⁴ Tehát ha a vajda bora se lenne mentes, akkor nem lenne kivétel maga az erdélyi nemesség sem. Így tehát ez az intézkedés, ha közvetett módon is ugyan, de mégis a nemesi adómentességen ütött volna rést. Igen figyelemreméltó, hogy a Báthori által Lengyelországban bevezetett, és Erdélyben is életbe léptetni kívánt fogyasztási adók kezdetei ez idő tájt jelentek meg szerte Európában.

Elérkeztünk oda, hogy meg kell válaszolnunk a probléma felvázolásának elején feltett kérdést: azaz fiskalista vagy merkantilista volt-e Báthori gazdaságpolitikája?

Báthori gazdaságpolitikája messze túljutott a fiskalizmuson, ami a kincstár rövid távú érdekeit tartotta szem előtt. Ha Bethlen gazdaságpolitikáját megszorításokkal ugyan, de joggal merkantilistának tekintjük, akkor ugyanúgy merkantilista volt Báthori gazdaságpolitikája is.

Ha az ipar és kereskedelem fejlesztésében (monopóliumok, bányászat, idegen kereskedők támogatása) el is maradt Bethlentől, a pénzügyi politikát tekintve egyenrangú volt vele, míg a fogyasztási adó esetében messze túllépett rajta. Ha Báthori gazdaságpolitikáját értékeljük, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Lengyelországból kevésbé lehetett kézben tartani a gazdasági élet minden szálát, mint Gyulafehérvárról, míg Bethlen Erdélyre koncentrálhatott, Báthorinak Lengyelország ügyeit is intéznie kellett.

A gazdasági gyakorlatot és elméletet hosszú korszakon át uraló merkantilizmusnak a megvalósulási formái azonban nemcsak időszakonként, hanem országonként is számottevő eltérést mutatnak, hiszen nem egy zárt koherens rendszerről volt szó, hanem olyan alapelveknek a felismeréséről és gyakorlásáról, amelyeket rugalmasan kellett alkalmazni az adott ország körülményeihez.¹³⁵ Ehhez kapcsolódva kell rávilágítani arra, hogy mind Bethlen, mind Báthori merkantilizmusa a periféria merkantilizmusa volt, amely így sok tekintetben magától érthetődően elmaradt a nyugat-európai államok gazdaságpolitikájának eredményeitől, módszereitől, és főleg lehetőségeitől.

Magyarországon vagy akár Erdélyben, amely államok csupán bányatermékek és mezőgazdasági termények kivitelével tudtak bekapcsolódni az óhajtott aktív külkereskedelmi mérleget biztosítani hivatott külkereskedelembé, a kivitel tárgyát természetesen csak ezek a cikkek képezték és képezhették.¹³⁶

Másrészt sem Báthorinak, sem Bethlennek nem volt ideje és lehetősége, hogy kereskedelmi társaságokat alapítson és azoknak egyedárusítási jogot biztosítván, majd a társaság adóiból vegye ki az állam hasznát,¹³⁷ hanem maguknak kellett kézbe venni a dolgokat, de Báthori fogyasztási adója mindenképpen, még nyugat-európai mércével mérve is, kiemelkedő helyet foglal el.

Így végeredményben Báthori gazdaságpolitikai intézkedései alapvetően merkantilista jellegűek. Gazdasági intézkedései magukban foglalják nemcsak a korai, hanem a későbbi, a tulajdonképpeni merkantilizmusra jellemző jegyeket is. Éppen ezért a premerkantilista jelzőnek gazdaságpolitikájára való alkalmazását — az előbbieken leírt perifériális sajátosságok figyelembevételével — sokkal inkább csak mint időbeni megjelölést tartom helyesnek, semmint

¹³³ Uo. 110.

¹³⁴ Uo. 139.

¹³⁵ Zimányi V.: i. m. 712.

¹³⁶ Uo. 712.

¹³⁷ Újváry Zs.: i. m. 196.

nagyobb minőségbeli elvi különbség hangsúlyozását, akár Bethlennel, akár a későbbi, fejlettebb, nyugat-európai merkantilizmussal vetjük össze.

V. Mérés

A 16. századra megszülető világ gazdaság hosszú időre meghatározta az egyes területeknek a rendszerben elfoglalt helyét. Világossá vált, hogy Közép-Kelet-Európa, mint mezőgazdasági termékek és bányakincsek, ipari nyersanyagok szállítója, ugyanakkor mint a nyugati iparcikkek felvevőpiaca tud bekapcsolódni a világméretű munkamegosztásba. Erdély, mint a közép-kelet-európai periféria legkeletibb, és egyben legutolsó állomása szintén betagozódott a világ gazdaságba, a román fejedelemségek viszont már kívül rekedtek rajta.

Ennek a betagozódásnak világos bizonyítéka, hogy a merkantilizmus első hajtásai a fejedelemségben már a 16. század második felében megjelennek és az első „premerkantilista” kísérletek éppen Báthori István uralkodásának idejére köthetők. A világ gazdaságba való betagozódás mutatója még ezenkívül az árforradalomnak a fejedelemségbe való begyűrűzése is.

Ha tendenciájában, hosszú terminusokban nézzük a 16. századi Erdély gazdasági életét, akkor azt kell mondanunk, hogy gazdasági depresszió jellemzi. A várnok sűrűsödése, az utak bizonytalansága miatt a Nyugat-Európából induló távolsági kereskedelem óvatosabbá vált. Azok a kereskedők, akik Erdélybe igyekeztek, hovatovább már csak egyetlen utat használhattak viszonylag biztonságosan, azt, amelyik Bécsből a Vág-völgyén át, ill. Krakkóból a Kárpátokon keresztül Kassára s onnan Kolozsvárra vezetett.¹³⁸ Azok pedig, akik még tovább igyekeztek (Brassó, Szeben érintésével a Balkánra, Isztambulba lehetett továbbhaladni), sok esetben a hosszabb, de kevésbé zaklatott utat választották: Krakkóból Lvov érintésével érték el a román fejedelemségeket. Erdély gazdasági kapcsolata Európával így érezhetően meggyengült.¹³⁹ Így pl. az 1599-es kolozsvári harmincadnapló a flandriai, olasz, rajnai területekkel való összeköttetés számainak meglazulását mutatja. E területről már nem jön posztó és selyem, mint korábban, míg a 16. század elején Szebenben és Brassóban is vannak ilyen áruk. A 16. század végére előtérbe kerülnek a sziléziai, cseh-morva termékek.¹⁴⁰

Kedvezőtlenül hatott emellett a fejedelemség keleti irányú kereskedelmére a drinápolyi békének az a cikkelye, amely megtiltotta a két román fejedelemségnek, hogy legfontosabb árucikkeivel Törökországon kívül mással is kereskedjék. Ezt a monopóliumot nem lehetett a valóságban ráerőszakolni a román földekre, a korlátozás mégis sokat ártott az államok áruforgalmának.¹⁴¹ Erdély bekerítése, kereskedelmének egyetlen főútvonalra szorulása egybeesett a világtörténelem egyik legnagyobb gazdasági fordulópontjával: megkezdődött a századforduló nagy földrajzi felfedezéseinek gyakorlati hasznosítása.¹⁴²

Nagy vonalakban ezek az okai a 16. századi erdélyi gazdaság depressziójának, de hozzá kell tennünk, hogy ezt a hanyatlást korántsem lehet egyenesvonalúnak tekinteni, a rövid terminus vizsgálata azt mutatja, hogy a század közepétől bizonyos fellendülés észlelhető, és ez igen jól megfogható Báthori uralkodása alatt. A gazdaság megélénkülésénél az objektív okok mellett mindenképpen nagy szerepet kell tulajdonítanunk Báthori személyes képességeinek. Kezére kellett hogy játsszon a fejedelemnek az, hogy uralomrajutása idejére viszonylag normalizáló-

¹³⁸ Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1978. 203.

¹³⁹ Uo. 203.

¹⁴⁰ Emlékkönyv... 301.

¹⁴¹ Barta G.: i. m. 203.

¹⁴² Uo. 204.

dott a Habsburg–török-viszony a drinápolyi békével, és lezárult a nagy hadjáratok időszaka, másrészt Báthori uralkodása alatt más jelleget öltött a Habsburgok és Erdély viszonya, aminek a gazdasági életben is tükröződnie kellett.

A személyes képességek és a kedvező politikai helyzet mellett a Báthori kori Erdélynek még maradtak olyan objektív lehetőségei, melynek segítségével némileg lazítani tudott a „gazdasági bekerítettség” korlátain, mégpedig mindkét irányban, mind Kelet, mind Nyugat felé. Az egyik tényező, amelynek bizonyítását a dolgozat elején kíséreltük meg — a Levante-kereskedelem 1550 utáni fellendülése s ennek következtében a Kelettel való áruforgalom erdélyi útjának újjáéledése, ami a fűszerek közvetítésében ismét szerepet juttatott a szász városoknak és az idegen kereskedők beáramlásával az áruforgalmat is élénkítette.

A másik tényező a nyugat-európai ipari centrum hatására kibontakozó szívvóhatás, ami Közép-Kelet-Európában az agrárkonjunktúrában jelentkezett. A század közepéig az áremelkedés az élelmiszerekre korlátozott és csekély mértékű volt.¹⁴³ Ugyancsak az 1550-től a 17. század első éveig az emelkedés minden árucikkre kiterjedt, és ebben a periódusban volt a legintenzívebb, a leghatározottabb emelkedést pedig az élelmiszerek mutatták.¹⁴⁴ Az 1557-es nagy válság után ugyanis a magyar réz, bőr stb. ára állandóan csökkent, a búza, szarvasmarha, bor iránti kereslet viszont rohamosan nőtt.¹⁴⁵

A marhakereskedés éppen Báthori uralkodása alatt az 1570–80-as rövid terminusban érte el csúcspontját a 16. században: ekkor jóval több mint évi százezer állat került exportálásra Magyarországról és Erdélyből.¹⁴⁶ Nem véletlen tehát, hogy erre az időszakra esnek az erdélyi országgyűlés azon intézkedései, amelyek a görög stb. kereskedőket igyekeznek korlátozni a marhakereskedelemben. Hozzá kell tennünk azonban az előbb elmondottakhoz, hogy Erdély marhaexportja a magyarországihoz képest sokkal kisebb volumenű volt, s emellett csak bőrt tudott Nyugatra vinni. Ugyanakkor a lengyel búzával ellentétben mind a magyar, mind az erdélyi szarvasmarhaexport azon területek felé (Észak-Itália, dél-német városok) irányult, amelyek maguk is kárvallottjai lettek a fő nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződésének.¹⁴⁷

Erdélyben már Báthori István korában jól érezhető az a féloldalas gazdasági fejlődés, aminek leírásával be is fejezem összegzésemet. A 16. sz. második felében a szász kereskedelem visszaszorulásával párhuzamosan megnő a Karánsebes-Kolozsvár útvonal jelentősége és Kolozsvár forgalma idővel majd Brassóé is meghaladja.

1584-ben a hármastanács írja Báthorinak, hogy a karánsebesi harmincadot, ami azelőtt „nem sokkal tett többet ötezer forintnál, most hatezer forintért árendálták el”.¹⁴⁸

Erdély élénk kereskedelmi kapcsolatot folytatott Béccsel, is, s ez különösen a 16. sz. második felében tett szert nagyobb jelentőségre.

Itt is a kolozsváriak jártak az élen: 1579-ben pl. Kiss Imre kolozsvári, valamint bécsi kereskedők üzletkötéséről történik említés.¹⁴⁹ A Béccsel való kereskedelem mellett a Törökország felé irányuló kereskedelem is egyre inkább Kolozsvár kezébe került. A város egyre inkább átvette a kelet-nyugati kereskedelem erdélyi közvetítőjének szerepét. 1573-ban és 1575-ben II. Szelimről,

¹⁴³ Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. 27. A továbbiakban: Zimányi V.: 1976.

¹⁴⁴ Uo. 27.

¹⁴⁵ I. Wallerstein: i. m. 277.

¹⁴⁶ Zimányi V.: i. m. 1976. 80.

¹⁴⁷ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XVI.–XVII. sz.-i áthelyeződésének kérdéséhez. Századok 1969. 887.

¹⁴⁸ Veress E.: i. m. 1948. 74.

¹⁴⁹ Emlékkönyv... 303.

1576-ban pedig Báthori Kristóftól kaptak kiváltságlevelet a török földön való kereskedelemre vonatkozóan. Ezek a kiváltságlevelek egyértelműen alátámasztják a város közvetítő szerepére vonatkozó állításunkat, ugyanis a szultán utasította a budai és a temesvári beglerbégeket, hogy a kolozsvári kereskedőket ne zavarják útjukban a birodalom területén,¹⁵⁰ ami egyértelműen egy nyugati (budai beglerbégység), és egy keleti (temesvári beglerbégység) irányú mozgástérre utal.

¹⁵⁰ Emlékkönyv... 302.

PÉTER I. HIDAS

A magyar arisztokrácia és a politikai vezetés a forradalom után (1849–1853)

Az osztrák kormányzat, a gazdaság és társadalom legbefolyásosabb csoportja 1848 előtt a nemesség legfelső rétege, az arisztokrácia volt. Valamennyi koronaországban ők álltak a társadalmi piramis csúcán. Kiemelkedő szerepet töltöttek be az udvarnál, a diplomáciai testületben, a hadseregben és az egyházban. Lojalitásuk sokkal inkább a Monarchiához kötötte őket, mint ahhoz az országhoz, ahol birtokaik voltak.

Magyarországon az alkotmány szerint csak a világi főurak, a legfelső állami hivatalnokok, a *magnates regni* és a megyék vezetői, a főispánok tartoztak az arisztokráciához.¹

A Habsburgok a címekkel együtt nagybirtokokat is adományoztak jutalmul és így a 19. század közepére Magyarországon egy mintegy hatszáz családból álló, társadalmilag és gazdaságilag homogén társadalmi csoport alakult ki, amelynek minden tagja legalább 5000 hold földbirtokkal rendelkezett.² „Magyarországon a Dunántúlon a megművelt földterület ötvennyolc, Észak-Magyarországon negyvenegy és az Alföldön harmincnégy százaléka volt *latifundium*.”³ A vagyon, a műveltség, a bécsi befolyás és a hagyományos vezető szerep tette az arisztokráciát Magyarország legnagyobb presztízzsel rendelkező csoportjává.

Mária Terézia igyekezett a magyar arisztokráciát a bécsi udvarhoz kapcsolni, mely ennek következtében egyre inkább kozmopolita arculatot vett fel. A reformkorban ez a folyamat visszafordult, de igen sok arisztokrata még 1850-ben sem tudott magyarul beszélni. Az országtól való részbeni elidegenedésük szakadékot nyitott köztük és a nemesség alsóbb csoportjai között. Az 1840-es évek elejére a két csoport ellentétes politikai erővé vált szét.

A politikailag aktív mágnások legtöbbször, pontosabban közülük százötven beléptek Zichy Ferenc gróf politikai klubjába, a Nagy Kaszinóba. E kormánypárti reformtársaság tagjai 1847-ben Apponyi György gróf, Dessewffy Emil gróf, és Jósika Sámuel báró vezetésével Konzervatív Pártot alapítottak.⁴ Bár jelentős részben elfogadták Kossuth programját, a Béccsel szembeni

¹ Bela K. Király: Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlighthened Despotism. New York, 1969. 21–25; Oscar Jaszi: The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago and London, 1964. (1929), 161.

² Galgóczy Károly: Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája. Pest, 1855. 94.; Hanák Péter és mások: Magyarország története 1848–1918. Bp., 1972. 76.

³ C. A. MacCartney: The Habsburg Empire 1790–1918. London, 1968. 53.

⁴ Az arisztokraták egy kis csoportja Kossuthot támogatta. Létrehoztak egy másik politikai klubot, a Kis Kaszinót. Tagsága nem érte el a Nagy Kaszinóénak a negyedét sem. Az udvarra gyakorolt hatásuk elhanyagolható volt (*László Révész*: Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus. Munich, 1968. 67. s. k.; *Sylvia Medgyesi-Mitschang*: The Influence of the Hungarian Aristocracy upon Franz Joseph from 1851 to 1861. Nem publikált doktori disszertáció, Department of History, University of St Louis, Mo., 1971. 40.)

ellenséges magatartását elutasították. Az arisztokraták felismerték, hogy az Ausztriától való elszakadás gazdaságilag elhibázott javaslat és azt is, hogy a Habsburgok semmilyen körülmények között sem tűrnék ezt el. A magyarság sorsát a legnagyobb biztonságban a Monarchián belül látták, mivel a nemzetet túl gyengének vélték ahhoz, hogy egyedül megálljon a számszerűleg nagyobb és gyakran ellenséges nemzetiségek között.

Az 1848-as forradalom és a magyar szabadságharc időlegesen elsöpörte a Konzervatív Pártot s Kossuth és követői vették kézbe Magyarország sorsának irányítását. Desseffy szavaival: 1848. „március 13-a után a Konzervatív Párt befolyása mint döntő tényező, megszűnt létezni”.⁵ A konzervatívok sorai azonban érintetlenek maradtak, különösen miután Esterházy Pál herceg kilépett a kormányból, amely fokozatosan a nemzeti függetlenség politikája felé sodródott. A herceg több arisztokratával elhagyta Magyarországot, a konzervatívok működésük színterét áttették Ausztriába.

A Konzervatív Párt ismét politikai klubba vált. Az arisztokraták vitathatatlan hűsége a császár iránt, a forradalom és a szeparatizmus elutasítása, hajlandóságuk, hogy ismét felajánlják politikai tapasztalataikat, kapcsolataikat, sőt pénzügyi segítségüket is a minden oldalról ostromlott koronának, lehetővé tette az együttműködés felújítását a Habsburg-ház és a magyar konzervatívok között.

Jósika Sámuel bárót és Apponyi György grófot, a két volt kancellárt, akik a budai felfordulást odahagyták Salzburg nyugalmaért, a császárné 1848. szeptember elején titokban Bécsbe hívta. Tárgyalások kezdődtek Magyarországnak Kossuth és hívei nélküli jövőjéről. Ezen előzetes megbeszéléseknek egyetlen eredménye az az ígéret volt, hogy csak „megbízható emberekkel” fognak tárgyalni Magyarország pacifikáció utáni sorsáról.⁶ Néhány héttel később a császári főhadiszálláson más konzervatívok, mint Desseffy Emil, Szécheny Antal, Ürményi József és Zsedényi Ede grófok adtak tanácsot a magyar állami ügyekkel kapcsolatban Windischgrätz herceg főparancsnoknak. Rávétték Kumelaert, a herceghez beosztott egyik külügyminiszteri ümi tanácsost, hogy fogalmazzon emlékiratot, figyelmeztetve a bécsi kormányt, ne ékelődjék be a magyarság és a császár közé, mivel a kormány joghatósága nem terjed ki Magyarországra.⁷ 1848 szeptemberétől több konzervatív javaslat jutott el az udvarhoz.⁸ A legjelentősebbeket később a Schwarzenberg kormány vitatta meg.⁹ A korábbi kancellár és konzervatív vezető Mailáth tervét december 16-án vitatták meg a kabinet ülésén,¹⁰ de a többi memorandumot, elsősor-

⁵ Uo. 49. Medgyesi doktori disszertációjában állandóan egy formális pártról beszél. Míg a Konzervatív Párt valóban létezett 1847 és 1848 között, a forradalom alatt és után beszüntette intézményes működését. Ugyanígy nem fogadhatjuk el Brennmann kijelentését, mi szerint 1849 és 1867 között „nem több, mint fél tucat (arisztokrata) volt csupán politikailag aktívnak tekinthető” (Andrew Hindall: *Economic Reform in Neuzeit Austria, 1825–1859*. Nem publikált doktori disszertáció, Department of History, Princeton University, Princeton, 1965. 46).

⁶ Jósika Metternich-hez, 1849. július 2. *Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben*. III. Bp. 1965. 324.

⁷ *Károlyi Árpád* (szerk.) *Németújvári Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. I. Bp. 1932. 12. s. k.

⁸ Négyet ezek közül a javaslatok közül Károlyi tett közzé (u. a. II. 634–639.).

⁹ Szövegét közli *Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848/49-ben*. II. 1934. 232.

¹⁰ Feljegyzéseket l. *Daniel Rapant: Slovenské povstanie roku 1848/49*. III./2. Bratislava, 1954. 162. sk.

ban Dessewffyét,¹¹ Andrásyét,¹² Széchenét,¹³ Pázmándyét és Ghyczyét,¹⁴ szintén figyelembe vették.

Magyarország pacifikálására azt javasolták, hogy időleges katonai diktatúrát hozzanak létre, szigorúan büntessék meg Kossuthot és a többi szeparatistát. A tervek megpróbálták alkalmazkodni a kormányzó liberális centralisták programjához anélkül, hogy feladták volna Magyarország integritását és korlátozott autonómiáját egy egységes birodalmon belül. Foglalkoztak társadalmi és gazdasági reformokkal is, de fenn kívánták tartani a hagyományos arisztokratikus politikai vezetést, más osztályokkal együttműködve. A hatalomnak a magyarok és a németek közötti megosztása, vagyis, ahogy később megfogalmazták, a dualizmus eszméje, szintén felmerült.¹⁵

Schwarzenberg herceg, az új miniszterelnök, hogy a kormány elképzeléseivel jobban összehangban álló javaslatokat kapjon, mint a beterjesztett memorandumok, Jósikát és Apponyit kérte fel, hogy Magyarország jövőbeni újraszervezésére nyújtsanak be javaslatot. Ennek azonban egyik konzervatív vezető sem akart eleget tenni. Dessewffy egyelőre korainak tartotta az osztrák-magyar kapcsolatok tisztázását. Az ókonzervatív vezetők azért húzódoztak, mert úgy vélték, később kedvezőbb pozícióban tárgyalhatnak.¹⁶ A tárgyalások mindenesetre folytatódtak. Jósika és Széchen Schönbrunnban előszobáztak, de sértődötten távoztak, midőn az a veszély fenyegetett, hogy az udvar elfogadja a liberális centralisták programját.¹⁷ Andrásy György gróf tárgyalásai Hübnerrrel, Schwarzenberg titkárával szintén haszontalannak bizonyultak annak ellenére, hogy mindketten visszautasították Stadion alkotmánytervezetét, különösen Magyarország ősi jogainak és kiváltságainak szándékolt eltörlését.¹⁸ A számos kudarc ellenére az ókonzervatívok továbbra is igényt tartottak a hatalomból való részesedésre a forradalom utáni Magyarországon.

Nemsokára hatalmas erők siettek segítségükre. Windischgrätz rávette a liberális centralista kormányt, hogy működjön együtt az ókonzervatívokkal Magyarországon. A magyarországi és az itáliai hadszíntér bizonytalan helyzete és a birodalmi parlamentnek a liberális centralistákkal szembeni negatív álláspontja szintén olyan tényezők voltak, amelyek akaratlanul is az ókonzervatívok malmára hajtották a vizet.

A kabinet 1849. január 6-i ülésén hozzájárult, hogy tárgyalások kezdődjenek a legaktívabb lojális arisztokratákkal. A cél az volt, hogy a kormány mellett egy nem hivatalos tanácsadó testületet hozzanak létre, amely segíti a kormányt Magyarország újjászervezésében. Az ókonzervatívok megnyerése érdekében a miniszterek megígérték, hogy tiszteletben tartják a szűkebb Magyarország területi integritását, eltörlik a forradalmi Áprilisi Törvényeket, és a magyaroknak az osztrák tartományok polgáraival megegyező polgári jogokat biztosítanak.¹⁹ Schwarzenberg

¹¹ Szövegét l. *Andics*, i. m. II. 160. sk. és 172. sk.

¹² Uo. 353. sk.

¹³ *Rudolf Kiszling*: Fürst Felix zu Schwarzenberg, der Erheher Kaiser Franz Josephs. Graz, 1952. 75.; Károlyi, i. m. I. 13.

¹⁴ *Andics*, i. m. II. 412. sk.

¹⁵ *Sashegyi Oszkár*: Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba. *Levéltári Közlemények*, Vol. XXXIX, No. 1. (1968). 74.

¹⁶ Uo. 71.

¹⁷ *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I. Bp., 1922. 56.

¹⁸ *Kenneth Willett Rock*, *Reaction Triumphant: The Diplomacy of Felix Schwarzenberg and Nicholas I in Mastering the Hungarian Insurrection, 1848–1850. A Study in Dynastic Power Principles and Politics in Revolutionary Times*. Nem publikált doktori disszertáció, Department of History, Stanford University, 1968. 24.

¹⁹ *Sashegyi*: i. m. 68.

végül utasítást adott a régi konzervatívokból álló nem hivatalos tanácsadó testület megalakítására.²⁰ A bizottság tagjává nevezték ki Pipitzet, egy vezető hivatalnokot, hogy a tanács tevékenységét a kormánypolitika alkalmazására korlátozza. Kübeck titkos tanácsost kértek fel a bizottság működési szabályzatának megfogalmazására.²¹ A bizottság még alig kezdte meg működését, amikor a Márciusi Alkotmány kibocsátásával munkája fölöslegessé is vált. Elnöke, Apponyi e fordulatot „hítségő cselekedet”-nek tekintette és személyes támadás volt ellene és társai ellen.²² A konzervatívok elsősorban a kormányzatnak Bécsben való központosítását ellenítették, valamint Erdély, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, Fiume és a katonai határörvidék elszakítását Magyarországtól.²³ Tiltakozásul Dessewffy lemondott a bécsi tudományos akadémiai tagságáról, de megmaradt a bizottságban, amely szintén azt tervezte, hogy lemondással tiltakozik.²⁴ Ehelyett a bizottság részletes tervezetet nyújtott be az új Magyarországról.

Azt javasolták, hogy az abszolút hatalmat ruházzák vissza a királyra és nevezzenek ki mellé egy magyar minisztert, aki tanácsokat adna a Magyarországot érintő ügyekben. Az ország történelmi jogainak, hagyományainak és intézményeinek megőrzése kiemelt helyet kapott javaslatukban. Lényegesnek tartották ideiglenes katonai diktatúra létrehozását és központi polgári kormány megalakítását Budán, a lázadók megbüntetését, az egyház és a kormányhivatalok megtisztítását és a sajtócenzúra bevezetését. A konzervatívok meg akarták tartani a magyar hivatalos nyelvet, a bécsi kormánnyal való érintkezést leszámítva. A nem magyar nemzetiségek kívánságára az alsófokú iskolákban nem tették volna kötelezővé a magyart mint oktatási nyelvet. Gazdasági javaslatuk nem tértek el a kormány tervezett reformjaitól, mint a vámfalak eltörlése, a dohánymonopólium bevezetése Magyarországon, és a korszerű szállítási rendszer kiépítése.²⁵ Befejezésül Apponyi írásban fejtette ki kollégáinak fenntartásait a Márciusi Alkotmánnyal szemben, amelyről azt vélték, hogy csak a lázadók ügyét szolgálja.²⁶ Megállapította, hogy az ősi magyar alkotmány eltörlése kiváltaná még a birodalmi kormány leghaladóbb reformjainak az elutasítását is. A Márciusi Alkotmány kellemetlen hatásait azonban enyhíthetné egy kiáltvány, amely kimondaná, hogy egyelőre az Alkotmány nem léptethető életbe.²⁷ Apponyi ugyan hangsúlyozta, hogy az új feltételek között a bizottság nem folytathatja munkáját, mégis tovább dolgozott.

Március végére a bizottság új dokumentumot készített az adózásról. Azt javasolták, hogy az adóteher háromötödét a nemesség viselje. Időleges adókönyvitést kértek általában Magyarország és különösen a nemesség részére, hogy elősegítsék a gazdasági talpraállást. Hangsúlyozottan kívánták új adók kivetését a felszabadított parasztbirtokosokra, hogy megnöveljék a kormány bevételeit egy földmegváltási alap megteremtése érdekében. E javaslatok többségét elvben elfogadta mind Kübeck, mind Windischgrätz.²⁸

²⁰ Tagok: Apponyi Gy., Barkóczy J., Dessewffy E., Jósika S., Ürményi J., Szentiványi V., Wirkner L. és Szarka J. *Berzeviczy*, i. m. I. 60.; *Rock*, i. m. 23.

²¹ *Berzeviczy*: i. m. 60.

²² *Szögyény-Marich László*: Szögyény-Marich László emlékiratai. II. Bp., 1903–1917. 591.

²³ *Medgyesi-Mitschang*: i. m. 79. sk.

²⁴ *Károlyi*: i. m. I. 591.

²⁵ *Hans Schlitter*: Versäumte Gelegenheiten. Die oktryrte Verfassung vom 4. März 1849. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte. Zürich, Leipzig és Vienna, 1920. 92. sk.

²⁶ Apponyi Schwarzenberghez, 1849. március 8. Bécs. *Andics*: i. m. 23–26.

²⁷ *Schlitter*: i. m. 87. sk.

²⁸ Kübeck Windischgrätzhez, 1849. április 10. Buda. *Andics*: i. m. 168. sk.; Kübeck Schwarzenberghez, 1849. március 28. Buda. uo. 119. sk.; Windischgrätz Ferenc Józsefhez, 1849. április 19. Buda. uo. 184. sk.

Anélkül, hogy megvárta volna a liberális centralisták utasításait, a herceg megkezdte saját politikai programjának megvalósítását Magyarország újjászervezése terén, függetlenül a bécsi kabinettől, élvezve az ókonzervatívok és más királypárti magyarok támogatását. Ahogy csapatai benyomultak Magyarországra, 1849 januárjában Windischgrätz ideiglenes királyi biztosokat nevezett ki, hogy támogassák a hadsereget Magyarország pacifikálásában és igazgatásában. A biztosok kivétel nélkül magyar konzervatívok voltak.²⁹

A herceg főként a Kossuth tábornokai elleni hadjárat irányításával foglalkozott, és a visszafoglalt területek politikai igazgatásának összefogását Rousseau tábornokra hagyta, aki Buda elfoglalása után az ókonzervatívokkal szorosan együttműködve tanácsadó központi katonai és polgári bizottságot hozott létre.³⁰

1849. január 15-én Windischgrätz felkérte Szögyény-Marich Lászlót, hogy késedelem nélkül vegye kezébe Magyarország politikai közigazgatását. Szögyény-Marich szerint az ajánlatot január 17-i találkozójukon azzal a feltétellel fogadta el, hogy Magyarország integritása az ország alkotmányos intézményeivel együtt fennmarad. A magyar hegemoniát is fenn akarta tartani, ezért szükségesnek vélte, hogy a közigazgatás hivatalos nyelve a magyar maradjon.³¹ Január 20-án Szögyény-Marich elfoglalta tisztét Budán és megkezdte a különböző kormányhivatalok megszervezését.³² A polgári közigazgatás vezetőit kizárólag az ókonzervatívok közül toborozta, akik Magyarországot olyanná akarták formálni, mint azt a memorandumukban kifejtették. Pest megyében Babarczy Antal kormánybiztos felhatalmazást kapott a hadseregtől a császári és a magyar lobogó egyidejű használatára. Hasonló engedélyeket adtak Fejér és Veszprém megyének is.³³ Szögyény-Marich tiltakozott a liberális centralisták minden olyan lépése ellen, amely Horvátországot elszakítását célozta.

A Márciusi Alkotmány nyilvánosságra hozatalakor Szögyény-Marich, csak úgy, mint a nem hivatalos tanácsadó bizottság, tiltakozásképpen benyújtotta lemondását. Az egyik ókonzervatív királyi biztos, Zichy-Ferraris Félix szintén azzal fenyegetőzött, hogy lemond állásáról, amikor báró Johan Burits tábornok elrendelte a Te Deumot a Márciusi Alkotmány megünneplésére.³⁴ Mivel Windischgrätz biztosította az ókonzervatívokat további támogatásáról, végül is mindenki helyén maradt.

A herceg helytelenítette vejének, Schwarzenberg miniszterelnöknek magyarországi politikáját. Windischgrätz elnézte a magyar nyelv kizárólagos használatát a közigazgatásban a kormány határozott ellenkező utasításai dacára és annak ellenére, hogy ő maga személy szerint a német nyelvet részesítette előnyben. Budán helyreállították az 1848 előtti intézményeket és több hivatalnoknak nyíltan megmondták, hogy a liberális miniszterekkel a főparancsnok engedélye nélkül nem tarthatnak fenn kapcsolatot, kifejezetten megszegve ezáltal Bach miniszter Windischgrätznek adott korábbi utasításait.³⁵

²⁹ Dessewffy Emil gróf Bachhoz, 1849. június 6. Bécs. uo. 291. sk.; *Berzeviczy*: i. m. I. 82. *Sashegyi Oszkár*: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest, 1965. 181. A továbbiakban: *Sashegyi*: 1965.

³⁰ Uo. 24.

³¹ *Szögyény-Marich*: i. m. II. 5. Semmi sem támasztja alá, hogy Windischgrätz bármikor elfogadta volna ezeket a „feltételeket”, bár sohasem próbált beavatkozni Szögyény szervezetébe, amely ezen feltételek szellemében működött. (*Halász Imre*: A magyar konzervatívok az abszolút korszakban. Nyugat, Vol. X., No. 21. /1917/ 662. sk.)

³² *Szögyény-Marich*: i. m. II. 6.

³³ *Sashegyi*: 1965., 169.; *Berzeviczy*: i. m. I. 83. sk.

³⁴ Zichy Schwarzenberghez, 1849. március 18. Győr, *Andics*: i. m. III. 71. sk.

³⁵ Kübeck Schwarzenberghez, 1849. március 28. Pest. uo. 119. sk.; Windischgrätz Schwarzenberghez, 1849. április 12. Buda. uo. 184. sk.

A liberális centralista miniszterek érthetően készültek arra a pillanatra, amikor meg tudják győzni a császárt a helyzet abszurditásáról, az arisztokratikus föderalizmus és a liberális centralizmus összeegyeztethetetlenségéről. Kossuth volt az, aki szándéka ellenére a segítségükre sietett. A magyar hadsereg egy sikeres tavaszi hadjáratlalt megtépázta Windischgrätz katonai tekintélyét és az országgyűlés 1849. április 14-én kimondotta a Habsburg-ház trónfosztását. Az ifjú Ferenc József „elmozdítását személyes sértésnek tekintette, amiért a magyar mágnásokat tartotta elsősorban felelősnek”.³⁶ Windischgrätzet azonnal menesztették.³⁷ Az ókonzervatív adminisztráció összeomlott, amint Kossuth honvédserege Nyugat-Magyarország nagy részét megtisztította a császári csapatoktól. Amikor Windischgrätz helyettese, báró Ludwig Welden vezérőrnagy, teljesen félreértve a fennálló politikai helyzetet, felkérte Szőgyény-Marichot, Széchent, Zichy Ödönt, és más ókonzervatívokat, hogy működjenek közre a katonai diktatúra létrehozásában Magyarországon, hamar elődje sorsára jutott.³⁸

Május 25-én összehívták a bécsi kabinetet a magyar ügy megvitatására. A miniszterek az ókonzervatívokat azzal vádolták, hogy intrikálnak, és hogy megkísérelték Welden elidegeníteni a kormánytól.³⁹ A báró, miután többször vereséget szenvedett a honvédseregtől, végül május utolsó napján lemondásra kényszerült. Az ókonzervatívokkal folytatott tárgyalások megszakadtak, de egyes arisztokratákat felkérték a kormány reform-programjának és politikai módszereinek támogatására.

Válaszul néhány ókonzervatív visszavonult birtokára, mások Bádenben gyülekeztek. Több arisztokrata királyi biztos lemondott. A magyar arisztokraták többsége azonban úgy döntött, hogy együttműködik a liberális centralista rezsimmel, és majd belülről ássa azt alá.⁴⁰ Az osztrák és orosz katonai egységeknél továbbra is ókonzervatív polgári biztosok működtek. Önként segítették a császárt és szövetségeseit Kossuth és hívei, vagyis a közös politikai ellenség legyőzésében.⁴¹ A kabinet egyelőre még nem tudta nélkülözni a magyar közigazgatásban a tapasztalt királypárti adminisztrátorokat. Szentiványi Vince maradt Pest kormánybiztosa, Rohonczy Ignác Pozsony és Szirmay István Kassáé.⁴² Andrássy György gróf és Andreansky Sándor szintén állást kaptak.⁴³ Az új polgári közigazgatási vezetés ismét a lojális magyar konzervatív arisztokraták kezében volt, akik most nem csoportként, hanem egyénileg kezdtek szembefordulni a liberális centralista politikai programmal.

Májusban Zichy-Ferraris Félix gróf, császári biztos figyelmeztette a miniszterelnököket, hogy bár Magyarországot meg tudták hódítani a magyarok részvétele nélkül, az ország megtartása viszont lehetetlen nélkülük.⁴⁴ Zichy-Ferraris és a többi konzervatív azt remélte, hogy

³⁶ *Medgyesi-Mitschang*: i. m. 3.

³⁷ 1849. április 6.

³⁸ Welden Szécsenhez, 1849. május 25. Pozsony; és Welden Zichy Ödönhöz, 1849. május 25. Pozsony. *Andics*: i. m. III. 257. sk.; Welden Szőgyény-Marich-hoz, 1849. május 1. Oroszvár, uo. 214.; *Szőgyény-Marich*: i. m. II. 19.; Friedrich Walter, *Vom Windischgrätz über Welden zu Haynau, Wiener Regierung un Armee-Oberkommando in Ungarn 1849/50. I. Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und Die Südostpolitik Wiens.* (szerk.) *Friedrich Walter és Harold Steinacker.* Munich, 1959. 110. sk.

³⁹ A kabinet jegyzőkönyve, 1849. május 25. Bécs. *Andics*: i. m. III. 257. sk.

⁴⁰ *Szőgyény-Marich*: i. m. II. 20–24.

⁴¹ *Spira György*: A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp., 1959. 532.; *Gracza György*: Az 1848–49-i magyar szabadságharc története. V. Bp., 1898. 936.

⁴² *Berzeviczy*: i. m. I. 112.

⁴³ A kabinet jegyzőkönyve, 1849. július 2. Bécs. *Andics*: i. m. III. 362. sk.

⁴⁴ Zichy Félix Schwarzenberghez (valószínűleg 1849 május), uo. 219. sk.

az ország kormányzásával magyar arisztokratát fognak megbízni.⁴⁵ Jósika báró, aki egy ideig részt vehetett a kabinet ülésein, új kormánysszék felállítását javasolta a magyar ügyek intézésére. Amikor ezt elutasították, kérte, engedélyezzék néhány megbízható magyar tanácsadónak, hogy a Magyarországot érintő ügyekben segítsék a minisztereket. Jósika második tervét elfogadták, és ennek eredményeként Bach felkérte Dessewffy Emil grófot, legyen egyik nem hivatalos tanácsadója.⁴⁶

Az orosz főparancsnoksághoz kinevezett főmegbízott, Zichy Ferenc gróf arra ösztöklélte a kormányt, adjon amnesztiát lázadó honfitársainak.⁴⁷ Zichy egyidejűleg meggyőzte I. Miklós cár kedvenc tábornokát, Paskevicset, hogy csatlakozzon az ókonzervatívokkal szimpatizálók Windischgrätz és Metternich vezette táborához.⁴⁸ De ahogy a harc Magyarországon véget ért, a liberális centralistáknak egyre kevesebb okuk volt arra, hogy újakezdzék a vitát a vezetésről Magyarországon. Elhatározták, hogy „végső” csapást mérnek az ókonzervatívokra.

A kormány és az udvar azt tervezte, hogy koholt vádak alapján haditörvényszék elé állítja a volt miniszterelnököt, Batthyány Lajost.⁴⁹ Sem a legelőkelőbb mágnások megjelenése a védelem tanújaként, sem I. Miklós cár kérése, hogy gyakoroljanak kegyelmet, nem tudta megváltoztatni Ferenc József elhatározását, hogy Magyarországot megleckézteti. Batthyány 1849. október 6-án állt a kivégzőosztag elé. Néhány arisztokrata, aki támogatta Kossuthot, osztozott Batthyány sorsában vagy börtönbe került, mások száműzetésbe vonultak. Ferenc József önfejűsége „többet tett a főurak nemzeti érzésének felélesztéséért, mint Kossuth Lajos lángoló szónoklatai vagy honfitársaik elkeseredett küzdelme a külföldi betolakodók ellen 1849-ben”.⁵⁰

Amikor Haynau ítéletvégrehajtói 1849 keserves októberi napjaiban Magyarországot a Habsburg ház iránti lojalitás szükségességére tanították, az ókonzervatívok befolyása Bécsben mélypontra jutott.⁵¹ Apponyi megbetegedett s Jósikát sem kérdezték meg többé a magyar ügyekről.⁵² Jósika báró „bevallotta nekem — írta az angol újságíró, Paton —, hogy jelenleg semmiféle befolyása nincs a bécsi kabinetre és a kompromisszum nélküli központosítást támogató pártra”.⁵³ A liberális bécsi sajtót arra buzdították, kezdjen kíméletlen mocskolódó hadjáratba a most már nem is létező konzervatív párt és annak állítólagos nagyszabású stratégiája ellen.⁵⁴ Szécsen Antal gróf vonakodva utazott Londonba, hogy igazolja az angol közvélemény előtt Batthyány kivégzését és általában ellensúlyozza a magyar forradalmi propagandát.⁵⁵

A viszonylagos sajtószabadság lehetővé tette a megmaradt ókonzervatívok egy része számára, hogy újságokon keresztül támadjanak. Dessewffy Emil gróf nyitott először tüzet 1849

⁴⁵ Magyar Országos Levéltár, Abszolutizmuskori Levéltár (MOLAL), D 36/1850/310.

⁴⁶ Bach Dessewffyhez, 1849. május 26. Bécs, *Andics*: i. m. III. 262. sk.; Jósika Metternich-hez, 1849. július 2. Bécs, uo. 323. sk.

⁴⁷ *Rock*: i. m. 266.

⁴⁸ Zichy gróf Paskevicshoz intézett fejegyzésének hivatalos fordítását lásd *Andics*: i. m. III. 451. sk.

⁴⁹ *Károlyi*: i. m. I.–II. elsőrtan.

⁵⁰ *Medgyesi-Mitschang*: i. m. 183.

⁵¹ MOLAL, D 36/1849/304.

⁵² Jósika Metternich-hez, 1850. február 25. Bécs.; *Andics*: i. m. III. 466. sk.

⁵³ A. A. Paton: *The Gothard the Hun, or Transylvania, Debreczin, Pesth, and Vienna in 1850. London, 1851. 393.*; Patonról lásd Metternich Schwarzenberghez, 1849. augusztus 24. Richmond.; *Andics*: i. m. III. 399. sk.

⁵⁴ Jósika Metternich-hez, 1850. február 25. uo. 466. sk.

⁵⁵ Szécsen missziójáról lásd Szécsen és Schwarzenberg levelezését, lásd uo. 423, 430, 434, és 445. sk.

októberében. Centralista-ellenes konzervatív programja a *Pester Zeitung*ban jelent meg,⁵⁶ 1850 februárjának elejétől kezdve pedig kritikus hangnemű cikkeket írt a *Lloyd*nak és az *Augsburger Allgemeine Zeitung*nak.⁵⁷ Jósika azonban Dessewffy támadásait még korainak tartotta. Amikor a *Presse* felajánlotta neki szolgálatait, Jósika ezt elhárította abban a meggyőződésben, hogy a nyílt szembenállás a kormánnyal még nem szükséges.⁵⁸ Nézeteit nem sokan osztották. Az ókonzervatív-párti újságíró, Vida Károly — olyan jelentős támogatókkal, mint az új prímás, Scitovszky és a pesti polgári főbiztos, Szentiványi Vince — a forradalom utáni első napilapot, a *Figyelmezőt* az ellenzék szócsövénévé változtatta.⁵⁹ Az újság hangoztatta, hogy csupán egy párt van Magyarországon, az ókonzervatívoké és az ő ellenzéki szövetségéi.⁶⁰ A szerkesztők követelték a belügyek helyi ellenőrzését és támadták Bachot és „papirosrendszerét”.⁶¹ A helyi politikai klubok, a kaszinók csakúgy, mint az irodalmi körök, örömmel támogatták a *Figyelmezőt*, melynek példányszáma 1850-re elérte a 2000-et, s ez abban a korban tekintélyes szám volt.⁶² Egy másik napilap, a *Magyar Hírlap*, amely 1849. november 15-től jelent meg, eredetileg szintén az ókonzervatívokat támogató lap volt. A katolikus hierarchia fóruma, a *Religió* ugyan-csak az ellenzéki vonalat követte.⁶³ 1850 végére viszont a *Magyar Hírlap* és egy új napilap, a *Pesti Napló* a magyar értelmiségi nacionalisták egy elszigetelt csoportjának a kezébe került, akik támogatták a Márciusi Alkotmányt.

Néhány arisztokrata az írók egy csoportjával együtt, akik rendszeresen összejöttek az ókonzervatív Ürményi József lakásán, elhatározták, hogy tesznek valamit a *Pesti Napló* Bachot pártoló konzervatívellenes irányvonala ellen. Különböző intrikák és manipulációk révén Bánffy Simon, az Ürményi-kör bizalmi embere kaparintotta meg a *Pesti Napló* szerkesztőségét. Bánffy fokozatosan felváltotta a szerkesztőséget konzervatív párti újságírókkal és írókkal.⁶⁴ 1851-ben Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Jókai Mór, Gyulai Pál, Bérczy Károly, Pompéry János, Urhász György, Erdélyi János, Vahot Imre, Falk Miksa és Wenzel Gusztáv írtak a *Pesti Napló*ba.⁶⁵ Az ókonzervatívok programjának és a *Pesti Napló*ban 1850 végétől megjelent cikkek tartalmának a szoros összefüggését figyelembe véve nem fogadható el az Amerikában élő történész Medgyesi állítása, hogy a konzervatívok félretették és elidegenítették maguktól az értelmiséget.⁶⁶ 1851-ben a lap nyíltan hirdette az ókonzervatív programot, és kímélet nélkül támadta a rezsimit. Hangsúlyozta a magyarok vezető szerepét Magyarországon⁶⁷ és az arisz-

⁵⁶ 1849. október 3.

⁵⁷ Berzeviczy: i. m. I. 102.

⁵⁸ Jósika Metternich-hez, 1859. február 25. Bécs.; Andics: i. m. III. 466. sk.

⁵⁹ Angyal Dávid (szerk.) Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél levelezése. Bp., 1925. 9.

⁶⁰ Somssich Pál cikke, 1849. december 29.

⁶¹ Figyelmező, 1849. november 30.

⁶² 1848 novemberében a legnépszerűbb lapok előfizetőinek száma a következőképpen alakult: Kossuth Hírlapja 4977; Pesti Hírlap 2554; Magyar Népbarát 2710; Katolikus Néplap 1399; Nemzeti Újság 765; (Pesti Napló, 1850. április 4.).

⁶³ Hermann Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932. 89.

⁶⁴ Angyal: i. m. 37. sk.; Gyulai Pál Szász Károlyhoz, 1850. szeptember 14. Gyömrő. Gyulai Pál levelezése 1834-től 1867-ig. (szerk.) Somogyi Sándor. Bp., 1961. 56.

⁶⁵ Beckaics Gusztáv: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. Bp., 1883. 166.

⁶⁶ Medgyesi-Mitschang: i. m. 94.

⁶⁷ Pesti Napló, 1851. január 14., január 24., június 25., június 29. és október 16.; 1852. március 10.

tokraták szükségességét a kormányrúdnál,⁶⁸ védte a 800 éves magyar alkotmányt,⁶⁹ a nemzeti egységet⁷⁰ és kultúrát.⁷¹ A szerkesztők az 1851-ben bevezetett új közigazgatási rendszert, az ún. Provisoriumot sajnálatos tévedésnek tartották, amely „nem váltotta be az elvárásokat” és ezért azonnal be kell szüntetni a magyarság érdekében.⁷² „Önkormányzat” cím alatt a *Pesti Napló* kihívóan állapította meg: „Elvileg a jelenlegi rendszer jó, de nekünk nem tetszik.”⁷³

A konzervatív propaganda politikai röpiratokkal is terjedt. 1850-ben Somssich Pál „Das legitime Recht Ungarns und seines Königs”⁷⁴ című írása kiváltotta a magyar liberális centralista sajtó haragját, mert az osztrák kormányt törvénytelennek, abszolutistának és a magyar királyság feldarabolójának bélyegezte.⁷⁵ A közönség azonban kedvezően fogadta a röpiratot.⁷⁶ A konzervatív Mailát Bach-ellenes támadása⁷⁷ vagy Zsedényi Ede munkái már nem keltettek nagyobb sajtóvitát.⁷⁸ Az ókonzervatívok ügyén nagyot lendített, hogy a katolikus hierarcia csatlakozott politikai táborukhoz. A magyar római katolikus egyház 1849 első felében megpróbált együttműködni Béccsel. Az 1848-as forradalom vége felé, amikor a Kossuth rendszer radikálisabbá vált, a Hám János primás vezette katolikus hierarchia úgy látta, hogy befolyásuk, előjogaik, birtokaik és a katolikus oktatási rendszer veszélyben van. Így amikor Windischgrätz tábornok visszafoglalta Magyarországot, a hierarchia legtöbb tagja felszabadítóként üdvözölte őt.⁷⁹ Az alsó papság és néhány püspök magyar hazafisága viszont felháborította előbb Windischgrätzet, utóbb pedig Bachot. A tábornok egy millió forintra büntette a papságot, a miniszter bebörtönözte a kompromittált püspököket; a papok hasonló büntetésben részesültek, mint a világi Kossuth-pártiak. A magyar katolikus egyház vezetői attól féltek, hogy a centralizáció egyik eredménye az ő alávetésük lesz a bécsi érseknek s nem voltak hajlandók önként átadni egyházuk vezetését.⁸⁰ Az egyház nem hagyhatta figyelmen kívül tagjainak öntudatát sem, s nem utasíthatta el Magyarország különleges szerepének elismerését a birodalmon belül. A hierarchia a bonyolult helyzetben először az új rendszerrel való óvatos együttműködést választotta. Az egymillió forintot sohasem fizették ki, de kisebb ajándékokat eljuttattak Windischgrätz főhadiszállására.⁸¹

⁶⁸ Uo. 1851. május 3., 6., 15., 27., 30.; június 3., 5., 6., 10.; július 7. és október 29.; 1852. január 29. és december 10.

⁶⁹ Uo. 1851. január 25.; május 6., és 13.; július 11. és 15. és október 6.; 1852. február 3. és 10.

⁷⁰ Uo. 1851. május 1. és 5.

⁷¹ Uo. 1851. február 17.; március 20., 27. és 28.; 1852. december 5.

⁷² Uo. 1850. szeptember 4.

⁷³ 1851. november 24.

⁷⁴ Bécs, 1850.

⁷⁵ Magyar Hírlap, 1850. augusztus 7., 9., 17., 20., 21.; Pesti Napló, 1850. augusztus 6. és 13.; Pester Morgenblatt, 1850. augusztus 13., 14. és 19.; Pester Zeitung, 1850. augusztus 7., 8., 14. és 17.

⁷⁶ Pesti Napló, 1850. augusztus 22.

⁷⁷ Uo. 1850. július 4.

⁷⁸ Verfassung von 4. März und die erbliche Pairie. Vienna, 1850; Über die Verantwortlichkeit des Ministeriums. Vienna, 1850., melyet a bécsi rendőrség felfoglalt (Pesti Napló, 1851. április 26.)

⁷⁹ Hám János primás Windischgrätzhez, 1849. március 6. *Andics*: i. m. III. 20. sk.

⁸⁰ *Révész*: i. m. 141.; *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp., 1955. 19.; *Hanák*: i. m. 21.

⁸¹ Simor János Hajnald Lajoshoz, 1849. augusztus 19. és augusztus 29.; Kézirattári Nővendéknapló, 1924.0 35., 38., Nemzeti Széchényi Könyvtár Kéziratgyűjteménye, Bp. (KNOSK);

1849 őszén az egyház tovább folytatta a védekezést. Scitovszky Haynauhoz, Bachhoz és Ferenc Józsefhez fordult a bebörtönzött papok érdekében, de általában sikertelenül. Viale Prela, a bécsi pápai nuncius interveniált a bebörtönzött Rudnyánszky püspökért, akinek szabadon bocsátásáért az egyház 20 000 aláírást gyűjtött össze. Rudnyánszky szabadon engedték, de száműzték Magyarországról és egy ausztriai kolostorba kényszerítették.⁸² A legtöbb püspökségen a letartóztatások megelőzésére megsemmisítették a papokra vonatkozó iratokat.⁸³ Mindennek ellenére több püspököt hosszabb-rövidebb ideig fogva tartottak vagy bántalmaztak.⁸⁴ Ennek következtében a kormány későbbi békítő gesztusai nem tudták ellensúlyozni a kezdeti megtorló intézkedéseket. A katolikus hierarchiát nem lehetett megakadályozni abban, hogy az ellenzékhez, az ókonzervatívokhoz csatlakozzék.

1849 végétől a katolikus hetilap, a *Religió*, rendszeresen közölt beszámolókat folyamatban lévő üldöztetésekről, kiegészítve cikkeiket a papoknak a forradalom alatt elszenvedett szenvedéseiről. A kormány egyéb politikai lépéseit is elítélő cikkek szintén napvilágot láttak a klérus újságjának hasábjain.⁸⁵ 1850. január 6-án a liberális centralistákat más módon is támadták. Scitovszky primás esztergomi beiktatásán 440 meghívott pap, arisztokrata és hivatalos vendég volt a tanúja az ünnepségnek, hallgatta a hazafias beszédeket és köszöntőket, Scitovszkynak a császárt, Szentiványinak a primást üdvözlő szavait. Csupán a kabinet közvetlen beavatkozása akadályozta meg Scitovszkyt később abban, hogy küldöttséget vezessen Ferenc Józsefhez az ország lojalitásának kinyilvánítására és, hogy bocsánatért folyamodjon az egyház forradalombeli szerepéért és petíciót nyújtson be „a nemzet igaz jogai érdekében”.⁸⁶

A hierarcia egymás után csikarta ki az engedményeket a kormány csupán névleges támogatása fejében. A felsőpapság, amelyet körüludvarolt mind a liberális centralista, mind az ókonzervatív fél, az államtól való pénzügyi függetlenségre törekedett. Vitathatalan jogcímet szerzett a katolikus egyház 400 000 holdnyi földbirtokára, visszaszerezte azokat a birtokait, melyeket részben államosítottak a forradalom alatt. Pénzbeli segélyek formájában kárpótlást kapott az elveszett tizedért is.⁸⁷ 1850-ben az Esztergomi Püspöki Konferencia a megüresedett püspöki székek jövedelmeinek 50%-át követelte és hangsúlyozta a püspököknek az egyházon belüli és az állammal szembeni autonómiáját. Miközben ragaszkodtak a papságnak az állami bíráskodás alóli mentességéhez, igyekeztek szorosabban kézbe venni az egész oktatási rendszert és elleneztek a polgári házasságkötés bevezetését is.⁸⁸ Egyes alkalmakkor a protestánsokkal és a zsidókkal szembeni türelmetlenségük is nyilvánvalóvá vált.⁸⁹ A római katolikus egyház megkapta a kért engedményeket, s e sikerek arra bátorították szövetségeseit, az ókonzervatívokat, hogy erősítsék a liberális centralisták elleni hadjáratukat.

Windischgrätz Ferenc Józsefhez, 1849. március 9. Buda. *Andics*: i. m. III. 79. sk.; Lonovics József, egri érsek Windischgrätzhez, 1849. március 29. Pest. uo. 133.; Hám János szatmári püspök és kinevezett primás emlékiratai 1848/49-ből. (szerk.) *Scheffler János*. Bp., 1928. 16.

⁸² *Hermann*: i. m. 36. sk.

⁸³ Simor Hajnaldhoz, 1849. október 30. KNOSK; MOLAL, D 44/1852/1261.

⁸⁴ *Meszlényi Antal*: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Bp., 1928. 250.

⁸⁵ *Religió*, (Vezércikk) Vol. I. No. 1/1849/; *Kovács Márk*: Az egyháziak személyes mentessége ügyében. Uo. Vol. II. No. 8/1850; *Szepessy S.*: Politikai hirdetmények az egyházi szószéken. Uo. Vol. I. No. 39/1849/.

⁸⁶ *Berzeviczy*: i. m. I. 159.

⁸⁷ *Hanák*: i. m. 21.

⁸⁸ *G. J.*, Papi mentesség. *Religió*, Vol. III. No. 29 /1851/.

⁸⁹ MOLAL, D 44/1852/1871 res. és D 36/1850/306.

A *Pesti Napló* támadta az arisztokráciát, vonakodva állapította meg, hogy „az ökonervatívok időlegesen a magyar érdek képviselőjeként tűnnek fel a köz szemében”.⁹⁰ Egy jól tájékozott pesti besúgó azt jelentette feletteseinek, hogy növekszik az agitáció a mágánások között a magyar vezetés érdekében Magyarországon.⁹¹ 1850 tavaszának első napjaiban Apponyi és Desseffy, valamint Jósika báró több titkos ülésen kidolgoztak egy memorandumot. Az írást arisztokrata társaik között aláírásra körözték, majd áprilisban eljuttatták a császárhoz.⁹² Az eredeti 24 aláíráshoz Szécsen gróf és Somssich Pál neve később került,⁹³ Szögyény-Marich pedig személyesen hozta Schwarzenberg miniszterelnök tudomására az Áprilisi Memorandummal való teljes egyetértését.⁹⁴

A szerzők biztosították a császárt saját maguk és az ország rendíthetetlen hűségéről. A forradalmat olyan lázadásnak minősítették, amely politikai reformok ürügye alatt folyt. Elismerték az egységes birodalom szükségességét, dicsérték a kiváltságok eltörlését és a jobbágyság felszabadítását, de elítélték az érvényben lévő kormányzati módszereket, melyek az ő szemükben alkotmányellenesek és bürokratikusak és következésképpen provokatívak voltak. Megállapították, hogy Ausztria nagyhatalmi szerepét csak úgy lehet fenntartani, ha Magyarországot magyar együttműködéssel tartósan pacifikálják. Ez pedig akkor következne be, ha visszaállítanák az ország integritását, hagyományos intézményeit, beleértve az országgyűlést és a 800 éves alkotmányt, valamint ha a magyar belügyeket magyarok irányítanák az ország fővárosából és ha minden megtörlés megszűnne.

Ez a program elfogadható volt a magyarok többsége számára, kivéve Kossuth híveit, a republikánusokat, akik csak korlátozott népszerűségnek örvendtek és a liberális centralista értelmiséget, amelynek ebben az időszakban nem sikerült nagyobb táborot toboroznia. Az Áprilisi Memorandum aláíróit a hivatalos világ összeesküvőnek és forradalmároknak bélyegezte és

„az engedelmes sajtó eszközén keresztül bigott konzervatívoknak és olyan arisztokratáknak rágalmazták őket, akiket bosszant az osztrák kormány paternalista liberalizmusa és ezért osztálykiváltságaik és kizárólagos nemzeti jogaik visszaállítása érdekében agitálnak”.⁹⁵

A *Pesti Napló*, a *Magyar Hírlap*, a *Pester Morgenblatt* és a *Pester Zeitung* hónapokon keresztül támadta a memorandumot és szerzőit. Schwarzenberg és Bach személyesen gúnyolta a konzervatívokat, mint kapzsi, felelőtlen földesurakat, akiknek javarészt képzeletbeli sérelmeik vannak.⁹⁶ A korszak legtöbb történésze Berzeviczytól Medgyesiig elfogadta az Áprilisi Memorandum hivatalos értékelését és lekicsinyelte mind a kormányra, mind a magyar társadalomra gyakorolt hatását.⁹⁷

⁹⁰ 1859. március 20.

⁹¹ MOLAL, D 36/1850/310.

⁹² *Medgyesi-Mischang*: i. m. 91.

⁹³ *Asbóth János*: A konzervatívok a forradalom után. Lásd *Asbóth János*: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez. Bp., 1892. 122.

⁹⁴ *Szögyény-Marich*: i. m. II. 27. A Memorandumot három nappal később küldték el a császárnak. Az egész szöveget ezután kiszivárogtatták valószínűleg maguk a szerzők a *Pester Morgenblatt*nak, majd lefordították és újra kinyomatták a *Pesti Napló*ban és a *Magyar Hírlap*ban 1850. április 19-én.

⁹⁵ *Florence A Forster*: Francis Deak, Hungarian Statesman; a Memoir. London, 1880. 130.

⁹⁶ *Szögyény-Marich*: i. m. II. 28.

⁹⁷ *Berzeviczy*: i. m. 160.; *Josef Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblems: Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der Habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches, Leipzig, 1924–1926. 470.; *Rudolf Springer* (Karl Renner): Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichisch-ungarische Monarchie. Vienna, 1906. 95. sk.; *Medgye-*

Albrecht főherceg nem sokkal kinevezése után tanácskozott Apponyi gróffal, más lojális arisztokratákkal Ferenc József értekezett. Albrecht Magyarországra utazásakor a császár úgy határozott, hogy magyar jogi szakértőket alkalmaz tanácsadóként a magyar ügyekben a főherceg mellé. Medgyesi szerint az ókonzervatívoknak igen nagy szerepük volt abban, hogy a császárt rávették, hogy Magyarországra látogasson.⁹⁸

Néhány héttel az Áprilisi Memorandum átadása után Wirkner Lajos báró arról tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy az ókonzervatívok erősebbek és szervezettebbek, mint bármikor korábban, mivel a korábbi ellenzék java csatlakozott hozzájuk.⁹⁹ Az ókonzervatívok tevékenységét előbb Bécsből és Pozsonyból, majd később Pest-Budáról és az ország különböző pontjairól fogták össze, de hogy törekvéseik mennyire voltak szervezettek, azt nem könnyű felmérni. Egyes adatok azonban rendelkezésünkre állnak. Lónyai gróf ezt írta a naplójába:

„Pozsonyból, hová [Desseffy Emil] lakását télire áttette, számtalanszor ment Bécsbe. Jósika, Apponyi, Sennyei, Ürményi, Barkóczy, Andrássy György, Szécheny s mások töle merítették a végképi elcsüggedés ellen az erőt. Délelőtt Jósikánál, este színház után Szögyénynél jöttek össze. A tiszai kölcsön ügyében sokszor mentem Desseffyvel Bécsbe s néhányszor jelen voltam azon magyar fronde barátságos összejövetelein: egy-egy kedélyes elbeszélés alkalmával fellebbent a függöny az évek során soha meg nem szűnő leplezett működésükről.”¹⁰⁰

A konzervatív összejövetelek egyes esetekben jóváhagyták a kormányban való részvételt. Két ókonzervatív fogadta el a Birodalmi Tanács tagságát, miután írásos jóváhagyást kaptak Jósikától és Deák Ferentől, a volt Kossuth-kormány egyetlen jelentős személyiségétől, aki 1849 után elkerülte a száműzetést és a letartóztatást.¹⁰¹ Öt magyar arisztokrata fogadott el követi kinevezést.¹⁰² mások miniszteri bizottságokban ültek a kormány tanácsadójaként a földkérdésben¹⁰³ és Magyarország újjászervezésében, tekintettel az új közigazgatási berendezésre, az ún. *Definitivumra*.¹⁰⁴ Desseffy az ilyen együttműködés ésszerűségét egy Jósikának írott levelében körvonalazta:

Becstelen idöket élünk és fontos, hogy a jog, a becsület és a tisztesség megtestesüljenek legalább néhány emberben azért, hogy ezek a tulajdonságok ne tűnjenek el teljesen. Ez a mi feladatunk Magyarországon, és senki sem tudja vagy fogja tudni megoldani, ha mi nem.¹⁰⁵

Egy közvéleményről készült katonai jelentés szerint az ókonzervatívoknak a kormányzat minden szintjén voltak képviselőik.¹⁰⁶ Egy kassai magas rangú katonatiszt megállapítása meg-

si-Mitschang: i. m. 94.; *Robert A. Kann*: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*. I. New York, 1970. 128.

⁹⁸ *Szögyény-Marich*: i. m. I. 47.; *Medgyesi-Mitschang*: i. m. 56. és 95–96.

⁹⁹ Wirkner Lajos báró Schwarzenberghez, 1850. április 22. *Andics*: i. m. III. 475. sk.

¹⁰⁰ *Beksics Gusztáv és Márki Sándor*: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Vol. X. Lásd A magyar nemzet története. (szerk.) Szilágyi Sándor. Bp., 1898. 462. sk.

¹⁰¹ Deák Ferenc beszédei: 1842–1861. II. (szerk.) *Kónyi Manó*. Bp., 1903. 383. sk.; *Szögyény-Marich*: i. m. II. 33. és 227. sk.; *Halász*: i. m. 665.; *Pesti Napló*, 1851. április 23–24. A *Pesti Napló* székesfehérvári tudósítója szintén megelégedettségét fejezte ki Szögyény-Marich kinevezésével kapcsolatban (1851. május ?)

¹⁰² Uo. 1851. október 29.

¹⁰³ Ambróczy Lajos báró vezette a bizottságot (uo. 1851. október 4.).

¹⁰⁴ Tagok: Desseffy, Apponyi, Cziráky, Hauer István, Nagy István és Vághy Ferenc (uo. 1852. január 19. és 22.).

¹⁰⁵ Idézi *Medgyesi*: i. m. 109.

¹⁰⁶ MOLAL, D 44/1852/88.

erősíti a beszámoló helyességét: Mindenki tudja, hogy ez a párt valóban élő ebben a kerületben; szorgalmasan dolgozik és messze nyúló kapcsolatokat tart fenn.¹⁰⁷ Pest-Buda rendőrfőnöke keserűen jegyezte meg 1852-ben: „Meglepő, hogy micsoda előrehaladás történt a magyarizmus javára. Az ókonzervatív párt napról-napra teret nyer.”¹⁰⁸ A birtokos nemesség és az értelmiségiek körében növekvő mágns befolyásról hasonló jelentések érkeztek Albrecht főherceghez és Bach belügyminiszterhez öt magyar körzetből.¹⁰⁹

Mivel „tagjaik” és szimpatizánsaik is voltak a közhivatalnokok között és széles társadalmi bázissal rendelkeztek a magyar birtokos nemések és értelmiségiek között, az ókonzervatívok elhatározták, hogy nem csupán tervvel lépnek a nemzet elé, hanem saját programjuk végleges megvalósításához vezetik el az országot. Miközben nyilvánosan demonstrálták a Habsburg-ház iránti hűségüket, engedményeket kértek. A magyar hazafiaknak kedvében jártak, hogy megnyerjék a támogatásukat a liberális centralista politikai rendszer ellen, amelyet a mágnsok ugyanakkor diszkreditálni akartak a császár szemében: egyszóval az ókonzervatívok azt próbálták bebizonyítani, hogy ők az egyetlen politikai csoport, amely képes egy új típusú vezetést biztosítani.

Az első hűségdemonstrációra akkor került sor, midőn Albrecht főherceget kormányzóvá és a harmadik hadsereg fejevé nevezték ki. A magyarok nagy várakozással tekintettek egyik leggazdagabb földesuruk, a főherceg működése elé. 1851 októberében Albrecht beutazta az ország több részét. Az arisztokrácia mindenhol jól fogadta. Egyik nyilvános megjelenésekor a pesti Nemzeti Színházban a falak visszhangozták az új kormányzónak szóló hangos vivátokat.¹¹⁰ Bár Desseffy Emil és több politikai szövetségese fenntartásokkal élt az ellen, hogy előre iganak a medve bőrére, Sennyey Pál több ókonzervatívval együtt a változó idők hírnökeként üdvözölte Albrechtet.¹¹¹

A Vácott lezajlott október 14-i fogadáson Scitovszky primás és a magas klérus több tagja tisztelettel adózott a főhercegnek.¹¹² A leghazafiasabb megmozdulásra Székesfehérvárról került sor, ahol a mágnsok és a papok magyarul köszöntötték Albrechtet és magyar zenével szórakoztatták, miközben a magyar nemzeti színű zászló lengett a tömeg fölött.¹¹³ Mindez hiába történt. A főherceg Windischgrätzcel ellentétben közelebb állt Kübeck abszolutista centralizmusához, mint az arisztokratikus federalizmushoz. Visszautasította a közvetítő szerepét, hogy eljuttassa Ferenc Józsefhez a hűséges alattvalók panaszait.¹¹⁴

Amikor a császár maga érkezett Magyarországra, újra erőfeszítéseket tettek a magyarok lojalitásának demonstrálására egy olyan király előtt, akit „félvezettek” a „gonosz” liberális centralista miniszterek.¹¹⁵ Az ókonzervatívok ismételten hangsúlyozni akarták a magyar lojalitást, s cserébe további engedményeket szerettek volna kicsikarni.¹¹⁶ A primás körlevelet adott ki, elrendelve püspökeinek, hogy jelenjenek meg Budán június 5-én a császár fogadásán.¹¹⁷ Esterházy Pál herceg ruhája, melyet külön a királyi látogatásra rendelt, 20 000 forintos szemé-

¹⁰⁷ Uo. 2, 405.

¹⁰⁸ *Wetheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I. Bp., 1910. 86.

¹⁰⁹ MOLAL, D 44/1852/548, 988, 1128 és 1853/1.

¹¹⁰ *Pesti Napló*, 1851. október 16.

¹¹¹ Uo. 1851. október 6.; MOLAL, D 44/1852/1769 res.

¹¹² *Pesti Napló*, 1851. október 18.

¹¹³ Uo. 1851. november 10.

¹¹⁴ *Szögyény-Marich*: i. m. II. 49.

¹¹⁵ MOLAL, D 44/1852/3087; *Molnár Erik*: Magyarország története. II. Bp., 1967. 24.

¹¹⁶ MOLAL, D 44/1852/1682 res. és 3154; *Hanák*: i. m. 29. *Medgyesi-Mitschung*: i. m. 184.

¹¹⁷ *Pesti Napló*, 1852. május 29.

lyi kiadást jelentett.¹¹⁸ Az uralkodót Egerben Szapáry Gyula gróf,¹¹⁹ Balatonfüreden pedig Festetics gróf üdvözölte.¹²⁰ Más aktív konzervatívok, köztük Zichy Ferenc, Mailáth György és Szentiványi Vince is részt vettek ezeken a hűségdemonstrációkon.¹²¹

A Habsburgoknak az abszolutista centralisták és Bach által erősített hajlíthatatlansága arra vezette Ferenc Józsefet, hogy visszautasítsa a nagyobb engedmények megtételét. A császár most „erősen meg volt arról győződve, hogy a Konzervatív Párt [sic!] eltűzolta a Magyarországon feltehetően valóban meglévő veszélyes érzelmeket, és így még kevésbé hajlott a panaszaik meghallgatására”.¹²²

Az ókonzervatívok csalódtak, de el nem csüggedtek.¹²³ Még a kisebb kompromisszumokat is győzelemnek könyvelték el: a Trencsén megyei arisztokraták úgy üdvözölték a szilveszteri pátenst, mint az önkormányzat felé tett első lépést.¹²⁴ A kassai járásban a polgári közhivatalnokok a magyaros hivatali egyenruha rendszeresítését úgy tekintették, mint amely előkészíti a magyar nyelv kizárólagos használatának visszaállítását a közigazgatásban.¹²⁵ Ugyanezen járás ókonzervatívjai megtiszteltetésnek érezték, amikor Ferenc József felújította az „apostoli” és a „királyi” megnevezéseket.¹²⁶ A konzervatívok által befolyásolt magyar sajtó túlárado örömmel fogadta, amikor hatályon kívül helyezték a Márciusi Alkotmányt. A Kassa-kerület biztosát igazi kitűnőségként üdvözölték bemutatkozó körútján, amikor megígérte, hogy tiszteletben tartja Magyarország ősi törvényeit és szokásait.¹²⁷

Vidéken az ókonzervatívok valóságos hadjáratot indítottak a kormányzat ellen. Az Ausztria és Magyarország közötti lazább személyi unió mellett törtek lándzsát és Magyarország számára különleges alkotmányos jogokat kértek a birodalmon belül.¹²⁸ Elleneztek minden változást, aminek a legenyhébb centralizálás íze volt. Egy Vas megyéből származó bizalmas katonai jelentés szerint Zichy Herman gróf alacsonyabb rangú hivatalnokok előtt becsmérlőleg beszélt egy liberális-centralista reformtörvény megalkotásáról.¹²⁹ A kassai kerületben minden új törvényt nemzetellenesnek minősítettek.¹³⁰ A pesti és a pozsonyi kerületben az arisztokraták ellenezték a Definitivum bevezetését és azt megvalósíthatatlannak minősítették.¹³¹

A társadalmi támogatás megszerzése érdekében a mágnások új palotákat építettek Pesten és aktívan részt vettek Magyarország társadalmi és kulturális életében.¹³² Neves konzervatívok hagyták el Bécset és költöztek magyarországi birtokaikra.¹³³ Mások vidékről költöztek Pest-Budára.¹³⁴ Itt 1853 első hónapjaiban megnyitotta kapuit a Nemzeti Kaszinó, főként

¹¹⁸ Uo. 1852. június 3.

¹¹⁹ Uo. 1852. június 23.

¹²⁰ Uo. 1852. július 2.

¹²¹ *Berzeviczy*: i. m. I. 308. sk.; *Pesti Napló*, 1852. augusztus 16.

¹²² *Medgyesi-Mitschang*: i. m. 108.

¹²³ MOLAL, D 44/1852/1690 res.

¹²⁴ Uo. 548.

¹²⁵ Uo. 1327, 1769 res., és 3154.

¹²⁶ Uo. 326.

¹²⁷ 1853/363; *Pesti Napló*, 1851. augusztus 1.

¹²⁸ MOLAL, D 44/1852/1690 res.

¹²⁹ Uo. 1917 res.

¹³⁰ Uo. 1326.

¹³¹ Uo. 700 és 842.

¹³² *Pesti Napló*, 1852. május 21.

¹³³ *Medgyesi-Mitschang*: i. m. 99.

¹³⁴ *Pesti Napló*, 1852. december 10.

ókonzervatív tagokkal és néhány más társadalmi helyzetű magyar hazafival.¹³⁵ Az 1853-as pesti társasági szezonban a főnemesség már látogatta a nyilvános bálakat.¹³⁶ A *Magyar Hírlap* büszkén számolt be egy a Károlyi György gróf palotájában tartott nagy fogadásról, ahol mindenki magyarul beszélt, énekelt és ropta a csárdást.¹³⁷ Nemzeti öltözeteket viseltek, amikor Ferenc József meglátogatta az országot.¹³⁸ Amikor 1850 áprilisában Torkos Mihály, a Császári Legfelsőbb Bíróság tagja, aki korábban az arisztokrata Windischgrätz-Szőgyény-kormányzat biztosa volt, kihallgatáson jelent meg a császárnál, magyaros ruhát öltött és magyarul szolt az uralkodóhoz.¹³⁹ A Tudományos Akadémia 1852-es jelentése kimondta, hogy az akadémia célja a magyar nyelv művelése, a tudományok fejlesztése, magyarul.¹⁴⁰ Arisztokraták vezették az Akadémiát, a Nemzeti Színházat, a Nemzeti Szépművészeti Clubot, a különböző kaszinókat, a gazdasági és filantropikus társaságokat.¹⁴¹ A Nemzeti Könyvtár érdekében indított pénzügyi akciót a jól ismert ókonzervatívok, Ürményi, Zsedényi és Sommsich patronálták.¹⁴² Végül is konzervatív nacionalizmus vált a nemzeti egység gyűjtőpontjává, és „... az ókonzervatívok arisztokratikus magyar nacionalizmusa, akik egyedül voltak abban a helyzetben, hogy kapcsolatba kerültek a neoabszolutista korszakban hatalmon lévőkkel, nagyban hozzájárult azokhoz a változásokhoz, melyek végül is Magyarország önkormányzatának elfogadásához vezettek”.¹⁴³

Nacionalizmusuk egyik fő vonása a magyar gazdaság, különösen a mezőgazdaság modernizálására való törekvés volt. Magyarország modernizálásában a reformkori liberálisok és konzervatívok egyaránt érdekelve voltak, és most, az 1850-es években minden politikailag aktív tényező: a magyar középbirtokos, az arisztokrata és az osztrák burzsoá egy ponton találkozott, amelyet megújulásnak neveztek. Aligha fogadhatjuk el Szekfű véleményét, hogy a kormány célja a válsághelyzet súlyosbítása lett volna a forradalom utáni Magyarországon¹⁴⁴ vagy, hogy a bécsi kabinet ösztönözte volna a nagybirtokok feldarabolását azért, hogy több középbirtok jöjjön létre.¹⁴⁵ Egy másik nézet szerint Bécs a lojális arisztokráciát gazdasági előnyökben részesítette olyan formában, hogy a jobbágyszabadtávval kapcsolatos kártalanítás tekintetében magasabb osztályba sorolta őket, magasabb kompenzáció érdekében.¹⁴⁶ Ez sem felel meg a valóságnak. Az adósságokra adott moratórium kiterjedt minden földbirtokosra. A legmagasabb úrbéri kárpótlást Fejér, Sopron, Moson, Pozsony, Vas és Tolna megye földbirtokosainak fizették, ahol a földek termelékenysége a legmagasabb volt. Ezekben a megyékben igen sok magyar, szerb, horvát, német és szlovák kisbirtok volt az óriás birtokok mellett. Néhány más megyében viszont, így Beregben és Árvában, annak ellenére, hogy a területnek majdnem az egésze egyetlen arisztokrata család tulajdonában volt, a minimális holdankénti kárpótlást fizet-

¹³⁵ Pesti kaszinó-könyv. Pest, 1855; *Pesti Napló*, 1853. január 30.

¹³⁶ *Berzeviczy*: i. m. II. 403.

¹³⁷ 1852. március 3.

¹³⁸ *Pesti Napló*, 1851. március 20. és 1852. május 27.

¹³⁹ Uo. 1850. április 9.

¹⁴⁰ Uo. 1852. március 10.

¹⁴¹ Uo. 1852. november 5. és december 17.; 1853. január 5.

¹⁴² *Berzeviczy*: i. m. II. 410.

¹⁴³ *George Barany*, Hungary: From Aristocratic to Proletarian Nationalism. In: Nationalism in Eastern Europe, (szerk.) *Peter F. Sugar és Ivo J. Lederer*, Seattle and London, 1971. 177.

¹⁴⁴ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 170.

¹⁴⁵ *Breanman*: i. m. 96.

¹⁴⁶ *Niederhauser Emil*: A jobbágyszabadtáv Kelet-Európában. Bp., 1962. 149.; *Sándor Pál* (szerk.): Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867. Bp., 1951. 27. sk.; *Jászi*: i. m. 195.; *Szekfű*: i. m. 169.

ték, mert a szántóföldek hozama igen alacsony volt.¹⁴⁷ Gazdaságpolitikai szempontból keveset számított az, hogy Bach és miniszterháza a magyar mágnasokat nem szerették és nem bíztak bennük;¹⁴⁸ nem volt más lehetőségük, mint tekintetbe venni a magyar mezőgazdaság érdekeit, hiszen Magyarország volt az egyetlen olyan része a Monarchiának, amely képes volt a birodalom iparosodott és városias területeit elfogadható áron ellátni mezőgazdasági termékekkel.¹⁴⁹

A magyarországi latifundiumok nagy haszonra tettek szert a napóleoni háborúkat kísérő gazdasági fellendülés alatt. Az arisztokraták ekkor profitjuk nagyobb részét újra befektették. A birtokokat sok helyen modernizálták és növelték, gyakran a közös földek rovására. A századfordulótól gépeket importáltak, képzett gazdatiszteket alkalmaztak és a jobbágmunkát egyre inkább szerződéses munkásokkal és föld nélküli zsellérekkel helyettesítették. A gazdasági fellendülést egy nehezebb időszak követte, de az arisztokraták egészen jól viselték a visszaesést, mert a világpiacon emelkedtek a gyapjúárak. A nagy befektetések és a bécsi pénzügyi botrányok miatt az 1830-as, 1840-es években megnövekedett az arisztokraták eladósodása és ezzel csökkent hitelképességük, de nem olyan mértékben, hogy ez meggyengítette volna gazdasági vezető szerepüket.¹⁵⁰

Az 1850-es évekre egyes magyar birtokok elérték az európai színvonalat. Angliából vásárolták a mezőgazdasági felszereléseket,¹⁵¹ a cséplőgépek és a vasekék általánossá váltak az arisztokraták birtokain. Pest-Budán, főleg arisztokraták kezdeményezésére, mezőgazdasági géptársulat alakult abból a célból, hogy a nagybirtokokat hazai forrásból láthassák el mezőgazdasági eszközökkel.¹⁵² A legtöbb latifundium tulajdonosa agronómusokat alkalmazott és kitanította a saját mezőgazdasági szakembereit, akiket azután jól fizetett, sőt néha nyugdíjat is biztosított számukra. A birtokok irányítóinak a fő feladata a trágyázás, a vízlevezetés biztosítása, valamint a háromnyomásos rendszer megszüntetése volt. A tudományos erdőgazdálkodás, melyet Széchenyi István kezdeményezett, gyorsan elterjedt az arisztokraták körében, amikor 1832 és 1852 között a fa ára megnégyszereződött. Zsidókat alkalmaztak, a birtok termékeinek értékesítését rájuk bízták. Az urbanizáció fejlődésével azok a birtokosok, akinek a birtokai a városok közelében voltak, svájci és tirolai teheneket importáltak tejgazdaságaik növelésére.¹⁵³

Szeszgyártás folyt Sándor Móric, Károlyi György, Czindery László grófok és Esterházy Pál herceg birtokán. Modern malmok és cukorgyárak voltak Zichy Mihály, Coburg herceg

¹⁴⁷ Galgóczy: i. m. 94.

¹⁴⁸ Haynaunak az összes magyar főispánhoz szóló július 12-i körlevele arra utasította ezeket a hivatalnokokat, hogy tartsák állandó megfigyelés alatt az ókonzervatívokat és diszkréten akadályozzák meg a kormányellenes tevékenységüket. (Asbóth János: 1849–1866 Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból. Pest, 1871. 123. Szőgyény-Marich: i. m. II. 64.)

¹⁴⁹ Sándor Vilmos: A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon, 1849–1900. Bp., 1958. 12.

¹⁵⁰ Hóman Bálint és Szebfű Gyula: Magyar történet. V. Bp., 1936. 220–227.; George Barry: Stephen Szechenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841. Princeton, 1968. 152.

¹⁵¹ Horhy Mihály angol aratógépeket importált jakabszállási birtokára (Pesti Napló, 1852. augusztus 4.). Egy hajórakomány mezőgazdasági felszerelés érkezett Hont megyébe 1852 októberében. (uo. 1852. november 9.).

¹⁵² Uo. 1852. június.

¹⁵³ Galgóczy: i. m. 163. sk. és 346.

és más nagy mezőgazdasági termelők tulajdonában.¹⁵⁴ A mágnásoknak jelentős érdekeltségei voltak az iparban a vaskohászatból a hídépítésig.¹⁵⁵

Magyarország gazdasági modernizálását ők kezdeményezték évtizedekkel a bécsi liberális centralisták megjelenése előtt. Mindazonáltal az arisztokrácia volt — az új parasztbirtokosokkal és a zsidó üzletemberekkel együtt — a liberális centralista reformok valódi haszonélvezője. Az 1850-es évek elején az arisztokrata termelők, a zsidó kereskedők és a liberális centralista politikusok voltak a magyar gazdasági növekedés fő mozgató erői. Abból, hogy az arisztokraták a katonai uralom és az 1850-es évek elejének jelentős gazdasági eredményei ellenére lebecsülő magatartást tanúsítottak a kormánnyal szemben, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ókonzervatívok úgy érezték, ez szükségszerű haladás volt, amely bármely kormány alatt bekövetkezett volna. Amit ők valóban kívántak, az

„a törvényes, alkotmányos szabadság [volt] a szilárdan megalapozott monarchián belül; haladás forradalom nélkül; hatalmasabb és egységesebb Ausztria, valamint saját hazájuk jelentős fejlődése; és szigorú biztosítékok a fenti feltételek megvalósulása, valamint a békés törvényhozó munka lehetősége számára.”¹⁵⁶

A feddhetetlen lojális múlt, a vagyon, a közös ideológia, az optimizmus, a nyilvánvaló elhivatottság érzete, a hagyományos vezetés és a laza politikai szövetség lehetővé tette az ókonzervatívok számára, hogy „felülkerekedjenek” a liberális centralistákon és az abszolutista centralistákkal együttműködve eltávolítsák őket a hatalomból.

A Windischgrätz alatti korai sikerek 1849-ben felvillanyozták az arisztokratákat és a magyar katolikus főpapságot. A dinasztia iránti odaadásuk nem csökkent és összhangban maradt hazafiságukkal. Amikor a liberális centralisták kerültek hatalomra, ők megkérdőjelezték az ókonzervatívok lojalitását. Ennek ellensúlyozására az arisztokrácia kihasználta személyes kapcsolatait a Habsburgoknak egy föderalista politika irányába való befolyásolása érdekében. Egyes mágnások látványosan visszavonultak a politikától, míg mások sikertelenül kísérleteztek kompromisszumra jutni a liberális centralistákkal. Az ókonzervatívok ekkor megváltoztatták taktikájukat, hogy szélesebb társadalmi támogatást szerezzenek a liberális centralisták elleni politikai harchoz. A katolikus hierarchiával és nemességgel összhangban egy konzervatív nacionalizmus adoptálásával biztosították a nemzeti egységet.

Az arisztokratáknak a liberális centralistákkal szembeni legális ellenzéki szerepe 1851-től hatékonyan gyengítette a rendszert. A bécsi centralisták háttérbe szorítása az elszánt, egységes magyar uralkodó osztály erőfeszítéseinek volt köszönhető. A liberális centralisták bukása azonban nem az ókonzervatívok győelmét hozta, hanem a bécsi abszolutista centralistákét. Mindazonáltal a neoabszolutizmus bukásához vezető folyamat, amely 1860-ban, majd véglegesen 1867-ben érte el célját, az 1850-es évek elején kapta meg a kezdő lökést.

¹⁵⁴ Uo. 361. sk.

¹⁵⁵ Pesti Napló, 1852. október 29. és november 20.

¹⁵⁶ Dessewffy idézi *Medgyesi-Mitschang*: i. m. 89.

MOLNÁR MIKLÓS

A Tanácsköztársaság és a Nyugat

*Adalékok a francia politikához**

1919-ben, két évvel a forradalom után, Szovjet-Oroszország elszigetelődött, és — egyebek közt — a hírhedt „egészségügyi kordon” fenyegette azzal, hogy megfojtja. Ugyanezen év márciusában egy váratlan esemény új elemet vitt a szövetséges hatalmak játszmájába: Magyarországon kikiáltották a Tanácsköztársaságot, és deklarálták a szovjet-országi kormányval való „legteljesebb és legszorosabb katonai és elvi szövetséget”. Ettől kezdve Magyarországot, ezt az Európa szívében fekvő egyetlen szocialista országot úgy kezeli az antant, elsősorban Franciaország, mint kettős ellenséget: egyfelől háborúban legyőzött ellenség, másfelől politikai és ideológiai ellenség, amelyet le kell verni. Azt kell mondanunk, hogy sorsa ebben az értelemben már előre eldőlt. Helyzetét csak a szovjet Vörös Hadsereg győzelmes offenzívája változtathatta volna meg, egy olyan offenzívára, melyet a régió egész területén forradalmak követtek volna. A győztes hatalmak, köztük a szomszéd államok nem tűrhettek meg sem egy erős, sem egy szovjetbarát Magyarországot, egy proletárdiktatúrát. Szilassy báró, a Monarchia régi diplomatája, nem bízva az ügy sikerében, Berni állomáshelyén hazaszeretéből felajánlotta szolgálatait Kun Bélának, akinek táviratot küldött a következő, legalábbis meglepő tanáccsal: „Ich rate Ihnen... das Protectorat Amerikas über Ungarn zu verlangen, wenn möglich Ungarn auszurufen, stop...”¹ (Javaslom Önöknek, ... hogy kérelmezzék Amerika Magyarország fölötti gyámságát, ha lehet, kiáltssák ki Magyarországot, mint az Amerikai Unió egyik államát.) Nem tudjuk, hogy Kun Béla válaszolt-e vagy sem, a tény mindenesetre az, hogy Magyarország nem lett az észak-amerikai Unió 49. tagállama.

Megmosolyogtató dolog, amely mégis azt mutatja, hogy egy szocialista-kommunista kormánynak a Duna partján kevés reális reménye volt arra, hogy előnyös megoldást találjon az ország és a diktatúra számára.

A Tanácsköztársaság kormányának nemzetközi kapcsolatai fontos momentumot jelentenek a forradalmi mozgalmaktól felkavart korabeli Európa megismeréséhez. Még ha a Kun Béla vezette magyar külpolitika természetesen nem is volt képes gyengíteni az Antant szándékait, Magyarország megzavarta a játékot, sebezhetősége ellenére az adott pillanatban az európai politika nem elhanyagolható tényezője lett. Ezenkívül a jövőbeni rendezés nem minden részletéről döntöttek még, Budapest még táplálhatott reményt, hogy lépésről lépésre megvédhet bizonyos pozíciókat területi kérdésben csakis, mint egyes társadalmi és politikai kérdésekben.

* A jelen tanulmány az 1987 szeptemberében Moszkvában tartott, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom bukásával foglalkozó nemzetközi konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel kiegészített szövege.

¹ Miklós Molnár: Révolution, contre-révolution et politique étrangère: Hongrie 1919. Relations Internationales, 1975. 4. sz. 111–135.

Magyarország számíthatott némi osztrák rokonszenvre, amerikai személyiségek mérsékelt megértésére, Olaszország burkolt cinkosságára és még a brit diplomácia viszonylag jóindulatú magatartására is. Ez utóbbira vonatkozóan, hosszabb részletet idézek egy, a békekonferencián részt vevő diplomata naplójából, melyet csak nemrég publikáltak.

„1919. május 8. A Quai d'Orsay-n, ebben az otrombán kárpitozott teremben, Medici Mária mosolya alatt, a kertre nyíló ablakok előtt, és egy szökőkút és öntözőcső csobogásának hangjai mellett — (ebben a teremben) véglegesen eldőlt az osztrák–magyar birodalom sorsa. Magyarországot felosztotta — közönyösen felelőtlenül felosztotta — őt finom úr, miközben aggódva figyeltek a szakértők, miközben A. J. B. (Balfour) szunyókált a mellékes kérdések tárgyalásánál, miközben Lansing manókat rajzolgatott jegyzetfüzetébe, miközben Pichon öblös karosszékebe süppedve, bagolypillantással ügyelt arra, hogy minden döntést jegyzőkönyvbe vegyenek, miközben a Canossát járó Sonnino fagyos udvariasságot tanúsít, miközben Makino, kifürkészhetetlenül és némán, figyel, figyel, figyel...”

Erdéllyel kezdik, és a Tardieu és Lansing között lezajlott némi inzultus után, mely súvítot, mint a teniszlabda, Magyarország elveszti déli részét.

Csehszlovákia következik, és miközben a nyitott ablakokon ki-beröppenő legyek döngicsélnek, Magyarország elveszti északi és keleti részét. Ezután az Ausztriával közös határ marad a régiben, míg Jugoszláviával kapcsolatban változtatás nélkül fogadják el a Bizottság beszámolóját. Végül tea és aprósütemények.”²

Harold Nicolson írta e kiábrándult sorokat kiadatlan naplójába, amelyből csak az idézett és még néhány részlet jelent meg. E kiábrándultság ellentétben áll a híres brit diplomata másutt leírt véleményével, amely inkább tartózkodó, sőt ellenséges volt, semmint jóindulatú a magyarok, „e turáni törzs”... irányában, „akik sokat romboltak és semmit sem alkottak”.³

Némi cinkosság, némi rokonszenv igen keveset nyomott a latban abban a helyzetben, amikor a francia politika kétségtelenül a helyzet ura volt. Még visszatérünk Olaszország, Ausztria és Svájc magatartásának egy-két epizódjára, de idézzük föl előbb a francia politikának az adott régiót érintő kevésbé ismert aspektusát.

A Clemenceau-kormány politikáját alakító egyetemi értelmiségi kör szerepéről van szó. Ez egyike azon ritka témáknak, melyek még részben feltáratlanok. Egyáltalán nem szándékozunk a hiányokat kitölteni, csupán jelezni szeretnénk a kutatás és továbbgondolás irányát, melyet a francia intellektuelek Bizottságának dokumentumaira,⁴ valamint Marie-Thérèse Berelly,⁵

² Harold Nicolson and the Balkans. Ed. by Theodore Dimitrov. Genève 1979. 152–153.

³ Harold Nicolson: Becemaking 1919. Boston, 1965. 34.

⁴ „Le problème de l'Europe centrale. Les Allemands et les sciences politiques” par André Chéradame; „Le problème de l'Europe centrale et le sort de l'Autriche”, observations de MM. Denis, Beneš, Gauvin, Bainville. Brunhes et divers membres du Comité; „Le problème des nationalités. Le problème austro-hongrois” par M. H. Lichtenberger; „Le problème des nationalités. La situation internationale de la Bohême” par M. Beneš, et (dans la même séance) „La situation internationale de la Roumanie” par M. Draghicesco; „La réorganisation de l'Europe centrale” par M. Beneš. Lásd: Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine (BDIC) (Nanterre), cote O col 53/6,7,20,23 stb.

⁵ Marie-Thérèse Berelly: Ernest Denis et les intellectuels français au service de l'indépendance Tchécoslovaque 1914–1918. Centre de recherches de relations internationales de l'Université de Metz. 1972. 3. sz. 214–232.

Antoine Mares,⁶ Kalervo Hovi,⁷ Christine Alves de Souza⁸ és mások munkáira alapozhatunk.⁹

A szóban forgó Bizottság elnevezése Társadalmi és Politikai Kutatások Nemzeti Bizottsága volt. A Bizottság 1916 áprilisa és 1919 decembere között 113 ülést tartott a legkülönbözőbb kérdésekről. Az elhangzott előadások és az azokat követő viták mintegy negyedrésze Ausztria–Magyarország és a környező államok, illetve kisnemzetek helyzetét tárgyalta. A dokumentumok többsége a nanterre-i Jelenkori Nemzetközi Dokumentációs Könyvtárban található.¹⁰ Ezekből a dokumentumokból, igen röviden összefoglalva, az derül ki, hogy Közép-Európát illetően a Bizottság többsége 1916-tól a dualista monarchia felosztása és a csehszlovák függetlenség mellett foglalt állást, és amikor ezt a függetlenséget előbb elvben, majd gyakorlatban is elérte, a területi kérdést a csehszlovák állam javára kívánta rendezni. Mielőtt néhány problémát közelebbről szemügyre vennénk, fontos lenne föltenni néhány kérdést.

- Hogyan jött létre és kikből állt ez a bizottság?
- Milyen kapcsolatokat tartott fenn a cseh emigrációval?
- Milyen befolyást gyakorolhatott a francia kormány politikai döntéseire?

Kezdetben Ernest Denis szlavista, egyetemi tanár játszik valósággal mesebeli szerepet, aki már 1872-ben elhatározta, hogy egész életét és történetírói munkásságát a cseh népnek szenteli. A majdani csehszlovák köztársaság egyébként alapítói között fogja őt számon tartani Beneš és Masaryk mellett, akikkel Denis együttműködött az első világháború idején. A Sorbonne professzora 65 éves, amikor kitör a háború, és ő veti fel elsőként a soknemzetiségű monarchiának a nemzetiségek javára történő felosztása gondolatát. Személye hasonló az angol R. W. Seton-Watsonéhoz, de már Seton-Watson előtt a legradikálisabb megoldást javasolta a Habsburgok jogara alatt nehezen összetartható Közép-Európa problémáira. Denis rendkívül sokoldalú tevékenységet fejtett ki, könyveket, újságcikkeket írt, előadásokat tartott, melyek a cseh függetlenség gondolatát terjesztették. A franciaországi cseh emigráció egyik legfontosabb lapja, La Nation Tchèque, Ernest Denis állandó aktív közreműködésével jött létre és működött, Beneš és részben Masaryk irányítása alatt. Marie-Thérèse Borelly fent idézett tanulmánya részletesen leírja Denis pályafutását, amiből az is kitűnik, hogy a francia professzor szinte előbb lett a cseh függetlenség híve 1914 végén, mint a cseh emigránsok maguk, a Csehországban (Bohème) élőkrol nem is szólva, mivel ezek túlnyomó többsége csak jóval később szállt síkra az önálló cseh, illetve csehszlovák állam létrehozásáért. Ugyancsak Marie-Thérèse Borelly tanulmánya szerint a franciaországi „lobby intellectuel”, amely a független csehszlovák állam létesítését támogatta, Denis egyik könyvét tekintheti „születési aktusának”: a könyv címe La Guerre, Bibliothèque d'Histoire et de Politique, Paris, 1915. Említsük meg végül, hogy ugyancsak 1915-ben jelenik

⁶ Antoine Mares: Le séjour d'Edouard Beneš en France 1915–1919.

⁷ Kalervo Hovi: Cordon sanitaire or barriere de l'est? The emergence of the New French Eastern European Alliance Policy. 1917–1919. Turku, Turun Yliopisto 1975.

⁸ Christine Alves de Souza: La diplomatie française face à la Hongrie de Béla Kun. Genève, Institut universitaire des hautes études internationales (diplomamunka). 1985.

⁹ Az elmúlt évtizedek gazdag irodalmából a magyar történészek következő munkáit használtuk föl: Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp., 1984; Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969; Litván György: Documents des relations Franco-Hongroises des années 1917–1919. Acta Historica 21. sz. 1975; a tárgyról készült első átfogó tudományos munka: L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1966; valamint Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969.

¹⁰ Comité National d'Etudes Sociales et Politiques: Statuts. Liste des membres. Tableau des séances 1916–1927. Les publications. Projets., Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine (Nanterre), Q piece 1803.

meg Ernest Denis füzete, amely már címében is kifejezi az egész programot: „La liquidation de l'Autriche-Hongrie”. Neki köszönhető és Louis Légernek, a Collège de France szláv nyelv és művelődés professzorának, hogy 1915-ben ezeket a célokat magáénak valló valóságos *lobby* jött létre. A csoport alapítói között más szlavista egyetemi tanárokat is találunk, mint például Louis Eisenmannt, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésről írott kitűnő doktori disszertáció szerzőjét,¹¹ valamint J. E. Pichont, a prágai egyetem volt lektorát. Őt egy másik Pichon (Roger) követi a Bizottság¹² munkatársainak sorában, aki rokoni kapcsolatban állt Stephen Pichonnal, aki háromszor is francia külügyminiszter volt. A csoport a háború alatt tovább növekedett, magját a szlavisták képezték. Tudomásom szerint nem volt közöttük több Románia-szakértő sem az említett előadó, Draghicescu kivételével és a magyarságkutatók között nem találkoztam sem Gabriel Louis Jaray, sem pedig B. Auerbachnak, a Fajok és nemzetiségek Ausztria Magyarországon című munka szerzőjének nevével. Ami Eisenmannal illeti, ő sokoldalú szakember volt, és jól ismerte Magyarországot. Vele kapcsolatban megjegyzésre érdemes az a tény, hogy tíz évvel a háború előtt a már említett disszertációjában Eisenmann előre látta, hogy egy nemzetközi konfliktus esetén a monarchia föl fog bomlani. Mint a régió szakértőjét alkalmazták a háború alatt a hadsereg hírszerző szolgálatánál és 1919-ben Prágában a francia katonai missziónál. Személyes iratai nem maradtak fenn, családja 25 évvel később, Párizs német megszállása idején semmisítette meg őket. Ezek a részletek annyiban érdekesek, amennyiben kimutatható a kapcsolat a nevezett egyetemi és a párizsi politikai és katonai körök között. Kezdetben, sőt még 1917 végéig, 1918 elejéig is talán minden jelentőséget nélkülöző kapcsolatok ezek. Köztudott, hogy Wilson elnök 1918. január 8-i 14 pontjában még csak a nemzetiségek autonómiáját, nem pedig függetlenségét vette tervbe. A francia politika is igen lassan haladt e megoldás irányába és ebből következően a majdani csehszlovák állam elismerése felé. Marie-Thérèse Borellynek igaza van, amikor azt a következtetést vonja le, hogy nem 10–20 egyetemi értelmiségi, hanem elsősorban a nagy horderejű katonai és politikai események siettették a dunai birodalom bukását.

Annyit mégis mondhatunk, hogy az értelmiségi csoport tevékenysége hatékonyan készítette elő azt, ami a politikai események nyomán bekövetkezett. Mindenekelőtt azzal a szoros együttműködéssel, ami a cseh-barát lobby, és a csehszlovák körök között fennállt. Nem szükséges bővebben kitérni Masaryk, Beneš, Štefánik és barátaik tevékenységére. Fennmaradtak dokumentumok és bőséges irodalom áll rendelkezésünkre, közöttük Antoine Maresnek Beneš párizsi tartózkodásáról írott kiadatlan disszertációja, melyet a szerző szíves engedelmével tanulmányozhattunk. Fogadjunk el mindössze annyit, hogy a csehszlovák hazafiak és a francia értelmiségiek közös erőfeszítésének köszönhetően számos csoportosulás jött létre: újságok, folyóiratok, olyan szalonok, mint például Madame de Jouvenél, amelyet befolyásos politikusok és magas rangú katonatisztek látogattak. E csoportosulások közül különösen fontosnak tűnik a szabadkőműves ág kutatása, tekintettel arra, hogy nagyszámú francia és cseh személyiség tartozott a szabadkőműves páholyokhoz. Nem szándékozom a cseh-barát és osztrák–magyar ellenes propaganda sikerét összeesküvéssé leegyszerűsíteni. Egyáltalán nem. De a szlavisták és a szabadkőművesek között számos kérdésben fennálló nézetazonosság, ami a monarchia uralgó osztályait, természetesen a nemzeti kisebbségeket, az egyházak befolyását, a zsidókérdést és az antiszemitizmust illeti, igen jó ideológiai alapul szolgálhatott a dunai térségnek etnikai és demokratikus alapon történő újjászervezéséhez. Az ügyszög egyes szocialisták is csatlakoztak, mint Albert Thomas, a későbbi Bureau International du Travail alapítója, valamint Lucien

¹¹ Louis Eisenmann: *Le compromis austro-hongrois de 1867. Étude sur le dualisme*. Paris, 1968.

¹² Lásd a 4. sz. jegyzetet.

Herr és vele együtt számos régi dreyfusard, de olyan személyiségek is, mint Louise Weiss, aki előbb közömbös volt, később a cseh ügy pártjára állt. És nem beszéltem még mintegy tíz személyről, köztük Stephen Pichonról, a miniszterről, Philippe Berthelot-ról, a Quai d'Orsay-n a politikai ügyosztály főnökéről, Berthelot tábornokról és más katonatisztekről.

Nem egy maroknyi egyetemi tanárról van tehát szó, hanem egy olyan befolyásos irányzatról, mely négy elemből tevődött össze: francia államférfiak és katonatisztek csoportja, a cseh emigráció, a szabadkőművesek egy része és a Társadalmi és Politikai Kutatások Bizottságához tartozó entellektüelek. A Quai d'Orsay levéltárában számos, emigránsoktól származó levél és memorandum található, főleg Beneš-től, de egyetlen dokumentum sincs, amelyik közvetlenül a már említett Bizottságtól, vagy annak tagjaitól származna. Annyi bizonyos, hogy a kiadványok és személyes kapcsolatok útján egy egész nem hivatalos diplomácia munkálkodott éveken át, hogy előkészítse a terepet, ahol a négyek tanácsa majd tárgyal 1919 májusában, a Harold Nicolson által oly érzékletesen leírt kert mögött a párizsi békekonferencia és a magyarországi forradalom kellős közepén.

Ami a magyar forradalmat illeti, futólag még annyit, hogy nem állt módjában semmit tenni a diplomácia terén. Mint ellenséges államnak természetesen nem volt diplomáciai képviselete az antant országaiban. A Károlyi vezette utódállam, majd a Forradalmi Kormányzótanács egyaránt sikertelenül próbált képviseletet fölállítani Nyugaton. Szilassy báró például magánszemélyként tevékenykedett Svájcban kialakított személyes kapcsolatainak és a kis községből, Bex-ből titkon elküldött különös táviratának köszönhetően... Előtte Károlyi kormánya elkövette azt a ballépést, hogy Bedy-Schwimmer Rózát kívánta Bernbe akkreditálni. Egy nőt Bernbe! Nem is beszélve a diplomata-nő két másik „szépséghibájáról”: szocialista volt és zsidó. Károlyi megbízottai, akik semleges vagy antant országokban jártak, nem rendelkeztek diplomata-státussal.

Ily módon a monarchia arisztokratikus régi diplomáciája, a Quai d'Orsay-ra bejáratos diplomatáival együtt eltűnt, mint a tavalyi hó, és az új forradalmi diplomáciát nem fogadták el a győztes fővárosokban.

Befejezésül szeretném röviden érinteni az olasz közjátékot. Ismert dokumentumokban csakúgy, mint egyes visszaemlékezésekben, például Romanelli ezredes memoárjaiban, célzásokat olvashatunk bizonyos Budapestről jövő titokzatos aranyszállítmányról és egy ugyancsak titokzatos fegyverszállítmányról, amely Olaszországból érkezett volna a Tanácsköztársaság részére. A diplomáciai dokumentumok¹³ még mindig hiányoznak a sorozatból, de a levéltári kutatások lehetővé teszik, hogy erre az ügyre (amelynek egyébként nagy sajtóvisszhangja volt) némi fényt derítsünk. Két dolog kapcsolódott itt össze.

A forradalmi kormány kész volt arannyal fizetni bizonyos mennyiségű fegyverért, Róma pedig hozzájárult a magyarországi szállításhoz, mert Olaszországnak érdekében állott, hogy fönntartsa kapcsolatait Magyarországgal, akár kommunista, akár nem.¹⁴ Erről semmit nem mondanak ki *nyíltan* a levéltárakban megőrzött jelentések és sürgönyök, de az ügy méretei legalább azt a feltételezést megengedik, hogy itt egész határozottan egy viszonylag jelentős politikai kezdeményezésről volt szó. Sonnino számos irata, valamint Borghese herceg, Tacoli,

¹³ I Documenti Diplomatici Italiani. Sesta serie, 1918–1922. Roma, 1956. Kiadatlan dokumentumokat kutathattam a Külügyminisztérium Levéltárában a néhai Rodolfo Mosca professzor és Leo Valiani szenátornak köszönhetően. Ministero degli Affari Esteri, Servizio Storico e Documentazione. Commissione per il riordinamento e la pubblicazione dei documenti diplomatici. Lásd még Leo Valiani tanulmányát, „La politica estera dei governi rivoluzionari ungheresi del 1918–1919” in Rivista Storica Italiana LXXVIII, IV, 1966.

¹⁴ Lásd: *L. Nagy Zsuzsa*: Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. Történelmi Szemle 1965. 2–3 sz.

Coetani, Adamo, Segre és más hivatalos olasz személy iratai foglalkoznak az üggyel, úgy állítva be a dolgot, mint egy olasz és egy magyar kereskedelmi szindikátus között lebonyolított magánjellegű tranzakciót. Valójában Budapesten a kormány volt a megrendelő, és olasz részről nem tudni ki. Valóban Róma, maga a kormány lett volna, amint azt egyes korabeli újságok, melyek szellőztették az ügyet, sejtetni engedték? Messzebbre kellene kiterjeszteni a kutatást, hogy bizonyosságot szerezzünk, mivel az sem kizárt, hogy a III. olasz hadtest katonai parancsnokságának kezdeményezéséről volt szó, mint az több dokumentumban is szerepel. Akárhogyan állt is az ügy, csúfosan végződött. Sonnino, akit erősen nyugtalanítottak az ügy publicitásának méretei, vizsgálatot rendelt el, ami egyébként nem vezetett eredményre, csakúgy, mint az alkudozások felfüggesztése. Újabb alkudozásokra nem került sor. Időközben a Tanácsköztársaságot a román intervenció megdöntötte.

Az ügynek természetesen az Entente országok levéltáraiban is nyoma maradt. Különböző francia feljegyzések mellett található például Clemenceau miniszterelnök egyik levéltári hagyatékában a bécsi magyar követ, Bolgár Elek által aláírt prokuráció francia fordítása, amely felhatalmazza a Haditermény Részvénytársaság ügyvezetőit, név szerint Elie Russe(?)-t, François Besseneyt, valamint Samuel Sternt a Magyar Élelmiszerszállító Vállalattól, hogy tárgyalásokat folytassanak „kölcsönös gazdasági kapcsolatokról” az Olasz Királyi Kormány képviselőivel.¹⁵ Az olaszok kétértelmű viselkedésének másik eléggé ismert gyanús jele a Piccione ügy volt. Luigi Piccione tábornokot, az antant csehszlovákiai katonai megbízottját a francia Pellé tábornok váltotta föl, mint a vezérkar főnöke, mivel azonban Piccione megtartotta a szlovákiai parancsnokságot, zavarta Pellét, aki el akarta őt távolítani. Az Institut de France levéltárában¹⁶ megőrzött Pellé iratokból fény derült a rivalizálásra csakúgy, mint a katonai és politikai tétre. Pellé, aki a kommunista Magyarország elleni erőteljes támadás híve volt, azzal vádolja Piccionét és Olaszországot, hogy összejátszik a magyar hatóságokkal, megkapja Piccione eltávolításához Philippe Berthelot beleegyezését. Piccione valóban távozik, Róma elveszíti érdeklődését az ügy iránt, a francia politika pedig követi addigi irányát egészen a magyar hadsereg összeomlásáig, mely lezárta a történelemnek ezt a fejezetét.

Fordította: Perlusz Katalin

¹⁵ Ministère de la guerre. Service historique, Fonds Clemenceau 6 N 75 Hongrie.

¹⁶ Papiers Pellé. Archives de l'Institut de France. Ms. 4434 (février-juin 1919). Pichon iratainak egy része is itt található.

TIMÁR LAJOS

A zsidóság társadalma egy alföldi nagyvárosban a két világháború között

A magyar zsidóság mind társadalmi tagozódásában, mind a településhálózaton belüli eloszlása szempontjából specifikus vonásokat mutatott. Ezra Mendelsohn szerint a két világháború között a magyar zsidóság „alapvetően a középosztály különböző rétegei között oszlott meg. A csúcson a bankok és az ipar óriásai, Budapest neves zsidó családjai állottak. Alul pedig a kisvárosok kisiparosai és kiskereskedői. Zsidó gyári proletariátus nem volt, de létezett a zsidó szegénység.”¹

A zsidóság társadalmi tagozódásáról rajzolt kép kisebb pontosítást igényel. A társadalmi hierarchia alján nem a kisvárosiak, hanem azok a kiskereskedők és kisiparosok álltak, akik olyan falvakban éltek, ahol a zsidó értelmiség nem vagy csak kis létszámban volt jelen. Budapesten és néhány nagyvárosban létezett zsidó gyári proletariátus, ha csekély számban is. Miskolcon például 1937-ben a zsidó munkásság — melynek döntő része a kisiparban dolgozott — aránya /6,7%/ nem sokkal maradt el az értelmiségétől /7,4%/. Sőt, ha az alkalmi iparosok és nem önálló iparosok egy részét és a kereskedelmi segédszemélyzetet is a munkássághoz soroljuk, akkor a vidéki nagyvárosokra sem mondhatjuk, hogy a zsidó munkásság hiányzó kategória.

1920-ban a magyar zsidóság 45%-a Budapesten élt, 23,2%-át adva a főváros lakosságának.² A zsidóság számaránya a városhálózat alacsonyabb szintje felé haladva fokozatosan csökkent, kivéve az ország északkeleti részét, ahol néhány községben arányuk jelentős volt. 1859-ben a zsidóságnak még csak 29,5%-a élt városokban, viszont 1920-ban már közel 73%-uk.³ Ez az arányváltozás szemléletesen tükrözi, hogy a 19. század közepétől a zsidóság a polgári átalakulás dinamikus tényezőjévé vált hazánkban. Az 1860-as évektől mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelem helyett egyre inkább a városi központi funkciókhoz kapcsolódó tevékenységek ellátására specializálódtak. A vidéki városok közül létszámban Debrecen zsidósága Miskolc után következett, nem sokkal haladva túl a Szegeden élő zsidóság számát. A három vidéki város zsidó közössége több vonatkozásban eltért egymástól. 1930-ban a magyar zsidóság 65,5%-a neológ, 29,2%-a orthodox közösségekhez tartozott és 5,3%-a tartozott az úgynevezett status quo hitközségekhez.⁴ Budapesten a neológ irányzat játszott meghatározó szerepet, s itt — Katzburg kifejezését idézve — a „burzsoá-asszimilált-hazafias” zsidóság alkotta a vezető réteget.⁵ Az asszimilált kifejezés azonban még a budapesti zsidóság esetében is — egy töredéket

¹ E. Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 100.

² Uő: *The Jews of East Central Europe*... 92.

³ Bosnyák Zoltán: *Magyarország elzsidósodása*. Bp. 1940. 18.

⁴ Nathaniel Katzburg: *Hungarian Jewry in modern times, political and social aspects*. In: *Hungarian-Jewish Studies* (Ed. Randolph L. Braham) New York, 1966. 163.

⁵ Uo. 163.

leszámítva — tulajdonképpen pontatlan, inkább „beilleszkedésről” beszélhetünk, hiszen „lényegében kívül maradtak a 'hazai' társadalom szerkezetén”.⁶ Miskolc az orthodoxia központja volt, míg Szeged zsidósága a legnagyobb vidéki neológ hitközséget alkotta. A hitközségek nem csupán vallási szempontból, hanem az asszimilálódás szintje szerint is eltértek egymástól. Az orthodox zsidóságon belül is lényeges különbségek figyelhetők meg a falvak, kisvárosok és a legnagyobb orthodox központban, a gyorsan iparosodó Miskolcon élők között. Ugyanakkor a két szembenálló hitközséghez tartozó Miskolc és Szeged zsidósága között sem lehet az asszimilálódás szempontjából éles különbséget tenni. Georg Bárány szerint: „Nem reális azt feltételezni, hogy Miskolc orthodox zsidósága (jelentős iskolarendszerrel és aktív kereskedelmi és vállalkozó közösségével) ellenállt az asszimiláció erőinek, vagy hogy Szeged zsidósága mind elveszítettnek tekinthető a judaizmus számára, mert hitközségük történetileg elszakadt az orthodoxiától.”⁷

A debreceni zsidóság társadalomtörténeti vizsgálatának az ad különös jelentőséget, hogy a város az orthodoxia és a neológ irányzat között átmenetet képező status quo hitközség központja volt. A „polgárosultabb” társadalmi szerkezet Debrecenben is jellemző volt, noha a város gazdasági fejlődésének erőteljes lelassulása 1918 után, ami a tőkeképződés és a városiasodás ütemében, egyes területeken visszaesésben (például az ipari keresők aránya az 1930. évi 30,2%-ról, 28,2%-ra esett vissza 1940-re), mutatkozott, erőteljesen behatárolta a zsidóság gazdasági lehetőségeit. Az 1930-as évek elejére a debreceni gyáripár szinte teljesen a budapesti finánciók kezébe került. Ez azt jelentette, hogy a debreceni zsidóságnak az ipari középburzsoáziahoz tartozó tagjai jórészt az ipari tisztviselőrétegbe sorolódtak át. A debreceni banktőkés réteg felmorzsolódása már korábban, a századforduló után megindult és az 1930-as évek elejére a „hősies küzdelem utolsó harcosai veszítették el csatájukat a budapesti bankmágnásokkal”.⁸ A gazdasági folyamatoknál is drasztikusabban érintették a zsidóság gazdasági-társadalmi helyzetét a zsidótörvények.

A zsidóság foglalkozási megoszlásának és társadalmi tagozódásának sajátosságai

A zsidóság számaránya e korszakban fokozatosan csökkent. 1920-ban 9,8%, 1930-ban 8,4%, 1941-ben már csak 7,3% volt az arányuk. A foglalkozási szerkezet polgárosultabb jellegét jól tükrözik azok az adatok, amelyek a zsidók százalékos arányát mutatják az egyes foglalkozási ágakban. 1930-ban a gazdasági tisztviselők 29,6%-a, az önálló iparosok 14,3%-a, az ipari tisztviselők 33,1%-a, a kereskedelem és hitel önállóinak 46,6%-a volt izraelita vallású.⁹ Az értelmiség aránya a zsidóságon belül közel háromszorosa volt a városi átlagnak (30,2%). Az önálló kereskedők (18,4%) és iparosok (14,5%) aránya a zsidóságon belül együttesen mintegy másfélszerese volt a munkásságnak. A munkásság 20,4%-ot tett ki. A zsidó kiskereskedők és kisiparosok nem csekély része nagyon szerény életszínvonalon élt. Mivel a város két legnagyobb gyárába, a vagongyárba és a dohánygyárba, továbbá a vasúthoz nem vagy alig vettek fel zsidókat, a megélhetés útja csak az önálló iparossá válás lehetett. „Ugyanakkor a vagongyári szakmunkás

⁶ E. Mendelsohn: i. m. 91.

⁷ Georg Bárány: Magyar Jew of Jewish Magyar? Reflection on the question of assimilation. In: Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945. (eds.) Béla Vágó and George L. Mosse, John Wiley and Sons, New York, Toronto, Jerusalem, 1974. 55.

⁸ Dr. Neubauer Pállal készített interjú. 1985. január-február.

⁹ Sós Endre: A zsidók útja a Kálvinista Rómában. Bp. 1943. 11., a foglalkozási szerkezetről 1930. évi népszámlálás 96. köt. Bp. 1936. 46–69.

életszínvonala sokkal stabilabb volt, mint például az 'önállóként' tevékenykedő zsidó cipészé".¹⁰ Az egyetlen gyár, ahová a zsidó munkások nagyobb számban felvételt nyerhettek, a Zerkowitz Textilgyár volt. A zsidó munkásság belső rétegződése szintén jellegzetesen alakult. A városban a munkásságon belül az iparban dolgozók aránya mintegy háromszorosra volt a kereskedelmi segédszemélyzetnek. A zsidósághoz tartozó munkások között viszont az iparban dolgozók aránya nem sokkal haladta túl a kereskedelemben dolgozókéét.¹¹ A mezőgazdaság területén a zsidóságnak csak 3,4%-a tevékenykedett.

A foglalkozási szerkezet legjellemzőbb vonása tehát a kereskedelem és ipar területén dolgozók döntő súlya és az értelmiségi pályák nagyobb aránya. A zsidóság sajátos helyzetét azonban legalább annyira jellemzi, hogy mely területeken volt kisebb az arányuk, vagy mely területek maradtak szinte teljesen elzárva előlük. Így a közigazgatásban arányuk csak 1,7%-ot, tanügyben pedig csak 6,2%-ot ért el, miközben a városi értelmiség jelentős része éppen e két területen dolgozott.

A zsidók körében a főiskolát, egyetemet végzettek aránya 8–10%-kal volt magasabb a városi átlagnál. Ez arra utal, hogy a zsidóság, ezen belül főképp a közép- és kispolgári rétegek, amelyek korábban a gazdasági tőke utódaira való átörökítésével biztosították társadalmi helyzetük reprodukcióját, a korszakban (éppen mivel gazdasági tőkéjük egy részét elveszítik) utódaik társadalmi helyzetének megőrzése érdekében a „kulturális tőkébe” fektetnek be. E törekvések valóra váltását azonban akadályozták a különböző adminisztratív állami intézkedések.

*Az izraelita vallásúak aránya az értelmiségi pályákon Debrecenben (százalékban)*¹²

	1920	1930
Mezőgazdaság	20,3	16,5
Ipar, bányászat	38,0	32,4
Kereskedelem, hitel	46,4	47,6
Közlekedés	11,5	6,5
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	13,3	11,3
Ebből: közigazgatás	4,3	1,7
igazságügy	27,6	32,9
tanügy	9,0	6,2
egészségügy	24,9	29,7
Összesen:	22,4	22,0
Ezen belül: ügyvédek	50,6	49,2
orvosok	46,2	34,4
művészek	24,9	17,1

Az adatokból látható, hogy az egyes szellemi pályákon már 1920-ban jelentős volt a zsidók aránya. Ez az arány 1930-ra 0,4%-kal csökkent, ami azonban messze elmaradt a zsidóság egésze arányának (9,8%-ról 8,4%-ra) csökkenésétől. 1920 és 1930 között tehát a város zsidó társadalmán belül valamelyest nőtt az értelmiség aránya.

Az értelmiségi pályákon belül viszont a köztisztviselők között 1930-ban csak 1% volt a zsidók aránya, a vármegyei tisztviselők között pedig egyetlen izraelita vallású sem akadt.¹³ Az

¹⁰ Dr. Kulcsár Andrással készített interjú 1986. január.

¹¹ 1930. évi népszámlálás 96. kötet. 102–133.

¹² Az adatokat a M. Stat. Közl. 96. kötet 40–81. old. adataiból összesítettük.

¹³ Uo. 132.

oktatásügy területén is kevésbé szerepeltek, csak a polgári iskolai tanítók között képviseltek jelentősebb arányt. Ezzel szemben az ipari tisztviselők 33%-a, a kereskedelem és hitel tisztviselőinek pedig 50%-a izraelita vallású.¹⁴ A tisztviselői pályákon belül csak a magántisztviselői pálya állt nyitva előttük, viszont a köztisztviselői állásokból (fokozatosan) kizárták őket.

Debrecenben e korszakban az ún. „társadalmi piramis” csúcsa teljesen hiányzik, azaz egy csonka gúlához hasonlítható, mivel a nagybirtokos réteg és a nagyburzsoázia gyakorlatilag nem volt jelen a város társadalmában. A zsidó társadalom tagozódása ettől részben eltért. Felső szintjét, hasonlóan a város egészének társadalmi hierarchiájához, a vezető állású értelmiségiek, a középburzsoá rétegek és a középbirtokosok foglalják el. A legszélesebb réteget a középpolgári életszínvonal alsó szintjén, illetve a kispolgári életnívón élő rétegek alkották, melyek a legkülönbözőbb foglalkozási ágakban tevékenykedtek. Az iparosok döntő része, a kereskedelem kvázi-önállóinak többsége ebbe a csoportba tartozott, de számukra az anyagi gazdagodás felfelé vezető lépcsőfokai szinte teljesen járhatatlanok voltak. Ugyanakkor a zsidók ipari munkásságán belüli aránya csak 5,4% volt, míg a kereskedelem és hitel segédszemélyzetén belül 20,8% az arányuk. A zsidó társadalmon belül tehát a társadalmi piramis kiszélesedő alapját a munkások mellett kvázi-önálló kiskereskedők és kisiparosok elszegényedett csoportjai alkották. Az egyes rétegek belső tagoltsága is lényegesen eltért a város társadalmától. Csaknem egészében hiányzott a mezőgazdasági kisárutermelő réteg, továbbá az agrárproletáriátus, valamint az ún. altisztí réteg, amelynek aránya a debreceni társadalmon belül a gyáripari munkásság arányát is meghaladta.

A társadalmi tagozódás vizsgálatában a hitközségi hovatartozást és a hitközségi intézmények vezető rétegének összetételét is elemeznünk kell. Ezt az is indokolja, hogy a zsidóság esetében, ahogyan Bibó István írja: „a vallási és etnikai elemek egymással szorosabban kapcsolódtak és másoktól élesebben elhatárolódtak, annyira, hogy izraelita vallási tudat zsidó közösségi (ritusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgygyszólván elképzelhetetlen volt.”¹⁵ A debreceni zsidóság többsége a status quo hitközség tagja volt, s kb. egyharmaduk a három orthodox irányzat valamelyikéhez tartozott. Az orthodox zsidósághoz tartozás részben külsőségekben, az öltözködési formákban is megjelent. Viszont például a férfiak körében a kaftán viselése kevésbé volt jellemző Debrecenben, mint a környező kisebb településeken.

A zsidóság két hitközsége társadalmi összetételben is különbözött egymástól. Az orthodox zsidóság körében lényegesen kisebb volt az értelmiség aránya. Az 1929–30-as tanévben az orthodox elemi iskolában csak 7,1%-ot ért el az értelmiségi származású tanulók csoportja, viszont 53,6% volt a kiskereskedő és 27,4% a kisiparos szülők gyermeke.¹⁶ A miskolci orthodox zsidóság társadalmi tagozódása hasonlított a debreceni orthodoxiához. Az 1937/38-as tanévben a miskolci orthodox elemi iskolákban a tanulók 7,4%-a értelmiségi, közel 40%-a kiskereskedő vagy alkalmi árus, 30%-a pedig kisiparos szülők gyermeke.¹⁷ A nagykereskedők arányában mutatkozó eltérés — Debrecenben egy százalékot sem értek el, Miskolcon azonban megközelítették a három százalékot (2,9%) — azzal magyarázható, hogy Debrecenben a nagykereskedőknek kb. 2/3-a status quo hitközséghez tartozott.

Az 1920-as évek végén 2200 tagja volt a status quo ante hitközségnek. A hitközségi adófizetők közül 75 családfő volt földbirtokos. Két zsidó földbirtokos család állt az élen, a Lichtschein és a Hartstein családok. Tulajdonképpen csak ez a két család tekinthető nagybirtokosnak, a többi középbirtokos volt, illetve volt egy szűkebb, a gazdagparaszti kategóriának megfelelő csoport is, többnyire 50–150 kat. hold földet birtokolva. Ez utóbbit azonban gazdagparasztnak nevezni teljesen fogalomzavart jelentene. Ugyanis ezen réteg gazdálkodásában és életmódjában gyökeresen eltért a város hagyományos, civis eredetű gazdagparaszti rétegétől. E gazdálkodó-bérlő réteg egészen szűk felső csoportja esetenként 50 ezer pengőt meghaladó tiszta vagyonnal rendelkezett. Grünberger Lajos pl. — akit birtokosként és nagybérlőként nevez meg

¹⁴ Uo. 110–111.

¹⁵ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz 1948/10–11. sz. 843–844.

¹⁶ Az iskola értesítő könyve (Almássy Miksáné tulajdona).

¹⁷ Sós Endre: Zsidók a magyar városokban. Springer nyomda. Bp. 1941. 197.

a Magyar Nemzeti Bank /MNB/ hitelinformációs jelentése — 1936 májusában 71 ezer pengő tiszta vagyonnal rendelkezett. Újfehértón 151 kat. hold földet birtokolt, s az állomás közelében 30 vagon kapacitású raktárral rendelkezett. Saját birtokát Tégláson 1000 kat. holdas bérlet egészítette ki, melyet gróf Degenfeld Páltól bérelt. Gazdálkodásának magas színvonalára utal, hogy a bérelt birtokhoz tartozó 25 ezer pengős élő s holt felszerelést „elszörendűnek” nevezi a jelentés. Grünberger Lajos Debrecenben még két házingatlannal is rendelkezett összesen 45 ezer pengő értékben. A Simonffy utca 32. szám alatti 4 lakású emeletes ház fele, valamint a Thaly Kálmán utcában egy másik házingatlan volt tulajdonában. A saját és bérelt földön folytatott gazdálkodásból szerzett jövedelmét — mely a válság időszakában jelentősen összezsugorodott — házberjövdelemmel egészítette ki. A világgazdasági válság következményeit mutatja, hogy a vagyont terhelő adósság (87 ezer pengő) meghaladta a saját 151 kat. holdas földbirtoknak az értékét.¹⁸

A zsidó földbirtokos réteg a tipikus vállalkozó szellemet testesítette meg. Többnyire bérletekkel egészítette ki földjét, s többen a mezőgazdasági termékek továbbfeldolgozásával igyekeztek az agrárróló hatását ellensúlyozni. Több zsidó földbirtokos létesített szeszfőzdét, vagy terménydarálót, malmot is bérelt s a lisztet, a megőrölt takarmányokat saját maguk értékesítették.¹⁹ A zsidó birtokon az 1930-as években már alig található a hagyományos kis tejhozamú szürke marhákból, melyekhez viszont a civisgazdák — csakúgy, mint az ősi racka juhokhoz — ragaszkodtak.

Az 1920-tól végrehajtott jelentéktelen földreform kevésbé érintette a zsidó földbirtokosokat. Jól vezetett gazdaságaik képesek voltak tőkeakkumulációra, s így a gazdálkodás további korszerűsítésére. A földbirtokos családok között voltak a Debrecenben legrégebben letelepedett családok, s általában ezek asszimilálódtak a leginkább. A 20-as években ez a réteg, bár gazdaságilag erősödött, a zsidó hitközségben és egyéb testületekben elveszítette domináns szerepét, de életmódjával továbbra is jelentős hatást gyakorolt a hitközség gazdagabb tagjaira. Egyesek a magyar dzsentri tipikus életmódját próbálták utánozni. Hatásuk a „szellemi középosztályra” abban jelentkezett, hogy ez utóbbi réteg is sokat átvett a dzsentri és sznob külsőségekből és viselkedésmódokból.

Az értelmiség az I. világháború után megszerezte a status quo hitközség vezető pozíciót és a város gazdasági életében is jelentősen növelte súlyát. A hitközségi adóízetők között 72 ügyvédet, 50 orvost, 18 mérnököt és 25 bank-, illetve részvénytársasági igazgatót találunk. Az 1921–44 közötti időszakban dr. Fejér Ferenc ügyvéd, majd Ungár Jenő bankigazgató volt a hitközségi elnök. A pénzügyi eljárók a következők voltak: Halmágyi József nagykereskedő, dr. Geiger Miklós ügyvéd, Markovits Ignác bankigazgató, dr. Kun Miklós ügyvéd és Csengeri Leó földbirtokos. Az iskolaszék vezetése dr. Brunner Lajos orvos és dr. Fényes Jenő ügyvéd között oszlott meg.²⁰ A Debreceni Izraelita Szentegyleten belül, amely egyértelműen vallási testület volt, a kereskedői réteg játszotta a vezető szerepet. 1939-ben az 51 fős választmányból 27 fő volt kereskedő, illetve magánzó. A szellemi középosztály csak 9 személlyel képviseltette magát.²¹

Az ügyvédek és banktisztviselők jelentős súlya a hitközségi intézményekben mintegy tükrözte azt a szerepet, melyet a gazdasági életben betöltöttek. A város gazdasági életének sajátosságai, a torz iparszerkezetből és vállalati struktúrából adódóan az értelmiségen belül nem a mérnöki, hanem az ügyvédi pálya biztosította a nagyobb lehetőségeket. A középosztályhoz tartozó rétegeken belül a legjelentősebb szerepe a „szellemi középosztálynak” volt. 155 család tartozott ide, s ezen belül majdnem 50% volt az ügyvédek aránya. A középrétegekhez sorolható módosabb iparosok (19), illetve nagykereskedők (25) száma együttesen alatta

¹⁸ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

¹⁹ Csengeri Istvánnal készített interjú 1986. február

²⁰ *Gonda Moshe Eljahu: A debreceni zsidóság száz éve. Kiad. A debreceni zsidók emlékbizottsága. Tel Aviv é. n. 156.*

²¹ HBmL XV. 11. 9. A Debreceni Izraelita Szentegylet 1936–38. évi választmánya. 51.

maradt a gazdag ügyvédek számának. Összességében a középrétegekhez sorolható 264 család, azaz 12%-a a zsidó társadalomnak.

A nagy gazdasági válság hatására erősen megcsappant a középosztályi életmódon élők aránya. Míg 1929-ben a virilisek 32%-a volt izraelita vallású, addig arányuk 1934-re 23%-ra csökkent. A válság a gazdag kereskedőréteget érintette a legsúlyosabban. Ezt érzékelteti Króh Vilmosnak 1932-ben a főispánhoz írt levele: „Több, mint 25 éve az első virilisek közé sorozott adófizető polgára vagyok városunknak... 20 évi önállóságom és első nagykereskedő mivoltom után tönkrementem, gazdák, kereskedők, iparosok több, mint 600 ezer pengővel adósom maradtak.”²² A gazdag kereskedőréteg egy része a 30-as évek második felében stabilizálni tudta helyzetét, főképpen azok, akik jelentős házingatlannal is rendelkeztek. Pl. Ullman Salamon a Tiszántúl egyik legnagyobb fűszerkereskedését birtokolta. Az MNB 1937. évi hitelinformációja szerint a tulajdonos „kitűnő kereskedő”. A Piac u. 69. szám alatt egy kétemeletes bérházat birtokol, melynek értéke 150000 — 200000 pengő körül volt.²³ Wiener Adolf zsákkereskedőnek az 1939. évi MNB hitelinformáció szerint a Csapó u. 18. szám alatt 400000 pengőt érő 3 emeletes bérháza volt, évi 40000 pengő házbér-jövedelemmel, övé volt a Piac u. 85. szám alatti 150000 pengőt érő ház is, továbbá 800 négyszögöl szőlő a város határában. Tiszta vagyona 532000 pengőt tett ki.²⁴ Mindezek az adatok jelzik a zsidó középosztálynak azt a jellemző vonását, hogy jövedelemforrásai között igen fontos szerepet játszott a házingatlan, mind a kereskedők, mind a szellemi foglalkozásúak esetében.

A 222 szabad foglalkozású ügyvéd, illetve vállalkozó, a 236 magántisztviselő, a 497 kereskedő és a 244 kisiparos kisebb része átmenetet képezett a középpolgárság és a kispolgárság között, többségük azonban a kispolgári réteghez sorolható. Ez az összesen mintegy 1200 család alkotta status quo hitközséghez tartozók zömét, mintegy 60%-át.

A zsidóságon belül a kereskedők után a második legnépesebb foglalkozási csoport a kisiparosság volt. Az iparosok között, hasonlóan a város kisiparához, a legtöbben szabók és cipészek voltak. Ugyanakkor a zsidó kisiparosok soraiban nagy arányban találhatók olyan új szakmákban tevékenykedők, akik a városiasodás előrehaladásával jelentkező új igényeket ismerték fel és elégítették ki, pl. szobafestők, üvegesek, villanyszerelők, víz- és gázszerelők, műszerészek, óráskok, vagy kozmetikusok és női kalaposok. 1928-ban a városban 20 női fodrászat volt; 90%-uk a város belső övezetében a nagyvárosi, illetve kisvárosi üzletnegyedben és a kisvárosi lakónegyedben dolgozott. Számuk és területi megoszlásuk világosan tükrözte, hogy csak a belvárosban lakó szűk rétegnek, a „nagyságos asszonyoknak” tellett fodrászra. 1928-ban a női fodrászok 60%-a, a női kalaposok 58%-a izraelita vallású volt.²⁵

Mint említettük, a kisiparosokon belül a legnépesebb szakma a szabó kisipar volt. Egy tisztí főorvosi jelentést felhasználva képzeletben lépünk be egy szabó kisiparos, Grünfeld Salamon Péterfia u. 19. szám alatti otthonába. A családfő Miskolcon érettségizett, Debrecenben 1909-ben nyitotta meg üzletét. Hamarosan 16–20 segéddel dolgoztatott. „Az I. világháború alatt hadifogságba került, s így jutott, mint ilyen, Lyonba és Grenoble-ba, hol szakmájában dolgozott.” 1927-ben az Ipartestület szabó szakosztályának társelnöke és választmányi tagja. Udvarra nyíló lakása 3 szobás. A próbaterem 6x6 méteres, míg a munkaterem 5x6 méteres, ahol 1932-ben 2 segéd dolgozott az elegáns angol szövetű öltönyökön. Mint a jelentés írja, a három szoba szépen berendezett szerény jómódról árulkodik. „Általában a családi miliőt a rend, a tisztaság, a szeretet, egymás megértése és megbecsülése hatja át.”²⁶

A középosztály és a kispolgári rétegek között erős volt a társadalmi elkülönültség. „A jó módú osztály exkluzív életet élt a hitközségi társadalmon belül. Egymás között házasodtak,

²² HBmL IV. B. 901/d. I. F 144/1932.

²³ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

²⁴ Uo.

²⁵ A foglalkozás szerinti megoszlást *Gonda Moshe Elijah* fentebb idézett könyve közli, 157–169., a női fodrászokra vonatkozó adatokat Debreceni Címtár 1928. alapján számítottuk.

²⁶ HBmL IV. B. 1408/a. A tisztiorvos jelentése az Árvaszéknek.

egymással szórakoztak és kávéházakban, bálokon külön asztalnál ültek.²⁷ A történelmi körülmények a gazdagabb zsidó rétegeket deformálták a leginkább. „Politikai és szellemi tekintetben folytonosan megalkudni kényszerült azzal az 'úri' osztállyal, amellyel együtt élt és gazdaságilag mindjobban összekapcsolódott.”²⁸

A kormánypárt helyi szervezetének 1929. évi igazgatóválasztmányában ott találjuk Bernfeld Sámuel textilnagykereskedőt és Ungár Jenő bankigazgatót. Ugyanakkor Ungár Jenő részt vett a Magyar Cobden Szövetség helyi szervezetének vezetésében is. A Szociáldemokrata Párt helyi hetilapja így jellemezte Ungár Jenőt, az Általános Forgalmi Bank vezérigazgatóját: „Tele van szociális tervekkel. Van is érzéke hozzá. Az Egységes Párt támasza ugyan, de csak hajszál választja el a Szociáldemokrata Párttól.”²⁹ A zsidó középpolgárságon belül a szellemi középosztály a liberalizmus álláspontjához közeledett. Ezt tükrözi a Cobden Szövetségen belül játszott jelentős szerepe. E szervezetben, melynek elnöke dr. Baltazár Dezső református püspök volt, ott találhatjuk a vezetésben a már említett Ungár Jenő mellett dr. Hegedüs Jenő ügyvédet és dr. Haász Imrét, az izraelita reálgimnázium tanárát.

A részvénytársaságok igazgatóságában jelentős szerepet játszottak az ügyvédek. A város gazdasági életét jól jellemzi az alábbi szólás-mondás: „Mérnök nélkül még elboldogul valahogy a cég, de kell egy csavaros eszű zsidó ügyvéd, aki kijátssza az adóügyi és egyéb paragrafusokat.” Zsidó ügyvédek, mint részvénytulajdonosok maximum 8–10000 pengőt birtokoltak, viszont súlyukat a vállalatok igazgatóságában játszott szakértő szerepük határozta meg. Nagy számban béreltek földbirtokot is a dzsentri külöségeket utánozva, hogy a földbirtokosok társadalmi presztízsének fényében sűtkérezzenek.

Egyes tehetős zsidók a növekvő antiszemitizmus korában 30000 pengőért vásároltak „kormányfőtanácsosi” címet, amivel az arisztokratikus méltóságos megszólítás járt együtt.³⁰ Az orthodox zsidósághoz tartozó Bernfeld Sámuel viszont elutasította a „felajánlott” címet. „Én inkább kifizetem a 30000 pengőt, de nem tartok igényt ilyen címre” — válaszolta a kormánypárt kasszájába mindenáron pénzt szerezni akaró korteseknek.³¹ A gazdag zsidó családok túlnyomó többségükben inkább a katolikus vagy református gimnáziumokba írtatták gyermekeiket, mint az izraelita gimnáziumba.

A városi zsidók középpolgári rétege — hasonlóan a budapestihez — a társadalmi biztonságérzet hiányában képtelennek mutatkozott „a puritanizmus, a társadalmi közélet demokratikus felfogása stb. polgári erényeit kifejleszteni önmagában — azokat a polgári erényeket, amelyeket a modern kapitalista fejlődés egyébként is bomlasztott és háttérbe szorított”.³²

A Hatvan utca társadalma

Az utca lakóinak többsége izraelita volt, így az utcán végighaladva egyúttal sajátos keresztmetszetet kapunk a zsidóság társadalmi tagozódásáról és ennek térbeli kifejeződéséről. Az utcában mintegy 100 fő foglalkozott kereskedelemmel. 1940-ben a város önálló kereskedőinek 11,3%-a mezőgazdasági termékekkel kereskedett, viszont az utcában lakó zsidó kereskedőknek

²⁷ Gonda Moshe Eliahu: i. m. 167.

²⁸ Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között. In.: Budapest története V. (Szerk. Horváth Miklós) Bp. 1980. 439.

²⁹ Várospolitikai Szemle, 1932. szept. 28. 5. A Magyar Cobden Szövetség helyi szervezetének összetételéről: HBmL XV. 11. 1932. dec.

³⁰ Hermann Dezaóval készített interjú 1985–1986.

³¹ Uo.

³² Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között... i. m. 439.

csak 7%-a kapcsolódott a mezőgazdasághoz.³³ A város nyersbőr- és tollkereskedői szinte teljes egészükben izraeliták voltak, s azokra az utcákra, így a Hatvan utcára koncentrálódtak, amelyekben a zsidóság lakott. A zsidó kereskedők között jelentős volt a modernebb kereskedelmi tevékenységekkel foglalkozók aránya. 1940-ben a város kereskedői között csak 1,5% volt a műszaki és elektromos cikkel kereskedők aránya, míg a Hatvan utca 100 zsidó kereskedője közül 6 erre a területre specializálódik. Az utcában 11 szatócsbolt volt, míg a városi átlagban 14,6% volt az e típusú boltok aránya.³⁴

A Hatvan utca eleje, a főutcába torkolló rész nagyvárosi arculatot tükrözött, 2-3 emeletes épületeivel. Jellemző, hogy az utcában lakó 14 orvos, 7 ügyvéd fele az utca legelején lakott. A Hatvan utca 1-3. szám alatt egy kozmetikus, 2 fodrász, 1 könyvkötő, 1 műszerész, 1 szűcs, 1 cukrász, 1 műhímző, 1 fehérneműkészítő, 1 férfi kalapos, 1 villanszerelő, 1 fényképész és 1 könyvkereskedő lakott. A szatócsboltok viszont az utca kisvárosi üzletnegyed jellegű részébe húzódtak vissza. A nagyvárosi jellegű részhez legközelebb Leitner Anna, valamint özv. Vieser Fülöpné 21. szám alatti szatócsboltja volt, majd a 49. szám alatt Heisz Zoltáné. A többi 9 szatócsbolt az utca vége felé helyezkedett el. A mezőgazdasági terményekkel kereskedők is jórészt a Hatvan utca kisvárosi üzletnegyedében voltak találhatóak. Az egyedüli kivételt Basch Miksa Hatvan u. l. szám alatti ágytollkereskedése jelentette, valamint 2 bőrkereskedő az utca elején.³⁵

A gazdálkodó-bérlő réteg szintén a kisvárosi üzletnegyedben, illetve az utca vége felé lakott, amely már kissé falusias képet mutatott. A Hatvan utca 30. szám alatt lakó Bleyer Ernő, a vitéz Bartha László tábornoktól bérelt 699 kat. holdas mikepércsi birtokon gazdálkodott. Házingatlanának értékét (40000 pengő) túlhaladta a bérelt gazdaság élő és holt felszerelése (50000 pengő). A házingatlan értéke is utal arra, hogy tulajdonosa „középosztályi életnívón” élt. Bár 1938 decemberében 28 ezer pengő az adóssága, tiszta vagyona 62 ezer pengőt tett ki.³⁶

A Hatvan utca 51. szám alatt lakó Csengeri Leó apja még kereskedő volt, ő viszont, eladva apja üzletét, földet vásárolt és kizárólag 50 kat. holdas birtokán gazdálkodott. Mint a „föld szerelmese” a legmodernebb gazdálkodási módszereket igyekezett megvalósítani a legújabb mezőgazdasági szakirodalom nyomán követésével. „Ló vontatta aratógéppel takarította be a búzát, a kukoricát 'négyzetes' vetőgéppel vetette. Amellett, hogy sertést hizlalt, 10-15 db szarvasmarhája legelt a Hortobágyon.” „Igyekezett kihasználni a mezőgazdasági termékek szezonális ingadozásait.” „A tavaszi takarmány-hiány idején olcsón vett négy rossz mustra ökröt, öszre felhizlalta és jó áron eladta őket.” A status quo hitközségen belül nálánál jóval vagyonosabbak mellett a pénzügyi előjáró szerepét töltötte be, mint a „mezítlások”, azaz a szegényebbek érdekeinek képviselője. Magas hitközségi pozíciója arra is utal, hogy a zsidóságon belül a vagyoni tagozódás mellett a társadalmi presztízs meghatározó tényezője volt a tudás. Csengeri Leó Kolozsvárott jogot végzett, apja halála miatt zárovízzeit már nem tudta befejezni, így neve előtt nem szerepelt a doktori cím. Széles körű jogi és mezőgazdasági tudása révén nagy tekintélye volt a „keresztény” társadalomban is. „Ha az utcán szembetalálkoztam vele Vásáry polgármester, nem csupán köszöntek egymásnak, hanem gyakran elbeszélgettek valamilyen gazdálkodási kérdésről.”³⁷

A rőfös, rövidáru és textilkereskedők az utca egész hosszában megtalálhatók voltak, az utca elején azonban jórészt a középosztályhoz tartozó kereskedők bőséges árukészlettel rendelkező áruházai koncentráálódtak. Az utca legelején a 2. szám alatti emeletes sarokház üzletének cégtábláján a Bernfeld Sámuel textilnagykereskedő nevét olvashatjuk. Ő azok közé a vagyonos kereskedők közé tartozott, akiket a gazdasági válság megrendített, de a 30-as évek végére sikerült stabilizálnia helyzetét. 1931-32-ben 500 ezer pengő veszteség érte. A cég alaptőkéje

³³ Debreceni Címtár 1940 adataiból számítva, további személyekre vonatkozó információkat nyújtottak: Almássy Miksáné, Debreceni Gyuláné, Hermann Dezső, Csengeri István, dr. Kulcsár András, Ungár Istvánné, dr. Kardos Pálné.

³⁴ Debreceni Címtár 1940. A kereskedő névjegyzékből számítva.

³⁵ Lásd a 33. számú hivatkozást.

³⁶ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

³⁷ Csengeri Istvánnal készített interjú 1985. január.

280 ezer pengőt tett ki. 1941-re a cég, s így a család vagyoni helyzete stabilizálódott. Ebben az évben a fellendülő forgalom már félmillió pengős árukészletet igényelt. A MNB hitelinformációs jelentése szerint „A vezetés rendkívül ügyes és szakszerű.” Ez a dicséret ekkor már Bernfeld Ernőnek szólt, aki átvette a családi részvénytársaság irányítását. A fentebbi jelentés a hitelképességre utalva megjegyzi: „az igazgatósági tagok igen szolid életet élő emberek és egyébként is vagyonosak.”³⁸ A szolid életvitel nyilván összefüggött azzal, hogy Bernfeld Sámuel az orthodox hitközség elnöke volt évtizedeken át. A takarékos életmód s főképpen az ügyes üzletpolitika 1941-re jelentős vagyon felhalmozását tette lehetővé. Ekkor özv. Bernfeld Sámuelné és fia tulajdonában van a Piac u. 1. és a Hatvan utca 2. szám alatti emeletes sarokház üzletekkel, továbbá a Piac u. 3. és a Simonyi u. 14. szám alatti ház is. Ezeknek a tehermentes összértéke meghaladta a félmilliót.

Az utca közepén a 35. szám alatt állott az Eisenberg testvérek kétemeletes bérháza. A cég profílja egyértelműen jelzi, hogy tipikus kis- és nagykereskedelmi tevékenységgel egyaránt próbálkozó, szerényebb tőkeerővel rendelkező vállalkozásból élnek a tulajdonosok. A fűszer- és vegyeskereskedelem mellett petróleum és petróleumhordó-kereskedéssel is foglalkoztak. 1942 júliusában a cég árukészlete 42 ezer pengőt tett ki, de a válság alatt felgyülemlett adósságokból még mindig 37 ezer pengő állt fenn. A házigatlan révén a tiszta vagyon 46 ezer pengő volt, azonban a cégtulajdonos Eisenberg Henrik — a zsidóságot mind erősebben sújtó intézkedések miatt — egyre sötétebbnek látta a jövőt. A korábban is mélyen vallásos Eisenberg Henrik — aki saját pénzen külön imaházat tartott fenn és mindig kaftánt viselt — egyre inkább a valláshoz menekült a nyomasztó gondok elől.³⁹

Megtaláljuk az utcában a tradicionális zsidó kereskedő szakmában tevékenykedőket. Például a 45. szám alatt lakott Goldman László nyersbőrkereskedő. 1938 januárjában üzleti tőkéje 15 ezer pengő, viszont 10 ezer pengőnyi adóssága van a Magyar Általános Hitelbanktól felvett hitelek miatt. A 15000 pengő értékű ház, a 20000 pengős tiszta vagyon azt a kereskedőre teget reprezentálja, amely szerény jólétben, s ugyanakkor állandó gondban élt, hogy holnap vagy holnapután fenn tud-e maradni vagy tönkremegy, mint például a 45. szám alatti Schwartz Fülöp-féle nyersbőrkereskedés.⁴⁰

Az utca vége felé közeledve a vásártérhez, a mezőgazdasági terményekkel foglalkozó kereskedők üzleteihez érkezünk. A 65. szám alatt található Ifjú Csengeri Ignác liszt-, termény- és takarmánykereskedő háza. A terménykereskedőknél általában jellemző földingatlan nála sem hiányzik, a birtokon fia, Ernő gazdálkodik. A 26 kat. hold föld a tanyával és gazdasági állatállományával együtt 1939 áprilisában 30 ezer pengőt ért, míg a városi ház 10 ezret. Ifjú Csengeri Ignác ekkor már a lecsúszó, söt tönkremenő kereskedő nyomasztó gondjait élte át, mert 40000 pengős összvagyonát 48 ezer pengő adósság terhelte.⁴¹

Az utcán lefelé haladva a vagyoni-társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjéhez jutunk. A Hatvan u. 2. szám alatt a Bernfeld áruház 1941-ben félmillió pengős árukészlettel rendelkezett, ugyanakkor az utca végén az 56. szám alatt Steiner Szeréne, vagy a 65. szám alatti Roth Sámuelné rövidárukereskedő a 10 ezer pengős árukészletet is csak távoli vágyalomként képzelhette el.

A Hatvan utcában lakó kisiparosok rövid jellemzésével érzékeltethetjük a tipikus iparos szakmákat. A 18. szám alatt Brüll Szeréne elegáns divatszalonja a legfrissebb párizsi divatot követte. A tulajdonos Bécsben a híres Wilhelm Schacknál folytatta tanulmányait. Lejjebb haladva az utcán a 47. szám alatt Kohn Sándor szobafestő-mázoló díszes cégtáblája a tulajdonos szakmai ügyességét tanúsította. A 48. szám alatti régi boltosatos civisház felől a frissen sült kenyér illata cégér nélkül is jelezte az idős tulajdonos, Grünfeld Ferenc szerény kis péküzemét.

³⁸ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel. A vagyoni állapotról.

³⁹ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel; Eisenberg Henrikről, közeli ismerőse, Hermann Dezső szolgáltatott információkat.

⁴⁰ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

⁴¹ A vagyoni állapotról; OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel, a családi munkamegosztásról Csengeri Istvánnal készített interjú. 1985. február.

Grünfeld Ferenc már 1927-ben korelnöke volt az Ipartestület sütőipari szakosztályának. Elöljárósági tagsága a zsidó hitközségben nem vagyonának szolgált, hanem időse kora ellenére tiszteletet parancsoló, szorgalmas munkájának megbecsülését fejezte ki. 1940-ben, halálakor két kereskedő fiára a péküzem 1000 pengő értékű felszerelését, 500 pengő készpénzt, 10 ezer pengő értékű házat és 1500 pengő értékű bútort és lakásfelszerelést hagyott örökül.⁴²

Az asszimiláció lehetetlenné válása

A zsidóság társadalmi helyzetét a korszakban döntően befolyásolták a társadalmi mobilitás fokozatosan szűkülő lehetőségei. A korszak fontos jellemzője, hogy a zsidóság gazdasági-társadalmi lehetőségeit, időszakonként változva, de tendenciájában egyre erősödve az adminisztratív állami intézkedések, az ún. zsidótörvények határozták meg. A 20-as években a numerus clausus főképp az egyetemi továbbtanulás lehetőségeit korlátozta.

A város zsidósága éppen a továbbtanulási esélyek javítása érdekében hozta létre 1921-ben a zsidó gimnáziumot. A zsidóság országos lapja 1927-ben írja a gimnáziumról: „Ebből a tanintézetből kikerülő ifjabb nemzedék letéteményese lesz a hithű modern zsidó szellemnek.” A gimnáziumot a status quo hitközség hozta létre, azonban a tanulóknak „legalább 30%-a az orthodoxia köréből került ki.”⁴³

*A gimnáziumi tanulók származás szerinti megoszlása*⁴⁴

	A város középiskoláiban 1929/30. tanév	A zsidó gimnáziumban 1931/32. tanév
nagybirtokos	0,7	1,1
középbirtokos	3,0	4,3
kisbirtokos	5,9	2,3
agrárproletár	1,7	—
vagyonából élő középburzsoá	2,6	3,6
értelmiség	52,6	40,8
kisiparos	8,9	11,0
kiskereskedő	8,7	33,7
altiszt	6,2	—
munkás	6,7	—
egyéb	3,0	3,2
	100,0%	100,0%

A város középiskoláinak és a zsidó gimnáziumnak az adatait összehasonlítva szemmel látható arány-különbségek mutatkoznak, amelyek egyrészt a zsidóság sajátos foglalkozási-társadalmi összetételével, másrészt az egyes zsidó rétegeknek az azonos keresztény rétegektől eltérő mobilitási aspirációival magyarázhatóak. Figyelembe kell venni azt is, hogy a tanulók 30%-a nem Debrecenben lakó szülők gyermeke volt: a környező kisebb településeken lakó földtulajdonosok és földbérlet Debrecenbe küldték gyermekeiket továbbtanulni. Ez magyarázza, hogy a zsidó gimnáziumban a nagy- és középbirtokos származásúak aránya magasabb a városi átlagnál.

⁴² HBmL IV. B. 1412. Az 1940–42. között elhunytak hagyatéakai.

⁴³ Országos Egyetértés 1927. nov. 14. 3. és 1927. november 3. 5.

⁴⁴ A város középiskoláiról készített számítás. Timár Lajos: Debrecen társadalma. In: Debrecen története IV. kötet (Szerk. Tokody Gyula) Debrecen, 1986. 147. a zsidó gimnáziumról, a gimnázium 1931/32. évi évkönyve. A zsidó gimnáziumról dr. Kardos Lászlóval készített interjú (1985. június) nyújtott további információkat.

A vidéki tanulók zömét a kiskereskedő és kisbirtokos szülők gyermekei adták. Mindezek figyelembe véve is egyértelműen megállapítható, hogy Debrecenben a zsidó kiskereskedők a városi átlagnál sokkal nagyobb arányban küldték gyermekeiket gimnáziumba. Bizonytalan anyagi helyzetük miatt sokszor erejükön felüli áldozatok árán is, de mindenképpen „biztosabb egzisztenciát” kívántak biztosítani gyermekeiknek.⁴⁵

A gimnázium 1941. évi jubileumi Évkönyve utal az asszimiláció szintjére is: „A debreceni zsidóság kelet és nyugat határán áll. Annyira nyugati és annyira magyar volt már 20 évvel ezelőtt is, hogy feltétlenül gimnáziumi nevelést akart gyermekeinek, de volt és van még benne annyi a keleti zsidóságnak az ősi hagyományokhoz való ragaszkodásából, hogy ezt a gimnáziumot feltétlenül zsidónak akarta.”⁴⁶

Az I. világháború után éppen a fokozódó antiszemitizmus hatására az asszimiláció folyamata lelassult, pedig a századforduló táján a „debreceni zsidóknak a magyarsághoz való azonosulása ténynek tűnt.”⁴⁷ 1920-tól a társasági élet szintjén egyre inkább megszakadt a kapcsolat „a keresztény magyar és zsidó társadalom között”. Az Uri Kaszinónak 1920 után egyetlen zsidó sem volt tagja. A zsidóság elsősorban a Hungária Kávéházat látogatta, ahol kevésbé volt jellemző az asztalok szerinti elkülönülés. „A Hungária Kávéházban vegyesen ültek zsidók és keresztények, nem nézték, hogy ki a zsidó, ki a keresztény. Az Arany Bika nagytermét elsősorban a civisek és köztisztviselők látogatták, a zsidóságnak inkább egy szűk felső rétege járt ide. Itt az antiszemitizmus erősödését az is jelezte, a zsidók és keresztények egyre inkább külön asztalnál ültek.”⁴⁸

A város két hitközsége közül a nagyobbik, a status quo tagjai „túlnyomó többségükben mind a magyar, mind a zsidó kultúrában jártasak voltak, beszédükben teljesen magyarok voltak. Családi életükben és társadalmi keretükben a hagyományos zsidó életformát követték. Többségükben szombat-tartók is voltak és kóser háztartást vezettek.”⁴⁹ 1936 júniusában a Béke című havi folyóiratban megjelent olvasói levél szerint „Annak..., hogy Debrecen zsidó templomaiban német nyelvű prédikációt hallgassunk, semmi értelmét nem látjuk. Egészen bizonyos, hogy a zsidó publikum 95%-a sokkal jobban ért magyarul, mint németül, sőt azt is állítani merjük, hogy a mai közönség 25%-a egyáltalán meg sem érti a német hitszónoklatot.” (Pontosabban jiddis nyelvű hitszónoklatra utal az olvasói levél.) Társadalmi és gazdasági sikereikkel megelégedettek voltak, és sokan 1920 után is a korábbi időszak folytatását remélték. Ha a Nőegylet felkérte báljához védnöknek a főispánt, a polgármestert, a főiskolások pedig az egyetem rektorát, azok a 20-as évek legelején még megjelentek és szmokingban, frakkban bizonyos ideig a díszhelyeken foglaltak helyet. „Az a körülmény, hogy a városi hajdúk pompás kék huszár-egyenruhában... díszőrséget álltak a bálterembe vezető lépcső két oldalán, nagy megelégedettséget váltott ki az estélyi ruhákban érkező zsidó bálozókból. Az idősebbek e festői képet látván, a Ferenc József-i kort idézték, amely pedig minden látszat ellenére örökre letűnt.”⁵⁰

A 20-as években gyakran csak apró mozzanatokban, de egyre gyakrabban jelentkezett az antiszemitizmus. 1927-ben pl. az egyetem évzáró ünnepélyén „a kiosztott jutalomkönyvek között a 'Nemzetközi zsidó' című, zsidógyűlölettel csöpögő könyv is szerepelt”.⁵¹ 1927–28-ban az egész várost felrázó pogromszerű megmozdulásokban is felszínre tört az antiszemitizmus.

⁴⁵ Dr. Kulcsár Andrással készített interjú 1986 január.

⁴⁶ Idézi *Gonda Moshe Eljahú*: i. m. 141.

⁴⁷ Hermann Dezsővel készített interjú 1985–1986.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Gonda Moshe Eljahú*: i. m. 101. Almássy Miksáné (interjú készítés időpontja 1985 jún.–nov.) szerint: „a status quo ante hitközség tagjait az ortodoxia élesen elítélte a zsidó életforma elhagyása miatt”.

⁵⁰ *Gonda Moshe Eljahú*: i. m. 165–166.

⁵¹ Országos Egyetértés, 1927. július 7. 32.

A fokozódó antiszemitizmus az asszimilálódás folyamatát egyre ellentmondásosabbá tette. A 30-as években a kikeresztelkedők, a „konvertiták” száma nőtt, ugyanakkor bekövetkezett az a kettősség, amit dr. Kardos László, a zsidó gimnázium tanára, a kiváló műfordító egy 1927-ben tartott előadása címében már szinte előre jelzett: „Cionisták és asszimilánsok”.⁵² A status quo hitközség elnöke, dr. Fejér Ferenc a 20-as években még azt hangsúlyozta, hogy „a zsidó érzés párosuljon a magyar hazafisággal.”⁵³ A 30-as évek végén az akkori hitközségi elnök, Ungár Jenő azzal utasította el a szélsőséges zsidó törekvések támogatását, hogy „a cionisták rendőri felügyelet alatt állnak”.⁵⁴ 1939-től a rendőrség valóban külön aktacsomóban gyűjtötte az adatokat a Magyar Cionista Szövetség Debreceni Csoportjáról, noha befolyásuk nem volt jelentős. Ezt is — létszámuk ellenére — néhány látványos fellépéssel próbálták növelni. Így pl. az antiszemita megmozdulások atrocitásaira „szervezett visszacsapással” válaszoltak. 1936 júniusában a két debreceni zsidó hitfelekezet közös lapja, a „Béke” azt hangsúlyozza: „Ción nem az egyetlen út, s főként nem az egyetlen kártya, amelyre föl kell vagy föl szabad tenni a zsidóság életét.” Az viszont tény, hogy a zsidóság egyre szorongatottabb helyzetében a 30-as évek végétől megerősítette különböző érdekvédelmi és vallási szervezeteit és újabbakat hozott létre. A két hitközség közös intézményei, a Chevra Kadisa és a Bikur Cholim mellett létrejött a Ción Betegsegélyző Egyesület és a Debreceni Izraelita Hitközségek Pártfogó Irodája.⁵⁵ A vallási jelleg mellett fokozódott az egyes intézmények jótékonyági, szegényeket támogató szerepe is. Mindezzel a kitérések számának csökkenését is szerették volna elérni. 1932–34 között évi átlagban 7,5 áttérés volt református vallásra, viszont 1938-ban 44 főre emelkedett az áttérők száma, majd 1938–1943 között viszonylag magas szinten (évi 18 fő) megállapodott.⁵⁶

A különböző vallási szervezetek jelentősen növelték a szegényebb családok támogatását, hogy „ne legyen a mi sorainkban olyan elhagyott ember, aki már csak vallása, a felekezete megtagadásával tud betevő falathoz jutni.” A Debreceni Izraelita Nőegylet már 1927-től ötven debreceni családnak rendszeres havi támogatást nyújtott. 1935-ben a status quo hitközség 6700 pengőt fordított jótékonyági célokra.⁵⁷

A hatalmi szervek igyekeztek megakadályozni az új szervezetek létrehozását. A miniszeri osztálytanácsos a Debreceni Izraelita Polgári Leányiskola volt tanulói Egyesülete működési engedély kérelmének elutasítását tömören így indokolta: „Az alapszabályok láttatmozása iránti kérelmüket nem találtam teljesíthetőnek.”⁵⁸

A harmincas évek végétől mintegy válaszként az antiszemitizmus erősödésére a cionisták egyre inkább igyekeztek befolyásolni a hitközség politikáját. A Cionista Szövetség főtitkára a debreceni status quo hitközség elnökéhez írt levelében hangsúlyozta: „A Magyar Cionista Szövetségnek ma már van annyi önálló eredménye, hogy a hitközségi politikában is eredménnyel hallathatja szavát... Ma már ott tartunk, hogy nem feltétlenül kérünk, hanem követelünk.”⁵⁹

A zsidóság magába zárkózása a társasági élet szintjén is egyre jellemzőbbé és szükségsebbé vált. 1939-től fokozatosan a Kereskedelmi Csarnok vált a zsidó társasági élet fórumává s egyre kevésbé látogatták az Arany Bika „Nagytermét”. 1940 novemberében egy detektív a következőket írta jelentésében a Kereskedelmi Csarnokról: „Tagjai 98%-ban zsidók, mégpedig

⁵² Dr. Kardos Lászlóval készített interjú (1985. június). Az előadás nagy hatást gyakorolt a hallgatóságra; „hetekig beszédtema volt”. (Almássy Miksáné közlése.)

⁵³ *Gonda Moshe Eljahú*: i. m. 101.

⁵⁴ HBmL VI. 11. 9. Feloszlott egyesületek.

⁵⁵ *Dr. Weiss Pál és dr. Strasser Salamon*: Izraelita hitközségek. In: Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye (szerk. Csobán Endre) 1940. 185.

⁵⁶ Karády Viktor publikálatlan tanulmányából átvett adatok.

⁵⁷ Országos Egyetértés. 1937. március 25. 3., ill. 1927. dec. 8. t.

⁵⁸ HBmL 11. 9.

⁵⁹ HBmL 11. 1939. február, Magyar Cionista Szövetség 168. iktatószámú, Weintraub Jenő 1939. jan. 1-jén ezt írja Katz Ármin hajdúszoboszlói főrabbinak a cionista szervezkedés szükségességéről: „mert ki akarnak irtani bennünket”.

zsidó intellektuellek: ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, ezen kívül éspedig nagyobb részben zsidó nagy- és középkereskedők, bankemberek. A Kereskedelmi Csarnokot zsidó kaszinónak is emlegetik. Tagjainak száma 200-on felül van. Hétköznapi látogatottsága átlagosan 30–40 személy, szombati és vasárnapi látogatottsága 70–100 személyig.⁶⁰

Kétségtelen, hogy az asszimiláció folyamata az 1930-as évektől lelassult, majd az elentés tendenciák erősödtek. „Az idők változásával a mulatságok fokozatosan zsidó jellegűek lettek, különösen a zsidó gimnázium purim bálja.”⁶¹ Az egyre erősödő diszkrimináció, a szorongatottság érzése erősítette a hitközség kohéziós erejét. Különösen az orthodox hitközség őrizte és ápolta a ritus-közösséget kifejező szokásokat. „Mint vallásos életet élő közösség szépen megőrizték a zsidó folklórt. A Hatvan utca környékén az Imatarisznával, szukottkor az eszroggal járkáló zsidók, pénteken a pékhez sóletes fazekakat vivő asszonyok zsidó jellegű kölcsönöztek az utcáknak. A vallásos zsidóság sok népi hagyományt őrzött.”⁶²

A korszakban az egyetemi továbbtanulás lehetősége, amely a zsidóság társadalmi mobilitásának alapvető eszköze volt, évről évre változott, de tendenciájában egyre nehezebbé vált. A numerus clausust nem azonos mértékben alkalmazták az egyes években. A külföldi továbbtanulás lehetősége is évről évre módosult. A húszas években néhányan a debreceniek közül is észak-olaszországi egyetemeken tanultak tovább. Az 1928–29-es tanévben a zsidó gimnáziumban leérettségizett 47 tanuló túlnyomó többsége egyetemen tanulhatott tovább. Ez a nagyobb továbbtanulási arány az 1928. évi 14. tc.-kel volt összefüggésben, amely mérsékelte a numerus clausust.⁶³

*Az izraelita vallású hallgatók aránya az egyetemen, %-ban*⁶⁴

Tanév	Egyetem (teológiai kar nélkül)	Jogi kar	Orvosi kar	Bölcsészkar
1929/30.	16,1	19,3	24,7	8,5
1931/32.	21,4	31,8	33,5	10,6
1934/35.	12,5	16,3	26,2	7,1
1937/38.	5,7	7,8	6,6	7,1

Az izraelita vallásúak a legnagyobb arányt az egyetemen az 1931/32-es tanévben érték el. 1933-tól újra súlyosbodott a numerus clausus. Az 1937/38-as tanévben már a város össznépességén belüli arány alá csökkent az izraelita vallásúak aránya az orvosi és jogi karon is.

Ennek ellenére szaporodtak a zsidó hallgatók elleni akciók. 1932-ben az egyetemen többször antiszemita zavargásokat szervezett a Turul Diákszervezet. 1933 őszén az egyetemen ki-robbant antiszemita tüntetések a városban is folytatódtak. A november 15-én este rendezett tüntetésen már nagyobb számban vettek részt „munkanélküliek, gimnazista diákok, ipari tanulók és a horogkeresztes párt tagjai...” Ez a tüntetés már magán viselte a fasiszta jellegű megmozdulások jellegzetességeit. A Csokonai és a Pásti utcákban zajló tüntetések során üzletek és lakások ablakait törték be a felvonulók „Éljen Hitler” és „Le a zsidókkal” jelszavakat kiabáltak. Hasonló volt a helyzet a november 17-i és 20-i tüntetéseken is.⁶⁵

1934-ben a helyi nyilaskeresztes párt emberei fényképeket készítettek a zsidó tulajdonban lévő üzletekből kilépő vásárlókról. Az így készült fényképes röplapokon a következő felirat

⁶⁰ HBmL 11. 9. Detektív-jelentések 1940. november.

⁶¹ *Gonda Moshe Eljahu*: i. m. 1811. Dr. Kardos László közlése szerint az 1930-as évek közepéig nem zsidó származású tanulók is jártak a gimnáziumba.

⁶² *Gonda Moshe Eljahu*: i. m. 101.

⁶³ I. m.

⁶⁴ *Tóth Pál Péter*: *Metszéspontok*. Bp. 1983. 245.

⁶⁵ Uo. 74.

volt olvasható: „Egy úgynevezett magyar nő, aki csak Kleinnél talál nagy választékot. Ma még csak az arcképét hozzuk, holnap már a nevét és lakcímét is.”⁶⁶ A „Holnap” című szélsőjobboldali újság apróhirdetéseiben is antiszemita hecc-kampányt folytatott: „Még a vörös zsidót is fehérre mázolja a Szedlár Vilmos szobafestő vállalat.”⁶⁷ A zsidósággal szembeni diszkrimináció egyre inkább terjedt a különböző kulturális egyesületekben is. A Monti Kör volt főtitkára 1935-ben egy magánlevélben a következőket írja: „Zsidót egyet se! Semmi áron! Ha egyetlen egy beteszi a lábát, vége a Monti Körnek.”⁶⁸

1938 novemberében Révész Imre, a város református püspöke a főispán felszólítására kénytelen volt megígérni, hogy „zsidó fajú bérlőt még legsúlyosabb anyagi károsodásom esetén sem vállalom, semmiféle még leplezett formában sem ... a leghatározottabb formában elutasítom magamtól a banki igazgatósági tagságot.”⁶⁹

1939-ben a II. zsidótörvény 6%-os arányban korlátozta az egyes foglalkozásokban a zsidók arányát. Azon zsidók, akik nem tudták három nemzedékre visszamenőleg magyar honosságukat igazolni, elvesztették választójogukat. A törvény fő célja az volt, hogy a zsidóság gazdasági pozícióit szűkítse és a szellemi foglalkozásokban is megtörténjen a „keresztény őrségváltás”. Az őrségváltás „nemzetet jobbitó” hatásáról a Vitézi Szék vezetője is azt kénytelen megállapítani a polgármesterhez írt levelében, hogy: „eddig a zsidók által betöltött vezető állásokba számos esetben politikai és társadalmi összeköttetésekkel rendelkező, szakértelem nélküli egyének kerültek ... a zsidótörvény inkább csak az íróasztaloknál dolgozó 'kis zsidókat' söpörte ki.”⁷⁰

„A kis zsidókat” és közülük nemcsak az íróasztaloknál dolgozókat sújtották a különböző korlátozó intézkedések. A II. zsidótörvény előtt a városban 290 keresztény és 66 izraelita személy rendelkezett italkiméresi engedéllyel. A törvény buzgó végrehajtása után csupán 3 zsidónak hagyták meg az italkiméresi jogot. A zsidó földbirtokosok igyekeztek földjüket minél előbb eladni. A korábban legnagyobb földbirtokos család, a Hartstein család birtoka jelentősen csökkent: 1940-ben Hartstein Nándor 447 kat. hold, Hartstein Gyula pedig 244 kat. holddal rendelkezett, szemben a korábbi 1000 kat. hold körüli birtokaikkal.⁷¹

A gazdag iparos- és kereskedőréteg egy része a „stróman”-rendszer segítségével keresztény név alatt folytatta tevékenységét, s így ki tudta használni a hadikonjunktúra körülményeit. A helyi vezető körök szinte megelőlegezve az 1941. évi III. zsidótörvényt, már 1939-ben buzgózkodtak a faji szemlélet alkalmazásában. A főispán utasította a rendőrkapitányt, nyomoztassa ki, „hogy az egyetemi tanszékvezetői állásokért folyamodók *feleségei* közül kiben van több zsidó vér”, s figyelmeztetett arra is, hogy a családfa-kutatás 1815-ig visszamenőleg történjen meg. Majd a „nyomozás” eredménye alapján az egyik jelölt („aki ugyan maga fajtiszta magyar”) elutasítását tanácsolta Hóman Bálinthoz írt levelében, mivel annak felesége „a vér szerint számítva 50%-ig magyar nemes, 25%-ig zsidó, 12,5%-ban tót és 12,5%-ban német”.⁷²

1941-ben lépett életbe a III. zsidótörvény. E törvény erős büntetés terhe mellett tiltotta az akár házassági, akár házasságon kívüli kapcsolatokat a keresztény és „zsidó fajú” egyének között. A III. zsidótörvény az egyetemi továbbtanulás lehetőségéből szinte teljesen kizárta a zsidókat. Az 1941–42. tanév II. félévében a 415 debreceni egyetemi hallgató között csak 15 izraelita vallású volt.⁷³ 1942-ben további intézkedések korlátozták a zsidóság gazdasági lehetőségeit. A főispán közellátási kormánybiztosi minőségében arra szólította fel a polgármestert,

66 Bély István: Ahogy én láttam. (kézirat) 1972. 390.

67 Uo. 231.

68 HBmL 4. 8. Monti Olaszbarát Kör. Tassy Ferenc levele Csobán Endréhez. 1935. nov. 30.

69 HBmL 901/b. 2. Hajdú vármegye és Debrecen város főispánja. Titkos levelezés 1938–40. 43. old. Dr. Révész Imre református püspök levele Losonczy főispánhoz 1938. nov. 27.

70 HBmL 901/a/16. 217/1939. eln.

71 HBmL 901/b. 1 25/1940. B.

72 HBmL 901/a/16. a főispán levele a rendőrkapitányhoz 1939. okt. 230/1939.

73 Magyar Statisztikai Szemle 1942./1. 241.

hogyan vonja be az összes zsidó kereskedőtől a baromfi, a tojás, toll, vad- és állatvásárlásra jogosító iparengedélyt.⁷⁴ 1942-ben a Vitézi Szék vezetője a polgármesterhez írt levelében azt állapítja meg, hogy „a zsidóság helyzete igen súlyos”.⁷⁵

A zsidóság további sorsának alakulásáról egy korabeli naplóból idézünk: „1944. május 3. Most mindenki a gettókról beszél, zsidók elkülönítéséről.” 1944. június 9. „Zsidócsoportokat kísérték a Péterfián felfelé a Nagyerdő irányába. Szánalmasan néznek ki. Látszik rajtuk a kétségbeesett lélek bánata és az éhség...”⁷⁶ A deportálás előtti napokról egy áldozat kicsempészett levele így ír: „egy szombati napon kb. 10–11 óra között szörnyű nagy melegben német katonai autón megérkeztünk a téglagyárba. Mikor megérkeztünk és körülnéztem, azt hittem, hogy a pokolba kerültem... Itt csakis pusztulás lehet számunkra és nem élet.”⁷⁷

A debreceni zsidóság több mint fele elpusztult a munkatáborokban, a deportálások során és a náci haláltáborokban.⁷⁸

⁷⁴ HBmL IV. 901/a. 18. 1591/1942. eln.

⁷⁵ HBmL IV. 901/a. 18. 44/1942.

⁷⁶ Sőregi János naplója KLTE Ms. 11.

⁷⁷ Debreceni Gyuláné korabeli naplója (a szerző tulajdonában).

⁷⁸ Hermann Dezső számítása a hitközségi iratok alapján.

ZIELBAUER GYÖRGY

Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948)

Fél évtized alatt négy olyan dolgozat készült el, amelyben a szerzők hazánk emberéletben elszenvedett második világháborús veszteségének meghatározására tettek kísérletet.¹ A három szerző négy munkája közül Stark Tamásnak a Valóság 1986/12. számában „Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztése” című dolgozatában szerepel néhány alkalommal, hogy a Szovjetunióból átvett hadifoglyok 1,85%-a levente, 3,77%-a nő, 15,15%-a polgári férfi, 0,15%-a pedig egy éven aluli gyermek volt. Az 1947. június 4-től október 31-ig terjedő időszak 100 288 fogságból megérkezett személy közül 817 főt munkaszolgálatosnak, 5829 internált férfinak, 3596 internált nőnek, 124 főt leventének és 16-ot csecsemőként bocsátottak szabadon.²

Történetírásunkban elsőként Balogh Sándor fogalmazta meg, hogy „a német nemzeti-ségű lakosság kitelepítése tulajdonképpen 1945 februárjában kezdődött meg Magyarországról, amikor a szovjet katonai hatóságok a Tiszántúlon élő németek egy részét deportálták”.³ Ebben az összefüggésben kell vizsgálnunk, hogy megállapíthatóvá váljék az országból a különböző szovjet területekre kiszállítottak száma, valamint — a hazaszállítottak névsorai alapján — az, hogy reálisan mekkorára tehető azoknak a száma, akik a fogolytáborokban veszítették életüket. Egy NSZK-ban megjelent munka 150 000-re becsüli azoknak a németeknek a számát, akiket Jugoszlávia, Románia és Magyarország területéről az adott állam kormányának hozzájárulásával és segítségével a szovjet katonai hatóságok a különböző szovjet területeken felállított munkatáborokba szállítottak. Ez a munka egyben azt is megfogalmazza, hogy az elszállítottak több mint 20%-a életét veszítette a mostoha és néha embertelen tábori körülmények miatt. A német történetírás a „*Zwangverschleppung*” (*Zwang* = kényszer, *verschleppen* = elhurcol) fogalmat használja és férfiak esetében 17-45 évig, nők esetében 18-35 évig határozta meg az érintettek korhatárát. Az elszállított polgári lakosság „a Don és az Ural közötti területen erdőségekben és a bányákban a legnehezebb munkákra lett beosztva”.⁴ A polgári lakosságnak a Szovjetunióban végzendő „köz munkára”, illetve „jóvátételi munkára” történt igénybevétele kisebb munkákban már korábban szerepelt annak megállapításával, hogy „a hazaérkezés óta eltelt több mint 20 esztendő még ma is [1969-ben írt értekezés — Z. Gy.] kevésnek bizonyult, hogy a kellemetlen

¹ Korom Mihály: A magyar népi demokrácia első évei. Valóság 1984/3.; Für Lajos: Mennyi a sok sírkereszt? Alföld 1984/9.; Stark Tamás: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. (Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztése.) Történelmi Szemle 1985/1.; Üő: Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztése. Valóság 1986/12.

² Stark: i. m. 64–65.

³ Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp., 1982. 79. Lásd továbbá a bővített kiadást! (Bp., 1987. 80.)

⁴ Josef Volkmar Senz: Geschichte der Donauschwaben. München, 1987. 230.

emléket elfelejtsék azok, akiknek a legkisebb vétkük sem volt a kikerülésre, csupán az, hogy német hangzású volt a nevük.”⁵

Mielőtt a részletekre térünk rá, feltétlenül szükséges az illetékes magyar kormánysszervek intézkedéseinek áttekintése. Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-én kelt rendelete a Magyarország területén tartózkodó német származásúak munkaszolgálatra való igénybevétele céljából az emberek összeírásáról intézkedik. A rendelet utal arra, hogy a német származásúak munkaszolgálatra való igénybevétele az orosz katonai hatóságok és a magyar kormány között megkötött megállapodás alapján történik. A belügyminiszteri rendelet szerint mentesülnek az igénybevétel alól azok, akik német nevük ellenére magyaroknak tekintendők, német nevűek ugyan, de nem vettek részt sem német, sem magyar fasiszta szervezetben, továbbá azok, akik németellenes hazafias mozgalmakban vettek részt; mentesülnek azok is, akik német nevűek, de nem németek, hanem zsidók.⁶ A Magyar Közlöny korabeli számaiban az említett rendeletet nem tették közzé. Feltételezhető azonban, hogy Erdei Ferenc belügyminiszteri rendelete az 5005/1945. B. M. számot kapta, ugyanis 1945. február 8-i keltezéssel a vásárosnaményi járási főszolgabíró a rendeletre való hivatkozással jelentést küldött az alispánnak.⁷

Nincs szándékunkban az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a szovjet katonai hatóságok között megkötött megállapodás nemzetközi jogi érvényességével foglalkozni, mivel 1944. december 22-i keltezéssel megjelent a hadrakelt hadsereg 0060 számú parancsa. Ennek értelmében „a német származású munkaképes személyeknek a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára való mozgósítását” megkezdtek. A községi városi katonai parancsnokok a 0060 számú parancs alapján egységesen 3. szám alatt adták ki a maguk parancsait. Ezek szerint a 17-45 éves férfiak, a 18-30 éves nők kötelesek voltak jelentkezni 15 napi élelemmel, ruházattal, fejeként azonban 200 kg-ot nem meghaladó poggyással. A fentiek alapján kénytelenek vagyunk az megállapítani, hogy 1944. december 22-én, az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának napján már ismert volt a 0060. sz. parancs, jóváhagyása, illetve elfogadása feltehetően csak utólagosan történhetett meg.⁸

A német nemzetiségű férfiak és nők összeszedése és közmunkára szállítása a különböző források alapján meglehetősen nagy biztonsággal rekonstruálható. A legrészletesebb leírás Elek községre vonatkozóan áll rendelkezésünkre. Ennek vasútállomásáról a helybeli 983 személyen kívül Almáskamarás községből 320, továbbá Gyula, Békés, Mezőberény és ezek térségéből további 600 személyt szállítottak el. A részletes jelentés fontosabb megállapításai a következők:⁹

„1944. évi december 26-án a községben mintegy 200 főt számláló, ún. orosz G. P. U. osztag jelent meg és szállásolta el magát. Ugyanez nap este az osztag parancsnoka egy orosz őrnagy magához hívatott és elrendelte általam a járás lakosságának népezámlálás-szerű összeírását. Az egyes rovatok a következők voltak: név, születési év és nemzetiség... 1945. évi január

⁵ Zielbauer György: Elek község története (1920–1949). Egyetemi doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Történelmi Könyvtára. (Az idézet innen való.) Lásd továbbá: Füzesi Miklós: A néppessé anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon 1941 és 1949 között. In: Baranyai Helytörténetírás. Pécs, 1986. 729–731.

⁶ Karsai Elek—Somlyai Magda: Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulása történetéhez 1944. szeptember–1945. április. Bp., 1970. I. 430.

⁷ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza. Alispáni iratok. A vásárosnaményi főszolgabíró 292/1945. sz. jelentése.

⁸ Baranya megyei Levéltár, Pécs. XXI/3/a. 329/1945. alispáni számú és 345/1945. főispáni általános számú irat.

⁹ Csongrád megyei I. sz. Levéltár, Szeged: Csanád, Arad-Torontál k. e. e. vármegyei főispáni iratok. A 26/1945. sz. alatt az eleki járási főszolgabírónak „A járás német nevű és nemzetiségű lakosságának elszállítása Ukrajnába” című 16/1945. sz. jelentése.

1-én 22 órakor az osztag parancsnoka magához hívatott és közölte velem, hogy a község német nemzetiségű, illetve német nevű lakosságát munkára kívánják mozgósítani... A parancsnokló őrnagy január hó 2-án reggel 7 órakor tétette közhírré utasítását, mely szerint minden német nevű, tekintet nélkül arra, hogy bírja-e a német nyelvet vagy sem, tekintet nélkül előéletére a rendelkezés alá esik. Ugyancsak belesznek azok a magyar nevű egyének, akiknek egy nagyszülőjük német nevű, illetőleg német származású. Az őrnagy egyébként szó szerint még a következő kijelentést tette: Ha csak egy csepp német vér folyik ereiben, német! Az őrnagy engedélyével egy bizottság alakult a kommunista párt, kispártvezetőkből és kipróbált magyar emberek-ből, hogy a lakosság egy töredékét felmenthessük. A bizottság 250 személyt hozott javaslatba. Ezt a javaslatot az orosz őrnagy nem fogadta el. Futárt küldtünk Orosházára, az ottani Kommunista Párt vezetőihez, segítségükkel községünkbe érkezett a kormány kiküldöttje dr. Ormos Péter belügyminiszteri titkár. Vezetésével egy másik bizottság 228 egyén felmentésére hozott javaslatot. Ez a mentési akció is eredménytelen maradt, sőt az őrnagy elrendelte az 1899-es férfi évfolyam, valamint a kommunista párt tagjainak és hozzátartozóinak a gyűjtőhelyekre való beszállítását. Csak Kern József kommunistapárti vezetőt (1936-tól az illegális KMP tagja) és hozzátartozóit az őrnagy mentesítette volna [sic!], de nevezett ezt a mentesítést elvi okokból nem fogadta el. Másnap — 1945. január 11-én — az összegyűjtés befejeződött, az emberek az időközben Gyuláról és egyéb helységekből érkezettekkel együtt még vagonírozva lettek. Róluk az orosz hatóságok orosz nyelvű kimutatást készítettek három példányban, melynek végösszege 1903 fő volt. A névjegyzékeket aláírással és Elek község hivatalos bélyegzőjével hitelesítenem, illetőleg igazolnom kellett. Ezt követően a szállítmány január 11-én 13 órakor Elek község állomását elhagyta, míg az orosz katonai erők január 12-én reggel távoztak a községből." A kérdéskör részleteinek tisztázása érdekében több irányú kutatást folytattunk, elsőként az érintett területek megyei levéltáraiban. Ennek kiegészítéseként a római katolikus egyház különböző hatóságainak (püspöki, primási levéltárak, plébániák historia domusai) iratanyagait néztük át, s nem utolsósóként — az 1945–1949 közötti hadifogoly átvétel és gondozás témakörében — a Honvédelmi Minisztérium, a Népjelölti Minisztérium, illetve a Külügyminisztérium megfelelő dokumentumait tanulmányoztuk. Utóbbiakkal kapcsolatban szükséges megjegyeznünk, hogy ezek a Hadtörténeti Intézet Levéltárában találhatóak és az átvételi lapok alapján e forrásokat *elsőként* vettük kezünkbe, előttünk ezekben senki sem végzett még kutatást.¹⁰

A kutatások arra is adatszerűen derítettek fényt, hogy az eredetileg a német nemzetiségűek Szovjetunióba történő elszállítására indított akció távolról sem csak rájuk terjedt ki, hanem nagymértékben érintette általában a polgári lakosságot.

A polgári lakosság összeszedése és szovjet területekre való elszállítása a német nemzetiségű vidékekről közel azonos időben bonyolódott le. A kezdeti időpont december utolsó harmadára tehető és legkésőbb február első felében befejeződött az emberek összegyűjtése,

¹⁰ A kutatásba bevont forrásörző intézmények: Baranya m. Levéltár Pécs, Somogy m. Levéltár Kaposvár, Tolna m. Levéltár Szekszárd, Csongrád m. I. sz. Levéltár Szeged, Nógrád m. Levéltár Salgótarján, Borsod-Abaúj-Zemplén m. Fiókleveletár Sátoraljaújhely, Szabolcs-Szatmár m. Levéltár Nyíregyháza, Békés m. Levéltár Gyula. Egyházi intézmények közül az Esztergomi Primási, a Pécsi Püspökség, a Székesfehérvári Püspökség és a Váci Püspökség levéltárai. Dr. Seregély István egri érsek és dr. Cserháti József pécsi megyéspüspök urak engedélyével 46 plébániától kaptunk másolati kijegyzést a historia domusokból. Több mint 10 r. k. plébánián személyesen néztük át a historia domusokat. A Hadtörténeti Intézet Levéltárában lévő Külügyminisztérium Politikai Osztály hadifogoly kérdésekkel foglalkozó 1945. évi 102 dobozt tartalmazó anyagai, továbbá a Népjelölti Minisztérium Hadifogoly gondozással kapcsolatos 1947–1948. évi névsorai. Az adatok egyeztetése és pontosítása céljából 104 községi, nagyközségi és városi tanács közléseit is feldolgoztuk.

majd központi helyre való elszállítása. Ez nem zárja ki azonban az olyan eseteket, amikor pl. 1944. november 2-án éjjel — a terület felszabadulását követően — kezdődött meg a színmagyar Hajdúnánás városából a férfiak összefogdosása. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a háború európai befejezése után az ország nyugati megyéiben — Vas megye több községében — dobolás és más eszközök felhasználásával hirdették ki, hogy a férfiak 16 évtől 45 éves korig jelentkezni kötelesek. Iváncról 116, Felsőmaracról 112, Visznekéről 73, Órimagyarósdra 28, Kisrákosról 57 férfit vittek el 1945. április 7-én és 8-án, majd Nemesrempehollósról 1945. május 29-én újabb 30 férfit szedtek össze a szovjet katonai parancsnokságok. Véleményünk szerint az áprilisi és májusi akciók annak következményei is lehetnek, hogy a háború befejezése (a harcok) után összegyűjtött hadifoglyok elszökése miatt szükséges volt az ún. „hiányzó létszámok kiegészítése”.¹¹

A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztálya 102 dobozt tartalmazó 1945. évi anyaga és az előzőekben idézett Elek és Almáskamarás községekkel kapcsolatos adatok között lényeges különbség van. Mint említettük, Elekről 983, Almáskamarásról 320 személyt vittek el. Ezzel szemben a községi előjáróság a különböző szervek és pártok Elekről 237 férfi és 77 nő, Almáskamarás községből pedig 190 férfi és 56 nő hazaengedését kérelmezték. Ezekért a személyekért az előjáróságok erkölcsi-politikai felelősséget vállaltak. Feltehetően a többiek vagy a Volksbund vagy egyéb szervezet tagjai lehettek.¹²

Az áttekinthetőség kedvéért célszerűnek látszik a hazánk területén folyó harcok időrendje szerint a vizsgálandó térségeket csoportosítani. Az egyik ilyen nagyobb területi egység a Tiszántúl és Északkelet-Magyarország, melyet fekvésénél fogva majd három egyenlő egységre is oszthatunk. Nevezetesen: a Körösök, a Tisza, a Maros és az országhatár által körbezárt rész; Észak-Tiszántúl, a Körösöktől északra, majd Északkelet-Magyarország, melyhez a mai Borsod-Abaúj-Zemplén, valamint Heves megye sorolható. A következő nagyobb területi egység véleményünk szerint a háború előtti Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, és a Duna-Tisza közének déli része lehet. Itt a Pilis térségét csak annyiban érintjük, amennyiben ott a polgári lakosság összeszedésére sor került. Utolsó egységnek vesszük a Délkelet-Dunántúl térségét, a mai Baranya, Somogy és Tolna vármegyéket.

A Tiszántúl és Északkelet-Magyarország

A romániai kiugrás megteremtette annak lehetőségét, hogy a 2. Ukrán Front hadseregei rövid idő alatt, a Déli-Kárpátok megkerülése után, 1944. szeptember közepén az Alföld peremére érjenek ki. Szeptember 17–19-e között szétverték a trianoni határon keresztül Arad és Temes megyékbe betört magyar csapatokat, majd Aradnak a szeptember 21-ről 22-re forduló napon harc nélkül történt feladása után szeptember 23-án egy szélesebb arcvonalon elérték a trianoni határt. Ugyan e nap délelőttjén Battonya külterületén a szovjet 53. hadsereg 18. harckocsihadtest egyik tankszázada át is lépte azt. Ez a harccselekmény azt jelentette, hogy megkezdődtek a felszabadító harcok Magyarország területén, de ezen a napon, vagyis 1944. szeptember 23-án, még egyetlen magyarországi település sem került a szovjet csapatok kezére. A szovjet csapa-

¹¹ Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL) A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztály (továbbiakban - KÜM HDF O) Hajdúnánás Nemzeti Bizottságának kérelme. A városi tanács 1988. szeptember 13-i levele szerint az embereket nem november 2-án, hanem november 10-én szedték össze. A közel 300 főt gyalog hajtották el Debrecenbe. A két forrás 8 napos eltérést mutatott az összeszedést illetően.

¹² CsmL.: Csanád, Arad-Torontál vm. idézett 26/1945. sz. alatt iktatott jelentés.

tok szeptember 24-én foglalták el az első falvakat: Csanádpalotát, Királyhegyest, majd közel egy időben Eleket és Nagylakot. A magyar falvak elfoglalása tovább folytatódott 25-én, majd szeptember 26-án az első város, Makó is felszabadult. E napon, a délutáni órákban Kevermes és Dombegyház után Battonya is a szovjet csapatok kezére került.¹³ A szovjet csapatok további térnyerése egyelőre nem következett be, s csak 1944. október 6-án hajnalban indult meg a hadtörténetírásban használatos ún. „felszabadító harcok első szakaszával” Magyarország felszabadítása. Ennek első szakasza október 28-án fejeződött be. Nyíregyháza térsége kivételével a német-magyar csapatokat a Tisza vonalára vonták vissza. A Duna-Tisza közén egy olyan erős hídfőt hoztak létre a harcoló 2. és 3. Ukrán Front egységei, ami a Budapest elleni támadás lehetőségét nyitotta meg. A felszabadító harcok második szakaszában (1944. október 29-től 1945. február 13-ig) a harccselekmények a Dunántúlra tevődtek át. Budapest megtisztítását követően, a harcok utolsó szakaszában az újabb kutatások bizonyossága szerint a harcok nem 1945. április 4-én, hanem 13-án fejeződtek be. A német-magyar csapatok Vas megyének az osztrák-magyar határ mentén húzódó keskeny sávját ui. csak ekkor kényszerültek elhagyni.¹⁴

A Körösök, a Tisza, a Maros és az országhatár által közbezárt térség

Mint arra már a német polgári lakosság összeszedésével kapcsolatban szóltunk, az akkori Csanád, Arad-Torontál vármegye eleki járásának két községéből — Elek és Almáskamarás — 983 és 320, összesen tehát 1303 személyt vittek el a szovjet katonai hatóságok ún. „jóvátételei közmunkára”. Az eleki járáshoz tartozó községekben, mint Nagykamarás, Medgyesegyháza, Medgyesbodzás és Pusztatötlakán (utóbbi 1939-ben különvált Medgyesbodzástól és önálló község lett) az 1941-es népszámlálási adatok szerint 346 személy volt a német anyanyelvű. Nagykamarásról 14 férfit, és 6 nőt, Medgyesegyházáról 11 férfit és 4 nőt, Medgyesbodzásról 6 férfit és 4 nőt, Pusztatötlakáról 4 férfit és 6 nőt szedtek össze. Az eleki járásnak délről határos községéből, a Csanád megyei Kevermesről 9 férfi és 1 nő került ki a Szovjetunióba, illetve a helyi hatóságok összesen 44 férfi és 21 nő hazahozatalát kérelmezték. Feltehetően ezeket is Elekre szállították, és 1945. január 11-én hagyhatták el az országot.¹⁵ Az akkori Békés megye területéről annyit tudunk, hogy Elekre került közel 550 személy (férfiak és nők vegyesen), akiket nem tudtak a Gyuláról indított szerelvénybe besorolni. A községi elöljáróságok, illetve Gyula polgármestere nagyon kevés személy mentesítését, illetve hazaszállítását kérte a külügyminisztérium útján. Gyuláról 9 férfi és 4 nő, Gyomáról 55 férfi és 54 nő, Köröstarcsa községből pedig 17 férfi és 4 nő szerepelt a kimutatásokban.¹⁶

¹³ *Korom Mihály*: Az ország felszabadulásának megindulása és az elsőnek szabaddá vált magyar község kérdése. Tudományos szocializmus füzetek. 1982/67. 9–33.; *Zielbauer György*: Nagylak vagy Elek az elsőnek véglegesen felszabadult magyar község. Tudományos szocializmus füzetek. 1982/67. 35–54., *Uő*: A historia domusok mint a magyarországi felszabadító harcok történetének forrásai. Levéltári Szemle, 1988/1., 41–49., *Uő*: A több nemzetiségű Elek község társadalmának változása (1920–1949.) Információs Szemle, 1988/2. 68–87.

¹⁴ *Szabó Miklós*: A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944–1945. Bp., 1985. A harcok szakaszait részletesen mutatja be. Lásd továbbá *Zielbauer György*: A „Bírodalmi Védőállás” és hazánk felszabadításának befejezése. Vasi Szemle, 1985/2. 183–190. p. Lásd még *Udvarhelyi András*: A történettudományban nem lehetnek kényes kérdések. Mi történt 1945. április 4. és 13. között a nyugati határszélen. Népszava, 1988. április 14. 5.

¹⁵ HIL: KÜM H DF O

¹⁶ Uo.

A Békés megyében élő német nemzetiségű személyek összeszedésével kapcsolatosan használható források vannak a Békés megyei Levéltárban. Gyulán is az eleki mentesítési akcióhoz hasonló jelenséggel találkoztunk, ami elsősorban a felszabadítás utáni első polgármester, dr. Marik Dénes nevével kapcsolható össze. Elekhez hasonlóan, itt is doboltatással tették közhíré a jelentkezési felhívást, az első 1945. január 2-án, s ezt január 7-én megismételték. A város polgármestere azonnal jelentette az esetet Szobek András megyei főispánnak, aki a kormány segítségét kérte. A belügyminiszter 1945. január 4-én 9,00 órakor az alábbi értesítést küldte Gyulára: „Mindent megtettünk. Csütörtökön reggelre kaptunk ígéretet a szovjet parancsnokságtól. Ha nem küldünk senkit, az azt jelenti, hogy nem tehetünk semmit. Minden sürgetés hiábavaló. Erdei sk. belügyminiszter.” Az MKP szervezete a megyei alispánt arra kérte, hogy a párt több tagjának gyűjtőhelyen lévő gyermeke ügyében járjon el a szovjet katonai parancsnoknál. Kérték Szikes Antal, Ludvig Mátyás és Schriffert Márton gyermekeinek szabadon bocsátását.¹⁷ A Gyuláról összegyűjtött és elszállított polgári személyek pontos számára vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal. Gyula város polgármestere az események után 2 hónappal azt jelenti, hogy „Gyula területéről mintegy 550 egyén lett elszállítva, de az adatokat az orosz hatóságok nem bocsájtották rendelkezésére.”¹⁸ Gyula város polgármestere a Külügyminisztérium 26.362/pol. 1945. sz. felhívására 1945. június 7-én 478 személyt tartalmazó névsort küldött el az érintettek mentesítése érdekében, mivel erkölcsi-politikai szempontból feddhetetleneknek tartották őket.¹⁹

A Békés megye több községéből összeírt német nevű és nemzetiségű lakosság összeszedésével kapcsolatos alispáni adatok között ellentmondásokat tapasztaltunk. Egy 1945. január 2-án kelt jelentés szerint 424 főt szállítottak ki a Szovjetunióba. Egy másik jelentés szerint viszont Gyuláról kb. 550 személyt, míg a megye 21 községéből és Békéscsabáról 256 férfit és 77 nőt vittek el. Egy másik összesítő külön említést tett arról, hogy Mezőberényből 507 személyt vittek el. A források azt is megállapítják, hogy a Gyomáról összeszedett közel 200 személyből 86 magyar nevű és anyanyelvű volt.²⁰

A Magyarország c. hetilap 1988. szeptember 16-i számában a hadifoglyokról szóló cikkel kapcsolatban visszaemlékező olvasói levelet közöltek. A levél többek között ezt tartalmazza: „Nem csupán a harci események során fogságba esettek sorsára gondolok, hanem arra a több-ezer polgári személyre is, akik a felszabadulás után hosszú évekig a Szovjetunióban voltak munkán. Még 17 éves sem voltam, amikor 1945. januárjában németes nevem miatt több más társammal együtt munkaszolgálatra köteleztek... Szarvasról Gyulára vittek bennünket lovas szekereken, ahol hasonló sorsú emberek gyűjtőhelye volt. Innen zárt marhavagonokba zsúfolva, hosszas utazás után, Románián keresztül kerültünk a Szovjetunióba... A Békés megyeiek (Szarvas, Gyoma, Mezőberény, Békéscsaba, Gyula, Elek stb.) zömét az 1603. sz. lágerbe vitték és bányában foglalkoztatták. Közöttünk férfiak, nők és fiatalkorúak egyaránt voltak. Többen feleségüket vagy férjüket követték a kényszermunkába. A táborlakók zömének a nevén kívül semmi köze nem volt a németiséghez. A megpróbáltatások folytán társaink körülbelül egyharmada a rossz tápláltság és kimerültség miatt fokozatosan odaveszett. Magam 1948 júliusában

¹⁷ Békés megyei Levéltár, Gyula: Gyula város polgármesterének iratai. 8-24/1945. sz. és Alispáni iratok. 73/1945. sz.

¹⁸ Uo.: Gyula város polgármesteri iratok. 1945. március 21-én kelt 2030/1945. sz. jelentés.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. Alispáni iratok, 8/1945. sz. és Gyula város polgármesteri iratok, 2030/1945. sz. és Főispáni iratok, 232/1945. sz.

egy kisebb invalidus csoporttal kerültem haza. A többiek, akik még bírták a fizikai munkát, csak az azt követő években térhettek haza.”²¹

A mai Csongrád megye Tiszántúlon lévő részében a szovjet katonai hatóságok 403 személyt vittek el, illetve a helyi hatóságok ennyi személy hazahozatalát kérelmezték. Ugyanakkor a németek által is lakott helységekből viszonylag kevés személyt vittek el, mert Újszentiván és Kübekháza községekből számuk csak 28 főt tett ki.²²

A Tiszántúl délkeleti részéről — a Körösök, a Tisza, a Maros és az országhatár által határolt területről — a szovjet katonai hatóságok összesen 3150 polgári személyt, zömükben német anyanyelvű és nemzetiségű, több helyen azonban tisztán magyar származásúakat szedtek össze, majd deportáltak Ukrajnába, hivatalos kifejezéssel ún. „jóvátételi közmunkára, vagy munkaszolgálatra”.

A különböző egyéni kérelmek sokasága miatt a „Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-án kelt 26. sz. rendelte” alapján egységes nyomtatványokat vezettek be. Ezekre ívenként 20-20 személy adatait vezették rá a helyi előjáróságok, visszatérésüket, mentesítésüket kérve.²³

Eleken és Gyulán engedélyt kaptunk a *historia domusok*ba való betekintésre. Utóbbi helyen a bejegyzések csak általánosságokat tartalmaztak. Eleken az akkori esperes-plébános, Reibel Mihály nagyon pontos feljegyzéseket vezetett az egyházközségben bekövetkezett eseményekről. Az Elek székhelyű „Marosi r. k. Főesperesség” vezetője, aki megszakítás nélkül 1935-től él a községben, az adatok pontosságát szóban is bizonyította. A *historia domus*ban leírtak az esperesi kerületre vonatkozóan az előbbiekből felsorolt adatokkal majd azonosak. Gyulán sokaknak az volt a szerencséjük, hogy a tanyákról nem jöttek be a városba és így menekültek meg a jóvátételi munkára való összegyűjtéstől.²⁴

Az Észak-Tiszántúl vidéke

Ebben a részben az akkori Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg, illetve a csonka Bihar, egész Hajdú és Szolnok megyei Tiszántúlon lévő térségével foglalkozunk. Az 1941-es népszámláláskor a mai Szabolcs-Szatmár területén összesen 346, Hajdú megyében — Debrecen nélkül — 56, Bihar megye trianoni területén 91, valamint Szolnok megyének a tárgyalt térségében 137, összesen tehát 630 személy volt a német anyanyelvű.²⁵

A szovjet katonai hatóságok a frontharcok eltávolodása után Észak-Tiszántúl területén is igénybe vették a polgári lakosságot különböző közmunkák (utak javítása, anyagok szállítása, utánpótlás biztosítása érdekében vasútvonalak, hidak helyrehozása stb.) végzésére. Az egyszerűbb nép nyelven használatos ún. „*málenki robot*” 3-5 napnál nem volt hosszabb idejű. A munkákra való kirendelést minden esetben a magyar közigazgatási hatóságok biztosították.

²¹ Dr. Such György visszaemlékező olvasói levele. Magyarország, 1988/38., 31. Mint arra már utaltunk, az NSZK-ban megjelent munka 20%-nál ugyan nagyobb arányúnak mondja a deportálások során elhunytakat, de a 33%-ot túlzónak tartjuk — bár egy-egy helyen ilyen arány is előfordulhatott!

²² HIL: KÜM HDF O

²³ Uo.

²⁴ Elek és Gyula r. k. plébániák: *Historia domusok*. Köszönöm dr. Wagenhofer Ede eleki kanonok-főesperes és Bielek József gyulai kanonok-plébános engedélyét és hasznos információit.

²⁵ Az 1941-es népszámlálás. Bp., 1943. 498-499., 602-607., 503-511., 608-615.

Szabolcs-Ung vármegyére vonatkozóan kevés forrással rendelkezünk ugyan, mert azok a megye északi részének, illetve Nyíregyháza közel 2000 lakójának elhurcolásán túl a szomszédos Zemplén, valamint Abaúj-Torna és Borsod megyének Szabolccsal határos területeivel foglalkoznak. Ugyanis Szabolcs megyébe a Tokajból jött szovjet tisztek több száz magyart szedtek össze német származásúak ürügyén, és Szerencsre szállították őket.²⁶ Nyíregyházáról — mint azt említettük — az átvonuló szovjet egységek 1944. november elején közel 2000 polgári személyt vittek magukkal. Mivel az elhurcoltak hazakerülésére 1945 márciusában már nem volt remény, dr. Tompos Endre megyei alispán a népjóléti minisztertől egy „segélykeretösszeget” kért, hogy a családok alapvető létminimumát biztosítani lehessen.²⁷

A dadai felső járás területéről a szovjet katonai hatóságok 931 polgári személyt vittek el. Ibrány, Buj, Tiszabercel, Gáva községekben összeírátták a német nevűeket, sőt azokat is, akiknek a házastársa vagy az anyja volt német nevű. Ebből a névjegyzékből kiírátták 18 évtől 45 éves korig a nőket, illetve 47 éves korig a férfiakat. A névjegyzékek alapján a lakosságot egy-egy középületben (iskola, kultúrház) gyűjtötték össze, ezekből néhányat — betegség miatt, vagy szoptatós anyákat — elengedtek. Vencsellő községben 1945. január 26-án gyűlést doboltattak ki. Az összesereglett népet körülfogva az iskolába zárták. Itt, de Timár, Rakamaz, Kenézlő községekben már azt sem nézték, hogy az illető neve nem német, hanem magyar. Vencsellőből 303, Rakamazból 246, Gávából 62, Tiszabercelből 48, Bujból 31, Ibrányból 27, Timárból 67 és Kenézből 147, összesen tehát 931 polgári személyt vittek el a szovjet katonai hatóságok.²⁸

A dadai alsó járás területéről elszállított polgári lakosság létszámáról csak hozzáférhető adatokkal rendelkezünk. A főszolgabíró jelentéséből az állapítható meg, hogy „a dadai alsó járás tiszántúli községeiben megjelent egy szovjet hadnagy 6 főnyi legénységgel, majd Tiszatardos községben magához rendelte a taktaközi községek bírát és megparancsolta 16 évtől 65 éves korig a férfiak és nők összeírását. Tiszaladány, Báj, Tardos és Csobaj községeken 100-100 egyént írtak össze 15 évtől 48 éves korig, köztük a kisgyermekes és áldott állapotban lévő anyákat is.”²⁹

A Szabolcs-Ung megye két járásából összeszedett polgári lakosságot a szovjet katonai hatóságok a Szerencs községben felállított gyűjtőtáboron keresztül Szolvyára szállították, s az elosztás innen történt a különböző orosz, ukrán településeken felállított táborokba. A főispáni titkár jelentése szerint Eröss főispán Szerencsre utazott, hogy az emberek kiszabadítása érdekében intézkedjen. A gávai főszolgabíró megtagadta az orosz nyelven kiállított parancs végrehajtását, ami miatt Szikszay András elhurcolták. Két községben — Viss és Balsa — az emberek összeszedése úgy történt meg, hogy kidoboltatták, a főispán azzal a céllal érkezik, hogy a nagybirtokokat felossza. Más helyen azt doboltatták ki, hogy a főispán a lakosság között ruhaneműket és lábbelit fog kiosztani. A dobszóra összegyűlt lakosságot fegyveres katonasággal körülvették, majd elszállították.³⁰

Az akkori Szatmár-Bereg vármegyére vonatkozóan egyetlen forrással rendelkezünk csupán. Ebben, a vásárosnaményi járási főszolgabíró jelentésében egy-két gazdasági jellegű kérdésre is történik utalás. Az élelem állandó elszállítása, a jelentés szerint, ellátási nehézségeket

²⁶ Németh Péterné archívumvezető Korom Mihálynak küldött jegyzeteiből. Ezúttal köszönöm a jegyzetek felhasználásának engedélyezését. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza a továbbiakban (SzSzmL) a Németh Péterné által kigyűjtött anyagokat jelenti. SzSzmL: Szabolcs vm. főispáni iratok, 1007/1945. sz.

²⁷ SzSzmL: 6979/1945. alispáni iratok.

²⁸ Uo.: Főispáni iratok. 1535/1945. sz. Az 1085/1945. sz. alatt Timár község elöljárósága jelentette, hogy a szovjet katonai hatóságok 49 férfit és 17 nőt vittek el.

²⁹ Uo.: Főispáni iratok. 12/1945. sz.

³⁰ Uo.: 1007/1945. főisp. szám.

teremtett, mert az országhatár teljesen nyílt. Emellett a szovjet katonai hatóságok a férfiakat 18 évtől 45 éves korig kivétel nélkül összeszedték és munka-, illetve fogolytáborokba szállították. A 18 éven aluli és 45 éven felüli férfiakból álló polgárőrség, mint a főszolgabíró írta, nem tudja a termények erőszakos elvitelét megakadályozni. Ezt a helyzetet még súlyosabbá teszi az a körülmény, hogy a polgárőrség teljesen fegyvertelen.³¹

A polgári lakosság összeszedése és elszállítása ebben a járásban is megtörtént, létszámára vonatkozóan azonban a legkisebb utalást sem tette az említett jelentés. A kérdéskör pontosítása érdekében dr. Seregély István egri érsek engedélyének birtokában több r. k. plébánoshoz azzal a kéréssel fordultunk, hogy témánkra vonatkozóan a *historia domus*okban lévő bejegyzések alapján tájékoztatást nyújtsanak. Így Rakamaz községre vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy 1945 januárjában 500 polgári személyt szedtek össze és szállítottak el a szovjet katonai hatóságok, akik közül a betegek korábban, míg a zöm 1947. őszén jött vissza Magyarországra.³²

Mérk községben szerepelnek témánkra vonatkozóan legrészletesebb adatok a *historia domus*ban. Innen 1945. január 5-én 264 személyt (159 férfi és 105 nő) szállítottak el szovjet katonai kísérettel, akik csak az 1946–1948 közötti években kerültek vissza Magyarországra. A szomszédos Vállaj községből az elszállítottak száma szintén meghaladta a 200 főt (136 férfi, 78 nő, összesen 214 személy), akik szintén több hullámban tértek csak vissza Magyarországra. Az egyházi források pontosan számon tartják azokat, akik nem térhettek vissza szülőfalujukba: Rakamazról 30, Mérkről 36 és Vállaj községből 44 személy halt meg különböző betegségek következtében. Utóbbi két helyen az elhaltak nem szerinti megoszlása is szerepel: Mérkről 3 és Vállajból 2 nő halt meg a fogságban.³³

A külügyminisztériumi anyagok alapján az állapítható meg, hogy a fővároson kívül az ország közel 450 településén szedtek össze polgári lakosokat német származásuk és német hangzású nevük ürügyén a szovjet katonai hatóságok. E helységekből 70 község a Tiszántúlon volt, 15 Békés és 5 Csongrád, 37 Szabolcs-Szatmár, 13 Hajdú-Bihar megyében.³⁴

Az említett Szabolcs-Szatmár megyei községeken kívül az alábbi helyeken szedtek össze polgári lakosokat, és szállították őket Szerencs-Szolyva, illetve Beregszász-Szolyva útvonalon a Szovjetunióba:³⁵

Barabás	158 fő	Beregdaróc	201 fő
Beregsurány	131 fő	Csaronda	45 fő
Encsencs	103 fő	Fehérgyarmat	68 fő
Fejércse	15 fő	Gelénés	100 fő
Gulács	126 fő	Hete	67 fő
Jánd	160 fő	Kemecse	19 fő
Kocsord	8 fő	Lónya	166 fő
Márokpapi	71 fő	Mátyus	52 fő
Nagydobos	7 fő	Szamoszeg	52 fő
Tarpa	433 fő	Terem	55 fő
Tiszaadony	97 fő	Tiszabercel	35 fő
Tiszabездé	17 fő	Tizakerecseny	138 fő

³¹ Uo.: Vásárosnaményi járás főszolgabírójának 292/1945. k. i. sz. jelentése.

³² Egri Főegyházmegyei Hatóság: 262/1988. sz. és Jéger Károly kanonok, rakamazi plébános értesítése.

³³ Zólyom Sándor prépost-esperes mérki és Ritli Gyula vállaji plébános értesítése.

³⁴ HIL: KÜM HDF O

³⁵ Uo.: névsorok alapján történt kigyűjtés.

Tiszaszalka	97 fő	Tiszavid	64 fő
Tivadar	30 fő	Vámosatya	153 fő
Vitke	14 fő	Záhony	75 fő
Zsurka	32 fő		

Ezek szerint Szabolcs-Szatmár megye községeiből 4598 személy (4298 férfi és 300 nő) került ki Szolyva községen keresztül egy-egy hadifogoly-táborba. Ehhez a létszámhoz kell még hozzászámítanunk azt a közel 2000 főt kitevő csoportot, amelyet a szovjet hatóságok Nyíregyházáról szállítottak el. Nem szerepel a külügyminisztériumi anyagokban az akkori csonka Szatmár-Bereg megye székhelye, Mátészalka, pedig innen is vittek el embereket. A szovjet katonai parancsnokság 1945 januárjában az akkori megyeháza épületében székelt, ahová közel 120 polgári személyt idéztek be. Egy napi fogvatartás után kb. a felüket hazaengedték, a többieket lovasfogatokkal Szerencsre szállították, majd onnan Szolyvára kerültek a gyűjtőtáborba.³⁶

A mai Hajdú-Bihar megye területéről kevesebb személyt szedtek össze és szállítottak el a szovjet katonai hatóságok. Mint azt már jeleztük, ebben a megyében kezdődött el a polgári lakosság elszállítása. Hajdú-Biharból 1549 személy (1366 férfi és 183 nő) került ki a Szovjetunió különböző táboraiiba. Balmazújvárosból pl. 395 férfit és 155 nőt vittek német nevük és származásuk miatt a Szovjetunióba.³⁷ Az adatok pontosabbá tétele érdekében több helyi tanácstól kaptunk értékes tájékoztatást érdeklődő levelünkre. Kitűnt, hogy az emberek összeszedése és elszállítása a legtöbb esetben az általunk korábban leírt módon történt. A Szovjetunióból való hazakerülés időpontjában sem volt eltérés.³⁸

A tanácsi értesítések, a historia domusok alapján készült tájékoztatások egy el nem hanyagolható, máig is élő problémára irányították a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy az ártatlanul elhurcoltakban és családtagjaikban máig sem tűnt el nyomtalanul az 1945–1948 közötti évek emléke, „hiszen a tragédiák sora származott ebből a jóvátételi munkából”. Egy ibrányi nyugdíjas tanár megfogalmazását kölcsönöztük az emberekben összegyűlemlett fájdalom érzéltetésére: „Ezekhez (az elhurcoltakhoz, vagy a családtagjaikhoz — Z. Gy.) azóta senki sem szólt. Pipolyné megirattá férjét, és hat árván maradt gyermekét harmados földből, napszámból szerzett jövedelméből nevelte fel. Nem kapott senkitől semmiféle segílyt. Volt olyan, aki nyugdíjas időnek szerette volna a két és fél évet beszámíttatni, mint a volt katonai hadifoglyok. Mereven elutasították. Még annyit sem mondott nekik senki: bocsánatot kérünk, tévedtünk, Önök nem voltak németek, fasiszták, hiszen németül egy árva szót sem tudtak. A nevüket nem kérték, örökölték.”³⁹

A fentiek alapján megállapítható, hogy Észak-Tiszántúl térségében 8000–8200 főre tehető azoknak a polgári személyeknek a száma (közülük 500–600 nő), akiknek zömét német nevük, illetve származásuk miatt szedtek össze és Szerencs-Szolyva, illetve Beregszász-Szolyva útvonalon keresztül kerültek ki a Szovjetunió területén felállított hadifogolytáborokba.

Mérk és Vállaj községekre vonatkozóan egy — azóta nyugdíjas gimnáziumi tanárnő — visszaemlékezése alapján megállapítható, hogy a két községben összeszedett férfiakat és nőket egészen más útvonalon szállították el a Szovjetunióba. A két község közvetlenül a mai magyar–román államhatár mentén fekszik. Mivel Észak-Erdély területén a szatmári svábok körében szintén hasonló akció végrehajtására került sor, e két község németiségét a 12 km tá-

³⁶ Városi Tanács Mátészalka: 3543/1988. sz.

³⁷ HIL: KÜM HDF O

³⁸ Szabolcs-Szatmár megye 3 városi és 15 községi-nagyközségi tanácsától kapott értesítések alapján. Ezúton is köszönöm segítségüket.

³⁹ H. D. nyugdíjas tanárnak köszönöm a minden részletre kiterjedő levelét.

volságra fekvő Nagykárolyba vitték. A visszaemlékezés szerint „az év utolsó napjaiban szovjet rendfenntartó erők érkeztek a faluba. Irányításukkal megkezdték a lakosság összeírását. Ennek eredményeképpen felszólították a 18-45 év közötti férfiakat és a 18-40 év közötti nőket, hogy 1945. január 3-án a helybeli iskolába gyülekezzenek. Innen kísérték bennünket a mérki régi határőrségi laktanyába, ahol a mérki sváb származásúak már össze voltak gyűjtve. Mérkről gyalog kísérték bennünket a 12 km-re fekvő Nagykároly megyeházának épületébe és még egy-két szomszédos épületbe gyűjtötték össze a következő falvak lakosságát: Csanáros, Kálmánd, Kaplony, Mezőfény, Mezőpetri, Mezőterem, Szaniszló, Kismajtény és Nagymajtény. Tehervagonokból álló szerelvényt 1945. január 6-án indítottak útnak bennünket. A mi szerelvényünk a Don-medence egyik ipari településére érkezett meg 1945. január 25-én. Megérkezésünk után az internáltak megnevezést használtak velünk szemben, a személyi lapok is ilyen értelemben voltak kitöltve. A térségben találkoztunk erdélyi szászokkal, a nők kivétel nélkül bőszojnyás népviseletükről voltak felismerhetők.”⁴⁰

Véleményünk szerint a szovjet katonai hatóságoknak ez az intézkedése nem tett különbséget egyik vagy másik ország között, hiszen az emberek összeszedése Magyarországon éppen úgy folyt le, mint a szomszédos Észak-Erdély területén.

Északkelet-Magyarország

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy e területről már a kezdetben jöttek át különböző szovjet csoportok a német nevű és származású polgári lakosság összeszedése és elszállítása céljából. Ezért itt elsősorban Borsod, Abaúj és Zemplén, illetve a teljes Heves megye, valamint Szolnok megyének a Duna-Tisza között fekvő térségével foglalkozunk.

A külügyminisztériumi források alapján egyértelműen megállapítható, hogy ebben a térségben 171 faluból, községből és városból került sor polgári lakosság összeszedésére és a Szovjetunióba való szállítására. A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 89, a Heves megyei területnek 82 településéből szedtek össze embereket, holott e megyék az 1941-es népszámlálás adatai szerint alig rendelkeztek német anyanyelvű lakossággal.⁴¹ E térségre vonatkozó vizsgálódásunknál még 14 r. k. plébánia *historia domus*ára támaszkodtunk, ezenkívül 40 helyi tanácstól kaptunk értékes adatokat. A források szerint az összeszedett férfiakat és nőket Szerencsen gyűjtötték össze. A községi tanácsok értesítései alapján kirajzolódott az is, hogy Kál-Kápolna, Jászberény és Ceglédbercel helyiségekben ugyancsak hasonló gyűjtőtáborokat hoztak létre 1945 januárjában.⁴²

Borsod-Abaúj-Zemplén megye 89 községéből 4801 olyan polgári személyt (4116 férfi és 685 nő) gyűjtöttek össze német neve és származása miatt, akiért különben a helyi eljáróságok erkölcsi-politikai felelősséget vállaltak. Az összeszedett polgári személyek számában 445 fővel Miskolc vezeti a sorrendet, majd Diósgyőr következett 268 (251 férfi és 17 nő) fővel. Ezenkívül

⁴⁰ H. O.-né hódmezővásárhelyi nyugdíjas gimnáziumi tanárnő (volt mérki lakos) visszaemlékező levele alapján.

⁴¹ HIL: KÜM HDF O

⁴² SzSzmL: Szabolcs-Ung. vm. főispáni iratok. 1007/1945. és 1085/1945. sz. Köszönöm a Szerencs, Tokaj, Tállya, Monok, Bodrogkialud, Sárospatak római katolikus plébániától kapott értékes információkat. Külön köszönöm Patrik József plébános Rátka községre vonatkozó visszaemlékező sorait, és dr. Váradi József miskolci plébános úr visszaemlékező levelét. Lásd továbbá — Vác, Püspöki Levéltár: 183/1945. sz. Ceglédbercel r. k. plébános jelentése szerint 25 faluból itt gyűjtötték össze a közel 3600 személyt, akik innen kerültek a Szovjetunió különböző táboraiiba.

még 30 községből szedtek össze nőket.⁴³ Zemplén megyében három helyen (Rátka, Hercegkút és Károlyfalva) éltek németek 1754-ben történt letelepítésük óta. Az 1941-es népszámláláskor alig 1200 lélekszámú Rátka községből 274 (209 férfi és 65 nő) személyt szedtek össze németként, az ekkor alig 1100 fős Hercegkútról 136-ot (90 férfi és 46 nő), ugyanakkor a szintén németek által lakott Károlyfalva községből egyetlen személyt sem vittek el.⁴⁴

A következőkben néhány olyan községből mutatjuk be az elszállítottak számát, amelyekben tudomásunk szerint nem éltek németek.⁴⁵

Bodrogkisfalud	78 fő	Serényfalva	56 fő
Tiszaladány	50 fő	Tiszatardos	35 fő
Csobaj	49 fő	Erdőbénye	40 fő
Szerencs	49 fő	Bodrogkeresztur	202 fő
Csaroda	79 fő	Böcs	34 fő
Tarcal	124 fő	Felsőzsolca	117 fő
Csernely	45 fő	Edelény	40 fő
Kenézlő	146 fő	Tornai járás	188 fő

A szomszédos Heves megyéből az összeszedett német nevű és származású személyek száma 2058 fő (ebből 146 a nők száma). A legtöbb embert az akkori Heves községből szedték össze (105), de jelentős volt még az összegyűjtöttek száma Kompolt (78 fő), Kál (46 fő), Gyöngyöspata (64 fő) és Adács (57 fő) községekben is. A Heves megyei községekben összeszedett polgári lakosság a Kál-Kápolna területén felállított táborból került Szolyván keresztül általában Ukrajnába.⁴⁶

Több káplán és plébános híveinek sorsában osztozva szintén Szerencs gyűjtőtáborán keresztül került ki a Szovjetunióba. Közülük néhányan ott veszítették életüket, mint Szerednyei (Szloboda) János tarcali, Stumpf Mátyás tokaji plébánosok. Utóbbiról az egyházközségi képviselőtestület 1946. május 12-én megtartott ülésének jegyzőkönyvében a következő áll: „Dr. Skripeczky Béla püspöki tanácsos ideiglenes adminisztrátor bejelenti, hogy a kényszermunkára elhurcolt Stumpf Mátyás tokaji plébános hivatalos helyről vett értesítés szerint Oroszországban elhunyt.”⁴⁷

Budapest környéke és a Duna-Tisza köze

Az 1945-ös főváros területével kapcsolatos kérdésekkel nem foglalkoztunk, mert az egy önálló dolgozat témáját ölelheti fel. Az általunk vizsgált külügyminisztériumi anyagok alapján világos, hogy a 4655 összeszedett és elhurcolt polgári személy csupán igen szerény hányada a teljes létszámnak. Sokakat még a felszabadító harcok időszakában (pl. január 13–14-én) óvóhelyről, lakásról vittek el. Az 1945. március havi eseményekre utalva több olyan forrás található, amelyben a Budapesti Nemzeti Bizottság és más szervek kérték a még Debrecenben székelő

⁴³ HIL: KŰM HDF O

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ R. k. Plébánia Tokaj: Az 1946. május 12-én készült egyházközségi képviselőtestületi ülés jegyzőkönyvéből. Köszönöm Gyulai László plébános úr tájékoztató levelét.

Ideiglenes Nemzeti Kormány közbenjárását a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál, hogy a fővárosban szüntessék meg a polgári lakosság összefogdosását és elhurcolását.⁴⁸

Az Ipolytól kezdődően a mai Nógrád és Pest megyék területéről mintegy 30 községből 2729 polgári személyt (2447 férfi és 282 nő) szállítottak ki a Szovjetunióba. Ez Nagymaros 399, Kismaros 86, Érd 704, Gyömrő 196, Ujhartyán 167, Szendehely 133, Zebegény 81, Diósd 103, Nagybörzsény 65 civil lakóját érintette.⁴⁹

Az adatok pontosítása céljából kutatásokat végeztünk a Váci és a Székesfehérvári Püspöki Levéltárakban. Tettük ezt azért is, mert a főváros 1945-ös területének kivételével a térség egyik része Vác, a másik része pedig (Csepel és Csepel-sziget összes községe) Székesfehérvár püspökségéhez tartozott és tartozik még ma is. A püspöki kar tagjai 1945. május 18-án kelt és a miniszterelnökhöz címzett levelükben kérték az „államhű németek deportálás alóli mentesítését”, hiszen közülük 32000 ember hordta a „hűséggel a hazához jelvényt”.

Az egyházi források szerint Budapest környékének említett 30 községén kívül a Csepel-sziget és Buda térségének területén 6 községből 1286 fő volt az elhurcoltak száma. A szigetcsépi plébános 1945. május 15-én kelt levelében azt írja, hogy „még ma is az 1944. december 31-én elhurcolt robotosok hazatéréséért imádkozunk”. Szigetbecse 1947. augusztus 9-én kelt jelentése arról adott tájékoztatást, hogy a 66 elhurcoltból csak 30 tért haza, 4 nő és 32 férfi a fogságban halt meg.⁵⁰ (Az egyházi források egyébként a kiépült internálótáborok problémáira is felhívták a figyelmet.)⁵¹

A Váci Püspökség területéről a plébánosi jelentések közül sok a német nevűek ún. „fasiszta tisztogatási akciójáról” tesz említést. Rákospalotán — a plébánosi jelentés szerint — 1945. január 20-án kezdődött el az akció. Két nap múlva, 22-én kidobták, hogy a német származásúak, német nevűek, és azok, akik német nevüket magyarosították, jelentkezni kötelesek. Ekkor csak 300 főt szállítottak Pestszentlőrincre. Néhány nappal később a 20-45 év közötti férfiakból került sor 1200 összegyűjtésére. Ezekből csak 680-700 személyt vittek Gödöllőre fegyveres kísérettel a premontrei kolostorba. Néhány beteget ugyan elengedtek, de a többit elszállították.⁵²

Kispest vonatkozásában a jelentések létszámról nem tesznek említést. A jezsuita házfőnök 1945. március 26-i jelentésében megemlíti, hogy a rendház kriptájában átlagosan 300-500 fő között van a front elől menekültek száma. A plébánián a káplánok és maga a plébános sem voltak biztonságban, s menekülni voltak kénytelenek a szovjet katonai hatóságok által alkalmazott összegyűjtés elől. A jelentés az internálásról is említést tesz. Így pl. 1945. március 8-án „sok férfit internáló-táborba vittek, ma, férfiakat és nőket az elfogás veszélye fenyegeti”.⁵³

A Ceglédbercel községben létrehozott gyűjtőtáborot már említettük. A községben két fzen került sor a német nevű és származású lakosság összegyűjtésére. Ceglédbercelről 730 férfit

⁴⁸ HIL: KÜM HDF O 3., 5., 9., 10., 12., 19-20., 43. és 101. sz. dobozok.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Székesfehérvár, Püspöki Levéltár: 25/1945., 118/1945., 185/1945., 519/1945., 656/1945. és 952/1945. sz.

⁵¹ Több pap és szerzetes az internálás sorsára jutott, néhányan közülük az internáltak lelki gondozása céljából a misézésre engedélyt szereztek. Egy másik jellegű forrás a szlovákiai területről magyar érzelmű papok kiutasítása mellett azt is megállapítja, hogy „Horák rozsnói egyházmegye püspöki tanácsos a *Benesék fizetett papi ügynöke* Szentkútnál misézett és a következőkben is ott lesz”, holott eddig több papot toloncoltak át szlovák területről. Uo.: 855/1945. és 952/1945. sz.

⁵² Váci Püspöki Levéltár: 1/1945. sz.

⁵³ Uo.: P. Jámor László S. J. kispesti házfőnök és a plébánia 41/1945. és 629/1945. sz. alatt iktatott jelentései.

és nőket vittek el 1945. január 1–13-a között, majd január 30-ig. Ezenkívül itt gyűjtötték össze 25 faluból azt a 3600 embert, akit Ukrajnába vittek. A Nógrád megyei Berkenye községből január 5-én és 6-án szedtek össze és szállítottak el 81 férfit és nőt 16–45 éves korig. Taksony községből 630 személyt vittek el. A munkatáborból 48-an jöttek haza 1946 márciusában. Az elmondások szerint a 630 elszállított személyből az úton 116 személy vesztette életét.⁵⁴ Taksony temetőjében a bejáráttal szemben lévő nagy kereszt alatti márványtáblára annak a 192 személynek a nevét vésték rá, akik Ukrajnában haltak meg. A márványtábla egyik oldalán ez a felirat áll: „A keresztet a távolban elhunyt ismeretlen helyen nyugvó szerettei emlékére állította a taksonyi nép. 1965.” Wieland Mihály akkori esperes-plébános az összeszedettek létszámának pontosítása érdekében a következőket írta a historia domusba: „1945. január 2-án a község mindkét nembeli ifjúságát, 45 éves korig a férfiakat, 30 éves korig a nőket elhurcolták, mint robotosokat Oroszországba, 736-ot. Ezek általában 5 év múlva jöttek vissza, kivéve azokat, akik ott haltak meg.”⁵⁵

A pilisi térséggel határos Komárom megye keleti területein Keszthely, Felsőgalla és Tabánia körzetében 582 polgári személyt szedtek össze és szállítottak el a szovjet katonai hatóságok, illetve ennyi felkutatásáért és Magyarországra való szállításáért vállaltak a helyi előljáróságok erkölcsi-politikai felelősséget.⁵⁶

A mai Bács-Kiskun megye területére vonatkozóan 15 községből vannak adataink az elszállított polgári lakosságról. Innen 1100 embert (853 férfi, 257 nő) vittek el a szovjet katonai szervek. A legtöbbet Harta községből szedték össze; 207 férfit és 186 nőt. Ezenkívül jelentős volt a létszám Bácsalmás (96), Rém (27 férfi és 52 nő), Borota (24) és Jánoshalma (55) községben.⁵⁷ Ezeket az adatokat nem éreztük teljesnek, s ezért a térség több községi tanácsához és néhány nemzeti iskolák igazgatójához fordultunk információért. Így a fentiekben ismertetett létszámot (1100 főt) sikerült kiegészítenünk, mert Császártöltésről 400, Katymárról 25, Csávolyról 48, Hajósról 600, Bácsbokodról 41 és Nemesnádudvarról 200 civil szedtek össze és vittek el a szovjet katonai hatóságok. Így tehát a mai Bács-Kiskun megye területéről 2414 fő volt az a polgári személy, akit német neve vagy származása miatt internáltak vagy deportáltak a Szovjetunió különböző területeire.⁵⁸

Harta nagyközség tanácselnökének tájékoztató levele arra a jelenségre hívta fel a figyelmünket, hogy milyen körülmények között és milyen módszerrel gyűjtötték össze az embereket. Itt is névsor készült a német ajkúakról, s ha a keresett személyt nem találták otthon, másra vittek el helyette. Hartáról az összegyűjtött embereket lovaskocsival vitték Soltvadkertre, s onnan vonattal tovább. A hartaiak zöme bányában dolgozott és építkezéseknél volt. „A nehéz körülmények, a rossz táplálkozás, az időjárás viszontagságai, a nehéz munka miatt sokan megbetegedtek, többen meghaltak.”⁵⁹

A Pest megye területére vonatkozóan több községi tanács által közölt adatok és a külügyminisztériumi névsorok között lényeges az eltérés. Nagymaroson a tanács által közölt 399 fővel

⁵⁴ Uo.: 8/1945., 183/1945. és 3183/1946. sz.

⁵⁵ R. k. Plébánia, Taksony: Köszönöm Jancsó Imre plébánosnak, a historia domus megáldásának közlését.

⁵⁶ HIL: KÜM HDF O

⁵⁷ HIL: KÜM HDF O

⁵⁸ Köszönöm a szövegben felsorolt általános iskolák igazgatóinak értékes adatokat tartalmazó értesítéseit. Külön köszönöm Heckenberger Péter nemesnádudvari isk. igazgatónak a főjegyző 1945. január 19-én kelt jelentése levéltári jelzetének közlését. Lásd Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét: Közigazgatási iratok, 20/1945.

⁵⁹ Nagyközségi Közös Tanács, Harta: 760/1988. sz.

szemben a külügyminisztérium 750 főben állapítja meg az elhurcoltak létszámát (a különbség 351 fő). Nagybörzsöny tanácselnökének tájékoztatójából a hazatérés útvonaláról kapunk képet. A Verőcemarosról kapott adatok azonosak a más forrásokban levőkkel. A Zebegény községről küldött tájékoztató 1945. január 5-ében határozza meg az elszállítás időpontját és 40 főnél több személyt mutat ki, mint a korábbi források. Újhartyánról a tanács 20 fővel nagyobb létszámot mutat ki, mint a külügyminisztérium, a Ceglédbercel tanácsától kapott létszám viszont megegyezik a korábbi forrásban közölt adatokkal és létszámmal.⁶⁰

A Csömör községről szóló tanácsi tájékoztató szerint az első csoportot 1944. december 31-én szedték össze. Ekkor 25 személyt vittek Gödöllőre azzal az indokkal, hogy ott igazolványt kapnak és szabadon mozoghatnak. 1945. január első napjaiban további 45 személyt vittek Gödöllőre, ahol ekkor már több százra volt tehető az összegyűjtöttek száma. Innen az emberek gyalog Vác–Aszód–Jászberény útvonalon, majd vonattal Lökösházán keresztül jutottak Foksánra, e romániai nagy hadifogoly-gyűjtőtáborba.⁶¹

Egy plébánosi levél alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy jelentős lehet az olyan községek száma, amelyeknek adatai nem szerepelnek a külügyminisztériumi névsorokban. Valamennyi eltérés és hiány felderítésére azonban nem vállalkozhattunk. Gyömrőre vonatkozóan lényegtelen eltérések vannak a létszámban: a plébánia szerint 108 polgári személyt, a külügyminisztériumi névsor szerint csak 105 személyt vittek el. A plébániai adatok szerint a Gyömrőről elvittek közel fele nem volt sem német nevű, sem német származású, hanem csak magyarul beszélő. A környékről összeszedettek száma 1800 körül mozgott, túlnyomó részüket Vecsés, Soroksár, Szigetszentmiklós és környéke lakosai tették ki. Baskíriába szállították őket, ahol egy barakk-táborban éltek, majd innen 1945. december 25-én, mivel a tábor felszámolták, az összes ember Grúziába került át.⁶²

Az előzőekben leírtak alapján az 1945-ös területű Budapestről 4655, Nógrád és a mai Pest megye területéről 2729, Komárom megye keleti részéről 582 és a mai Bács-Kiskun megye 15 községéből 1100, összesen 9066 polgári személyt — zömében német anyanyelvűt és származását — szedtek össze és deportáltak a szovjet katonai hatóságok 1945. januárjában. Más forrásokban végzett kutatásaink szerint e számot 10736 fővel meghaladja a ténylegesen elszállítottak száma és így 150 híján megközelíti a hússzezret!

Délkelet-Dunántúl térsége

Ebben a térségben lényegében három egymástól elkülönülő megyével van dolgunk; Somogy keleti részével, ahol viszonylag kevesebb a németiség száma, Baranya és Tolna megyék, ahol a németiség aránya az országos átlagot jóval meghaladta.

Somogy megyében a németek által lakott községekben a polgári lakosság összeszedése és elszállítása 1945. január első napjaira tehető. Erre vonatkozó vizsgálódásaink eredményeit már 1986-ban ismertettük, s egy az NSZK-ban később megjelent munka, amely részletesen foglalkozik Észak-Somogy németek által lakott községeinek történetével a betelepítéstől az 1946–1948-as kitelepítésekig, e kérdést ugyancsak tárgyalja. Megállapítja, hogy 1945. januárjában e

⁶⁰ Nagymaros, Verőcemaros, Zebegény, Nagybörzsöny, Újhartyán és Ceglédbercel községi tanácselnökeinek értesítése alapján.

⁶¹ Csömör Nagyközség Tanácsa elnökének levele.

⁶² Nagy Béla gyömrői plébános levele alapján.

térség 9 községéből 200 férfit és nőt szedtek össze a szovjet katonai hatóságok, közülük 79-en haltak meg a fogságban.⁶³

Baranya—Tolna megyékre vonatkozóan más összefüggésben, a témával kapcsolatos saját kutatásainkkal párhuzamosan, jelentős feltáró munkát végzett Füzes Miklós, a Baranya megyei Levéltár főmunkatársa. Publikált munkájának „5. Igénybevétel jóvátételi közmunkára” c. részét majd teljes egészében átvesszük és felhasználjuk.⁶⁴ Füzes Miklós saját megállapításunkkal azonos véleményének ad hangot, amikor azt írja: „a szovjet katonai hatóságok a magyar polgári közigazgatás szervező munkája alapján közmunkára vették igénybe a német nevű, illetőleg származású, valamint az 1941. január 1-től katonai szolgálatot teljesítő személyeket, nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül.”⁶⁵

Baranyában 733 közmunkára vitt személy felkutatását kérték utóbb a hatóságok. Füzes Miklós véleménye szerint e szám nem lehetett az elhurcoltak teljes száma, mert csak azoknak az adatait vették fel a listára, akiknek személye politikai szempontból kifogás alá nem esett, nem voltak nyilasok, politikai pártoknak aktív tagjai, a Volksbund tagjai és német származásúak. Ez tehát azt jelenti, hogy németek felkutatását nem kérték, kivéve azokat, akik „az 1941. évi népszámláláskor magyar anyanyelvűnek vallották magukat, ha pedig német anyanyelvűnek, ez esetben csak akkor, ha magyar érzelmükről tanúságot tettek”.⁶⁶

Érdekes összevetnünk az idézett munkában feltüntetett községeket a külügyminisztériumi forrásokban szereplő községi adatokkal, s majd ezeket — a korábbihoz hasonlóan — a községi tanácsi, püspöki levéltári és helyi plébániai forrásokkal. Hetven községre van adatunk, közülük azonban Cikó község nem Baranya, hanem Tolna megyéhez tartozik. A 69 baranyai községből 49 az olyan siklói és szentlőrinci járásban fekvő község, ahol sem német nevűek, sem német származásúak nem éltek. Ezzel szemben 11 községben az összeszedettek feltehetőleg németek lehettek, mert Drávaszabolcs, Harkány, Ipacsfa, Korpád, Máriagyűd, Márfa, Nagyarsány, Szentlőrinc és Terehegy községekben jelentéktelen számban ugyan, de az 1941-es népszámlálás adatai szerint éltek német anyanyelvűek. A többi községben azonban kevésnek tűnik az elhurcolt személyekről kimutatott szám. Abban az esetben, ha a Volksbund jelentős volt a községben, érthető, hogy Barátur 14, Hetvehely 1, Hosszúhetény 1, Nagykozár 3, Pécsvárad 29, Püspökbogád 1, Püspöklak 2, Szatnak 12 és Szentkatalin csupán 15 személy felmentését és hazahozatalát kérte.⁶⁷ Füzes Miklós munkájában nem találkoztunk azzal, ami a külügyminisztériumi forrásokban szerepel, hogy Pécsbányatelep 46 (31 férfi és 15 nő) Sásd és környéke 74 (közülük 15 nő), Adorján, Baranyahidvég, Baranyajenő, Gödre, Palé, Zengővárkony, Püspöknádasd, Bükkösd, Erdőmecske, Nagypall, Apátvarasd községekben az előljárásiak még további 418 személy (ebből 186 nő) mentesítését kérték. Ezenkívül még Pécs városát szükséges megemlítenünk, ahol 298 férfi és 14 nő felmentését kérte a polgármesteri hivatal.⁶⁸ Külön kell szólnunk még két további községről. Sellye vonatkozásában Füzes munkája és a külügyminisztériumi anyagok között lényegtelen ugyan az eltérés, mert Füzesnél 35 személy, a külügyi anyagokban 8 férfi és 35 nő neve szerepel. Ennél nagyobb az eltérés viszont Nagypeterd község

⁶³ Zielbauer György: Észak-Somogy németisége XX. századi történetének néhány kérdése. Somogy, 1986/6. 87–94. Lásd továbbá — Dr. Anton Tafferner: Heimatbuch der Nordschomodei. München, 1973.

⁶⁴ Füzes Miklós: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon 1941 és 1949 között. In: Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. Pécs, 1986. 715–773.

⁶⁵ Uo. 729.

⁶⁶ Uo.: 730. Az én kiemelésem — Z. Gy.

⁶⁷ Uo. és az 1941-es népszámlálás adataival való összehasonlítás.

⁶⁸ HIL: KÜM HDF O 2., 4., 18., 39., 48. és 89. dobozok.

esetében, ahol Füzes csak 4 személyt említ, a külügyi anyagok névsorában viszont 56 személy neve szerepel.

Füzes Miklós összesen 733 elhurcolt személyt mutat ki. Ezzel szemben az általunk vizsgált dokumentumok (Siklós és Mohács, valamint térségének 132 személyével együtt) ennél 1666 névvel többet tartalmaznak. Baranya megyéből tehát 2399 olyan személyt szedtek össze és vitték el a szovjet hatóságok, akiknek felkutatását a helyi hatóságok kérték. Nem rendelkezünk azonban azok nevével vagy számával, akiket ugyan szintén elvitték, de folksbundos, vagy egyéb tevékenységük miatt mentesítésük kérése nem jöhetett számításba.⁶⁹

A Délkelet-Dunántúl térségére vonatkozóan szintén folytattunk kutatásokat püspöki levéltárban, püspöki engedéllyel a helyszínen több plébánia historia domusában, illetve több plébánostól írásban kaptunk tájékoztatást és több helyi tanács is nyújtott értékes tájékoztatást. Az alábbi felsorolásban csak azokat a községeket említjük, amelyek az eddigiek során nem fordultak elő, adataikat pedig az egyházi források szolgáltatták. Ezekkel növekszik a szovjet hatóságok által összeszedett és a Szovjetunióba elvitték száma.⁷⁰

Áta	1 férfi	6 nő	= 7 fő
Egerág	1 férfi	9 nő	= 10 fő
Orfű	4 férfi	5 nő	= 9 fő
Feked	14 férfi	8 nő	= 22 fő
Kozármisleny	6 férfi	8 nő	= 14 fő
Pécsvárad és filiái	62 férfi	105 nő	= 166 fő
Szederkény	12 férfi	30 nő	= 42 fő
Magyarszék	22 férfi	20 nő	= 42 fő
Összesen:	121 férfi	191 nő	= 312 fő

További források szerint az Ujpetre községhez tartozó településekről (Ujpetre, Vokány, Kiskassa és Pécsdevecser) 150 férfi és 36 nő összeszedésére került sor. A szomszédos Kis- és Nagybudmér községekből 13 személyt (7 férfi és 6 nő) vitték el a szovjet hatóságok.⁷¹

A következőkben a helyi tanácsok értesítései alapján az eddig még nem ismertett adatokat mutatjuk be:⁷²

Bodjád	3 férfi	9 nő	= 12 fő
Véménd			= 118 fő
Mágócs	-	30 nő	= 30 fő

⁶⁹ Uo. 2. doboz.

⁷⁰ Köszönöm Kóbia Helmut egerági, Bruszlauer János erdőmecaicei, Bókai István kozármislenyi, Mott János pécsvárad, Hargitai János szederkényi és Lónay Ödön magyarszéki plébánosok tájékoztató értesítéseit.

⁷¹ Köszönöm Rittinger Engelber ujpetrei tanár és Schusztter Ádám nyugdíjas budméri igazgató adatközlő levelét.

⁷² *Községi tanácsok*: Borjád 1551/1988., Erzsébet 442-2/1988., Somberek 572/1988., Két-falu 938/1988. és Pécsvárad 1244/1988. sz. A felsorolt tanácsok elnökei kívül köszönetet mondanak Bogos Ferenc véméndi, Sziveri Mátyásné mágocsi, Geiger Mihályné, Pesti Lajos erzsébeti, Honvéd Ferenc lippói, Dombai Gyula somberek, Moszider József kétújfalui tanácselnököknek, és dr. Kófiás Mihály pécsvárad, vb. titkárnak visszaemlékezést összegyűjtő és adatokat egyeztető munkájukért.

Majs			=	40 fő
Erzsébet	8 férfi	8 nő	=	16 fő
Kátoly	6 férfi	19 nő	=	25 fő
Szellő	5 férfi	9 nő	=	14 fő
Lippó	13 férfi	-	=	13 fő
Somberek	vegyesen		=	100 fő
Teklafalu	vegyesen		=	35 fő
Endrőc	vegyesen		=	25
Kétujfalu	vegyesen		=	12 fő
Pécsvárad társközségeiből (zömében nők)				= 248 fő
Összesen: vegyesen, de zömében nők				= 688 fő

Emellett a helyi tanácsok értesítései szerint Mecseknádasd, Mozsgó és Kaposszekcső községekből, valamint ezek társközségeiből jelentős számban vittek el német nevű és származású személyeket.⁷³

Tolna megye számára a példát Baranya megye adta az adatok beszerzését szolgáló körirat megfogalmazására, amikor az elvittek, illetve mentesítendők jelentését kérte a megyei vezetést. Az adatokat a községek közvetlenül a külügyminiszternek küldték meg. Füzes Miklós szerint az alapiraton található feljegyzés szerint 4134 személyt kereshettek, az alábbi járási megoszlásban:⁷⁴

Dombóvári járás	400 fő
Központi járás	188 fő
Sárdbogárdi járás	320 fő
Simontornyai járás	1103 fő
Völgységi járás	1971 fő
Nagykónyi	68 fő
Paks	84 fő

Megjegyezzük, hogy a központi járás 188 személye közül 166 főt Bátaszékről szedtek össze. Az általunk kutatott külügyminisztériumi anyagokból arra a következtetésre jutottunk, hogy 1945-ben a helyi eljáróságok összesen 1805 személy (ebből 348 nő) felkutatását kérték. Érdekességgént említjük meg, hogy ezekben az anyagokban Bátaszék, Paks községek egyáltalán nem szerepelnek. Ezzel szemben a központi járás községeiből 68 személy Tolna községre esik, s ha itt számításba veszem Bátaszék 166-os létszámát, akkor a kettő összege meghaladja a járásra kimutatott 188 főt, mégpedig 46-os többlettel.⁷⁵

Az adatok összevetése és pontosítása céljából, mint említettük, plébániákhoz, helyi tanácsokhoz fordultunk adatokért, de Tolna megye több plébániáján személyesen is folytattunk kutatást a historia domusokban. A völgységi járáshoz tartozó Kakasd község tanácsa szerint a faluból 96 németajkú civilt szedtek össze és vittek el Sztálinó környékére bányamunkára. A község történetét feldolgozó, az NSZK-ban megjelent már idézett munka ugyancsak 96 főben állapítja meg a szovjet katonaság által összeszedettek létszámát, azzal a pontosítással, hogy

⁷³ Kaposszekcső, Mecseknádasd és Mozsgó tanácselnökének értesítéséből.

⁷⁴ Füzes M.: i. m. 730-731.

⁷⁵ Uo.

közülük 72 nő és 24 férfi volt. Közli azt is, hogy a fogságban 23 nő és 11 férfi halt meg, viszont nem utal arra, hogy a túlélők milyen módon és mikor kerültek haza.⁷⁶

A Mázaszászvárhoz tartozó községek területéről a szovjet csapatok már átvonulásukkor 50 civil személyt vittek el, majd a lakásokról még további 15 civilt „gyűjtötték be”. A külügy-miniszeri anyagok szerint Györkönyből 48 személyt szedtek össze. A nyugdíjas tanácselnök visszaemlékező levele szerint a helyi előljáróság 1945. január közepén közel 50 személynek küldött felszólítást jelentkezésre, de csak 20 fő tett eleget a felszólításnak. Így azután egy előljáró a szovjet karhatalommal házról házra járva összefogdosott még közel 35 személyt, akiket Bajára, majd onnan Ukrajnába vittek.⁷⁷ A mai Nagydoroghoz tartozó Bikács községből 1945. január 4-én, majd január 10-én összesen 91 személyt vittek el Szekszárdon keresztül Bajára, s onnan tovább Ukrajnába. Közülük 21 személyt halt meg. Zomba községből csak nőket vittek munkaszolgálatra, akik Rosztov térségében bányákban és építkezéseken dolgoztak. Az elhurcoltak száma 25 volt.⁷⁸ Hőgyészen hasonló módon írták össze és vitték el az embereket, mint az Eleken történt. A különbség talán csupán az, hogy először az előljáróság mindössze 50 volkbundost írt össze. Ezt követően „kezdődött el az emberi önzést visszatükröző rosszindulat”: névsorokat írva egymást jelentették fel az emberek. Így azután a szovjet parancsnokság által kért újbóli listára már 350 személy neve — több mint fele fiatal leány és nő — került, akiket 1945. január 3-án Bajára szállítottak orosz katonai gépkocsikkal.⁷⁹

A plébániákról gyűjtött adatok abból a szempontból érdekesek, hogy a nemek szerinti megoszlást illetően részletesebbek, mint a tanácsi feldolgozások. Az egyházi források alapján a szovjet katonai hatóságok által összeszedett és elszállított polgári személyek száma az alábbiak szerint alakult:⁸⁰

Lengyel	13 férfi	10 nő	= 23 fő
Kisdorog	20 férfi	53 nő	= 73 fő
Mucsi	46 férfi	56 nő	= 102 fő
Cikó	20 férfi	27 nő	= 47 fő
Szálla	14 férfi	41 nő	= 55 fő
Grábóc	13 férfi	26 nő	= 39 fő
Kéty	20 férfi	36 nő	= 56 fő
Diósberény	20 férfi	72 nő	= 92 fő
Németkér	26 férfi	18 nő	= 44 fő
Összesen:	192 férfi	339 nő	= 531 fő

⁷⁶ Községi Tanács, Kakasd: 394/1988. sz. Lásd továbbá — Kakasd — Geschichte und Brauchtum einer deutschen Gemeinde in der Schwäbische Türkei. 191. és 194. p.

⁷⁷ Köszönöm Potyondi János mázaszászvári és Lück János ny. györkönyi tanácselnök részletes tájékoztatását.

⁷⁸ Községi Tanács Nagydorog: 1306/1988. sz. és Zomba: 620-2/1988. sz.

⁷⁹ Pál Imre hőgyészi tanácselnök feljegyzése a túlélők visszaemlékezése alapján.

⁸⁰ Köszönöm Lenner Jenő lengyeli, Szinger József kisdorogi, Ónodi János mucsi, Weisenburger József cikói, Prettl Ádám szállai, Kalló József kétyi és Isgum József németkéri plébánosok minden részletre kiterjedő tájékoztatásait.

Tolna megyére vonatkozóan okvetlenül szólnunk kell egy 1972. évi kiadású nagyobb munka egyik rövid fejezetéről. Ez a „Németek hadi munkaszolgálatára” c. rövid alfejezet azt állapítja meg, hogy Tolna megyéből a munkaszolgálatos akció során 4445 személyt vettek igénybe.⁸¹

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Magyarország területéről 1944. december 22-től 1945. január végéig, tehát jóval megelőzve kitelepítésüket, a szovjet katonai hatóságok a már felállított magyar közigazgatás segítségével nagy számban szedtek össze és vittek el német anyanyelvűeket, német származásúakat és német hangzású nevet viselőket munkaszolgálatra. A különböző forrásokban szereplő adatok nem nyújtanak pontos képet az elszállítottak létszámáról, mivel a zömében használható külügyminisztériumi anyagokban csak azoknak az adatai szerepelnek, akikért a helyi előljáróságok politikai-erkölcsi felelősséget vállaltak. Adatainkból az is kiderül, hogy bár az akció „a” németek kiszűrését célozta, ténylegesen nagymértékben sújtotta azokat, akik nem voltak nácik és velük együtt azokat is, akiknek semmi közük sem volt a németiséghez. Több esetben bebizonyítottuk, hogy a Szovjetunióba ténylegesen elszállítottak és a külügyminiszteri névsorokban szereplők száma között rendkívüli eltérések vannak. Mindent egybevetve Magyarország területéről hozzátétőlegesen az alábbi részletezés szerint kerültek polgári személyek a Szovjetunióba:

Tiszántúl és Északkelet-Magyarország	16 156 fő
Budapest környéke és a Duna-Tisza köze	19 802 fő
Délkelet-Dunántúl	8 055 fő

Bizonyíthatóan elszállított polgári személyek száma Magyarországról	44 013 fő
--	-----------

A polgári személyek hazaszállítása — ez elsősorban a betegeket és a nőket érintette — a szovjet területekről 1945 őszén indult meg, de számuk elenyésző volt. A betegek hazaszállítása 1946-ban folytatódott, létszámukra vonatkozóan azonban adatokkal nem rendelkezünk. Tudjuk viszont, hogy az 1946. augusztus 1-jén Debrecenbe érkezett hadifogoly-szállítmányban 11 civil volt, majd Brassón keresztül Krivojrog térségéből 45 további civil (köztük 11 eleki férfi és 8 nő) érkezett meg.⁸² Mint arra már a bevezetőben utaltunk, az 1946. december végéig a Szovjetunióból hazatért 16 322 hadifogolyból 1,85% volt a levente (292 fő), 3,77% (615 fő) a nő, 15,15% a polgári férfi (1472 fő): az egy éven aluli gyermekek és az egyéb kategóriákba kerekén 5%, vagyis 815 fő tartozott. A polgári személyek száma összesen tehát 3194 főt tett ki.⁸³

Úgy gondoljuk, hogy a polgári lakosságnak a fogolytáborokból való hazaszállítását a Népjóléti Minisztérium névsorainak felhasználásával kell pontosítanunk. E névsorok tételes vizsgálata során megállapítottuk, hogy 1947. január 1-jétől 1948. december 31-ig bezárólag 26 232 polgári személy, 7090 nő és 6965 fiatalkorú levente érkezett haza a Szovjetunióból.⁸⁴ A levente

⁸¹ Puskás Attila: Történelmi fordulat Tolna megyében 1944–1945-ben. 154–156. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből IV. kötet. Szekszárd, 1972.

⁸² HIL: HM Eln.O. 25737/1946. és 34037/1946. sz. Utóbbi csoport egyik eleki női tagja azért került haza, mert USA Cincinnati városában született.

⁸³ Stark: Magyarország második világháborús... i. m. 64.

⁸⁴ UMKL : XIX-C-I-i. Népjóléti Minisztérium Hadifogolygondozó Osztály névsorai. 27–28. doboz.

problémánál szükséges megállnunk. Ezt a „levente” minősítést ui. azok a személyek is megkapták, akiket lakásukról szedtek össze „németként” a szovjet katonai hatóságok. Ezt mutatja az 1947. július 13-án Debrecenbe érkezett szállítmány 38 279 sorszámu 1929-ben született és „levente” minősítést kapott egyéne, aki elfogásakor túl volt a levente korhatáron.⁸⁵

Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy a polgári lakosság körében mekkora volt az elhaltak száma szovjet hadifogoly- és munkatáborokban. Azt sem tudjuk meghatározni, mennyi volt azoknak a német nevűeknek és német származásúaknak a száma, akiket 1947–1948-ban nem Magyarországra, hanem Németország szovjet megszállási zónájába szállítottak. Azt sem tudjuk megállapítani, hogy a Máramarosziget és Foksáni áteresztő állomásokon mennyi volt azoknak a száma, akiket SS-jelzésük miatt (bal hónalj alatt vércsoportjel) visszatartottak a szovjet hatóságoknál, majd csak 1950-ben adtak át a magyar hatóságoknak. Ezeket a visszatérőket Tiszalök építkezéseire vitték és csak 1953 őszén engedték szabadon. Nem lehet a véletlennek tulajdonítani, hogy az NSZK-ban 1960-tól nagy propagandát fejtettek ki a Tiszalökök címmel megjelent könyv kapcsán.⁸⁶

Véleményünk szerint a kollektív felelősség és büntetés elve alkalmazásának egyik formája volt a magyarországi némettség (német nevűek és német származásúak) Szovjetunióba való válogatás nélküli internálása és deportálása, hiszen nagyon sokan egyéb más bűnnel nem rendelkeztek, mint csak azzal, hogy német hangzású volt a nevük. A polgári személyek hadifogoly múltjának keserű öröksége még napjainkban is érezteti hatását. A hetvenes évek közepéig a fogságban eltöltött évek még a nyugdíjalapba sem számítottak bele. Az egyik intézmény az előbbieken már idézett 38 279 sz. igazolvánnyal ellátott dolgozó 2 év és 6 hónapot fogságban eltöltött idejét szolgálati időnek ugyan elfogadta, de béremelés szempontjából nem vette figyelembe.⁸⁷

A hadifogságból hazaérkezett civil lakosság közül a német származásúak jelentős része családjából senkit sem talált Magyarországon, mert időközben 1946-ban, majd 1947–1948-ban a magyarországi némettség nagy részét kitelepítették Németország amerikai, később szovjet megszállási övezetébe. Az így hazatértek testileg leromolva, lelkileg összetörve rövid itt-tartózkodás után szökés útján elhagyták az országot. A kitelepítettek száma 1946-ban 135 655 fő volt, majd számuk 1948-ra közel 190 000-re emelkedett.⁸⁸

Zárógondolatként azt a kérdést szeretném kiemelni, hogy a polgári lakosság név vagy származás alapján történt elhurcolása a kollektív felelősség és büntetés egyik megnyilvánulási formája volt. Hiszen „Az a tény ugyanis, hogy valaki oroszoknak vagy németeknek, románoknak vagy magyarnak született, illetőleg ennek vagy annak vallotta magát, az nem képezheti sem jutalmazás, sem büntetés tárgyát.”⁸⁹ Hiába szépítenénk a dolgot, tény marad, hogy a német nevű és német származású lakossággal szemben a deportálás, a jóvátételi, a jóvátételi közmunka, vagy a „németek hadi munkaszolgálatára” a hazai némettség kitelepítésének kezdete, s mint ilyen, a kollektív büntetés egyik formája volt, mégpedig a büntetés egyik legszerencsétlenebb és legellentmondásosabb megnyilvánulása. Annál inkább, mivel a deportálással úgyszólván elkerülhetetlenül, az ártatlan többséget sújtották (a volksbundosok zöme, az SS-katonák stb. a front elől elmenekültek), a bűnösöket pedig akarva-akaratlanul felmentették.⁹⁰ A hazaérkezés-

⁸⁵ Uo. 1947. július 13-án érkezettekéről készült névsor.

⁸⁶ Hans Hüfnagel: TISZALÖK. Unsere Post. Stuttgart.

⁸⁷ Stark: i. m. 55. és UMKL: XIX-C-I-i. 1947. július 13-án kiállított 38 279. sz. igazolvány.

⁸⁸ Balogh: i. m. 101–102.

⁸⁹ Balogh Sándor—Zielbauer György: A magyarországi némettség második világháború utáni történetének Győr-Sopron megyei vonatkozásai. Győri Tanulmányok. 1988/9. 7–17.

⁹⁰ Uo. 17.

től eltelt több mint négy évtized még ma is kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a tragikus emlékeket elfelejtsék azok, akiknek a legkisebb vétük sem volt a Szovjetunióba való hurcolásra, ha csak nem az, hogy német hangzású volt a nevük.⁹¹

⁹¹ Zielbauer György: Elek község története (1920–1949.) Doktori értekezés. Kézirat. ELTE Bölcsészettudományi Kar. Történelmi Könyvtár.

JUHÁSZ LAJOS

Norvég követjelentések az 1956. évi magyarországi eseményekről

Norvégiának 1956-ban mintegy 30 országban volt külképviselete nagykövettel vagy ritkábban követtel az élén. E nagykövetek közül egyeseket néha egy másik, többnyire szomszédos országba is akkreditálták és így az ottani norvég képviseletet is vezették. Előfordult az is, hogy egyes norvég külképviseletek élén olyan követ vagy *chargé d'affaires* állt, aki egy másik országban rezidáló norvég nagykövet alá volt rendelve.

Mindezen képviseletektől annak rendje és módja szerint érkeztek különféle jellegű jelentések az oslói Külügyminisztériumba.* A legtöbb helyen 1956. október 23-a után a magyarországi események kerültek a külpolitikai érdeklődés homlokterébe. Néhány helyről közvetlenül az eseményekről vagy a velük kapcsolatos személyekről szóltak a jelentések és majdnem mindenütt jelentés tárgya lehetett a magyar fejlemények visszhangja a helyi politikai életben és a közvéleményben.

Norvégia nemcsak földrajzilag, hanem politikailag is kétségtelenül a nyugat-európai országok közé tartozott. Hagyományosan erős szálak fűzték Nagy-Britanniához és jó viszonyt tartott fenn az Egyesült Államokkal is, tagja volt a NATO-nak. Magyarországhoz közvetlen politikai érdekeltség nem fűzte. A norvég követek jelentései bizonyos értelemben semleges álláspontot és különböző forrásokból szerzett információkat tartalmaznak. Ugyanakkor a magyar eseményekkel kapcsolatos követjelentések szinte kivétel nélkül Magyarország iránti rokonszenvről tanúskodnak. A legtöbb jelentés természetesen az illető ország reagálásával foglalkozott; kis részben személyes megfigyelés és értesülés révén, de inkább sajtóközlemények alapján. Válogatásunk az általános hangulatjelentéseket nem vette figyelembe. Inkább olyan jelentéseket adunk közre, amelyek az események résztvevőiről mondanak valamit. Természetesen érdekesnek találtuk mind a jugoszláv, mind az indiai politika állásfoglalását annál a fontos szerepnél fogva, amelyet ezek az országok akkoriban játszottak.

* A követjelentéseket az oslói külügyminisztérium (Utenrikes departementet) levéltára őrzi. Ezt az egyes iratok mellett nem tüntettem fel, csupán a levéltári jelzetet adom meg. A jelentéseknek azokat a részeit, amelyek nem Magyarországra vonatkoznak, elhagytam és ezt kipoöntőzással jelöltem. A norvég nyelvű iratok fordítását magam végeztem.

1.

Erik Braadland moszkvai nagykövet¹ jelentése a Külügyminisztériumnak

Moszkva, 1956. október 25.

... „A szovjet vezetőkön nem mutatkozik semmi jele annak, ami most Lengyelországban és Magyarországon folyik.”

Gépírásos eredeti 25.4.99 jurnal numer (a továbbiakban: j. nr.) 027774 I.-1956.

2.

Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak

Moszkva, 1956. október 28.

... A magyarországi eseményekről a szovjet sajtó és rádió közlésein kívül nincsenek különösebb híreink. Azokat a szovjet vezetőket, akikkel 25-én, csütörtökön és 26-án, pénteken találkoztunk, látszólag nem érintette különösebben a magyar helyzet. Hruscsov és Bulganyinon látszott valami feszültség, míg Molotovon és Malenkovon semmi. Hruscsovval beszéltem 25-én, de kitérően válaszolt: „A dolog végül majd rendbejön.” Kollégáim sem értek el próbálkozásaikkal semmit aznap. Jugoszláv kollégám² említette, hogy hazahívták jelentéstételre; Belgrádot a magyar fordulat nagyon meglepte. Tanúja voltam egy különös jelenetnek Molotov és a jugoszláv követ közt. Molotov egy félreérthetetlen szarkasztikus, de ártatlan megjegyzéssel üdvözölte a követet, az aznapi szép idő dicséretével. Jelen voltam akkor is, midőn a jugoszláv követ Hruscsovval találkozott. Amikor Hruscsov hallotta, hogy a követ hazautazik, vele és Zsukovval egy sarokba vonult, hosszasan tárgyaltak, s ezután a követ azonnal eltávozott. Pénteken Hruscsov és Szepilov Bohlenel, Hayterrel és Sohlmannal³ beszélve körülbelül a következőket mondta: „Magyarországon a gazdasági nehézségek képezik a bajt. Túl gyors iparosodás vezetett ide, ami ellen a Szovjetunió hiába intett.” Molotov szerint ellenséges elemek izgatása az igazi ok. Arról beszélnek, hogy Mikoján és Suslov 25-én Magyarországra utaztak. Hayter nem igen tudja, hogy mi lesz a szovjet reakció. Bohlen biztos abban, hogy a felkelést katonailag verik le, de az utána következő stabilizálás nem lesz tartós. Nem gondolja, hogy a szovjet kompromisszumos politikája a vazallus-államokkal szemben meg fog változni, amíg a kormányok hitet tesznek a szovjet-szocializmus mellett ...

(UD) 25.4.115, j. nr. 027547 I. UD Gépírat, aláírás nélkül.

¹ Erik Braadland (1910-) közgazdász, 1953 óta áll külügyi szolgálatban. 1954 óta norvég nagykövet Moszkvában.

² Vjelko Mićunović (1916-) jogász, 1934 óta a JKP tagja, partizán, 1946-1949 helyettes belügyminiszter, 1950 óta diplomata, 1956-1958 Jugoszlávia moszkvai nagykövete.

³ Charles E. Bohlen az Egyesült Államok nagykövete; William Goodenough Hayter Nagy-britannia nagykövete; Rolf R. Sohlmann Svédország nagykövete.

3.

*Jens Schive*⁴ stockholmi nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak

Stockholm, 1956. október 30.

... Sohlman, a svéd nagykövet Moszkvában, október 27-én, szombaton találkozott a repülőtéren Bulgaryinnal és Hruscsovval. Egyikük sem látszott idegesnek. Hruscsov nagyon meg volt elégedve a eredménnyel. Sohlman szerint nem volt olyan jó a termés Lengyelországban, Magyarországon és Romániában. Erre Hruscsov azt válaszolta, hogy ennek oka a téves politika, ami ellen ő óva intett. Ezekben az országokban túlságosan azon voltak, hogy az ipart fejlesszék, mégpedig a mezőgazdaság rovására. Körülbelül hasonlóan nyilatkozott Kuznecov külügyminiszter-helyettes, aki általában hibás politikáról beszélt... A svéd külügyminisztériumban óvatosság a helyzet megítélésében. Ez érthető is, miután még sok minden nem világos. Beszéltem egy tisztviselővel, aki hajlamos a lengyel és magyar fejlődés közt levő különbséget két körülményben látni. Lengyelországban korábban nyitották ki a biztonsági szelepeket, és ott volt Gomulka. Ezért egyelőre megszüntették a pózoni nyugtalanságokkal. Magyarországon túl hosszan haboztak. A nyugtalanság számos helyen felütötte a fejét, és nem volt Gomulka. ... természetesen nagy érdeklődéssel várja mindenki, hogy milyen elhatározásra jut a Szovjet...

Jens Schive s. k.

25.4.115. j. nr. 027869 I. UD. Eredeti gépirat.

4.

Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak

Moszkva, 1956. október 30.

Október 29-én egy esti forgadáson Bohlen kérdezte Zsukovot, hogy a szovjet csapatok eleget tesznek-e Nagy felszólításának: tüzet szüntetnek és kivonulnak Magyarországból. Zsukov válasza: „Budapesten megszűnt a tüzelés, és amint helyreáll a nyugalom, a szovjet csapatok elhagyják a várost. A Magyarországról való kivonulás más kérdés. Ennek a varsói szerződés többi országaival egyetértésben kell történnie.” Hruscsov ugyanezt mondta egy kollégámnak a Magyarországról való kivonulással kapcsolatban. Amikor én arról kérdeztem Hruscsovot, hogy a szovjet kormány elhatározta-e magát a magyar kérdésben, Hruscsov így válaszolt: „Nem nekünk, hanem a magyaroknak kell elhatározniuk magukat.” Én megjegyeztem, hogy Magyarország függetlensége fontos kérdés, amely mindannyiunkat érdekel, és erre Hruscsov így válaszolt: „Persze, függetlenség, de a szocialista táboron belül. Ūrítsük poharunkat a magyar népre!” A szovjet vezetők könnyebb hangulatának az lehet az oka, hogy a Nagy-kormányának sikerül visszaszerezni tekintélyét és — a szovjet segítségével — az ellenőrzést is az országban. Számomra nem világos, hogy sikerült volna Nagynak ez, ha a szovjet nem vonja ki csapatait.

⁴ Jens Schive (1900–) eredetileg újságíró, 1945 óta sajtófőnök a norvég külügyminisztériumban, 1953 óta Norvégia nagykövete Stockholmban.

A helyzet még labilis. Valószínű, hogy az oroszok készek megadni Magyarországnak egy bizonyos belpolitikai cselekvési szabadságot, mint Lengyelországnak, de aligha annyit, amennyit Nagy ígért utolsó beszédében. Az oroszok további elhatározásában nagy jelentősége lesz a világ közvéleményének.

25.4.115. j. nr. 027717 I. UD Gépirat, aláírás nélkül.

5.

Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak

Moszkva, 1956. október 31.

„Zsukov október 30-án elmondta Bohlennek, hogy a szovjet csapatok parancsot kaptak, hogy hagyják el Budapestet. A tegnapi estével ellentétben az elnökségi tagok komor hangulatban voltak, és nem voltak közlékenyek.”

25.4.115. j. nr. 027849 I. UD Gépirat, aláírás nélkül.

6.

Peter Anker⁵ bonni nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak

Bonn, 1956. október 31.

... A beszélgetést⁶ Magyarországra fordítottam, és nyíltan kérdeztem, hogy miként nézi a helyzetet. Kudriavzev nem aggódott Magyarország miatt. Minden arra mutat, hogy a dolgok kielégítően alakulnak. Néhány diák mozgolódásáról volt szó, de már teljes nyugalom van az országban. A kormány ura a helyzetnek, és az egész ország a kormány mögött áll. Nagyon felfűjták Nyugaton a dolgot, szörnyen túloztak.

Kétségtelenül már-már komikus volt ez a szovjet „kommentár”. A magyar felkelést bagatellizálja, és látszólagos nyugalmat ölt magára, hogy megőrizze a látszatot, amíg csak lehet.

Peter Anker s. k.

25.4.99. Másolat.

⁵ Peter Anker (1903–) jogász, 1930-tól külügyi szolgálatban. 1955-től norvég nagykövet Bonnban.

⁶ Október 30-án fogadás volt Bonnban Costa Rica elnökének látogatása alkalmából. Itt beszélt Anker a szovjet chargé d'affaires-rel, Kudriavzev-vel.

Sigurd Ekeland bécsi chargé d'affaires⁷ jelentése a Külügyminisztériumnak

Bécs, 1956. november 2.

Amint várható volt, Bécsbe érkezett Kéthly Anna, és tegnap hosszas beszélgetéseket folytatott jelentős osztrák szocialistákkal. A budapesti felkelés kezdete óta először volt nyugati politikusoknak alkalmuk arra, hogy szabadon és kimerítően beszéljenek a magyarországi helyzetről egy magyar vezető személlyel, aki iránt bizalommal lehetnek. Ezért ma felkerestem Bruno Kreisky államtitkárt, hogy megtudjam, miként ítéli meg osztrák szemmel a Kéthlyvel való beszélgetés után, és azoknak a híreknek alapján, amelyek ma érkeztek szovjet csapatmozdulatokról.

Itt közbeszűrhatom, hogy Kéthly nem szívesen hagyta el Budapestet éppen ezekben a napokban, amikor országa sorsáról volt szó, de osztrák barátai meggyőzték arról, hogy egy bécsi út hasznos lehet. Ezért rászánta magát, annak ellenére, hogy külföldi utazást nem néznek jó szemmel a demokratikus pártok vezetői közt Budapesten. Talán azt is meg lehet jegyezni, hogy Kéthly nem volt olyan negatív Nagy Imre megítélésében, mint ahogy itt vezető körökben általános. Eddig itt az volt a vélemény, hogy Nagy nem élvezett oly bizalmat, hogy tovább megmaradhatott volna tiszttségében, és hogy nem is érdemelt meg ilyen bizalmat. Kéthly azonban elment odáig, hogy egy újságírónak úgy nyilatkozott, hogy Nagy Imre becsületes ember, Kreisky szerint Kéthly elfogadná Nagyt, mert foglya lett annak a politikának, amelyet az események rákényszerítettek.

Kéthly megerősítette azt az eddigi benyomást, hogy a magyar belpolitikai helyzet olyan labilis, hogy lehetetlen valamit mondani a kialakulásról.

Kreisky hangsúlyozta, hogy Magyarországon a legelső feladat, hogy a központi hatóságok végzéseit elfogadják az egész országban, úgy, hogy a nélkülözhetetlen rendet helyre lehessen állítani. Eddig ez nem volt lehetséges. A Nagy-kormány tekintélye Budapestre és környékére szorítkozik. Tárgyalás ellenére sem sikerült Budapestnek megértésre jutnia a nyugat-magyarországi felkelőkkel. Ez utóbbiaknak nincs különösebb politikai belátásuk és igazgatási tapasztalatuk, és nem mind ért egyet abban, hogy szabad politikai pártok és szabad választás fontos dolgok. „Nem pártra van szükség, hanem férfiakra”, ez a jelszó terjedt el ezekben a napokban Nyugat-Magyarországon.

Magyarországnak nincs erős demokratikus hagyománya. A magyar liberálisok közt most sokan tartanak attól, hogy antikommunista, de reakciós tendenciák fognak érvényesülni a jövőben. Kéthly Mindszenty bíborost tekinti a magyar reakció vezéralakjának. Kreisky szerint az első időkben egy Nagy Imre vezetése alatt álló minisztérium volna a megoldás — de ez csak egy átmenet lenne. A szocialisták részt akarnának venni ebben és szükségképpen Kéthly Anna lenne a párt reprezentánsa.

Kreisky kiemelte, hogy a dolgok alakulása Magyarországon elsősorban a szovjet magatartásától függ. E tekintetben lehet valaki optimista vagy pesszimista. Kreisky inkább pesszimista. Nem lehet számolni azzal, hogy mindazok a remények, amelyek az utóbbi napokban felmerültek, beteljesedjenek.

⁷ Sigurd Ekeland (1921–) franciaországi egyetemi tanulmányok után 1948 óta a Külügyminisztérium állományába tartozik. 1956-ban követtségi tanácsos és chargé d'affaires Bécsben.

Az oroszoknak 40 000 katonájuk volt Magyarországon a felkelés kitörésekor. Ahogy a felkelés alakult Budapesten, az oroszok nem tudták levernü; 40 000 ember nem tud ellenőrizni egy népet. Az oroszok számára az egyetlen megoldás volt, hogy visszavonultak Budapestről. A város körüli stratégiai fontos pontokat szállták meg, várták a fejleményeket és az erősítést. Kreisky szerint 200 000 főre volna szükség és 100 000-re az utánpótlásban ahhoz, hogy [a szovjet] ura legyen a helyzetnek. A Szovjet nem akar támadni, amíg nem biztos abban, hogy gyorsan leveri az ellenállást. Ehhez pedig erősítésre van szüksége. A Szovjet nem indít meg politikailag és katonailag egyaránt veszteséget hozó vérfürdőt. Ez lehet a magyarázata a várakozó szovjet álláspontnak.

Kreisky szerint a Szovjet részben bombázta, részben megszállta a magyar repülőtereket; ennek a magyar légierők ultimátuma volt az oka. Nem lehet ilyen ultimátumot szabni a szovjet haderőnek. Kreisky megerősítette, hogy úgy látszik, a Szovjet meg akar szállni szisztematikusan minden stratégiai fontos helyet új erővel. Ez nem kell még hogy azt jelentse, hogy le akarja verni fegyverrel Magyarországot, mégha a Szovjetnek az is a szándéka, hogy idővel majd kiűrti Magyarországot, katonai és politikai szempontból mégis csak természetes, hogy csapatait most átcsoportosítja és megerősíti. Egy kiűrésnek nem szabad azt a látszatot kelteni, hogy az menekülés. De Kreisky nem hitte, hogy a szovjet parancsnokság belemenne abba, hogy Magyarországot kiűrtsék. Ez politikailag is lehetetlen, tekintettel a többi népi demokráciára. A vezetők ott is és Jugoszláviában is liberalizálás helyett esetleg szigorítással reagálnának a magyarországi eseményekre, hiszen Magyarország esete mutatja, milyen könnyen felborulhat egy népi demokrácia.

Kreisky nem zárta ki teljesen, hogy a Szovjet esetleg presztízsének növelése érdekében, Szuezt után kiűrtené Magyarországot, de nemigen hitt benne. Jelenleg inkább pesszimista.

Sigurd Ekeland chargé d'affaires s. k.

25.4.115. Eredeti gépírás.

8.

Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak

Moszkva, 1956. november 3.

...November 2-án Bulganyin elmondta Bohlennek, hogy a szovjet kormány javasolta a magyar kormánynak, hogy alakítsanak egy vegyes bizottságot, amely tárgyalna szovjet csapatokkal Magyarországon és a varsói szerződésből való esetleges kilépésről. Hruscsov 1-jén és 2-án este nem volt jelen.⁸ Bulganyin szerint otthon van. Nem hiszem, hogy politikai betegségről volna szó. Én Sokolovskit, Bohlen Zsukovot kérdezte a magyarországi helyzetről, de kitérő választ kaptunk. Úgy gondoltam, el kell mondanom Sokolovskinak, hogy 2-án két hadosztálya benyomult Magyarországra. Sokolovsky azonban nem emlékezett arra, hogy hallott volna róla. Őt csak akkor vonják be ilyesmibe, ha nagyobb operációról van szó. Az a benyomásom, hogy az oroszok óvatosan akarnak eljárni Magyarországon...

25.4.115.F. nr. 028182 I. UD Gépírat, aláírás nélkül.

⁸ Hruscsov és Malenkov november 1-jén és 2-án Breszt-Litovszkban, Bukarestben, Szófiában és Brioniban tárgyalt a szocialista államok vezetőivel a magyar kérdésben követendő eljárásról.

9.

Paul Koht koppenhágai ügyvivő⁹ jelentése a Külügyminisztériumnak

Koppenhága, 1956. november 3.

A külügyminisztérium telefonutasításának megfelelően érdeklődtem a dán külügyminisztériumban az iránt, milyen értesüléseket kaptak a magyarországi dán képvisellettől az utóbbi idők eseményeiről.

Dániának egy ügyvivője van Budapesten, aki a prágai követség alá tartozik. A prágai dán követ¹⁰ a nyugtalanság kitörésekor Budapesten volt, hogy átnyújtsa akkreditívait. Tegnap utazott el és a külügyminisztérium éppen most értesült arról, hogy eljutott Bécsbe. Közvetlen kapcsolatban még nem voltak vele.

Mind a bécsi követség, mind a budapesti ügyvivő azt jelentette, hogy Budapesten minden nyugodt. Mindkét részről annak adtak kifejezést, hogy a helyzetet most derülátóbban ítélik meg, mint az a sajtójelentésekből látszanék. Ma, mialatt a külügyminisztériumban voltam, a budapesti ügyvivő éppen telefonált és arról számolt be, hogy Budapesten a helyzet továbbra is nyugodt, és úgy tudják, hogy nincsenek idegen csapatok a városban. Az élet a normalizálódás felé halad; megindultak a villamosok. Az ügyvivő nem hallott harcokról magyar és idegen erők közt. A vidéken nyugtalanság volt mindenfelé és folytatódott az Ávósokkal való leszámolás. Úgy látszik, hogy Nagy igen népszerű. Az ügyvivő személyes felfogása az volt, hogy a fejlődés a tárgyalások felé halad.

A külügyminisztérium hangsúlyozza, hogy a fenti értékelés az illető tisztviselő megítélése és természetes fenntartással kell fogadni...

A külügyminisztérium ígérte, hogy tájékoztatni fog, ha a követ Bécsbe való megérkezésekor valami lényegeset közölne.

Paul Koht s. k. ügyvivő

25.4.115. j. nr. 028416 I. UD Eredeti gépirat.

10.

Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak

Moszkva, 1956. november 4.

...November 3-án este egy banketten a szovjet vezetők kevéssé voltak közlékenyek. Hruscsov ismét jelen volt, jó formában. Odajött Bohlenhez és hozzám: „A Nato most meg lehet elégedve, minthogy a varsói szerződésnek nehézségei vannak.” Amikor Magyarországról kérdezték, ezt mondta: „Úgy hisszük, hogy van ott elég katonánk, de ha nem volna, küldünk annyit,

⁹ Paul Koht (1913–) jogász, 1938 óta külügyi szolgálatban. 1956-ban chargé d'affaires Koppenhágában.

¹⁰ B.T.V. Dons Möller

hogy elég lesz. Ez nem tréfa!" Amikor a magyar kormánnyal való tárgyalás felől kérdezték, mondta, hogy ezek folyamatban vannak...

25.4.115. j. nr. 028219 I. UD. Gépirat, aláírás nélkül.

11.

Sigurd Ekeland bécsi chargé d'affaires jelentése a Külügyminisztériumnak

Bécs, 1956. november 6.

November 5-én beszélgetést folytattam a Honvédelmi Minisztériumban. A helyzetet Ausztriában veszélyesnek tartják. A katonai helyzet ez volt: [Ausztria] északi határán három csehszlovák hadosztály foglalt állást Budweisban, Brünben és Pozsonyban. Csehszlovákia november 4-én mozgósított két korosztályt. A határt lezárták. Magyarországon november 5-én a következő szovjet hadosztályok voltak: 139., 17. és 54 páncélos, 92. motorizált, 22. gyalogos és még 2-3 további hadosztály. Magyarország nyugati határán foglalt állást a 139. és 17. páncélos és egy ismeretlen hadosztály. Ezek az összpontosítások nem csak merő biztonsági intézkedések. Lehet, hogy ezzel a magyar kérdés kezelésében pszichológiai, politikai és katonai nyomást akarnak elérni a szabad világra.

25.4.115. j. nr. 028344 I. UD. Gépirat, aláírás nélkül.

12.

Peter Anker jelentése a Külügyminisztériumnak

Bonn, 1956. november 8.

Az új jugoszláv nagykövet ma volt nálam udvariassági látogatáson. Dusan Kveder¹¹ azelőtt partizántábornok volt. Az utóbbi időben nagykövet volt Addis Abebában. Néhány éve volt Norvégiában, és előadásokat tartott vidéken.

A bevezető szavak után kérdeztem, miként néznek Jugoszláviában az elmúlt napok megrázó magyarországi eseményeire. Azzal válaszolt, hogy Jugoszláviában nagy szerencsétlenségnek tartották azt a fordulatot, amelyet az események vettek Magyarországon. Három szempontból is sajnálatos a jelenlegi helyzet. Először, komoly visszaesést jelent a szovjet liberális, anti-sztálinista tendenciájában; másodszor, eljátszódott egy szabadabb kormányzás lehetősége Magyarországon; harmadszor, a többi kelet-európai államban is gátolja a nagyobb függetlenség felé vezető utat.

¹¹ Dusan Kveder (1915–1966) 1935 óta tagja a JKP-nak, kimagasló alakja a szlovén partizánmozgalomnak. Elvégezte a Vorosilov Katonai Akadémiát, részt vett a Néphadsereg felső vezetésében, 1955-től diplomáciai szolgálatban állt.

Ezek után rátértünk maguknak az eseményeknek a lefolyására. Gondolja-e, hogy a felkelés első fázisában, vagy közvetlenül utána lehetséges lett volna elkerülni a masszív szovjet intervenciót és a rákövetkező katasztrófát — kérdeztem. Kveder szerint valószínű, hogy a Szovjet belement volna abba, ami addig történt, amennyiben a magyarok megelégedtek volna egy inkább nemzeti-kommunista rezsimmel, a Gomulkáéhoz hasonlóval Lengyelországban. De, sajnos, reakciós, fasiszta elemek növekvő fokban hatoltak be a felkelők soraiba, és növekvő befolyást gyakoroltak. Emigránsok özönlöttek Nyugatról, a régi gárdából, Horthy idejéből, és a felkelés egyre inkább antikommunista jelleget kapott. Ehhez járult, hogy a nyugati hatalmak is beavatkoztak: ágenseket küldtek, és látható volt, hogy eljöttnek látták az időt arra, hogy megdöntsék a kommunista kormányformát a keleti országokban. Én közbevettem, hogy amerikai részről többször nyomatékosan kijelentették, hogy a nyugati hatalmak nem akarnak interveniálni, vagy fordulatot provokálni a keleti országokban. Csak azt akarták, hogy ezek a népek szabadon dönthessenek saját politikájukban. Erre Kveder: Ez inkább elmélet volt, mint valóság.

Beszéltünk a pártpolitikáról is Magyarországon és kérdeztem, hogy mit ért Kveder reakciós elemek alatt, és különösen, hogy hogyan ítéli meg Tildyt és a kisgazdákat. Ezek fölényesen nyertek az egyetlen szabad választáson Magyarországon a háború után. Kveder elismerte, hogy a kisgazdákat nem lehet reakciósnak nevezni, kétségtelenül demokratikus pártot képeztek. Kérdeztem, hogy a Nagy-kormány az utolsó átalakulás után nem kapott-e olyan összetételt, amelyet — szabad választásig — a magyar nép akarata jó kifejezésének lehetett tekinteni. Kveder bizonytalanul válaszolt és ismét visszatért a reakciós befolyásra, és különösen kiemelte a Horthy-idők tisztjeit. Hangsúlyozta, hogy a fejlődés olyan irányt vett, hogy Moszkva aggódni kezdett biztonságaért. Amikor a közel-keleti események növekvő háborús bonyodalmak kockázatának benyomását tették, a szovjet úgy látta, hogy keményen le kell sújtani, hogy teljesen ellenőrizhesse Magyarországot. És ezt Kveder meg is érti, még ha sajnálatos is, nem kevésbé jugoszláv szempontból...

Peter Anker s. k.

25.4.115. Gépiratos eredeti.

13.

Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak

Moszkva, 1956. november 20.

A rend kedvéért jelentem, hogy a svéd nagykövet, Sohlman november 7-én jelen volt egy banketten a Kremlben, és ez alkalommal röviden beszélt Hruscsovval. Sohlman kitért Magyarországra is. Hruscsov szerint a Szovjet nem avatkozott volna be, ha nem lett volna tisztában azzal, hogy az egész magyar nép kívánt egy ilyen intervenciót. Sohlman megjegyezte, hogy a svéd kormány Budapestről kapott értesítései egész másként szólnak. Erre Hruscsov azt felelte, hogy a Finnországgal való háború alatt a szovjet vezetők látták, hogy a finn nép kormánya mögött áll, és ezért szovjet részről felhagytak azzal, hogy teljesen leverjék Finnországot. Magyarországon azonban másként volt.

Ezt a párbeszédet kuriózumként jelentem. Jól mutatja, hogy a szovjet vezetők milyen abszurd dolgokat képesek egy diplomatának feltálni.

Erik Bradland s. k.

25.4.99. j. nr. 030078 I. UD, 1956. Eredeti gépirás.

14.

Jörgen Finne-Grönn prágai nagykövet¹² jelentése a Külügyminisztériumnak

Prága, 1956. december 4.

Mellékelten megküldöm a Ceteka beszámolóját a csehszlovák külügyminiszter, V. David beszédéről, amelyet az ENSZ-közügyülésén tartott november 19-én. Érvéle az ellen, hogy a magyar kérdést tárgyalják az ENSZ-ben ugyanaz, mint amelyet már korábban is kifejezésre juttattak hivatalos csehszlovák részről. Itt egy magyar belügyről van szó, és ezért a kérdés vitája az ENSZ illetékességi körén kívül esik. A külügyminiszter a közgyűlés reakcióját a szovjet túlkapásra „slanderosus and provocative”-nek¹³ nevezte, amelynek az volt a szándéka, hogy elterelje a figyelmet a közel-keleti komoly helyzetről. Tárgyalta Magyarország fejlődését a háború után, és a hagyományos vádakát emelte az Egyesült Államok ellen, amely 100 millió dollárt adott Magyarországnak és a többi népi demokrácia ellen irányuló szabotázs- vagy ellenséges cselekmények céljára. Csehszlovákia és Magyarország viszonyával kapcsolatban kijelentette, hogy az ellenforradalmi és fasiszta erők nemcsak Magyarországot fenyegették, hanem veszélyt jelentettek a szomszéd országok — köztük Csehszlovákia — számára is.

A magyarországi szovjet csapatok a varsói szerződés alapján tartózkodtak magyar területen. A magyar kormány felszólítására léptek fel. A varsói egyezmény 8. artikulusa azonban helyes megvilágításba helyezi ezt a hamis érvéle: „A szerződő felek kijelentik, hogy az egymás közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok továbbfejlesztése és erősítése érdekében a barátság és az együttműködés szellemében fognak eljárni, kölcsönösen tiszteletben tartván függetlenségüknek, állami szuverenitásuknak és az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak az elvét.”¹⁴

A népi demokráciáknak óvatosaknak kellene lenniük, amikor a varsói egyezményt idézik. Ezt alaposan megtorpedózták Magyarországon.

J. nr. 26.6.66, 4334 IV. UD–1956. Gépirásos eredeti.

¹² Jörgen Finne-Grönn (1905–) jogász, 1936 óta külügyi szolgálatban. 1952-től nagykövet Csehszlovákiában és Magyarországon, állandó székhellyel Prágában.

¹³ „rágalmazó és provokatív”

¹⁴ *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései. Bp., 1985. 285.

*Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak**Moszkva, dátum nélkül*

A román küldöttség tiszteletére december 3-án a Kremlben adott banketten Izland, Hollandia, Belgium, Olaszország, Törökország és Görögország képviselői voltak jelen, de sem a dán, angol, francia vagy amerikai nagykövet nem jött el. A hivatalos beszédek nem keltettek megütközést, de a hangulat fagyos volt, mígnem Hruscsov magához nem kért engem és jugoszláv kollégámat. A Hruscsovval folytatott beszélgetésben nem hangzott el semmi kihívó, olyan volt, mint szokás szerint, beszámolok róla levélben. Ezután Bulgaryinnal beszéltem kettesben és a magyarországi hírek felől kérdeztem. Azt válaszolta, hogy jó hírei vannak. Az állapotok megnyugodnak. Megjegyeztem, hogy nem tudom elgondolni, hogy a Kádár-kormány miként tudja az ügyeket vezetni azzal a kis alappal, amellyel rendelkezik. Szüksége volna a munkástanácsokra. Bulgaryin szerint ezekkel tárgyalnak, de kormányváltozás kizárt dolog, míg helyre nem áll a rend. Miután ez a feltétel beteljesült, a Szovjetunió kész engedményekre. Bulgaryin biztos volt abban, hogy minden rendbe jön. Ő maga vetette fel az ENSZ-megfigyelők kérdését. Mire volna ez most jó, amikor 600 tudósító van Magyarországon, nem elég jók ezek? Azt feleltem, hogy mindnyájunknak azon kellene lennünk, hogy az ENSZ tekintélyét erősítsük; ezért nem feleslegesek az ENSZ-megfigyelők. Kérdeztem, hogy nem ért-e egyet abban, hogy Hammarskjöld kitűnő főtitkár. Egyetértett velem, de megismételte, hogy lehetetlen belemenni ENSZ-megfigyelők küldésébe. Bulgaryin kérdezte, hogy miért nincs jelen Bohlen, Hayter és Dejean. Azt feleltem, hogy egyes alkalmakkor az utóbbi időben gorombaságokat vágtak a fejükhöz. Erre nem jött semmi kommentár.

A szovjet vezetők december 3-án kevésbé nyomott hangulatban voltak. Hruscsov és Bulgaryin majdnem könnyedek. A jugoszláv nagyköveten látom, hogy a szovjet-jugoszláv „párbaj” lefutóban van. Hruscsov félrevonta a jugoszláv nagykövetet és hosszan tárgyalt vele négy szemközt. Hruscsov és Bulgaryin ezen az estén is egy fejjel a többi elnök tanácsstag fölé emelkedett. Ugyan hol van Molotov?

J. nr. 031115 I. UD-1956. (Eredetije a 25.4.99-ben).

*Erik Braadland jelentése a Külügyminisztériumnak**Moszkva, 1956. december 11.*

Az indiai nagykövet, aki Budapesten is akkreditált, éppen most tért vissza Magyarországról. A budapesti állapotok elkedvetlenítő benyomást tettek rá. Volt Kádárnál is a kívül-belül erős szovjet őrzés alatt álló parlament épületében. Kádár gyenge benyomást tett; kijelentései merevek és teljesen oroszbarátok voltak. A budapesti munkástanács tagjaival is találkozott. Jól hatottak rá; megfontolt emberek, akik készek kompromisszumra Kádárral. Jól tudják, hogy nem lehet követelni, hogy a Szovjet őrítse ki Magyarországot. Mindössze azt sze-

retnék, hogy a szovjet csapatok vonuljanak vissza régi szállásaikra. Nem ragaszkodnak ahhoz sem, hogy Nagy Imre jöjjön vissza.

Politikai álláspontjuk hasonló Gomulkaékéval.

A budapesti telefonjelentés szerint Malenkov egy hete Budapesten tartózkodnék. Egyébként lehetetlen megmondani, hogy fognak a dolgok alakulni. Az oroszok most már olyan erősen elkötelezték magukat, hogy egy katonai diktatúra egy gyenge magyar Quisling-kormányral látszik az egyetlen lehetőségnek. De egy ilyen kormányzás alatt állandó elszórt nyugtalansággal, szabotázssal kell számolni, amely idővel a szomszédos országokban is visszahatást válthat ki.

Erik Braadland s. k.

25.4.99. Gépírásos másolat.

17.

Peter Anker jelentése a Külügyminisztériumnak

Bonn, 1956. december 12.

... A szovjet nagykövet annak a reményének adott kifejezést,¹⁵ hogy a két ország közti kapcsolat barátságosan fog alakulni a jövőben is. Gronchi a maga részéről is remélte ezt, de igazi barátság aligha lehet országok közt anélkül, hogy bizalommal lennének egymáshoz. Szmirnov meglepetten kérdezte, hogy volna-e valami ok arra, hogy ne lenne bizalom Olaszország és a Szovjetunió közt. Van rá ok — felelte Gronchi —; amikor a Szovjet úgy lép fel, mint most Magyarországon, akkor ez nem alkalmas arra, hogy bizalmat keltsen. Erre Szmirnov: a szovjet kormány nem tett mást, mint eleget tett a magyar kormány kérésének, hogy segítsen helyreállítani a nyugalmat és rendet az országban. Gronchi élesen válaszolt: mindenki tudja, hogy ez az ún. magyar kormány csak egy marionett-kormány, amely orosz fegyveres hatalomra támaszkodik és nem képviseli a magyar népet. Szmirnov tagadta ezt. Egy pillanatra kínos csend lett, majd a szovjet nagykövet hozzáfűzte: a szovjet kormány intervenciója Magyarországon egyébként most csak a történelem megismétlődése. 1849-ben is be kellett avatkoznia Oroszországnak, hogy rendet teremtsen Magyarországon — akkor Ferenc József császár kérésére.

Peter Anker s. k.

25.4.99. j. nr. 031842 I. UD 1956. Gépírásos eredeti.

¹⁵ 1956. december 6–8 közt Olaszország elnöke, Giovanni Gronchi hivatalos látogatást tett Bonnban. 7-én egy fogadáson Gronchi és az új szovjet nagykövet Szmirnov közt kialakult egy párbeszéd, amelyről a norvég nagykövet, Peter Anker így jelent.

*A norvég ENSZ delegáció jelentése a Külügyminisztériumnak**New York, 1956. december 19.*

Tájékoztatásul közöljük, hogy az angol delegáció jelentést kapott a budapesti követségtől. Ebben részletesen beszámolnak arról, hogy a deportálásokat közvetlenül Moszkvából érkező utasítások értelmében leállították. Ez az ENSZ Közgyűlés erős reakciójának következménye. Sepilov maga vette kezébe az ügyet közvetlenül New Yorkból való visszaérkezése után. Zsukov személyesen utazott volna Budapestre, hogy megbízonyosodjék arról, hogy a katonai hatóságok és a biztonsági rendőrség végrehajtotta az utasítást. A deportáltak kis csoportokban való visszaküldése folyamatban volna. Az angol követség tudomása szerint további deportálás nem történik. Ez az oka annak, hogy az utolsó közös nyilatkozatban nincs semmi új pont deportálásról. Lényegében azonos jelentést kaptak az amerikaiak is Budapestről.

Ugyanez a forrás állítja, hogy az a határozat, hogy a magyar delegáció hagyja el az ülést, a magyar vezetőktől származik, hogy ezzel megakadályozzák, hogy az ülés ne ismerje el megbízatásukat. Ez ugyanis alkalmat adna a Szovjetnek, hogy kiutasíttassák a nyugati diplomatákat Budapestről. Már pedig még a Kádár-kormány is meg akarja tartani a nyugati képviselőket Magyarországon az orosz politika fékezésére.

26.6.66. B III. j. nr. 4404 IV. UD-1956. Gépirat, másolat, aláírás nélkül.

*Knut Lykke nagykövet¹⁶ jelentése a Külügyminisztériumnak**Új Delhi, 1956. december 17.*

Krishna Menon 1956. december 10-én tartott beszédet az ENSZ közgyűlésén. Akkor tett kijelentéseivel kapcsolatban kérdést intézett a Felsőház egy képviselője Nehruhoz. Nehru erre december 16-án válaszolt. Menon azt mondta, hogy csupán egy államcsíny megkísérlése jogosíthatta volna fel a Szovjetet intervencióra. Nehru felhasználta az alkalmat, hogy kifejtse India álláspontját ebben a kérdésben.

Nehru azelőtt, hogy megvédje India kitérő magatartását, főleg azzal érvelt, hogy nem jutott elegendő felvilágosításhoz. India moszkvai követe, aki Budapestén is akkreditálva volt, betegsége miatt csak a legutóbb tudott Budapestre utazni.

Nehru szerint a magyar forradalom kétségtelenül széles körű nemzeti felkelés volt. Előfordultak ellenforradalmi és reakciós elemek is, és voltak egyesek külföldről, de ezek csak egy kis részt tettek ki. Valójában nemzeti mozgalom volt Budapestén és másutt, amelyben a résztvevők nagy többsége ipari munkás és diák volt. Azok számát, akik életüket veszítették, különbözőként ítélik meg. Az indiai külügyminisztérium értesülése szerint a veszteséget 25 000 magyarra és 7000 oroszra lehet tenni.

¹⁶ Knut Lykke (1904–) 1952 óta norvég nagykövet Indiában.

Az utóbbi időben már nem folynak harcok, de kiterjedt a passzív ellenállás. A budapesti atmoszféra emlékeztet arra, ami Indiában volt a „civil disobedience” alatt. Magyarországon elterjedt a kartal szó, amely úgy látszik az indiai hartul átvétele és általános sztrájkot jelent. Használatos volt az angolok elleni ellenállás idejében.

A moszkvai és prágai követek hosszabb beszélgetést folytattak Kádár Jánossal az ENSZ-megfigyelők és esetleg a Főtitkár magyarországi látogatásáról. Kádárnak komoly ellenvetései voltak. Természetesen mindenki szimpátiával viseltetik Magyarországgal szemben — folytatta Nehru —, de az indiai kormány mindig azt tartotta szem előtt, hogy a tragédia sokkal nagyobb lett volna, ha háborúra került volna a sor. Ilyen meggondolások alapján járt el az indiai ENSZ-delegáció. Nehru utalt azokra a határozati javaslatokra és módosításokra, amelyeket az indiai delegáció terjesztett elő, és kijelentette, hogy ezek lényegében nem tartalmazzák magának a helyzetnek a mérleget. India az eljárásmodot szerette volna befolyásolni. India szerint egy konstruktív magatartásnak nagyobb súlya lett volna, mint egy merőben negatívnak, amely veszélyes következményekre vezethet. Nehru idézte Menont: „Az indiai kormány a világpolitika jelen konstellációjában nem akar idegen erők visszavonásának ügyébe beleszólni, amikor ez védelmi szövetséggel áll összefüggésben.” Nehru szerint Európa nagy politikai kérdései közelebb jönnek a megoldáshoz, ha az idegen erőket mindkét oldalon visszavonnák. De nem volna helyes, hogy mi ezt a felfogást Magyarország esetében, amikor ott oly mély volt a krízis, mindenképpen el akarnánk fogadtatni. Nehru ismét idézte Menont, hogy idegen erők állomásozása nem egyeztethető össze egy ország szabadságával, és hogy védelmi szövetségek veszélyt jelenthetnek a világ békéjére. De az indiai kormány ezt a problémát jelenleg csak „szovjet erők Magyarországon”-ra akarja korlátozni. És itt az egyetlen mentség — ha van mentség — a szovjet erők számára az volna, hogy behívták őket az „intern hatalom” segítségére, amikor egy államcsínyt kíséreltek meg. Az indiai kormány azonban meg van győződve, hogy a magyar rezsim elleni felkelés eredetileg a nemzeti felszabadulás mozgalma volt. Ez azt jelenti, hogy szovjet csapatok intervenciója nem védhető meg szerződéses kötelezettségre való hivatkozással sem. Hisz ami Magyarországon történt, az nemzeti felkelés volt és nem puccskísérlés.

Nehru válasza össze nem függő részekből állt, ami jellemzi beszédmódját, ha nem használ kéziratos. Az indiai kormány most határozottan elítéli a szovjet eljárását. Nehru egyúttal a magyar felkelést összefüggésbe helyezte az egész Európát, sőt a világot érintő hatalmi egyensúly problémájával. Úgy véli, hogy a magyar nép sorsa nem nagyobb kereten belül dől el.

K. Lykke s. k.

Irinyi Károly
(1931–1988)

Historikusokként is csak koporsójánál állva döbrentünk rá, miért rettegett a múlt embere oly nagyon a hirtelen haláltól? Irinyi Károly halála úgy szakadt ránk, mint a mennybolt; előjelek nélkül csapott le, váratlanul s készületlenül ért mindannyiunkat.

Egyik percről a másikra az értelmetlen halálba hullt társunknál aligha volt megszálottabb igenlője az értelmes, tartalmas életnek. Halála előtt egy nappal még a historiográfia múltjáról tartott előadást, Spengler valaha nagy hatású kategóriáit fejtegette. Őt mindenki apollói alkatnak vélte; látszólagos és megnyerő könnyedsége azonban töprengő, vívódó, fausti alkatot takart; eredményeit kemény, kitartó munkával érte el, döntéseit belső ideg feszültség, álmatlan éjszakák érelelték.

Amikor néhány héttel halála előtt újságíró tanítványa életútjáról, mestereiről faggatta, tudományos és tanári pályájának alakítóiként alig néhány évvel idősebb kollégáit jelölte meg. Most már nem tiltja semmi, hogy mi is bevalljuk: sokunknak ő volt a mércéje, annak ellenére, hogy csaknem kortársak voltunk.

Ő volt a mérce mint tanár: széles körű tudása, nagy felkészültsége kiváló előadói képességgel párosult. A diák barátként nézhetett fel rá, ajtaja mindenki előtt nyitva állt, aki egy könyvet akart elolvasni, egy lemezt meghallgatni, vagy egyszerűen csak beszélgetni.

Az elmúlt két évtizedben már többnyire csak művelődéstörténetet és historiográfiát oktatott. De mindig ő maradt az a tanár, akitől az egyetemi oktatás végletesen szakosodott világában bármit meg lehetett kérdezni, aki nemcsak a maga szűk szakmai területén volt otthon, de az emberi kultúra egész beláthatatlan mezején is. Az évszázadok óta kizártak mohóságával vetette magát az európai és magyar művelődés kincsházára. S mindvégig megmaradt európainak és magyarnak is.

Ő volt a mérce, mint tudós, aki a tudományban is hirdette a magyarság és európaiság egységét. Történetírói ars poeticának is tekinthetjük utolsó írásának mondatait: „Tudatcsere kellene, népre, nemzetre, etnikumra és emberiségre egyaránt és egyszerre hangszerelt korszerű nemzet- magyarság- és múlttudat, mert anélkül gazdasági-társadalmi gondjaink is aligha fogatkoznak. Bizony-bizony: a nyomorék nemzettudat lefegyverez, felelősséget nem érez, áldozatokra nem képes.” Irinyi Károly nemcsak ma érzett és gondolkodott így, hanem 35 évvel ezelőtt, tudományos pályája kezdetén is. Mivel magyaráznánk másképp, hogy Hajnal Istvánban, századunk legmélyenszántóbb és legeurópaibb historikusában a korfelfogástól eltérően nem a „burzsoá” tudóst, hanem a magyarságot és európaiságot egyesíteni tudó kutatót látta? Hogyan érthetnénk meg a Miteleuropa-tervekről írt könyvét, amely megjelenése után másfél évtizeddel vált szakmai körökben is igazán olvasottá és idézetté, amikor a történetileg sok mindent egybeemósó Kelet-Európa fogalommal szemben mások is kezdték feléleszteni Közép-Európa történeti régióját. Megelőzte korát? Aligha. Inkább ragaszkodott a történetírás azon elveihez, amelyek mások számára nem mindig voltak fontosak. Igényes és szigorú kritikus volt önmagával, kollégáival s nem kevésbé barátaival szemben is.

Nagyon szerette Debrecent, a civis várost, amely a szülőfalu: Esztár után igazi otthonává vált. Könyörtelen igazságérzete és történetírói tisztessége azonban nem engedte, hogy ellepje a debreceni mentalitás sokak által takargatott ridegségét, a 19. század második felében már kiütköző korszerűtlenségét. Amikor e mentalitás kutatásához és feltárásához látott, a kultúrhistoria nagy európai íveinek ismerete volt legbiztosabb támpontja. E munkából, mely immár örökre torzzó maradt, kibontakozhatott volna az életmű újabb nagy vonulata.

S mi maradt cserében s vigaszként is a történetírást- és oktatást ért veszteségért? Talán csak a vers: „Az Úr Illésként elviszi mind / kiket nagyon sújt és szeret.” Őt nagyon szerethette.

Orosz István

Kövecs Emma
(1946–1988)

Alig több, mint négy évtized: a történelemben csak egy pillanat, de egy alkotó személyiség kiteljesedéséhez sem elegendő idő. Kövecs Emmának ennyi adatott. Tragikus tény, hogy alig két évtizedig gyakorolhatta hivatását.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem kiváló hallgatójából professzorai — mindenekelőtt Ránki György és Tokody Gyula — támogatásával, ajánlásával lett az intézmény egyik igényes, következetes történelem-oktatója, a legújabbkori egyetemes történet értő közvetítője. Széles skálán mozgó oktató tevékenysége több évfolyam hallgatóinak ismereteit gazdagította, szuggesztív tanári egyénisége állásfoglalásra késztetett, sokaknak példaképül szolgált. Összintésége, határozottsága, fejlett vitakészsége és problémalátása révén az egyetemi közélet egyik jelentékeny személyisége volt.

Kutatóként a Páneurópa-mozgalom szerteágazó kérdéskörével foglalkozott. Kiválóan ismerte a Páneurópa-mozgalom eszmétörténeti gyökereit, magabiztosan tájékozódott a korszak nemzetközi politikai viszonyaiban. Tanulmányai széles körű hazai és külföldi levéltári, könyvtári, valamint sajtótörténeti kutatásra épültek. Valamennyi munkáját az alaposág, az elméleti igényesség, a logikus gondolatmenet, a világos szerkezet, s nem utolsósorban a kiváló stílus jellemezte. Ezt tükrözi 1976-ban megvédett bölcsészdoktori értekezése, valamint szintézis-igényű kandidátusi disszertációja az 1919 utáni európai egységtervekről és mozgalmakról, amellyel — néhány hónappal halála előtt — tudományos fokozatot szerzett.

Kövecs Emma valóban egyetemes történetet művelt, munkásságával a magyarországi egyetemes történetírás adósságából törlesztett. Tanulmányai napjaink európai egységmozgalmainak megértéséhez is hozzásegítenek.

Szakmai kompetenciáját itthon és külföldön egyaránt elismerték, hazai és nemzetközi konferenciák rendszeresen meghívott előadója volt.

Az ígéretes pálya azoban fájdalmasan korán félbeszakadt. A vak véletlen, az értelmetlen halál magával ragadott egy jól felkészült szakembert, szeretett és tisztelt tanárt, kollégát, barátot. Hiányát mindazok érzik, akik ismerték, vele együtt dolgoztak.

Menyhárt Lajos

Szűcs Jenő
(1928–1988)

1928. július 13-án Debrecenben született, közhivatalnoki (jogász) családban. Általános-és középiskoláit Nyíregyházán, Sárospatakon és Debrecenben végezte. 1948-ban felvételt nyert a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára s egyszersmind a szebb napokat látott, éppen felszámolás előtt álló Eötvös József Kollégiumba is. Egyetemi tanulmányait 1953-ban fejezte be történelem szakos gimnáziumi tanárként és okleveles levéltárosként. Még egyetemistaként (1952) a Magyar Országos Levéltár tisztviselője lett, ahol —

előbb gyakornokként, utóbb önálló levéltárosként — a családi levéltárak egy részét és a kamarai levéltárakat gondozta. 1960-ban áthelyezték az MTA Történettudományi Intézetébe; itt tudományos munkatársként (1960–1972), majd tudományos főmunkatársként (1972–1976) dolgozott. 1976-tól a Középkori Osztály vezetője, majd főosztályvezető volt.

Kandidátusi disszertációját — „Gentilizmus” (*A barbár nemzeti tudat kérdése*) — 1972-ben, doktori disszertációját — *Az utolsó Árpádok* — 1987-ben védte meg. 1986-ban a legmagasabb állami kitüntetéssel, Állami Díjjal ismerték el kiemelkedő tudományos munkásságát.

Szücs Jenő, mindössze huszonhét esztendősen, olyan monográfiával debütált (*Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp. 1955), amely a modern magyar várostörténet alapvetésének tekinthető. Hangütése és közlésmódja, amelyen meglepően kevés nyomot hagyott a kor kötelezően uniformizáló történelemszemlélete és stílusa, sokkal inkább az 1970-es évek felszabadultabb, mint az 1950-es évek tudatosan megroppantott gerincű magyar történettudományával rokonítható. Méltó párhuzamait még inkább saját korának nyugati várostörténeti irodalmában találjuk meg, ám ott is keveset. A kötet sokkoló hatását jól jellemzik Maklái László szavai: „ennek a könyvnek csak egyetlen hibája van — mondotta valamikor az 1960-as és 1970-es évek fordulóján, minden irigység nélkül —, hogy nem én írtam.” Bár később maga a szerző is úgy vélekedett, hogy az anyagának zömét adó Pozsony és Sopron visszaeséséből helytelenül következtetett az egész magyarországi városfejlődés megtorpanására, s hogy jócskán alábecsülte a mezővárosok gazdaságsszervező szerepét, az elnagyolt végkövetkeztetésekért bőven kárpótolt az egész újszerűsége. Mindenekelőtt a bámulatos forráskritikai készség, a finom elemzések és megfigyelések garmadája és az előadás kiérletlensége.

Könyvének megjelenése után Szücs Jenő, sajnos, már csak a kutatási beszámoló és programadás formájában — vélhetőleg hivatali kötelezettségből — tért vissza várostörténeti kérdésekre. (Pontosabban: élete utolsó éveiben, az 1330-as évekbeli pápai tizedjegyzékek alapján, behatóan foglalkozott a magyarországi városhálózat térbeli tagolódásának kérdésével. Tájékoztatása szerint gyakorlatilag ugyanarra az eredményre jutott, mint korábban Kubinyi András az egyetemre járók helységenkénti nagyságrendi megoszlása alapján, a 15. századra és a 16. század elejére vonatkozóan. Nevezetesen arra, hogy a magyarországi városhálózat, meglepő módon, olyan térbeli szabályosságokat mutat, mintha valaki tudatosan megtervezte volna.)

Egy remekművű tanulmányt leszámítva (*A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. Budapest Régiségei* 1958) az üstökösszerű indulásra egyébként is kerekén tízesztendős hallgatás következett, ami aligha lehetett független a java magyar értelmiség 1956 utáni vere-ség- és kiútatlanságérzetétől. Láthatólag felszabadító erővel viszont Szücsre az a vita, amely az 1960-as évek elején bontakozott ki a magyar történeti köztudat ún. nacionalista maradványairól, s amelyet elindítójáról Molnár Erik-vitának szokás nevezni. E vitát sokféleképpen lehet és kell interpretálni, hiszen immáron maga is a magyar ideológia történetének feldolgozásra érdemes témái közé került át. Itt e vitának csupán azon vonására utalunk, hogy míg a megnyilatkozók többsége inkább benyomásait, semmint kidolgozott eredményeit adta elő — hogy aztán többé-kevésbé sietve visszatérjen saját kutatásaihoz —, Szücs Jenőnek szárnnyakat adott a ráosztott téma.

Feladatként ugyanis a nemzetfogalom középkori valóságtartalmának feltárását kapta, amelynek során egyaránt hódolhatott konstrukció- és modellalkotási, valamint már-már akribiába hajló szövegelemzési szenvedélyének. Bár kezdetben rossz helyen, a legújabbkori historiográfia tőle idegen területén kereskedett, csakhamar rátalált a testére szabott teendőre, s a korábbi bénult hallgatást a lázas publikálás, sőt közéleti tevékenység váltotta fel. Kandidátusi disszertációjának témájáról, a feudalizmust megelőző társadalmi formáció összetartozás-tudatára vonatkozó kutatásairól csupán vázlatosan számolt be hozzáférhető formában. Annál részletesebben kidolgozta és elemezte viszont a középkor nemzetfogalom-használatát, amelynek az az egyetemes jellemzője, hogy „nemzet” csupán a kiváltságolt osztály tagjait érti — legyenek azok „vér szerint” bármely nemzetiségűek —, míg az alávetett néprétegek „nemzettudata” csak a falu vagy a szűkebb régió határáig terjed ki.

Az eredményeit összegző és egyben időben kiterjesztő népszerűsítő kis könyve (*A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge [hozzászólás egy vitához]. Értekezések a*

történeti tudományok köréből. Új sorozat 51. Bp., 1970) a szakmai berkeken kívül is rendkívüli élenk visszhangot váltott ki. Bár Szűcs Jenő tevékenysége éppen a fogalmak történetiségének tisztázására és szétválasztására irányult, interpretálói meglehetősen szabadosan értelmezték és használták fel eredményeit. Egyik oldalon a múlthoz fűződő „illúziók” elleni küzdelem (ahogy akkor mondták: a dezilluzionálás) bajnokát, másik oldalon pedig — jóllehet mi sem állt tőle távolabb, mint azok alábecsülése, hisz egész munkássága a valódi értékek felmutatására irányult — a nemzeti hagyományok lerombolásának rossz szellemeként dicsőítették, illetve kárhoztatták. Ebbe a bűvös körbe bekerült Szűcs Jenő azon tanulmánya is, amelyben a középkor meghatározó hatású krónikáját, Kézai Simon gesztáját vette, támadhatatlan szakmai módszerekkel, beható vizsgálat alá. (Az e témakörben írott tanulmányok — *Nemzet és történelem* címmel [Társadalomtudományi Könyvtár. Bp., 1974] — összegyűjtve is napvilágot láttak.)

Miközben iskolamesteri pedantériával és higgadsággal reflektált a méltatlan támadásokra — köztük a Kézai tanulmánya ellen megjelentetett pamfletre — és a félreértelmezésekre, Szűcs Jenő már kezdett eltávolodni az általa deklaráltan lezártnak tekintett témától. Azon tanulmányai, amelyeket az 1972. évi Dózsa-évforduló kapcsán készített (pl. *Die Ideologie des Bauernkrieges. Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen*. Bp., 1977), ugyan aligha sikerülhetett volna oly remekbeszabottra az ideológiatörténeti előgyakorlatok nélkül, de már az ideológiai háttér és a politika kapcsolatrendszerét vizsgálják. Vagyis: a politikátörténet irányába nyitnak, amely Szűcs Jenő munkásságának később meghatározó vonulatává vált.

Bármennyire eredményes volt is az, Szűcs Jenő csupán kirándult a 16. század elejére. Figyelme egyre inkább visszafordult a 13. század felé, ahol IV. Béla egyházpolitikáját és a paraszti társadalom átalakulását és az e századbéli „agrárforradalmat” vette górcső alá, a rá olyannyira jellemző minuciózus alaposággal és teljességigénnyel. Ezekből a rész tanulmányokból nőtt ki az a nemcsak terjedelmére, hanem tartalmára nézve is monumentális kézirat, amelyben Szűcs Jenő — mint a Magyarország története II. kötetének főszerkesztője és egyben szerzője — az utolsó Árpádok történetét tekinti át IV. Bélától III. Andrásig, s amelyből részben a vállalkozás számára lerövidített változat, illetve IV. Béla életművét tárgyaló, kiadás előtt álló biográfiája készült.

Miközben a legszorosabb értelemben vett szakmai kutatómunkával volt elfoglalva, Szűcs Jenő ismét a nagyközönség hízelgő és a politikai hatalom nemkívánatos érdeklődésének fókuszába került egy — saját minősítése szerint: „szerény” — „vázlatával”. Ebben azt bizonyította, hogy a Magyarországot is felölelő térség nem Kelet-, hanem egy Nyugat- és Kelet-Európa közé ékelődött, de minőségében inkább az előbbihez, mint az utóbbihoz hasonlító harmadik régióként (Kelet-Közép-Európa) fejlődött (*Vázlat Európa három régiójáról*. Bp., 1983). Már maga a tézis is szentségtörésnek minősült, hát még az a tény, hogy a tanulmány eredetileg egy, Bibó István tiszteletére összeállított szamizdatban jelent meg. Az egyre inkább elbizonytalanodó kulturális irányítás a tézist némi ingadozás után végül is „tolerálhatónak” minősítette, s hozzájárult, hogy az — némileg szelídített formában — a szélesebb közönség számára hozzáférhető fórumokon is megjelenhessék. Szűcs Jenő fejtegetései a politikai rezon egyik tartópillérét — miszerint a KGST-ben és a Varsói Szerződésben tömörített államok közös történeti úton jutottak a közös akolba — vették célba, s így nem csoda, hogy az országhatáron belül is, Nyugat-Európában (franciául is megjelent!) is nagy feltűnést keltettek és publicitást kaptak.

Magát a szerzőt zavarta a népszerűség és a vele járó sok vekzatura. E munkáját, tanúsihatom, valóban vázlatnak tekintette, s bosszankodott, hogy pontosan fordítva építette fel, mint ahogy szerinte kellett volna: a magyar és a térségbeli fejlődés bemutatása helyett a nyugati modellre helyezte a hangsúlyt. Utolsó éveiben olyan témákban lelte örömét — Sárospatak középkori történetének és reformációjának részletei, pénztörténet —, amelyeket sokan nyilván formátumához méltatlannak éreznek. Ő nem így érezte, s boldogan lubickolt az aprómunka — igazi történész számára mindig felülmúlhatatlan — örömeiben, s mérhetetlenül zavarta, ha vissza akarták csábítani az egyre hangosabb közterekre. Az 1988-ban váratlanul felbolydult Magyarországon persze nem vonulhatott vissza teljesen. Igaz, nem is akart, hisz a tudós érdeklődésével várta, hogy mindabból, ami váratlanul és felkészületlenül találva ránk köszöntött, mi fog kibontakozni. Magában a folyamatban azonban, ismét csak tanú vagyok rá, inkább a válto-

zások iránt elkötelezett megfigyelőként és egyben azok kritikusaként, mint közreműködőként, még kevésbé irányítóként kívánt részt venni.

Éppen közös forráskiadványunkon dolgoztunk, amikor 1988. november 23-áról 24-ére virradó éjjel eltávozott. Úgy ahogy élt: sokféle ösztönzéstől befolyásolva, de végső soron a maga választotta úton. Pályája csúcspontján, alkotó ereje teljében hagyott itt minket. Mégsem a befejezetlenül hátrahagyott és csupán mindvégig pompásan működő agyban létező munkák, hanem patetikus szigora fog majd leginkább hiányozni, amellyel mindenre reagált, amit historikushoz méltatlannak érzett, s sok volt ilyen. Azt a szigort, amely azáltal vált hitelessé és elháríthatatlanná, hogy elsőként önmagán s — ma már tudjuk — önmaga ellenében próbált ki és gyakorolt.*

Szakály Ferenc

Mályusz Elemér
(1898–1989)

Mályusz Elemér a 20. századi magyar történetírás nesztora, egyik legjelentősebb és leg-sokoldalúbb alkotója volt. 1898. augusztus 22-én született Makón, a magyar Alföld egyik mező-városában, ősi észak-magyarországi lutheránus polgárcsaládból. Középiskoláit Szegeden, egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte, ahol történelem mellett latin nyelvet és filológiát tanult. Tanárai között megtaláljuk az akkori magyar tudomány legkiválóbbjainak sorában Marczali Henriket, Domanovszky Sándort, Hóman Bálintot. 1922-től 1930-ig az Országos Levéltár munkatársa volt, 1930-tól a szegedi egyetem nyilvános rendkívüli tanára, 1934-től a középkori magyar történet rendes tanára a budapesti egyetemen. Szigorú igényességéről nevezetes szemináriumában a következő nemzedék számos kiváló magyar medievistája — Borsai Iván, Fügedi Erik, Jakó Zsigmond, Maksay Ferenc — nevelkedett. Aktívan nem politizált ugyan, de konzervatív politikai nézeteinek történészként is hangot adott, főleg az 1919 utáni kommunista emigráció történetéről írt — szakmailag igen alapos — művében (*Sturm auf Ungarn. Volkskommissare und Genossen im Ausland*. 1931) Emiatt az 1945. évi baloldali fordulatkor *persona non grata*-vá vált, megfosztották katedrájától, majd 1949-ben kizárták a Magyar Tudományos Akadémiából is, amelynek 1930 óta levelező, 1941-től rendes tagja volt. Ezentúl éveken át mellőzés lett a sorsa, soha nem oktathatott többé, és noha a szakma informális mércéje szerint továbbra is a magyar medievisztika legnagyobb tekintélyének számított, a pártállam történettudományának hivatalos hierarchiájában végül sokkal szerényebb hellyel, a tudományok doktora címmel kellett beérnie. 1954-ben jutott újból álláshoz: az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa lett és az maradt 1968-ban történt végleges nyugdíjazásáig. Alkotóképességét azonban ezután is, mindvégig megőrizte, és az 1980-as években még fontos tanulmányokat publikált. Rövid betegség után, 92. életévében 1989. augusztus 25-én hunyt el, így még éppen megérhette azt a csekély elégtételt, hogy a demokratikus köztársaság megújuló Tudományos Akadémiája helyreállította egykori tagságát.

Első nagyobb művével, amelyet még mint egyetemista írt egy kisebb észak-magyarországi tájegység betelepüléséről (*Túróc megye kialakulása*, 1922) elindította a magyarországi településtörténeti kutatást, és később tanítványait is elsősorban ilyen tárgyú témákra ösztönözte. Érdeklődése mindenkor igen széles körű volt, de másik fő kutatási területének kezdettől fogva a középkori magyar társadalomtörténet tekinthető. Ennek művelésében általában a német történetiszemlélet és különösen Max Weber volt rá nagy hatással. Eleinte főleg a magyar városfejlődés kezdeteivel foglalkozott (*Geschichte des Bürgertums in Ungarn*, 1927), majd nagyszabású tablót rajzolt a 15. századi magyar társadalomról, annak hűbéries jellegét hangsúlyozva (*A magyar társadalom a Hunyadiak korában*, 1940). Szintén 1945 előtt fejezte be monográfiáit

* Mivel Szűcs Jenő munkáinak bibliográfiáját egy későbbi számunkban kívánjuk közölni, helyütt teljes címmel csupán legfontosabb munkáira utaltunk.

a magyar egyház, illetve Erdély társadalomtörténetéről, ezek a művei azonban csak évtizedek múlva jelenhettek meg (1971, illetve 1988).

1945 után főleg Luxemburgi Zsigmond császár és király (1387–1437) korára irányult az érdeklődése. Ő indította el a korszakra vonatkozó magyar levéltári forrásanyag regesztáformában történő publikálását (*Zsigmondkori oklevéltár*, eddig 2 kötet 1410-ig, 1951–1958). Hosszú időn át foglalkozott a középkori magyar történelem elbeszélő forrásaival, különösen Thuróczy János *Chronica Hungarorum*ával (1488), amelynek új, kritikai kiadásához írt jegyzetei (*Commentarii*, 2 kötetben, Kristó Gyula közreműködésével, 1988) nélkülözhetetlenek mind a történész, mind a filológus számára. Mindezen kutatásainak alapján írta meg nagyszabású monográfiáját Zsigmond magyarországi uralkodásáról (*Zsigmond király uralma Magyarországon*, 1984; németül is: *König Sigismund in Ungarn*, 1990), amely bizonyos értelemben életműve összegzésének tekinthető. Bár legismertebb alkotásai a medievisztikához kapcsolódnak, tudósi sokoldalúságát jellemzi, hogy hosszú munkássága során a magyar történelemnek szinte minden korszakával kapcsolatban alkotott valami maradandót. Személyében nemcsak a magyar történész-társadalom veszítette el nemzetközi látókörű, vezető egyéniségét, hanem az európai tudomány is egyik rangos alkotóját.

Engel Pál

Makkai László
(1914–1989)

Kolozsváron született. Apja Makkai Sándor teológus, író és politikus volt, aki a Trianon utáni időszak szellemi vezéregyéniségei közé tartozott. A magyarság összetartozásának érzését és a magyarokkal együtt élő népek egymásra utaltságának tudatát egyszerre építő nagy generáció tagjaként nevelte fiát a sajátjához hasonló szellemben. Makkai László úgy nőtt fel, hogy Ravasz László, Kós Károly, Áprily Lajos vagy gróf Bánffy Miklós jóformán családtagok voltak az otthonában. Fiatal felnőttként aztán mintegy természetesen került a Trianon utáni második nagy nemzedék tagjai közé. Cs. Szabó Lászlóval az "Erdély öröksége" sorozatot adta ki, Juhász Istvánnal és Gáldi Lászlóval együtt a románok történetén dolgozott. Vezető szerepet játszott mind az Erdélyi Tudományos Intézet, mind a Teleki Pál Tudományos Intézet szellemének kialakításában. Művelten, minden történeti problémára érzékenyen tevékenykedett ezeken a helyeken, ahol ő és kortársai, Benda Kálmán, Györffy György, Hadrovics László, Kosáry Domokos, I. Tóth Zoltán nemzetközi színvonalú és a külföldi tudományosságban számon tartott történetírói műhelyt teremtettek. Makkai igen széles körű szellemi tájékozódását jelzi, hogy barátai, vitapartnerei közé tartozott Szerb Antal is.

Makkai László húszévesen publikált először, és harmincesztendős volt, amikor legjelentősebb munkája, az *Erdély története* megjelent. Ennek a könyvnek született francia változata is; minden történetírói fórumon felfigyeltek rá; ismertetések jelentek meg róla Európa szerte mindenütt. Következő nagy műve 1948-ban a *Magyar-román közös múlt* című munka volt. A „fordulat éve” után pályájának lendülete megtört. Páratlan tehetségét és nagy segítőkészségét azonban semmilyen körülmények között nem lehetett mellőzni. A legnehezebb időkben is sok fiatal nevelését bízták rá. Mert Makkai Lászlónál invenciózusabb tudományos vezetőt nehéz lett volna találni. De a Teleki Pál Intézet átszervezése után létrehozott Történettudományi Intézet légkörére is jellemző, hogy éppen 1949 után elvégezhetette a teológiát, majd egészen haláláig a legkülönbözőbb hivatalkokat viselte a református egyházban. Volt gyűjteményi főigazgató, teológiai tanár, miközben az Intézet legmegbecsültebb tagjai közé tartozott. Az iránta érzett tisztelet és munkájának elismerése hol magántermészetű maradt, hol hivatalos elismerésekben is megnyilvánult. Fiatalabb kollégái között mindig voltak olyanok, akik mesterüknek tekintették, de tagjai közé választotta őt a Magyar Tudományos Akadémia is.

Makkai mindenre kiterjedő érdeklődésének középpontjában Erdély állt. Foglalkozott honfoglalás-kori történetével, nagy fejedelmeivel, az ottani egyházak sorsával. Emellett azonban legfontosabb jellemzője az volt, hogy minden problémával minden szinten foglalkozott. Írt

tankönyveket, nagymonográfiákat és történeti publicisztikát. Jelentetett meg forráskiadványokat, gyermekeknek szóló könyvet, és szerepelt a televízióban. Foglalkoztatta a technikatörténet éppen úgy, ahogyan az okkult gondolkodás. Hosszan húzódó betegsége régen elkezdődött, az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb munkáját, a háromkötetes *Erdély történetét* azonban mint szerző és szerkesztő még végig tudta vinni.

Makkai László mindent tudott, ami a szakmához tartozott, és a tudását soha nem őrizte féltékenyen. Mint a valódi nagy tudósok rendszerint, akkor volt elégedett, ha eredményei mások munkájában épültek tovább.

Péter Katalin

CONTENTS

STUDIES

- P. Pritz*: The History of Hungarian Foreign Service in the First Half of the 1930 149
É. Somogyi: The Reorganization of the Ministry of Foreign Affairs in 1867–1868 179

COMMUNICATIONS

- I. Hiller*: István Csáky's Mission to Poland in 1644 192
E. Saszhalmi: Levantine Trade and Transylvania during the Age of István Báthori 208
P. I. Hidas: The Hungarian Aristocracy and the Problem of Political
 Leadership after the Revolution (1849–1853) 232
M. Molnár: The Hungarian Soviet Republic and the West. Contributions
 to the French Policy 249
L. Timár: The Society of the Jews in a Town of the Great Hungarian Plain
 during the Interwar Period 255
Gy. Zielbauer: Deportation and Captativity of Hungarian Civilians (1945–1948) 270

DOCUMENTS

- L. Juhász*: Accounts of the Norwegian embassy in Budapest about the events
 in Hungary in 1956 292

OBITUARY

- K. Irinyi (1931–1988) — *István Orosz* 306
E. Kővics (1946–1988) — *Lajos Menyhárt* 307
J. Szűcs (1928–1988) — *Ferenc Szakály* 307
E. Mályusz (1898–1989) — *Pál Engel* 310
L. Makkai (1914–1989) — *Katalin Péter* 311

INHALT

STUDIEN

- P. Pritz*: Die Geschichte des ungarischen Aussendienstes
 in der ersten Hälfte der
 dreissiger Jahre 149
É. Somogyi: Die Reorganisation des Aussenministeriums in 1867–68 179

MITTELUNGEN

- I. Hiller*: István Csáky's Botschaft nach Polen in 1644 192
E. Saszhalmi: Levanthandel und Siebenbürgen zur Zeit István Báthoris 208
P. I. Hidas: Die ungarische Aristokratie und die Frage der politischen Führung
 nach der Revolution (1849–1853) 232
M. Molnár: Die ungarische Räterepublik und der West 249
L. Timár: Die Gesellschaft des Judentums in einer Grupsstadt der ungarischen
 Tiefebene während der Zwischenkriegszeit 255

<i>Gy. Zielbauer: Deportation und Kriegsgefangenschaft Ungarischer Zivilbevölkerung (1945–1948) .....</i>	270
---	-----

DOKUMENTE

<i>L. Juhász: Berichte des Gesandten von Norwegen in Budapest über die Ereignisse des Jahres 1956 in Ungarn .....</i>	292
---	-----

NEKROLOGE

<i>K. Irinyi (1931–1988) — István Orosz .....</i>	306
<i>E. Kövics (1946–1988) — Lajos Menyhárt .....</i>	307
<i>J. Szűcs (1928–1988) — Ferenc Szakály .....</i>	307
<i>E. Mályusz (1898–1989) — Pál Engel .....</i>	310
<i>L. Makkai (1914–1989) — Katalin Péter .....</i>	311

SOMMAIRE

ETUDES

<i>P. Pritz: Histoire du corps diplomatique hongrois dans la première moitié des années trente .....</i>	149
<i>É. Somogyi: La réorganisation de la Ministère des Affaires Étrangères de la Monarchie austro-hongroise en 1867–68 .....</i>	179

COMMUNICATION

<i>I. Hiller: Ambassade de Csáky István en Pologne en 1644 .....</i>	192
<i>E. Saszhalmi: Commerce de Levant et Transylvanie à l'époque d'István Báthori .....</i>	208
<i>P. I. Hidas: L'aristocratie hongroise et la direction politique après la révolution (1849–1853) .....</i>	232
<i>M. Molnár: La République des Conseils de Hongrie et l'Occident .....</i>	249
<i>L. Timár: Société juive dans une ville située sur la Grande Plaine Hongroise entre les deux guerres mondiales .....</i>	255
<i>Gy. Zielbauer: Déportation des habitants civils et leur captivité (1945–48) .....</i>	270

DOCUMENTS

<i>L. Juhász: Rapports diplomatiques norvégiens sur les événements de Hongrie en 1956 ...</i>	292
---	-----

NEKROLOGES

<i>K. Irinyi (1931–1988) — István Orosz .....</i>	306
<i>E. Kövics (1946–1988) — Lajos Menyhárt .....</i>	307
<i>J. Szűcs (1928–1988) — Ferenc Szakály .....</i>	307
<i>E. Mályusz (1898–1989) — Pál Engel .....</i>	310
<i>L. Makkai (1914–1989) — Katalin Péter .....</i>	311

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Приц</i> : История венгерской дипломатической службы в первой половине 30-ых годов	149
<i>Е. Шомоди</i> : Преобразование МИД-а Австро-Венгрии в 1867-68. гг.	179

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Хиллер</i> : Путешествие Иштвана Чаки в качестве делегата в Польше в 1644-ом году	192
<i>Е. Шашгалми</i> : Торговые связи между Левантом и Трансильванией во время Иштван Батори	208
<i>П. И. Хидаш</i> : Венгерская аристократия и вопрос политического руководство после революции (1849-1853. гг.)	232
<i>М. Молнар</i> : Венгерская советская республика и запад	249
<i>Л. Тимар</i> : Еврейское общество в городе Дебрецен (1918-1945 гг.)	255
<i>Д. Цилбаер</i> : Увоз венгерского гражданского населения и его военноплен в 1945-48 гг.	270

ДОКУМЕНТЫ

<i>Л. Югас</i> : Сведения амбассад Норвегии в Будапеште о венгерских происшествиях в 1956-ом году	292
---	-----

НЕКРОЛОГИ

К. Ирини (1931-1988) — <i>Иштван Орос</i>	306
Э. Кёвич (1946-1988) — <i>Лайос Менцарт</i>	307
Е. Сюч (1946-1988) — <i>Ференц Секей</i>	307
Э. Майос (1898-1989) — <i>Пал Энгел</i>	310
Л. Маккаи (1914-1989) — <i>Каталик Петер</i>	311

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Szedte az Argumentum Kft.

Nyomta a László és Társa Bt. nyomdája

Felelős vezető: László András

Felelős szerkesztő: Vikol Katalin

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent 14,35 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0040-9634

Ára: 82,- Ft

Előfizetési díj egy évre: 164,- Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636., 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó Stúdióm (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és a Magszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 164,- Ft

Egy szám ára: 41,- Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST